

44
BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
Hon. Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 79, 105, 115, 146.

THE SU'RYA-SIDDHANTA,

AN ANTIENT

SYSTEM OF HINDU ASTRONOMY;

WITH

RANGANATHA'S EXPOSITION,

THE GU'DHARTHA-PRAKAS'AKA.

EDITED BY FITZEDWARD HALL, M. A.,

WITH THE ASSISTANCE OF

PANDIT BĀPÚ DEVA SĀSTRIN,

Mathematical Professor in the Benares Government College.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS.

1859.

1860, April 16.
Gift of
City Edward Hall,
of Sugar, Ind.
(Edison 1845)

Ind L 212, 25

P R E F A C E.

FOR the present edition of the *Súrya-siddhánta* and commentary nine MSS. have been collated.

Of the mere text I had four copies :

A. Borrowed from Pandit Rájájí, of Benares : venerable in appearance, and almost without an error ; but defective, in the first part, by the whole of the opening chapter and about half of the second.

B. Belonging to Travádí Lajjás'ankara Pandit, of Benares : generally correct.

C. From the library of the Asiatic Society of Bengal, being No. 81 : of little value : in the Bangálí character.

D. Likewise from the library of the Asiatic Society of Bengal, being No. 77 : almost useless : in the same character with *C.*

Of the commentary, exhibiting the text at large, I used five copies, of which three are more or less imperfect ; namely :

a. It belongs to Pandit Náráyana Bhaṭṭa, of Benares : moderately correct.

b. Procured from Travádí Lajjás'ankara Pandit, of Benares : much more faulty in the first part than in the second.

c. A MS. belonging to the Asiatic Society of Bengal, being No. 81 : in the first part, nearly related to the corresponding portion of *b* ; in the latter, wanting all the thirteenth chapter but its beginning and end : of scarcely any worth : in the Bangálí character.

d. Lent to me by Paṇḍyá Indrají Durlabhají, of Benares : contains only the first part ; and of thus much the seventh and

eighth chapters were not procurable till after they were printed : very old, and extremely correct.

e. The property of Chintámapí Jos'í, of Gwalior: the latter part only: not available before nearly the whole work was in type: the best MS. to which I have had access.

None of the nine MSS. above described was dated. All the variants which they supply, deserving of the slightest account, are given at the foot of the page, or at the end of the volume.

The original of part of the first chapter of the *Súrya-siddhánta*, and of all the eighth, has already been printed, together with a French interpretation, in the Abbé J. M. F. Guerin's *Astronomie Indienne*, published in Paris in 1847. A translation, in our own language, of the commencement of the work will be found in the *Asiatic Journal* for the months of May and June, 1817.

I have prepared an English version of a considerable share of the *Súrya-siddhánta*; and it was my intention to carry the undertaking to an end. Ill health and other circumstances compel me, however, to abandon the design, probably not to be resumed.

Calcutta, Good Friday, 1859.

CONTENTS.

PART I.

	<i>Page</i>
CHAP. I.—Rules for finding the mean places of planets,	1
II.—Rules for finding the true places of planets,.....	55
III.—Rules for solving Problems concerning the points of the Horizon, the position of places, and time, ...	102
IV.—Of Lunar Eclipses,.....	149
V.—Of Solar Eclipses,	172
VI.—On the Projection of Lunar and Solar Eclipses, ...	193
VII.—On the conjunction of planets,	209
VIII.—On the conjunction of planets with stars,.....	233
IX.—On the rising and setting of planets,	245
X.—On the Phases of the Moon and the position of the Moon's cusps,	257
XI.—Rules for finding the time at which the declin- ations of the Sun and Moon become equal,	273

PART II.

XII.—Matters cosmographical,	294
XIII.—On the construction of the armillary sphere and other astronomical instruments,	346
XIV.—Of Measures of time,.....	369

अनुक्रमणिका ।

पूर्वखण्डम् ।

	पृष्ठम् ।
१ मध्याधिकारः.. .. .	१
२ सप्तम्याधिकारः.. .. .	५५
३ त्रिप्रश्नाधिकारः	१०२
४ चन्द्रग्रहणाधिकारः.. .. .	१४६
५ सूर्यग्रहणाधिकारः.. .. .	१७२
६ परिवेष्टाधिकारः	१६३
७ ग्रहयुत्यधिकारः	२०६
८ नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारः	२३३
९ उदयास्ताधिकारः	२४५
१० षट्कोन्नत्यधिकारः	२५७
११ पाताधिकारः.. .. .	२७३

उत्तरखण्डम् ।

१२ भूगोलाध्यायः.. .. .	२६४
१३ ज्योतिषोपनिषदध्यायः	३४६
१४ मानाध्यायः	३६६

परमात्मने नमः ।
 गूढार्थप्रकाशकेन सच्चितः
 सूर्यसिद्धान्तः ।

यत्सद्यत्याभीष्टकार्यस्य निर्विघ्नां सिद्धिमेष्यति ।
 नरस्यं बुद्धिदं वन्दे वक्रतुण्डं शिवोद्भवम् ॥
 पितरौ गोजिवन्नाखौ जयतोऽम्बाश्रिवात्मकौ ।
 याभ्यां पञ्च सुता जाता ज्योतिःसंसारहेतवः ॥
 सार्वभौमजहांगोरविश्वामास्यदभाषणम् ।
 यस्य तं भ्रातरं कृष्णं बुधं वन्दे जगद्गुरुम् ॥
 नानाग्रन्थान् समाखोच्य सूर्यसिद्धान्तटिप्पणम् ।
 करोमि रङ्गनाथोऽहं तद्गूढार्थप्रकाशकम् ॥

अथ यथादिचरितजिज्ञासुन् भुनोस्तत्रअकारकान् प्रति
 स्तविदितं यथार्थतत्त्वं सूधांशुपुरुषमयासुरसंवादं वक्रकामः
 कश्चिद्दुषिः प्रथममारम्भणीयतत्कथननिर्विघ्नसमाप्त्यर्थं कृतं
 ब्रह्मप्रणाममङ्गलं शिष्यशिष्यायै निबध्नाति ।

अचिन्त्याव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने ।
 समस्तजगदाधारमूर्तये ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥

ब्रह्मणे वृहत्त्वादपरिच्छिन्नत्वाज्जगद्भाषकायेश्वराय तस्मादा
 एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यायेत्यर्थः ।
 नमः काचवाखेटोपलक्षितेन मानसेन्द्रियबुद्धिविशेषेण मन्त-

स्वमुक्तवृत्तचोऽहमपकृष्ट इत्यादिरूपेण नतोऽस्मीत्यर्थः । ननु
 व्यापकत्वेनाकाशस्यैव सिद्धिरत आह । समस्तजगदाधारमूर्तय
 इति । समस्तस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगत उत्पत्तिस्थिति-
 विनाशवत् आधारा आश्रयभूता ब्रह्मविष्णुशिवरूपा मूर्तयः
 स्वरूपाणि यस्य तस्मै ब्रह्मविष्णुशिवात्मकायेत्यर्थः । आकाशस्य
 तदात्मकत्वाभावात् सिद्धिरिति भावः । नखेतादृशस्य स्वरूप-
 ध्यानं कर्तुं समुचितमित्यत आह । अचिन्त्याव्यक्तरूपायेति ।
 अचिन्त्यासावव्यक्तरूपस्तस्मै । अचिन्त्यो ध्यानाविषयः । अत्र
 हेतुरव्यक्तरूपः । न व्यक्तं प्रकटं रूपं स्वरूपं यस्य तथा च
 स्वरूपध्यानासम्भवात्प्रसङ्गकार एव समुचित इति भावः ।
 नखव्यक्तरूपः कथमित्यत आह । निर्गुणायेति । निर्गता गुणाः
 सत्त्वरजस्तमोरूपा यस्मात् तस्मै गुणातीतायेत्यर्थः । तथा च
 गुणात्मकस्य व्यक्तरूपत्वेनायं तदभावादव्यक्तरूप इति भावः ।
 नखेवमस्यारूपित्वमेव फलितं नाव्यक्तरूपित्वमित्यत आह ।
 गुणात्मन इति । गुणा नित्यज्ञानसुखादय आत्मगुणा आत्म-
 स्वरूपं यस्य तस्मै नित्यज्ञानसुखाय । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति
 श्रुतेरित्यर्थः । तथा चास्य रूपित्वमसिद्धमिति भावः । साक्षा-
 त्निर्गुणाय परम्परया गुणात्मने । कथमन्यथा जगत्कर्तृत्वं
 सम्भवति ।

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विष्टजामि पुनः पुनः ।

भूतयाममिमं हस्तमवशः प्रकृतेर्वशात् ॥

इति भगवदुक्तेरित्यन्वे ॥ १ ॥ अथ श्लोकस्य सूक्तस्मितत्व-

ब्रह्मावारणाय तत्संवादोपक्रमं विवक्षुः प्रथमं मयासुरेण तपस्स-
प्तमिति ह्योकाभ्यामाह ।

अल्पावशिष्टे तु कृते मयनामा * महासुरः ।

रहस्यं परमं पुण्यं जिज्ञासुर्ज्ञानमुत्तमम् ॥ २ ॥

वेदाङ्गमय्यमखिलं ज्योतिषां गतिकारणम् ।

आराधयन् विवस्वन्तं तपस्तेपे सुदुश्चरम् ॥ ३ ॥

मयेति नाम यस्यासौ मयाख्यो महादैत्यः कश्चित् । तपो-
ऽभिमतदेवताप्रोतिकरजपद्मोमथ्यानादिना स्वशरीरादिक्लेश-
नियमरूपं तेपे कृतवान् । दैत्यानां तपस्वरणं पुराणेषु प्रति-
पदं सुप्रसिद्धम् । ननु तत्र तेषां तपस्वरणस्य देवताविशेषम-
भिमतमुद्दिश्य प्रसिद्धेरनेन कं देवमुद्दिश्य तपसप्तमित्यत आह ।
आराधयन्निति । विवस्वन्तं सविष्टमण्डलाधिष्ठातारं नारायणं
मेवयन् । ननु दैत्यारिमेनं स्वशत्रुं ज्ञात्वाप्ययं कथं स्वाभिमत-
सिद्धार्थमारराध । न हि स्वशत्रुतः स्वहितसिद्धिरन्वया शत्रुत्व-
व्याघात इत्यतस्तपोविशेषणमाह । सुदुश्चरमिति । सुतरां दुःखै-
रत्यन्तक्लेशैश्चरितुं कर्तुं शक्यमित्यर्थः । तथा च भक्तजनैकवत्सल-
तया तादृशतपस्वरणसुप्रसन्नो दैत्यानामप्यभिमतं पूरयतीति
पुराणेषु ब्रतशः प्रसिद्धम् । अतस्तत्प्रतीत्याराधयन्निति भावः ।
ननु पुराणेषु दैत्यानां तपस्वरणोक्तिप्रसङ्गे कश्चिदप्यस्यानुक्तेस्व-
त्तपस्वरणं कथं प्रमाणं ज्ञेयमित्यत आह । अल्पावशिष्ट इति ।

* मयो नाम इति पाठान्तरम् ।

कृते कृताख्ये युगचरणे तुकारात् सन्ध्यासन्ध्यांशसहित इत्यर्थः
 तेन सन्ध्यासन्ध्यांशसमेतकेवलकृतरूपाभिमतकृतचरणे । न
 यन्त्यान्तरोक्तकेवलकृत इति पर्यवसन्नम् । अल्पकालेन सन्ध्या-
 शान्तर्गतेन शेषिते । समाप्त्यासन्धाभिमतकृतयुगे मयासुरेण
 तपस्तप्तमित्यर्थः । तथा च साम्प्रतमेव मयासुरेण तपस्तप्तमिति
 सर्वजनावगतप्रत्यक्षप्रमाणसिद्धं नागमान्तरप्रामाण्यमपेक्षत इति
 भावः । ननु मयासुरेण किमर्थं तपस्तप्तं न हि प्रयोजनमनु-
 द्विश्य मन्दोऽपि प्रवर्तत इत्यतो मयासुरविशेषणमाह । जि-
 ज्ञासुरिति । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रं ज्ञातुमिच्छुः । तथा
 च शास्त्रज्ञाननिमित्तं तेन तपस्तप्तमिति भावः । किं तच्छा-
 स्त्रमित्यतो ज्ञानविशेषणमाह । ज्योतिषामिति । प्रवहवायु-
 स्नानां गहनचक्षाणां गतिकारणम् । ये गत्यर्थास्तु ज्ञानार्था
 इति गतेः संज्ञानचक्षणमानादिज्ञानस्य कारणं प्रतिपादकं
 ज्योतिःशास्त्रं जिज्ञासुरिति फलितम् । ननु ज्योतिःशास्त्रज्ञा-
 नार्थमयमायासो न युक्तस्तस्य सर्वर्षिज्ञेयत्वेनादुरूहत्वादित्यत
 आह । अखिलमिति । समग्रं ज्योतिःशास्त्रमित्यर्थः । तथा चर्षिणां
 मानुषत्वेनैभ्यो मम ज्ञानमखिलं यथार्थं वा न भविष्यतीति
 दैत्यबुद्ध्या मत्वा निःशेषज्योतिःशास्त्रस्य दुरूहस्य विदिततत्त्वं
 भगवन्तमप्रतारकं सर्वज्ञं महागुरुं सेवयामामेति भावः । ननु
 तस्मासुरस्य ज्योतिःशास्त्रप्रवृत्तिर्न युक्ता फलाभावादित्यत
 आह । वेदाङ्गमिति । वेदस्याङ्गम् । तथा चाङ्गिनो यत् फलं
 तदेवाङ्गस्येति मोक्षरूपफलः ज्ञावाद्वा प्रवृत्तिर्युक्तेति भावः ।

अत एव पुण्यजनकं पुराणन्यायेत्यादिचतुर्दशविद्यान्तर्गतत्वात् ।
नन्विदं वेदाङ्गं कुत इत्यत आह । परममिति ।

कालोऽयं भगवान् विष्णुरनन्तः परमेश्वरः ।

तद्वेत्ता पूज्यते सम्यक् पूज्यः कोऽन्यस्ततो मतः ॥

इत्युक्तेः कास्त्रप्रतिपादकत्वेनोक्तवृत्तमते वेदाङ्गम् । एतेन
पुराणादीनां निरास इति भावः । ननु व्याकरणादीनां षष्ठां
वेदाङ्गत्वादस्मिन्नेव प्रवृत्तिः कथमित्यत आह । अयमिति ।
षष्ठां वेदाङ्गानां मध्ये श्रेष्ठम् । कुत इत्यत आह । उत्तममिति ।
मुख्याङ्गं नेत्रमित्यर्थः । तथा च नेत्ररहितस्याकिञ्चित्करत्वा-
दिदं ज्योतिःशास्त्रं वेदाङ्गेषु श्रेष्ठमिति भावः । ननु तथाप्येतस्मिन्
ज्ञानार्थमेतावानायासो न युक्त इत्यत आह । रहस्यमिति ।
विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपायमाशेषधिष्ठेऽहमस्मि अस्मय-
कायानृजवे यताय न मां ब्रूयादवीर्यवती तथा स्यामिति अत्यु-
क्तेर्गोप्यमित्यर्थः । तथा चास्त्रशास्त्रस्यादेयत्वेन निश्चितत्वाद्-
नेन तत्प्राप्त्यर्थमेतावानप्यायासः कृत इति भावः ॥ ३ ॥ तत-
स्तुष्टेऽर्को मयायेदं दत्तवानित्याह ।

तोषितरूपसा तेन प्रीतस्तस्मै वरार्थिने ।

ग्रहाणां चरितं प्रादान्मयाय सविता स्वयम् ॥ ४ ॥

स्वयं स्वतः प्रीतः सुखरूपः । यदा शोभनोऽयं प्रत्यक्षः
प्रीतः सन्तुष्टोऽपि सन् सविता सविदमण्डलमध्ववती । तेन
सुदुस्वरेण तपसाराधनेन तोषितः । अत्यन्तं सन्तुष्टः । तस्मै ।

असुराय मयनास्त्रे । वरार्थिने वरं स्वाभिमतं ज्योतिःशास्त्र-
मर्थयते ज्ञातुमिच्छति तस्मै ज्योतिःशास्त्रजिज्ञासवे । यद्वाणां
प्रवहवायुम्यग्रहतराणाम् । चरितं ज्ञानं प्रादात् । प्रकर्षेण
साकल्येन यद्यार्थतत्त्वेनादादत्तवान् ॥ ४ ॥ नन्वयं सूर्यः स्वका-
र्याथं शरणागतमपि स्वग्रन्थुं प्रति कथमिदमुक्तवानित्यतो मयं
प्रति साक्षात् सूर्येणोक्तस्य वचनस्यानुवादार्थमुद्यतः प्रथमं
तत्सङ्गतिप्रदर्शकमेतदाह ।

श्रीसूर्य उवाच ।

इति । तेजःसमूहैर्देदीप्यमानोऽर्को मयासुरं प्रत्यवददि-
त्यर्थः । अन्यथा चतुर्थपञ्चमश्लोकयोः सङ्गत्यनुपपत्तेः । किमु-
वाचेत्यतस्तद्वचनमनुवदति ।

विदितस्ते मया भावस्तोषितस्तपसा ह्यहम् ।

दद्यां कालाश्रयं ज्ञानं ग्रहाणां चरितं महत् ॥ ५ ॥

हे मयासुर ते तव भावो मनोरथो ज्योतिःशास्त्रजिज्ञा-
सारूपः । मया सूर्येण विदितस्त्वदकथितोऽपि स्वतो ज्ञातः ।
ततः किं न ह्येतावता गम तत्सिद्धिरत आह । अहमिति । ते
इत्यस्यावृत्तेस्ते तुभ्यं ज्ञानं शास्त्रं कालाश्रयं कालप्रधानम् ।
ग्रहाणां प्रवहवायुम्यानां महदपरिमेयं चरितम् । माहा-
त्म्यम् । ग्रहस्थितिचलनादिप्रतिपादकज्योतिःशास्त्रमिति फलि-
तार्थः । अहं सूर्यमण्डलस्थः । इद्यां दास्यामि । ननु मां
दैत्यं प्रतीदं वाक्यं प्रतारकं भविष्यतीत्यतः स्वविशेषणमप्रतारण-

पूर्वकतत्कथने हेतुभूतमाह । तोषित इति । हि चतस्रपसा
त्वक्तताराधनेनात्यन्तं सम्पुष्टोऽतो दद्यामित्यर्थः । तथा च
त्वत्कर्मवशेन मया भक्तजनवत्सलतया जातिवैरमुपेक्ष्यानुकम्पि-
तप्रह्लादवत्त्वमप्रतार्योऽनुकम्पित इति भावः ॥ ५ ॥ ननु सूर्यस्य
सदा जाञ्चल्यमानतया तत्सन्निधौ श्रवणकालपर्यन्तं मयः स्थातुं
कथं शक्तः कथं वानवरतभ्रमस्य तस्य मयसंवादायं भ्रमणवि-
च्छेदः सम्भवति । अतो दानासम्भवात् कथं दद्यामित्युक्तमित्यत-
स्सद्वचनान्तरमनुवदति ।

न मे तेजःसहः कश्चिदाख्यातुं नास्ति मे क्षणः ।

मदंशः पुरुषोऽयं ते निःशेषं कथयिष्यति ॥ ६ ॥

हे मय ते तुभ्यमयमयस्यः पुरुषो निःशेषं सम्पूर्णं ज्योतिः-
शास्त्रं कथयिष्यति । नन्वयं तथ्यं न वदिष्यतीत्यत आह । मदंश
इति । मम सूर्यस्थांशः सम्बन्धो मदुत्पन्न इत्यर्थः । तथा च
मदनुकम्पितं त्वां तथ्यमेव वदिष्यतीति भावः । एतेनाहं स्त्रां-
शद्वारा दास्यामीत्यर्थो दद्यामिति पूर्वपद्योक्तस्य प्रकटीकृतः ।
ननु त्वयैव वक्तव्यमित्यत आह । नेति । कश्चिदपि जीवो मे
सूर्यमण्डलस्यस्य तेजःसहस्रेजोधारको न । तथा च बज्रकालं
मत्समीपे स्थातुमशक्तस्त्वं कथं मत्तः श्रोष्यसीति भावः । ननु
स्वतपःसामर्थ्याहं त्वत्समीपे बज्रकालं स्थातुं शक्तस्त्वत्तः श्रो-
स्यामीत्यत आह । आख्यातुमिति । मे सूर्यमण्डलस्यस्य प्रवह-
वायुनागवरतं भ्रममाणस्य स्वप्नत्वा कदाप्यस्त्रिरस्य कथयितुं

क्षणः कासो नास्ति । भ्रमणावसानासम्भवेनैकत्र स्थित्यसम्भवात् ।
 तथा च स्थिरस्य तव बज्रकालं मत्सङ्गामसम्भवान्मत्तः अवल-
 मसम्भवि । न हि त्वमपि मत्स्थानमधिष्ठातुं शक्नो येन मत्तः
 अवलं तव सम्भवति । ईश्वरनियोगाभावादिति भावः ॥ ६ ॥
 अथ सूर्यवचनानुवादमुपसंहरन् सूर्यांशपुरुषमयासुरसंवादे-
 पक्रममाह ।

इत्युक्त्वान्तर्दधे देवः समादिश्याशमात्मनः ।

स पुमान् मयमाहेदं प्रणतं प्राञ्जलिस्थितम् ॥ ७ ॥

देवः सूर्यमण्डलस्यः । इति पूर्वाक्तमुक्त्वा कथयित्वा । आ-
 त्मनः स्वस्यांशमयस्यमंशपुरुषं समादिश्य त्वं मयं प्रति सकलं
 यहमाहात्म्यं कथयेत्याज्ञाप्य । विनाज्ञां स मयं प्रति कथं कथ-
 येत् । समुच्चयार्थश्चकारोऽनुमन्धेयः । अन्तर्दधे । अन्तर्धानं
 सूर्यांशपुरुषमयनेनागोचरतां प्राप्तवान् । प्रकृतमाह । स इति ।
 सूर्यांशपुत्रः सूर्यांशपुरुषो मयासुरं प्रतीदं वक्ष्यमाणमवदत् ।
 ननु नापृष्टो वदेदित्युक्तेर्मयापृष्टोऽयं कथं मयं प्रत्यवददित्यतो
 मयविशेषणद्वयमाह । प्रणतं प्राञ्जलिस्थितमिति । प्रकर्षेण
 भक्तिप्रद्वृत्तिशयेन नतं नम्रं खनमस्कारकारकम् । प्रकृष्टो मा-
 नसचेष्टाद्योतको योऽञ्जलिः कराग्रयोः सम्युटीकरणं तत्र
 चित्तैकाग्र्येणावस्थितम् । एतेनावनतश्चिरःकरसम्युटसंयोगः
 कायिकनमस्कार इति स्पष्टमुक्तम् । तथा च स्वामिन्नहं त्वां
 नतोऽस्मि मामनुगृहाणेदं कथयेत्युक्तिद्योतकनमस्कारोक्तेर्मय-
 पृष्टोऽयं मयं प्रत्यवददिति भावः ॥ ७ ॥ अथ प्रतिज्ञाततत्संवा-

हानुवादे मयं प्रति ज्ञानं वक्तुकामः सूर्यांश्चपुषः सावधानतया
मदुक्तं शृणु त्वमित्याह ।

शृणुष्वैक्रमनाः पूर्वं यदुक्तं ज्ञानमुत्तमम् ।

युगे युगे महर्षीणां स्वयमेव विवस्वता ॥ ८ ॥

हे मय । एकस्मिन्नेव मनो यस्यामौ । अन्यविषयेभ्यो मनः
समाहृत्य मदुक्ते मनो ददानस्त्वं तज्ज्योतिःशास्त्रं शृणुष्व ।
आचक्षदात्मानः संयोगेन प्रत्यक्षं कुर्वित्यर्थः । ननु त्वं स्वकल्पितं
वदिष्यसीत्यतस्तच्छब्दसम्बन्धमाह । पूर्वमित्यादि । यदुत्तमं नेत्र-
रूपं ज्ञानं शास्त्रं ज्योतिःशास्त्रमित्यर्थः । ब्रह्मकालान्तरेण
पूर्वकाले कदेत्यत आह । युगे युग इति । प्रतिमहायुगे महा-
मुनीनां तान् प्रतीति तात्पर्यार्थः । सूर्येण स्वयमदारकेण सा-
क्षादित्यर्थः । एवकारो यथा त्वां प्रत्यहं द्वारं साक्षात् कथ-
नासम्भवात् तथा तान् प्रत्यहमन्यो वा द्वारमित्यस्य वारणार्थः ।
तेषां स्वतपःसमाजवशीकृतेश्वराणां तत्प्रसादाधिगताप्रतिहते-
च्छानां सूर्यमण्डलाधिष्ठानसम्भवात् । उक्तमुपदिष्टम् । तथा
च सूर्याक्तं त्वां प्रति कथ्यते न स्वकल्पितमिति भावः ॥ ८ ॥
ननु प्रतियुगं सूर्याक्तस्यैकाभावात् त्वया किंयुगीयशास्त्रमुप-
दिश्यते । अन्यथैकदोक्षा युगे युग इत्यस्यानुपपत्तेरित्यत आह ।

शास्त्रमाद्यं तदेवेदं यत् पूर्वं प्राह भास्करः ।

युगानां परिवर्तेन कालभेदीऽत्र केवलम् * ॥ ९ ॥

* केवल इति वा पाठः ।

इदं मद्या तुभ्यं वक्ष्यमाणं ज्योतिःशास्त्रं तत् सूर्योक्तम् ।
 एवकारात् सूर्योक्ताभिन्नत्वेन त्वां प्रत्यनुवादेो न क्वचित् स्वक-
 ष्यगान्तरेणेत्यर्थः । आद्यं प्राक्काले सूर्येणोक्तम् । नन्वासन्नयु-
 गीयसूर्योक्तस्यापि पूर्वकालोक्त्वाद्यत्वसम्भव इत्यतस्तत्पदापेक्षि-
 तमाद्यपदविवरणरूपमाह । यदिति । शास्त्रं सूर्यः प्रथमं
 यस्मात् पूर्वमनुक्तमित्यर्थः । प्राह प्रकर्षेण विसरेण मुनीन् प्र-
 त्युक्तवान् । तथा च प्रथमातिरेके कारणाभावात् प्रथमस्य
 विसृतत्वाच्चानन्तरोक्तं पूर्वोक्ते गतार्थतया सङ्घितमुपेक्ष्य प्रथ-
 मयुगीयशास्त्रमुपदिश्यत इति भावः । ननु तर्ह्यनन्तरयुगी-
 यशास्त्राणां सूर्योक्तानां वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यत आह । युगाना-
 मिति । महायुगानां परिवर्तेन पुनः पुनरावृत्त्याच्च सूर्योक्त-
 शास्त्रेषु केवलं स्वभिन्नाभावस्तन्मात्रमित्यर्थः । कालभेदः काल-
 क्षतमन्तरम् । पूर्वशास्त्रकालादनन्तरशास्त्रकालो भिन्न इत्येषु
 शास्त्रेषु भेदो न शास्त्रोक्तरीतिभेद इत्यर्थः । तथा च कालवशेन
 ग्रहचारे किञ्चिद्वैलक्षण्यं भवतीति युगान्तरे तत्तदन्तरं ग्रह-
 चारेषु प्रसाध्य तत्कालस्थितलोकव्यवहारार्थं शास्त्रान्तरमिव
 ह्यपालुहकत्वमिति गानन्तरशास्त्राणां वैयर्थ्यम् । एवञ्च मया
 वर्तमानयुगीयसूर्योक्तशास्त्रसिद्धग्रहचारमङ्गीकृत्याद्यसूर्योक्तशा-
 स्त्रसिद्धं ग्रहचारं च प्रयोजनाभावादुपेक्ष्य तदुक्तमेव त्वां प्रत्यु-
 पदिश्यत इति भावः । एवञ्च युगमध्येऽप्यवान्तरकाले ग्रहचा-
 रेष्वन्तरदर्शने तत्काले तदन्तरं प्रसाध्य ग्रन्थांस्तत्कालवर्त-
 मानाभियुक्ताः कुर्वन्ति । तदिदमन्तरं पूर्वग्रन्थे बीजमित्याम-

नन्ति । पूर्वग्रन्थानां सुप्तत्वात् सूर्यर्षिसंवादोऽपीदानीं न दृश्यत इति तदप्रसिद्धिरागमप्रामाण्याच्च नाशङ्का ॥ ९ ॥ अथ का-
लभेद इत्यनेनोपस्थितं कासं प्रथमं निरूपयिषुस्तावत् कासं
विभजते ।

लोकानामन्तकत् कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः ।

स द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्तश्चामूर्त उच्यते ॥ १० ॥

कालो द्विधा तत्रैकः कालोऽखण्डदृष्टायमानः शास्त्रा-
न्तरप्रमाणसिद्धः । लोकानां जीवानामुपलक्षणादचेतनाना-
मपि । अन्तकदिनाशकः । यद्यपि कालखेषामुत्पत्तिस्थिति-
कारकस्तथापि विनाशस्थानन्तत्वात् कालत्वप्रतिपादनाय चा-
न्तकदित्युक्तम् । अन्तकदित्यनेनैवोत्पत्तिस्थितिकदित्युक्तमन्वया
नाशसम्भवात् । अत एव ।

कालः सृजति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ।

इत्याद्युक्तं ग्रन्थान्तरे । अन्यो द्वितीयः कालः खण्डकालः ।
कलनात्मको ज्ञानविषयस्वरूपः । ज्ञातुं शक्य इत्यर्थः । स
द्वितीयः कलनात्मकः कालोऽपि द्विधा भेदइत्यात्मकः । तदाह ।
स्थूलसूक्ष्मत्वादिति । महत्त्वाणुत्वाभ्याम् । मूर्तः । इयत्तावच्छि-
न्नपरिमाणः । अमूर्तस्तद्विज्ञः कालस्तत्त्वविज्ञः कथ्यते । चकारो
हेतुकमेष मूर्तामूर्तक्रमार्थकः । तेन महान् मूर्तः कालोऽणुर-
मूर्तः काल इत्यर्थः ॥ १० ॥ अथोक्तं भेदद्वयं स्वरूपेण प्रदर्शयन्
प्रथमभेदं प्रतिपिपादयिषुस्तद्वान्तरभेदेषु भेदद्वयमाह ।

प्राणादिः कथितो मूर्तस्त्वद्याद्योऽमूर्तसञ्ज्ञकः * ।

षड्भिः प्राणैर्विनाडी स्यात् तत्षष्ठ्या नाडिका स्मृता ॥ ११ ॥

प्राणः स्वल्पसुखासीनस्य आसोच्छ्वासान्तर्वर्ती कालो दृग्-
गुर्वक्षरोच्चार्यमाण आदिर्यस्यैतादृग्ः प्राणानन्तर्गतो मूर्तः काल
उक्तः । षुटिराद्या यस्यैतादृग्ः काल एकप्राणान्तर्गतस्तुटि-
तत्परादिकोऽमूर्तसञ्ज्ञः । अथामूर्तस्य मूर्तादिभूतस्य व्यवहा-
राद्योग्यत्वेनाप्रधानतयानन्तरोद्दिष्टस्य भेदप्रतिपादनमुपेक्ष्य
मूर्तकालस्य व्यवहारयोग्यत्वेन प्रधानतया प्रथमोद्दिष्टभेदान्
विवक्षुः प्रथमं पलघञ्जावाह । षड्भिरिति । षट्प्रमाणैरसुभिः
पानीयपलं भवति पलानां षड्या षटिकोक्ता कालतत्त्वज्ञैः ॥ ११ ॥
अथ दिनमासावाह ।

नाडीषष्ठ्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्तितम् ।

तन्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥ १२ ॥

षटीनां षड्याहोरात्रं नाक्षत्रमुक्तम् । तुकारादहोरात्रस्य
नाक्षत्रलोत्सोक्तघञ्जा अपि नाक्षत्रत्वमुक्तम् । एतत्षष्टिषटी-
भिर्भक्षकपरिवर्तनात् । नाक्षत्रदिनानां त्रिंशत्सङ्ख्याया आसो
नाक्षत्रः । मानानामनेकत्वेन सावनमासस्वरूपमाह । सावन
इति । तथा त्रिंशदहोरात्रैः सूर्योदयसम्बद्धैस्तदवधिकैः सूर्यो-
दयादिसूर्योदयान्तकालरूपैकाहोरात्रमानमापितैरित्यर्थः ।

* उच्यत इति पाठान्तरम् ।

शिवो मासः ॥ १२ ॥ अथ चान्द्रमौरमासनिष्पन्नपूर्वकं वर्षं
वदन् दिव्यदिनमाह ।

ऐन्दवस्तिथिभिस्तदत् सङ्क्रान्त्या सौर उच्यते ।

मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदह उच्यते ॥ १३ ॥

तदत् चिंशता तिथिभिश्चान्द्रो मासस्तत्र दर्शान्तावधिकः
पूर्णमासावधिकश्च शास्त्रे मुख्यतया प्रतिपादितः । अत्र ब्राह्मे
तु दर्शान्तावधिक एव मुख्यः । इष्टतिथ्यवधिकस्तु मासो गौणः ।
सङ्क्रान्त्या सङ्क्रान्त्यवधिकेन कालेन सौरो मासो मानस्यैः कथ्यते ।
सङ्क्रान्तिस्तु सूर्यमण्डलकेन्द्रस्य राश्यादिप्रदेशसञ्चरणकालः ।
द्वादशभिर्मासैर्वर्षम् । यन्मानेन मासास्तन्मानेन वर्षं ज्ञेयम् ।
तद्वर्षं सौरमासस्यासम्भवात् मौरम् । अहः । अहोरात्रं दिव्यम् ।
दिवि भवम् । सौरवर्षं देवानामहोरात्रमानं मानतत्त्वज्ञैः
कथ्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ननु देवानां अथाहोरात्रमुक्तं तथा
दैत्यानामहोरात्रं कथं नोक्तमित्यतस्तदुत्तरं वदन् देवासुर-
योर्वर्षमाह ।

सुरासुराणामन्योऽन्यमहोरात्रं विपर्ययात् ।

तत्षष्टिः षड्रुणा दिव्यं वर्षमासुरमेव च ॥ १४ ॥

देवदैत्यानां षड्रुणाद्वचनम् । अन्योऽन्यम् । परस्परम् ।
विपर्ययात् । व्यत्यासात् । अहोरात्रम् । अथमर्थः । देवानां
अहिनं तदसुराणां रात्रिः । देवानां या रात्रिस्तदसुराणां
दिवन् । दैत्यानां अहिनं तद्देवानां रात्रिः । दैत्यानां या रात्रि-

सहैवानां दिनमिति । तथा च देवदैत्ययोर्दिनरात्रोरिव
 व्यत्यासाद्भेदे न मानेनेति । तयोरहोरात्रस्यैक्याद्देवाहोरात्र-
 मानकथनेनैव दैत्याहोरात्रमानमुक्तमिति भावः । युगकथ-
 नार्थं दिव्यवर्षं परिभाषया सुगममपि विशेषद्योतनार्थं प्रका-
 रान्तरेणाह । तत्षष्टिरिति । दिव्याहोरात्रषष्टिः । देवर्तुंरूपा
 वर्षर्तुभिः षड्विंशतिर्दिव्यमासुरं दैत्यसम्बन्धि । चः समुच्चये ।
 तेन द्वयोरित्यर्थः । वर्षम् । एवकारस्तयोर्दिनरात्रोर्भेदेन वर्ष-
 भेदः स्यादिति मन्दब्रह्मानिवारणार्थम् ॥ १४ ॥ अथ कल्प-
 मानं विवक्षुः प्रथमं युगमानमन्यदपि श्लोकाभ्यामाह ।

तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम् ।

सूर्याब्दसङ्ख्याया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः ॥ १५ ॥

सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् ।

कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया ॥ १६ ॥

तेषां दिव्यवर्षाणां द्वादशसहस्राणि चतुर्युगम् । चतुर्णां
 युगानां कृतचेतादापरकस्याख्यानां समाहारो योगस्तदात्मकं
 महायुगमित्यर्थः । एतद्योतनार्थं चतुरित्युक्तिरन्यथा युगमि-
 त्युक्त्वा तदैयर्थ्यापत्तेः । मानाभिश्चैरुक्तम् । अथ सौरमानेन
 तत्सङ्ख्यां विशेषं चाह । सूर्याब्दसङ्ख्यायेति । तद्देवासुरमानेनोक्तं
 चतुर्युगं द्वादशसहस्रवर्षात्मकं महायुगं सन्ध्यासन्ध्यांशसहितम् ।
 युगचरसस्याद्यन्तयोः क्रमेष प्रत्येकं सन्ध्यासन्ध्यांशान्यां युक्तं
 सदेव सन्ध्यासन्ध्यांशवन्तर्गतौ न पृथक् यचेतादृशम् । सौर-

वर्षप्रमाणेन द्वित्रिसागरैः । अक्षानां वामतो गतिरित्यनेन
 द्वात्रिंशदधिकैश्चतुःशतमितैः । अयुतेन द्वात्रसहस्रेण गुणितैः ।
 स्वचतुष्कद्वात्रिंशच्चतुर्भिः परिमितं ज्ञेयमित्यर्थः । अथ चतु-
 र्युगान्तर्गतयुगाद्गुणीणां विशेषतो मानाश्रवणात् समं स्यादश्रु-
 तत्वादिति न्यायेन प्रत्येकं महायुगचतुर्थ्यांशो मानमिति चतु-
 र्युगमित्यनेन फलितं निषेधति । कृतादीनामिति । कृतचेतादा-
 परकल्पियुगानाम् । धर्मपादव्यवस्थया धर्मचरणानां स्थित्या ।
 इत्थं वक्ष्यमाणा व्यवस्था स्थितिर्ज्ञेया न तु समकालप्रमाणं
 स्थितिः । अयमर्थः । कृतयुगे चतुश्चरणो धर्म इति तस्य मान-
 मधिकम् । ततस्तेतार्या धर्मस्य त्रिपादवत्त्वात् तदनुरोधेन
 चेतामानं न्यूनम् । एवं द्वापरकल्पोर्धर्मस्य क्रमेषु द्वौकचरणव-
 त्त्वात् कृतचेतामानाभ्यां क्रमेणोक्तानुरोधाश्रूनमानम् । न तु
 समं मानमिति ॥ १६ ॥ अथ सर्वधर्मचरणयोगेन द्वात्रमितेन
 महायुगं भवति तर्हि स्वस्वधर्मचरणैः किमित्यनुपातेन पूर्वा-
 क्तफलितेन कृतादियुगानां मानज्ञानं सविशेषणमाह ।

युगस्य द्वात्रयो भागश्चतुस्त्रिंशद्विकसङ्गुणः ।

क्रमात् कृतयुगादीनां षष्ठांशः सन्ध्ययोः स्वकः ॥ १७ ॥

प्रागुक्तदिव्यवर्षद्वादत्रसहस्रमितस्य युगस्य द्वात्रयो भागो द-
 व्वात्र इत्यर्थः । चतुर्द्धा क्रमेषु चतुस्त्रिंशद्विकैर्गुणितः । गुणक-
 मात् कृतयुगादीनां कृतचेतादापरकल्पियुगानां मानं स्यादिति
 शेषः । ननु मनुपन्थे कृतादिमानं दिव्यवर्षप्रमाणेन ४०००।१०००।

१०००।१०००। अत्र तु तन्मानं तदर्घप्रमाणेन ४८००।३६००।
 २४००।१२००। इति विरोध इत्यत आह । षष्ठ इति । स्वकः
 स्वसम्बन्धी षष्ठो विभागः सन्ध्ययोराराध्यन्तसन्ध्ययोरैक्यकाल इति
 शेषः । तथा च मदुक्तमानानि ४८००।३६००।२४००।१२००।
 एषां षडंशः ८००।६००।४००।२००। एते स्वस्वयुगानामाद्य-
 न्तयोः सन्ध्योर्द्योगा इत्येषामर्धं सन्धिकालः । प्रत्येकमाद्यन्तयोः
 सन्धिकालः ४००।३००।२००।१००। अनेन प्रत्येकं मदुक्तमानं
 न्यूनोक्तं गन्धात्तरोक्तं केवलं मानं भवति न स्वसन्धिभ्यां
 सहितम् । यथा कृतादिसन्धिः ४०० कृतमानम् ४००० कृता-
 न्तसन्धिः ४०० । चेतादिसन्धिः ३०० चेतामानं ३००० चेता-
 न्तसन्धिः ३०० । द्वापरादिसन्धिः २०० द्वापरमानं २०००
 द्वापरान्तसन्धिः २०० । कल्यादिसन्धिः १०० कल्पमानं १०००
 कल्पान्तसन्धिः १०० । एवं च स्वसन्धिभ्यां सहितं मयोक्तं स्व-
 सम्बन्धात् सन्ध्ययोस्तदन्तर्गतत्वाच्चेति न विरोध इति भावः
 ॥ १७ ॥ अथ कल्पमानार्थं मनुमानं तत्सन्धिमानं आह ।

युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिच्छेत्थते ।

कृताब्दसङ्ख्या तस्यान्ते सन्धिः प्राक्तो जलश्रवः ॥ १८ ॥

युगानां सैका सप्ततिरेकसप्ततिर्महायुगमित्यर्थः । इह मू-
 र्तकाखे मन्वन्तरं मन्वारम्भतत्समाप्तिकालयोरन्तरकालमान-
 मित्यर्थः । मूर्तकालमानभेदाभिज्ञैः कथ्यते । तस्य मनोरन्ते
 विरामे जाते सति कृताब्दसङ्ख्या मदुक्तकृतयुगवर्षमितिः सन्धिः

कालविद्धिः प्रकर्षेण द्वितीयमन्वारभ्यपर्यन्तं भूतभाविमन्वार-
न्तिमादिसन्धिरूपैककालेन कथितः । तत्स्वरूपमाह । जलज्ञव
इति । जलपूर्णा सकला पृथ्वी तस्मिन् लोकसंहारकाले भवति
॥ १८ ॥ अथ कल्पप्रमाणं सविशेषमाह ।

ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश ।

कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः ॥ १९ ॥

त एकसप्ततियुगरूपा मनवः स्वायम्भुवाद्याः ससन्धयः स्व-
स्वसन्धिसहिताश्चतुर्दशसङ्ख्याकाः कल्पकाले ज्ञातव्याः । स्वसन्धि-
युक्तचतुर्दशमनुभिः कल्पः स्यादित्यर्थः । ननु यन्त्यान्तरे कल्प-
मानं युगसहस्रं त्वया तु युगमानमेकसप्ततिगुणं मनुमानं
१०६७२०००० कृताब्द १७२००० युक्तं ससन्धिमनुमानं १०८४४८०००
इदं चतुर्दशगुणं कल्पप्रमाणं कृतानं युगसहस्रमित्यत आह ।
कृतप्रमाण इति । कल्पादौ प्रथममन्वारभ्ये कृतयुगवर्षमितो
मनोश्चतुर्दशत्वेऽप्याद्यः पञ्चदशकः सन्धिः कालश्चैदृक्तः । तथा
च कृतवर्षानन्तरं प्रथममन्वारभ्य इति तद्वर्षयोजनेनाविरोध
इति भावः ॥ १९ ॥ अथ ब्रह्मणो दिनरात्र्योः प्रमाणमाह ।

इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः ।

कल्पो ब्राह्मणमहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती ॥ २० ॥

इत्थं पूर्वोक्तप्रकारसिद्धेन युगसहस्रेण भूतसंहारकारको
ब्राह्मणयात्मकः कल्पकालो ब्राह्मं ब्रह्मणः सम्बन्धेनो दिग्ं का-
लश्चैदृक्तम् । तस्य ब्रह्मणस्यावती दिनपरिमिता शर्वरी रात्रिः ।

कल्पद्वयं तद्द्वेरात्रमिति फलितार्थः ॥ २० ॥ अथ ब्रह्मण
आयुःप्रमाणमतोतवच्यःप्रमाणं चाह ।

परमायुः शतं तस्य तयाद्द्वेरात्रसङ्ख्याया ।

आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषकल्पोऽयमादिमः ॥ २१ ॥

परमपरं शृणु पूर्वोक्तं त्वया श्रुतमपरं च वक्ष्यमाणं शृणु
त्वम् । यद्वा परमेति दैत्यवरार्थकं सम्बोधनम् । त्वं तस्य ब्रह्मण-
स्तथा पूर्वोक्तयाद्द्वेरात्रमित्या कल्पद्वयरूपया शतं शतवर्षपरि-
मितमायुः शतवर्षधारणकालं जानीहि । एतदुक्तं भवति ।
अद्द्वेरात्रमानात् पूर्वपरिभाषया मासमानं तस्मात् पूर्वोक्त-
परिभाषया ब्रह्मणो वर्षमानमेतच्छतसङ्ख्याया ब्रह्मायुरिति । न
तु यथाश्रुतार्थेन कल्पशतद्वयमायुः कीटादीनामपि दिनसङ्ख्या-
यायुषोऽनुक्तेः सुतरां ब्रह्मणः शतदिनात्मकायुषोऽसम्भवात् ।

निजेनैव तु मानेन आयुर्वर्षशतं स्पष्टम् ।

इति विष्णुपुराणोक्तेषु । एतेन परमायुरिति निरस्यम् ।
ब्रह्मणोऽनियतायुर्दायासम्भवात् । तस्य ब्रह्मण आयुः शतवर्ष-
रूपमस्यार्द्धं पञ्चाशद्वर्षपरिमितमितं गतम् । अयं वर्तमान
आदिमः प्रथमः शेषकल्पः शेषायुर्दायस्य ब्रह्मदिवस उत्तरा-
र्द्धस्य प्रथमदिवसो वर्तमान इति फलितार्थः ॥ २१ ॥ अथ वर्त-
मानेऽस्मिन् दिवसेऽप्येतद्गतमित्याह ।

कल्पादस्माच्च मनवः षड् व्यतीताः ससन्धयः ।

वैवस्वतस्य च मनोर्युगानां त्रिघनो गतः ॥ २२ ॥

अस्माद्वर्तमानात् कल्पाद् ब्रह्मादिवशात् षट्सङ्ख्याका मगव
 एकसप्ततियुगरूपाः ससन्धयः सप्तभिः कृतयुगप्रमापैः सहिता
 व्यतीता गताः । चकार आयुषोऽर्धमितमिति प्रागुक्तेन समु-
 च्चयार्थकः । वर्तमानस्य सप्तमस्य मनोर्वैवस्वताख्यस्य युगानां
 त्रिघनस्त्रयाणां घनः स्थानत्रयस्थिततुल्यानां घातः सप्तविंशति-
 सङ्ख्यात्मको गतः । सप्तविंशतियुगानि गतानीत्यर्थः । चः समु-
 च्चये ॥ ११ ॥ अथ वर्तमानयुगस्यापि गतमेतदिति वदन्नभि-
 मतकालेऽयतो वर्षगणः कार्य इत्याह ।

अष्टाविंशाद्युगादस्माद्यातमेतत् कृतं युगम् ।

अतः कालं प्रसङ्गाय सङ्ग्रामेकत्र पिण्डयेत् ॥ १२ ॥

अष्टाविंशतितमाद्वर्तमानान्महायुगादेतदल्पकालेन पूर्वकाले
 साम्प्रतं स्थितं कृतं युगं गतम् । अतः कृतयुगान्तामन्तरमभि-
 मतकाले कालं वर्षात्मकं प्रसङ्गाय गणयित्वा सङ्ख्यां पञ्चस्थान-
 स्थितां भिन्नामेकत्रैकस्थाने पिण्डयेत् सङ्ख्येनविषयां कुर्यात् ।
 सर्वेषां गतानां योगं कुर्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ अथ कल्पादितो
 यहादिभचक्रनियोजनकालं यद्गतिरूपमाह ।

ग्रहर्षदेवदैत्यादि सृजतोऽस्य चराचरम् ।

कृताद्रिवेदा दिव्याब्दाः शतघ्ना वेधसो गताः ॥ १४ ॥

अस्य वर्तमानस्य ब्रह्मणो ग्रहनक्षत्रदेवदैत्यमानवराक्षसभू-
 र्पर्वतवृक्षादिकं चराचरं जङ्गमस्यावरात्मकं जगत् सृजतः सृज-
 तीति सृजन् तस्य जगन्निर्मायकस्य शतसङ्ख्यागुणितास्तुःसप्त-

त्यधिकचतुःशतसङ्ख्या दिव्याब्दा गताः। एभिर्दिव्यवर्षैर्दृष्टसङ्ख्या-
दिप्रवहवायुनियोजनान्तं कर्म ब्रह्मणा हतमिति फलितार्थः
॥ २४ ॥ अथ यद्दपूर्वगत्युत्पत्तौ कारणमाह ।

पश्चाद् ब्रजन्तोऽतिजवान्नक्षत्रैः सततं ग्रहाः ।

जीयमानास्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गगाः ॥ २५ ॥

पश्चादनन्तरं पुनरावृत्त्या पश्चात् पश्चिमदिग्भिमुखं नक्ष-
त्रैस्वारकादिभिः सह ग्रहाः सूर्यादयोऽतिजवात् प्रवहवायुस-
त्वरगतिवशात् सततं निरन्तरं ब्रजन्तो गच्छन्तः स्वमार्गगाः
स्वकचावृत्तस्था जीयमाना नक्षत्रैः पराजिता नक्षत्राणामप्ये
गमनात्। अत एव लम्बयेव गुरुभूता इति तात्पर्यार्थः। तुल्यं
समम्। एवकारादधिकन्यूनव्यवच्छेदः। लम्बन्ते स्वस्थानात्
पूर्वांशान् लम्बायमाना भवन्ति। यथा लम्बितः पश्चाद्भवति
नाथे। तुकारादधोऽधः कक्षाक्रमानुरोधेन ग्रन्थादियहाणां
चन्द्रान्तानां गुरुतापचयः अनिरतिगुरुभूतसंस्मृतात् किञ्चिद्भूतो
गुरुसंस्मृतादपि भौम इत्यादि यथोत्तरम्। यस्य कक्षा महती
तस्य गुरुत्वाधिक्यं यस्य लघ्वी तस्य तदनुरोधेन गुरुताल्पत्वमिति।
एतदुक्तं भवति। ब्रह्मणा प्रवहवायौ नक्षत्राधिष्ठितो मूर्तेः गोसः
स्थापितस्तदन्तर्गताः स्वस्थाकाग्रगोसस्थाः ग्रन्थादयो नक्षत्रा-
धिष्ठितमूर्तेः गोसस्थक्रान्तिवृत्तस्य रेवतीयोगतारासंस्मृतेषादि-
प्रदेशसमसूत्रस्थाः स्थापिताः। क्रान्तिवृत्तं तु मेषतुलास्थाने
विषुववृत्तसङ्गं सम्यातात् चिभान्तरितक्रान्तिवृत्तप्रदेशाभां

चतुर्विंशत्यंशान्तरेण दक्षिणोत्तरौ मकरकर्कादिरूपौ तदेव
 द्वादशराश्यात्मकं वृत्तं यद्दशरभूतम् । विषुववृत्तं तु ध्रुवमध्यस्थं
 निरक्षदेशोपरिगम् । तत्र प्रवहवायुना स्थाघातेन मूर्ती नक्ष-
 त्रगोत्रो नाक्षत्रषष्टिषटीभिः परिवर्त्यते । तदन्तर्गतवायुभिस्त-
 दाघातेन वा यद्वा भ्रमन्त्यपि नक्षत्रगोत्रलिखितक्रान्तिवृत्तीय-
 मेषादिप्रदेशेन समं न गच्छन्ति वायूनां स्वल्पत्वात् तदाघात-
 स्थाप्यल्पत्वाद्भिन्नाणां गुरुत्वाच्च । अतस्तस्यानाद्गुहाणां स्वम्बनं
 वृक्षते । अत एव नक्षत्रोदयकाले तेषां द्वितीयदिने नोदयः
 किन्तु यद्वा स्वमितप्रदेशेन वायुना तदनन्तरमूर्ध्वमागच्छती-
 त्यनन्तरमुदयः । स्वम्बनं तु ग्रन्थादीनां कक्षानुरोधेन गुरुत्वा-
 द्वायूनां तद्वातानां वा कक्षानुरोधेन बद्धल्पत्वात् तुल्यम् ।
 यद्यपि वायोर्भ्रवानुरोधेन सत्त्वाद्गुहावस्वम्बनं विषुववृत्ते भवि-
 तुमुचितं न क्रान्तिवृत्ते । तथा च वक्ष्यमाणक्रान्त्यनुपपत्तिः
 क्रान्तिवृत्तस्वद्वादशराशिभोगेन वक्ष्यमाणानां भगणानामनु-
 पपत्तिश्च । तथापि वायुनावलम्बितो यद्वा विषुवव्यागर्गोऽपि
 तद्विषुवप्रदेशासन्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशेन यद्वाकाशगोत्र एव स्वस-
 मसूत्रेणाह्वयत इति नानुपपत्तिः । अत एव स्वमार्गगा इति
 क्रान्तिवृत्तानुसृतस्वाकाशगोत्रस्वकक्षामार्गगता इत्यर्थकमुक्त-
 मिति सङ्क्षेपः ॥ २५ ॥ अथात एव यद्वाणां लोके प्राग्गतित्वं
 सिद्धमित्यत आह ।

प्राग्गतित्वमतस्तेषां भगणैः प्रत्यर्चं गतिः ।

परिणाहवशाङ्गिन्ना तद्दशाङ्गानि भुञ्जते ॥ २६ ॥

अतोऽवलम्बनादेव तेषां गहाणां प्राग्गतित्वं प्राच्यां दिशि गतिर्येषां ते प्राग्गतयस्तद्भावः प्राग्गतित्वं सिद्धम् । खम्बनखरूपैव गहाणां पूर्वगतिरुत्पन्ना लोकेः कारणानभिज्ञैः प्रत्यक्षावगततया तच्छक्तिजनिता कल्पितेत्यर्थः । सा कियतीत्यत आह । भगणैरिति । वक्ष्यमाणभगणैः प्रत्यहं प्रतिदिनं गतिः प्राग्गमनरूपा भगणानां गत्युत्पन्नत्वाद्भगणसम्बन्धिवक्ष्यमाणदिनैः सूर्यसावनैर्घटभगणा लभ्यन्ते तदैकेन दिनेन केत्यनुपाताञ्जया । ननु गहभगणानां तुल्यत्वाभावात् प्रतिदिनं गहगतिभिर्धेति पूर्वं खम्बनरूपा गहगतिरयुक्तोक्ता गहखम्बनस्याभिन्नत्वादित्यत आह । परिणाहवशादिति । परिणाहः कक्षापरिधिस्तद्वशात् तदनुरोधादिद्यं गहगतिभिर्धेत्तुल्या । अयमभिप्रायः । गहाणां खम्बनं तुल्यप्रदेशे न परन्तु खखकक्षायां तत्प्रदेशे तुल्ये याः कक्षासा गतिकक्षासास्तु महति कक्षावृत्तेऽस्या लघुकक्षावृत्ते बह्वः सर्वकक्षापरिधीनां चक्रकक्षाङ्कितत्वात् । भगणास्तु गतिवशादेव यस्य कक्षावृत्तं महत् तस्याल्पा यस्य च लघु कक्षावृत्तं तस्य बहवस्तदुत्पन्ना गतिरपि तथेति न विरोधः । नन्वेकरूपगतिं विहाय भिन्नरूपा गतिः कथमङ्गीक्यतेत्यत आह । तद्वशादिति । भिन्नगतिवशाद्भानि राशीन् नक्षत्राणि भुञ्जते गहा भुञ्जन्तीत्यर्थः । तथा च गहराश्यादिभोगज्ञानार्थमियमेव गतिरूपयुक्ता नैकरूपेति भावः ॥ १६ ॥ अथ भोगे विशेषं वदन् वक्ष्यमाणभगणखरूपमाह ।

शीघ्रगस्तान्यथास्येन कालेन मद्धतास्यगः ।

तेषां तु परिवर्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः ॥ २७ ॥

अथब्रह्मः पूर्वोक्ते विश्वेषसूचकः शीघ्रगतिग्रहस्थानि भान्य-
स्येन कालेन भुनक्त्यस्यगतिग्रहो बद्धकालेन भुनक्ति तुल्यरा-
श्यादिभोगो मन्दशीघ्रगतिग्रहयोस्तुल्यकालेन न भवतीति वि-
श्वेषार्थः । तेषां राशीनां परिवर्तेन भ्रमणेन । तुकाराद्गहा-
दिगतिभोगजनितेन भगणः प्राञ्चैरुक्तः । क्रान्तिवृत्ते द्वादश-
राशीनां सत्त्वात् तद्भोगेन चक्रभोगसमाप्तेर्यत् स्थानमारभ्य
चलितो ग्रहः पुनस्तत् स्थानमायाति स चक्रभोगः परिवर्त-
सञ्ज्ञोऽपि द्वादशराशिभोगाङ्गण इत्यर्थः । ननु क्रान्तिवृत्ते
सर्वप्रदेशेभ्यः परिवर्तसम्भवादत्र कः परिवर्तादिभूतः प्रदेश इत्यत
आह । पौष्णान्त इति । सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा क्रान्तिवृत्ते रेवती-
योगतारासङ्गप्रदेशे सर्वग्रहाणां निवेशितत्वात् तद्वधितो ग्रह-
चलनाच्च । पौष्णस्य रेवतीयोगताराया अन्ते निकटे प्रदेशे तथा
च रेवतीयोगतारासङ्गायिमस्त्रानमेवाद्यन्तावधिभूतमिति भावः
॥२७॥ ननु परिवर्तस्य भगणसञ्ज्ञा त्वयुक्ता आदिराशीनामपि
भगणत्वादित्यतः परिभाषाकथनच्छलेन भगणस्वरूपमाह ।

विकलानां कला षष्ठ्या तत्षष्ठ्या भाग उच्यते ।

तत्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते ॥ २८ ॥

यथा मूर्तकाले प्राणकाल आदिभूतस्तथा चेत्परिभाषायां
विकलाः सञ्ज्ञादिभूतास्तासां षष्ठीका कला कलानां षष्ठा

भागोऽग्रः क्षेपपरिभाषाभिज्ञैः कथ्यते । भागचिंजता रात्रिः
 स्यात् । ते रात्रयः सकला द्वादश । एवकारस्त्रिचतुरादीनां
 निरासार्थम् । तथा च साकल्ये गणपदप्रयोगाद्गणस्य भोगेऽपि
 भगणव्यवहाराच्च पूर्वोक्तं युक्तमिति भावः ॥ २८ ॥ अथ भग-
 णान् विवक्षुः प्रथमं सूर्यबुधशुक्राणां भौमगुरुशनिश्रीघ्रोच्चानां
 च भगणानाह ।

युगे सूर्यश्चशुक्राणां खचतुष्करदार्षवाः ।

कुजाकिंगुरुश्रीघ्राणां भगणाः पूर्वयाथिनाम् ॥ २९ ॥

महायुगे सूर्यबुधशुक्राणां खानां चतुष्कमेकस्नानादिसह-
 स्रस्नानान्तचतुःस्नानस्त्रितानि शून्यानि ततोऽद्युतादिप्रयुत-
 स्नानपर्यन्तं दन्तसमुद्रास्तथा च युगसौरवर्षाणि खाभ्रखाभ्रदि-
 रामवेदमितानि भगणा द्वादशरात्रिभोगात्मकपरिवर्तानां
 सङ्ख्या भवन्तीति शेषः । भौमशनिवृहस्पतीनां चानि श्रीघ्राणि
 श्रीघ्रोच्चानि तेषामेतस्मिन्ना भगणाः । चकारः समुच्चयार्थको-
 ऽनुसन्धेयः । अत्र कक्षाक्रमेण चारक्रमेण वा गुरोः खलमध्यगता
 भवतीति न तथोद्देशः । खतन्त्रस्य नियोगानर्हत्वाद्वा । गन्वाकात्र
 एषां विन्वाभावादवलम्बनासम्भवेन गत्यभावात् कथं भगणा
 उक्ता इत्यत आह । पूर्वयाथिनामिति । पूर्वगामिनाम् । तथा च
 तेषामदृश्यरूपाणां पूर्वगतिसङ्गावाङ्गणोक्तौ न क्षतिः । एषां
 स्वरूपादिनिर्णयस्तु स्पष्टाधिकारे प्रतिपादयिष्यते ॥ २९ ॥
 अथ चन्द्रभौमयोर्भगणानाह ।

इन्दो रसाग्नित्रिचीपुसप्तभूधरमार्गणाः ।

दस्यव्यष्टरसाङ्गाश्लिलोचना, नि कुजस्य तु ॥ ३० ॥

पूर्वसोकोक्तभगणा इत्यत्राग्निमसोकेष्वप्यन्वेति । भूधराः सप्त न तु पर्वतस्य धराभिधानत्वादेकसप्ततिः । मार्गणाः ब्रह्मा-
स्यथा च चन्द्रस्य भगणाः षडग्निदेवपञ्चसप्तसप्तपञ्चमिताः । भौ-
मस्य तुकारादाकाशस्यविम्बात्मकस्येति पुनरुक्तिभ्रमवारणार्थं
दन्ताष्टषडङ्गाङ्गतिमिताः ॥ ३० ॥ अथ बुधश्रीघ्नोच्चगुर्वोर्भग-
णानाह ।

बुधश्रीघ्नस्य शून्यर्तुखाद्रित्यङ्गनगेन्दवः ।

वृहस्पतेः खदसाश्लिवेदषड्भ्रमस्तथा ॥ ३१ ॥

बुधश्रीघ्नोच्चस्यादृश्वरूपस्य पूर्वगतेर्भगणाः षष्टिसप्ततिश्चङ्गा-
त्यष्टिमिताः । वृहस्पतेस्तथा विम्बात्मकस्येति पुनरुक्तिभ्रमवा-
रणाय नखदिवेदषड्भ्रममिताः ॥ ३१ ॥ अथ शुक्रश्रीघ्नोच्च-
भ्योर्भगणानाह ।

सितश्रीघ्नस्य षट्सप्तत्रियमाश्विखभूधराः ।

शनेर्भुजङ्गषट्पञ्चरसवेदनिशाकराः ॥ ३२ ॥

शुक्रश्रीघ्नोच्चस्यादृश्वरूपस्य पूर्वगतेर्भगणाः षट्सप्तत्रिद्विद्वि-
सप्त । एतेन भूधरा इत्यस्यैकसप्ततिरेकादत्र वार्धो निरसः ।
शनेर्विम्बात्मकस्याष्टषट्पञ्चरसेन्द्रमिताः ॥ ३२ ॥ अथ चन्द्रस्यो-
च्चपातयोर्भगणानाह ।

चन्द्रोच्चस्याग्निप्रून्याश्विनसुसर्पाणवा युगे ।

वामं पातस्य वस्त्रियमाश्विशिखिदसकाः ॥ ३३ ॥

चन्द्रमन्दोच्चस्य पूर्वगतेरदृश्यरूपस्य भगणा महायुगे राम-
नखाष्टाष्टवेदमिताः । पातस्य चन्द्रशब्दस्य सन्निहितत्वाच्चन्द्रपा-
तस्यादृश्यरूपस्य वामं पश्चिमगत्या द्वादशरात्रिभोगात्मकपरि-
वर्तरूपभगणा महायुग अष्टरामाहतिरामदिमिताः । अत्र
युगग्रहणं बह्यमाणसहो चपातभगणसम्बन्धिकल्पकालवारणा-
र्यम् । यद्येचपातभगणास्तु युगे युगे मोत्पन्ना इत्यस्मिन् युग-
सम्बन्धिप्रसङ्गेनोक्ताः । मन्दोच्चपातस्यरूपादिनिर्णयस्तु स्पष्टा-
धिकारे व्यक्तो भविष्यति ॥ ३३ ॥ अथ युगे नाशचदिवसांस्तस्त्र-
रूपावगमाथ ग्रहसावनदिनस्वरूपं स्वसंज्ञाज्ञानहेतुकं चाह ।

भानामष्टाक्षिबस्त्रिचिद्विद्वाष्टशरेन्दवः ।

भोदया भगणैः स्वैः स्वैरुनाः स्वखोदया युगे ॥ ३४ ॥

भानां नक्षत्राणां स्वतो गत्यभावेऽपि प्रवहवायुना परि-
भ्रमणात् तत्संज्ञातुल्या भगणाः स्वदिनतुल्याः । अत एवात्र
वाममिति पूर्वोक्तस्य युक्तोऽन्वयः । अष्टद्व्यष्टनगाग्निजातिगजदि-
नमिताः । ननु ग्रहाणामपि प्रवहवायुना परिभ्रमणेनोदय-
संज्ञावात् तेषां दिवसाः कथं ज्ञेया इत्यत आह । भोदया
इति । उदयो सस्मिन्नहनि स्वाद्यन्तावधिरूप इति व्युत्पत्ते-
दयशब्देन दिनम् । तथा च भोदया नाशचदिवसा एत उक्ताः
स्वैः स्वैः स्वकीयैः स्वकीयैर्भगणैः प्रागुक्तैर्वर्जिताः सन्तः स्वखोदया

निजनिजसावनदिवसा युगे भवन्ति । युग इत्यनेनाभीष्टकाञ्चे
 नाक्षत्रदिवसा ग्रहगतभोगादिना भगणादिनोना ग्रहसावन-
 दिवसा अभीष्टा भवन्ति । परन्तु राशीन् पञ्चगुणितान्नादिकं
 द्वात्रिंशत्तं कृत्वा चत्वारिंशत्तान् हीनं कार्यमन्वया विजातीय-
 ज्ञानकारानुपपत्तेरिति सूचितम् । अत्रोपपत्तिः । यदि ग्रहाणां
 प्राग्यमनावलम्बनं न स्यात् तर्हि ग्रहोदयनक्षत्रोदययोरेकचेतु-
 त्वात्नाक्षत्रसावनदिवसयोरभेदः स्यात् । अतो ग्रहाणां लम्बनेन
 नाक्षत्रदिवसेभ्यः सावनदिवसानामन्तरितत्वाद्दवलम्बनजभग-
 णान्तरेण युगे नाक्षत्रदिवसेभ्यो ग्रहसावनदिवसा न्यूना भवन्ति ।
 प्रवहेष भगणतुल्यपश्चिमग्रहतुल्यानामकरणादित्युपपन्नं भेदया
 इत्यादि । अनेनैव भगणसावनयोगो नाक्षत्रदिवसा इत्यप्यर्थ-
 सिद्धम् ॥ २४ ॥ अथ वक्ष्यमाणशान्त्रदिवसाधिमासयोः सङ्गा-
 न्नानहेतुकं स्वरूपमाह ।

भवन्ति शशिनो मासाः ह्यन्दुभगणान्तरम् ।

रविमासेनितास्ते तु शेषाः स्युरधिमासकाः ॥ २५ ॥

सूर्यश्चन्द्रभगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासा भवन्ति ते शान्त्रमास
 रविमासेनिताः । अत्र प्रथमं तुकारान्वयाद्वादत्रिंशत्तरवि-
 भनस्वरूपवक्ष्यमाणार्कमासैरुनिताः सन्तः शेषा अवशिष्टा ये
 शान्त्रमासाल्लेऽधिमासा एव भवन्ति नान्ये । अनेन शान्त्र-
 मधिमासार्गा स्पष्टीकृतम् । अत्रोपपत्तिः । चिन्तयन्त्यात्मकस्य
 रवीन्दुयुतिकालरूपदर्शनावधेशान्त्रमासस्य द्वादशराशिमितेन

सूर्येन्दुन्तरेणैव सिद्धिः । कथमन्यथा दर्शान्ते जातस्य मन्दग्री-
 षयोः सूर्येन्दोर्धीगस्य पुनर्दर्शान्ते सम्भवः । दादन्नराभ्यन्तरं
 लेकं भगणान्तरमतो भगणान्तरेण चान्द्रो मासः सिद्धः । सौर-
 मासापेक्षया यदन्तरेण चान्द्रमासानामधिकत्वं त एवाधिमासा
 इति स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम् ॥ २५ ॥
 अथ वक्ष्यमाणावमसूर्यसावनयोः स्वरूपमाह ।

सावनाहानि चान्द्रेभ्यो द्युभ्यः प्रोज्झ्य तिथिज्ञयाः ।

उदयादुदयं भानोर्भूमिसावनवासराः ॥ २६ ॥

चान्द्रेभ्यो द्युभ्यो वक्ष्यमाणचान्द्रदिवसेभ्यः सकात्रादित्यर्थः ।
 सावनाहानि सावनदिनानि प्रोज्झ्य त्यक्त्वावशेषं तिथिज्ञयाः ।
 तिथिषु चान्द्रदिनेषु सावनदिनानामवशेषतुल्यः अथो न्यून-
 त्वम् । यद्वा तिथिब्रह्मेण सावनो दिवसस्तस्य चान्द्रदिवसात् अथ
 इति स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम् । ननु भेदया
 भगणैरित्यादिना पूर्वं सर्वेषां सावनदिवसा उक्ता इत्यत्र कस्य
 याह्या इत्यतः सूर्यसावनस्वरूपकथनच्छ्लेनोत्तरमाह । उद-
 यादिति । सूर्यस्योदयकालमारभ्याव्यवहिततदुदयकालपर्यन्तं
 यः कालः स एको दिवसः । इति ये दिवसास्ते भूमिसावन-
 वासराः । भूदिवसा उदयस्य भूसम्बन्धेनावगमात् । सावनदि-
 वसाश्चेत्यर्थः । तथा च निरूपपदसावनभूमिब्रह्माभ्यां सूर्यस्य
 वासरा एव नान्येषां सोपपदत्वाभावादिति भावः ॥ २६ ॥ ते
 किञ्चन इत्यतस्तत्रमात्रं चान्द्रदिनप्रमाणं चाह ।

वसुधाष्टाद्विरूपाङ्गसप्तद्वितियुगे ।

चान्द्राः खाष्टखख्योमखाग्निखर्तुनिशाकराः ॥ ३७ ॥

अष्टाश्विगजसप्तभृगोनगसप्तपञ्चभूमिता युगे सूर्यसावनदि-
वसाः । चान्द्रा दिवसा युगतिथय इत्यर्थः । अग्नीतिशून्यचतु-
ष्कचिखनृपा एते त्रिंशद्भक्ताश्चान्द्रमासा उक्तप्रायाः । अनेनैव
चान्द्रदिवसानामुपपत्तिः सूर्यचन्द्रयोर्भंगणयोरन्तररूपचान्द्र-
मासास्तिशङ्कणिता इति स्पष्टीकृता ॥ ३७ ॥ अथाधिमासाव-
मयोः सङ्ख्यामाह ।

षड्विचित्रिताशाङ्कतिथयश्चाधिमासकाः ।

तिथिचया यमार्थाश्विद्वाष्टव्योमशराश्विनः ॥ ३८ ॥

अधिमासकाः प्रागुक्तखरूपाश्चकाराद्युगे षड्देवराभगोत्र-
रेन्दुमितास्तिथिचया दिनचया अवमानीत्यर्थः । अर्थाः पञ्च ।
एवं द्विभराकृत्यष्टतत्त्वानि ॥ ३८ ॥ ननु सूर्यमासानुक्तेरधि-
माससङ्ख्या कथं ज्ञातेत्यतो रविमाससङ्ख्यां खरूपेण कदांसाह ।

खचतुष्कसमुद्राष्टकुपञ्च रविमासकाः ।

भवन्ति भोदया भानुभगणैरुनिताः कदाः ॥ ३९ ॥

सूर्यमासा द्वादशगुणितरविभगणानुरूपाः शून्यखाभ्रखवे-
दष्टतिशरमिताः । ननु सावनदिवससङ्ख्या प्रागुक्ता कथमवगते-
त्याह । भवन्तीति । भोदया नाक्षत्रदिवसाः प्रागुक्ताः सूर्यभ-
गणैः प्रागुक्तेर्वर्जिताः सन्तः कदा भूवासरा भवन्ति । भोदया
इत्यादिप्रागुक्तेः ॥ ३९ ॥ ननु सूर्यादिमन्दाश्चभौमादिपातानां

युगे भगणानुत्पन्नेः कल्पभगणकचनमावस्वकमतस्तत्पङ्क्तां प्रा-
गुक्ता एते भगणादयः कल्पे एव कथं गीक्ता इत्यत आह ।

अधिमासेनरात्र्यर्चचान्द्रसावनवासराः ।

एते सहस्रगुणिताः कल्पे स्युर्भगणादयः ॥ ४० ॥

एते प्रागुक्ता भगणादयो भगणा आदिर्येषां ते भगणादयः ।
अधिमासेनरात्र्यर्चचान्द्रसावनवासरा अधिमासाः षड्वङ्को-
त्यादि तिथिचया इत्याद्यूनरात्रयोऽवमानि । अक्षचान्द्रसा-
वनानां प्रत्येकं वासरसम्बन्धः । नाक्षत्रदिवसा भानामित्यादि ।
चान्द्रदिवसाश्चान्द्राः खाद्येत्यादि । सावनदिवसा वसुद्धष्टाद्री-
त्यादि । अत्र सौरमासा अपि खचतुष्केत्यादिगणनाः । सह-
स्रगुणिताः कल्पे भगणादय उक्ता भवन्ति युगसहस्रस्य कल्प-
त्वात् । तथा च साधवार्यं युग उक्ता इति भावः ॥ ४० ॥
अथ श्लोकाभ्यां विचन्द्रसूर्यादिगणनां मन्दोच्चभगणान् वदन्
पातभगणान् प्रतिजानीते ।

प्राग्गतेः सूर्यमन्दस्य कल्पे सप्ताष्टवङ्कयः ।

कौजस्य वेदखयमा बौधस्याष्टर्तुवङ्कयः ॥ ४१ ॥

खखरन्ध्राणि जैवस्य श्रौकस्यार्थगुणेषुवः ।

गोऽग्नयः शनिमन्दस्य पातानामथ वामतः ॥ ४२ ॥

प्राग्गतेः कल्प इत्यनयोः शनिमन्दानां प्रत्येकं सम्बन्धः ।
पूर्वमतेः सूर्यमन्दोच्चस्य कल्पे सप्ताष्टराममिताः शनिपातस्य

भगणा इति वक्ष्यमाणस्य भगणा इति पदमत्र प्रत्येकमन्वेति ।
 कौजस्य कुजसम्बन्धिनः सूर्यमन्दस्येत्यस्यैकदेशो मन्दस्येति मन्दो-
 चस्येत्यर्थकमत्रान्वेति । तथा च भौममन्दोचस्य चतुरधिकं
 व्रतद्वयम् । बौधस्य बुधमन्दोचस्याष्टपट्टचिमिताः । जैवस्य
 गुरुसम्बन्धिनः । अत्र शनिमन्दस्येति वक्ष्यमाणस्यैकदेशो मन्द-
 स्येति मन्दोचस्येत्यर्थकमन्वेत्येकवृत्तस्वत्वात् । यद्वाद्यन्तयोर्मन्द-
 स्येत्यन्तैव मध्यस्थानामन्वयः सूत्रपत्र इति । तथा च गुरुमन्दो-
 चस्य नवव्रतं शौकस्य शुक्रमन्दोचस्य पञ्चत्रिंशदधिकपञ्चव्रतं
 शनिमन्दोचस्यैकोवचत्वारिंशत् । अथानन्तरं पातानां भौमा-
 दिपातानां वामतः पश्चिमगत्या भगणा उच्यन्ते इति शेषः
 ॥ ४२ ॥ तान् श्लोकाभ्यामाह ।

मनुदस्तास्तु कौजस्य बौधस्याष्टाष्टसागराः ।

कृताद्रिचन्द्रा जैवस्य त्रिखाङ्गाश्च भृगोस्तथा ॥ ४३ ॥

शनिपातस्य भगणाः कल्पे यमरसर्तवः ।

भगणाः पूर्वमेवान्न प्रोक्ताश्चन्द्रेण्चपातयोः ॥ ४४ ॥

कुजसम्बन्धिनः । तुकारात् पातस्य भौमपातस्य कल्पे भग-
 णाश्चतुर्दशाधिकं व्रतद्वयम् । बौधस्य बुधसम्बन्धिनः शनिपात-
 स्येत्यस्यैकदेशः पातस्येत्यत्रान्वेति । बुधपातस्य द्वादशोवा पञ्च-
 व्रती । जैवस्य गुरुपातस्य चतुःषष्टत्यधिकं व्रतम् । भृगोः शुक्रस्य
 तथा सम्बन्धिनश्कारात् पातस्य शुक्रमपातस्येत्यर्थः । अधिका
 नवव्रती । शनिपातस्य द्विरष्टपट्टा भगणाः कल्पे भवन्ति । नन्व-

स्मिन् प्रसङ्गे चन्द्रोच्चपातयोर्भगणाः कथं मोक्षा इति मन्दा-
 ब्रह्मापाकरणाद्य पूर्वोक्तं स्मारयति । भगणा इति । चन्द्रोच्च-
 पातयोश्चन्द्रस्य मन्दोच्चपातयोर्भगणा अत्रास्मिन्नधिकारे पूर्वं
 ग्रहयुगभगणकथने । एवकारो विश्वरणनिरासार्थकः प्रोक्ता-
 चन्द्रोच्चस्येत्यादिस्लोकेमोक्षाः ॥ ४४ ॥ अथाभिमतकाले ग्रहग-
 तभोगानयनं विषजुसादुपजीव्याहर्गणसाधनार्थं प्रवृत्तग्रहचार-
 कासाङ्गताब्दज्ञानोपजीव्यं कृतयुगान्तीयगताब्दज्ञानं श्लोक-
 चयेणाह ।

षण्मनूनां तु समीप्य कालं तत्सन्धिभिः सह ।

कल्पादिसन्धिना सार्धं वैवस्वतमनोस्तथा ॥ ४५ ॥

युगानां त्रिघनं यातं तथा कृतयुगं त्विदम् ।

प्रोज्झ्य दृष्टेस्ततः कालं पूर्वोक्तं दिव्यसङ्ख्याया ॥ ४६ ॥

सूर्याब्दसङ्ख्याया ज्ञेया कृतस्यान्ते गता अमी ।

खचतुष्कयमाद्यग्निशररन्ध्रनिशाकराः ॥ ४७ ॥

षण्मनूनां कालं चौरवर्षात्मकं तत्सन्धिभिः षण्मनूनां कृत-
 युगप्रमाणीः षड्भिः सन्धिभिः सह सार्धं कल्पादिसन्धिना कृत-
 प्रमाणः कल्पादावित्यनेन कल्पप्रारम्भसम्बद्धकृतयुगमितसन्धिना
 सार्धं सार्धं समीचीकीकृत्य तुकारादायुषोऽर्धमितं तस्येत्यस्य
 निरासः । वैवस्वतमनोर्वर्मानसप्तमवैवस्वताख्यस्य मनोर्युगानां
 त्रिघनं यातं युगसप्तविंशतिर्गता तथैकीकृत्येदमष्टाविंशतियुगा-
 न्तर्गतं तुकारात् साम्प्रतं स्मितं कृतयुगं तथा गतलेनैकीकृत्य

मतः सिद्धाङ्गात् सृष्टेः कालं सृष्टिकरणार्थं चः कालो वर्षात्मकस्य
 दिव्यसङ्ख्याया दिव्यमानेन पूर्वाक्तं कृताद्रिवेदा दिव्याब्दाः
 व्रतज्ञा इत्यनेनोक्तम् । सूर्याब्दसङ्ख्याया मौरवर्षमानेन षष्पधिक-
 त्तत्रयगुणितं कृतेति तात्पर्यार्थः । एतेन प्रागुक्तैकीकरणं सौर-
 वर्षप्रमाणेन न दिव्यवर्षप्रमाणेनेति व्यक्तोक्तम् । प्रोञ्जल न्यूनी-
 कृत्य चः समुच्चयार्थोऽनुसन्धेयः । अमो अवशिष्टाब्दाः खाभ्र-
 खाभ्रद्विसप्तचिञ्जरातिष्ठतयः कृतयुगचरणस्यावसाने गता अती-
 ता ज्ञातव्याः । ननु कल्पादस्माच्च मनव इत्यादिपूर्वाक्तसम्पी-
 डितकालोक्त्येदं षष्पनूनमित्यादि पुनरुक्तमाभाति । न च पूर्वं
 ब्रह्मगतवयःप्रमाणाज्ञानार्थमिदानो च ग्रहसाधनार्थम् । अन्यथा
 गतब्रह्मवयःप्रमाणाद्ग्रहसाधनापत्तेरिति वाच्यम् । ब्रह्मगतवयः-
 प्रमाणादेव ग्रहसाधनस्य युक्तादिष्टापत्तेः । अन्यथा ग्रहच-
 क्रादेर्ब्रह्मोत्पत्तितत्सादवसानपर्यन्तं सत्त्वाद्ब्रह्मदिनावधिककालो
 गताब्दज्ञानाभावाद्ग्रहसाधनानुपपत्तिरिति चेन्न । इत्थं युग-
 सङ्ख्येषु भूतसंहारकारकः कल्प इत्यनेन ब्रह्मदिनान्ते ग्रहच-
 क्रादिनाशोक्तैस्तद्दिनादौ ग्रहचक्रोत्पत्तेश्च ब्रह्मदिवस एव तदा-
 दिगताब्दा ग्रहचारोपजीव्या न ब्रह्मगतायुःप्रमाणाब्दाः ।
 ग्रहासत्त्वे ग्रहसाधनापत्तेः । अतः पुनर्गताब्दा ग्रहचारोपजीव्या
 ब्रह्मदिवसे साधिताः । परन्तु ब्रह्मदिनादितो ग्रहचारप्रवृत्ति-
 कालपर्यन्तं चः सृष्टिविखम्बितकालसादूना ब्रह्मदिनादिगताब्दाः
 सृष्टिगताब्दा ग्रहसाधनोपजीव्या इति तथोक्तम् । अन्यथा
 सङ्गन्तर्गतकाले ग्रहचारासत्त्वे तत्साधनापत्तेः सृष्टिकालकथ-

नानुपपन्नेति दिक् । यथा दिव्याब्दस्य सौरवर्षाणि ३६०
 द्वादशसहस्रगुणितानि महायुगम् ४३२०००० इदमेकसप्तति-
 गुणं मनुमानम् ३०६७२०००० इदं षड्गुणितं षण्मनुमानम्
 १८४०३२०००० इदं स्वसन्धिभिः कृतयुगप्रमाणैः सप्तभि-
 रेभिः १२०६६००० युतम् १८५२४१६००० एतत् सप्तविंशतियुग-
 ११६६४०००० सहितम् १६६६०५६००० कृतयुग १७२८००००
 युक्तं जातानि कल्पगतवर्षाणि १६७०७८४००० सृष्टिदि-
 व्याब्दैः ४७४०० खषड्गुणितैरेभिः १७०६४००० हीनं
 गताब्दा ग्रहचारोपजीव्याः कृतयुगान्ते खचतुष्केत्याद्युपपन्नाः
 १६५२७२०००० ॥ ४७ ॥ अथाभीष्टकालेऽहर्गणसाधनं ततो
 दिनमासाब्दप्रतिज्ञां वासरेश्वरज्ञानं च श्लोकचतुष्टयेनाह ।

अत्र ऊर्ध्वममी युक्ता गतकालाब्दसङ्ख्याया ।

मासीकृता युता मासैर्मधुशुक्लादिभिर्गतैः ॥ ४८ ॥

पृथक्स्थास्तेऽधिमासघ्नाः सूर्यमासविभाजिताः ।

लब्धाधिमासकैर्युक्ता दिनीकृत्य दिनान्विताः ॥ ४९ ॥

द्विष्टास्तिथिज्ञयाभ्यस्ताश्चान्द्रवासरभाजिताः ।

लब्धेनरात्रिरक्षिता लङ्गायामार्धरात्रिकः ॥ ५० ॥

सावनोद्युगणः सूर्याद्दिनमासाब्दपास्ततः ।

सप्तभिः क्षयितः शेषः सूर्याद्यो वासरेश्वरः ॥ ५१ ॥

अतः कृतयुगान्तादूर्ध्वमुपर्यनन्तरमित्यर्थः । अभीष्टकाले
 यो गतकालस्य सौरवर्षसङ्ख्यामी कृतयुगान्तीयस्यब्दाः

स्वचतुष्केत्यादिपूर्वाक्ता युक्ता अभीष्टकाले सौरगताब्दा भवन्ति ।
 एते मासीकृता दादन्नगुणिता इत्यर्थः । अभीष्टकाले मधुशु-
 क्लादिभिश्चैत्रशुक्लाद्यवधिभूतैर्गतेर्मासैर्युताः । अत्र गतमासान्त-
 र्गतेऽधिमासश्चैत्र याज्ञस्तस्योत्तरमासाद्भयत्वेन तदन्तर्गतत्वात्
 तन्मासस्य षष्टिदिनात्मकत्वाच्च । ते सिद्धाः पृथक्स्था युगा-
 धिमासगुणिता युगसूर्यमासभक्ताः प्राप्ताधिमासकैर्निरयैः सिद्धा
 युक्ताः । अत्र यदा स्पष्टोऽधिमासः पतित आनयने न स्व-
 स्तदानयनप्राप्ताधिमासैः मैकैर्युक्ताः । यदा तु स्पष्टोऽधिमासेन
 न पतित आनयने प्राप्तस्तदानयनप्राप्ताधिमासैर्निरैकैर्युक्ताः ।
 अन्यथाभीष्टकालसाधिताहर्गणस्य चिन्नदिनान्तरितत्वापत्तेरिति
 श्येयम् । एते सिद्धा दिनोक्तस्य चिन्नता सङ्गुष्येत्यर्थः । दिना-
 श्विता वर्तमानमासस्य शुक्लप्रतिपदादिगततिथिभिर्युक्ता इत्यर्थः ।
 एते द्विष्टाः स्थानद्वये स्थाप्या एकत्र युगावमैर्गुणिता युगचा-
 ष्टदिनैर्भक्ताश्च प्राप्तावमैर्निरयैरपरत्र हीनाः सन्तो सङ्कादे-
 श्चेऽर्धरात्रकालिकः सावनोऽहर्गणः स्यात् । ततः साधिताहर्ग-
 णात् सकाशात् सूर्यात् सूर्यमारभ्य दिनमासाब्दपा वारेश्वर-
 मासेश्वरवर्षेश्वरा भवन्ति । तत्र वासरेश्वरज्ञानमाह । सप्तभि-
 रिति । अथमहर्गणः सप्तभिः क्षयितो भक्त्वा शेषितः कार्यः ।
 स शेषोऽवशिष्टः सूर्याद्यः सूर्यवारादिको वासरेश्वरो वारस्वामी
 भवति । तदयिमो वर्तमानो वारेश्च इत्यर्थसिद्धम् । अत्रोपपत्तिः ।
 सौरवर्षाणां मासकरणे सृष्ट्याद्यधिमासान्तकालसम्बन्धिसावय-
 नसौरमासा अव्यवहितपूर्वपतिताधिमासान्तकालादिस्वाभीष्ट-

चैत्राश्विनकालसम्बन्धिसावयवचान्द्रमासास्तयोर्योगश्चैत्रादौ द्वादशगुणितसौरवर्षाणि जातानि कुत इति चेच्छुभु । द्वादशगुणितसौरवर्षाणि सौरवर्षादौ सौरमासा इति तु निर्विवादम् । ते स्वानीताधिमासैः सावयवैर्युताश्चान्द्राः सावयवाः सौरवर्षादौ । एतेऽवयवघीनाश्चैत्रादौ निरवयवाश्चान्द्राधिमासाः । अवयवस्य चैत्रादिसौरवर्षाश्विनरकालरूपाधिभेषत्वात् । ते निरयाधिमासेनाश्चैत्रादावधिमासेनचान्द्रा द्वादशगुणितसौरवर्षरूपा उक्तयोगस्वरूपाः सिद्धाः । कथमन्वया निरयाधिमासयोगजनेषां चैत्रादौ चान्द्रमासमागतवसम्भवः । एते स्वाभीष्टमासादिकालसिद्ध्यर्थं चैत्रशुक्लादिगतमासैर्युक्ताः । एतेन द्वादशगुणितसौरवर्षमितसौरमासानां चैत्रादिगतचान्द्रमासाः कथं योजिता एकजातित्वाभावादिति दूषणाप्त्नीकारो निरस्तः । उक्तरीत्या तत्र चान्द्रमासानामपि सत्त्वादेकजातीयत्वेन योगसम्भवात् । न हि पूर्वयोगोऽस्माभिः ह्यतो येन विजातीययोगे दूषणं तस्य द्वादशगुणितसौरवर्षरूपत्वेन स्वतः सिद्धत्वात् । अथैषां निरयाधिमासा योव्या इति स्रष्ट्यादिपूर्वपतिताधिमासान्नकासावधि ये सौरमासाः सावयवास्तेभ्यो युगसौरमासैर्युगाधिमासास्तदैभिः सौरमासैः क इत्यनुपातेन निरयाधिमासाश्चान्द्रा भवन्ति सौरैभ्यः साधितत्वात् । अथाभीष्टकालेऽधिमासावयवज्ञानार्थं युगचान्द्रमासैर्युगाधिमासास्तदा पूर्वपतिताधिमासान्नकासाभीष्टमासाश्विनरस्वितचान्द्रमासैः सावयवैरेभिः क इत्यनुपातेनाधिमासाभावात् तदवयवः सौर चान्-

धाति चान्द्रात् साधितत्वात् । परम्बवयवावयवत्रिनेरैकजाति-
 त्वासिद्धिरतस्तस्यादनार्थमधिमासावयवस्योक्तसौरस्य युगसौ-
 रमासैर्युगचान्द्रमासास्तदोक्तसौराधिमासावयवेन किमित्यनुपा-
 तेन युगचान्द्रमासा गुणो युगसौरमासा हर इति तुल्ययोगु-
 षहरयोर्युगचान्द्रमासयोर्नाम्नादिष्टचान्द्रमासानां युगाधिमासा
 गुणो युगसौरमासा हर इति फलमधिमासावयवस्यान्त्रः ।
 अथ तादृशेष्टसौरचान्द्रमासयोः पृथगज्ञानादधिमासतदवयव-
 योर्ज्ञानमन्त्रकामयेको हरस्येहुषकौ विभिन्नावित्यादिरीत्येष्ट-
 तादृशसौरचान्द्रमासयोर्योग एवाथ ज्ञातो युगाधिमासगुणितो
 युगसूर्यमासभक्तः फलमधिमासाः । शेषात् तदवयवोऽहर्गणा-
 नयनेऽनुपयुक्तः । तत्र केवलाधिमासानामेव न्यूनत्वेन तेषामेव
 योजनावश्यकत्वात् । अयं सूत्रादित इष्टमासादिपर्यन्तं चान्द्र-
 मासगणः सिद्धः । बहवस्तु द्वादशगुणितसौरवर्षरूपसौरमासानां
 सौरवर्षादितोऽभीष्टकालपर्यन्तं सौरमासानामज्ञानाज्ज्ञातसै-
 चादिगतचान्द्रमासा एव योजिताः परमिष्टसौरमासेष्वधिमा-
 सशेषमधिकं तच्चाधिमासानयनेऽधिशेषत्यागेन केवलाधिमास-
 योजने निरन्तरं भवति । अधिमासानयनं च चान्द्रमिष्ट-
 सौरमासलेनैवाधिशेषाधिकेष्टसौरमासानामङ्गीकारादित्याहुः ।
 तच्चिन्त्यम् । केवलेष्टसौरमासानीताधिमासानां निरघाणामधि-
 शेषाधिकसौरैष्टमासेषु योजनेनैव निरन्तरितत्वसिद्धेः । अन्य-
 चाधिशेषगुणितयुगाधिमासेभ्यो युगार्कमासभक्ताप्तफलेनाधिशे-
 षमधिकमायातीति परमासचाधिशेषस्याधिकत्वे भवद्गीत्यनुपा-

तावद्यनेनैकाधिकाधिकमाससंख्या योजितेन चान्द्रमासगण
 एकाधिकः स्यादिति । अथाभीष्टमासादिसिद्धचान्द्रमासाद्या-
 न्द्रदिनकरणार्थं चिन्नहुषिता अभीष्टदिने तस्मिन्नर्थं शुक्लादि-
 गततिथयोऽत्र योजिता अभीष्टतिथ्यादौ चान्द्राहर्गणः । युग-
 चान्द्रदिनैर्युगावमानि तदानेन किमित्यनुपातागतावमैः साव-
 यवैर्हीनाचान्द्राहर्गणसिथ्यन्ते सावनोऽहर्गणो चमकोटिदेव्ने
 सूर्योदयकाले ग्रहचारस्य प्रवृत्तेस्तदादितो निरवयवाहर्गणसि-
 द्धार्थं तिथ्यन्ततत्कालयोरन्तरमवमावसरूपं योज्यमतः पूर्वमे-
 वावमावयवोऽनुपयुक्तोऽत्र न गृहीतोऽतश्चान्द्राहर्गणः स्वानीता-
 वमैर्निरपैर्हीनोऽहर्गणः सावनो निरवयवो चमकोटिदेव्नी-
 सूर्योदयकाले तत्र तद्देशस्थाप्रसिद्धतया प्रसिद्धलक्षादेशाङ्क-
 रात्रस्य तद्रूपस्योक्तिः कृता । सञ्ज्ञादावर्कवारसङ्ज्ञावात् तदाद्या
 दिनमासवर्षेश्वराः । ग्रहाणां सप्तसङ्ख्यात्वात् सप्ततष्टोऽहर्गणः श्रेषं
 गतवारः ॥ ५१ ॥ अथ प्रतिज्ञातयोर्मासवर्षपयोरानयनमाह ।

मासाब्ददिनसङ्ख्याप्रं द्वित्रिघ्नं रूपसंयुतम् ।

सप्तोद्भूतावशेषौ तु विज्ञेयौ मासवर्षपौ ॥ ५२ ॥

अहर्गणाद्विष्ठादेकत्र मासदिनानां सङ्ख्याया त्रिघ्नता भक्ता-
 दाप्तं फलम् । अपरत्र वर्षदिनानां सङ्ख्याया षष्ठ्यधिकमतत्रयेण
 भक्तादाप्तं फलम् । श्रेषयोरनुपयोगात् त्यागः । क्रमेण फलद्वयं
 द्वाभ्यां चिभिर्गुणितमुभयत्रैकसङ्ख्यायुक्तं सप्तभागहारेण भक्तात्
 फलत्यागेनावशिष्टौ क्रमेण मासस्वामिवर्षस्वामिनौ ज्ञातव्यौ

सुकारान्मुक्तमेण वारेऽश्वरगणना तत्कमेषामयोगक्षमा परमत्र
वर्तमानेत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । सूर्यादिचिंशदहोरात्राणामेकः
सौरसावनमासस्य सूर्योऽधिपतिर्मासादिदिनेऽर्कस्याधिपति-
त्वात् । एवं द्वितीयमासादौ भौमस्य दिनाधिपतित्वाद्भौमो
द्वितीयमासेऽश्वर इति प्रतिमासं मासेऽश्वरयोरन्तरं द्वयम् । चिंश-
द्विमानां सप्ततष्टतया ह्यवशेषात् । एवं षष्ठ्यधिकशतत्रयाहोरा-
त्राणामेकं सौरसावनवर्षं तस्याधिपोऽर्कः । वर्षादिदिनेऽर्कस्या-
धिपतित्वात् । एवं द्वितीयसावनवर्षादौ बुधस्य दिनाधिपति-
त्वाद्बुधो द्वितीयवर्षेऽश्वर इति प्रतिवर्षं वर्षेऽश्वरयोरन्तरं चयं
षष्ठ्यधिकशतत्रयदिनानां सप्ततष्टतया अवशेषात् । तथा च वर्त-
मानकाले तद्गणनया कियन्तो मासा गताः कियन्ति च वर्षाणि
गतानीति ज्ञानार्थमहर्गणल्लिंशद्भक्तः फलं गतमासाः षष्ठ्यधिक-
शतत्रयभक्तः फलं गतवर्षाणि । एकमासे द्वौ वारौ तदा गत-
मासैः क इति गतमासवारा वर्तमानार्थं सैकाः । एवमेकवर्षे
त्रयो वारास्तदा गतवर्षैः क इति गतवर्षवारा वर्तमानार्थं सैका
वाराणां सप्तसङ्ख्यात् सप्ततष्टौ शेषौ सूर्यादिकौ मासवर्षेऽश्वरौ
॥ ५२ ॥ अथ यथायनमाह ।

यथास्वभगणाभ्यस्तौ दिनराशिः कुवासरैः ।

विभाजितो मध्यगत्या भगणादिर्ग्रहे भवेत् ॥ ५३ ॥

दिनराशिरहर्गणो यथास्वभगणाभ्यस्तौ यत्कालिकनिजो-
क्तमगणैर्गुणितो धुनभगणैः कल्पभगणैर्बेत्यर्थः । तथा कुवासरै-

स्वात्कास्त्रिकसावनदिनैर्युगसावनैः कल्पसावनैर्वेति यथायोग्य-
मित्यर्थः । भक्तफलं यस्व यदस्य भगणा गुणार्थं यृहीताः
स यद्वा भगणादिर्भगणराशिभागकक्षाविकक्षात्मकभोगात्मकः ।
मध्यगत्या मध्यगतिमानेन न प्रतिदिनविक्षेपस्फुटगतिप्रमा-
णेनाये तत्प्रमाणेन यद्भोगज्ञानस्रोक्तेः । मध्यमो यद्दः स्त्रादि-
त्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । युगादिसावनैर्युगादिभगणास्तदैकेन
दिनेन केति प्राप्ता मध्यमगतिस्तत एकेन दिनेनेयं गतिस्तदेष्टा-
हर्गणेन केति रूपयोस्तु स्यात्वेन विकाराजनकत्वाच्च नास्मादुपपन्न-
ज्ञानयनम् । यद्यपि युगादिसावनैर्युगादिभगणास्तदेष्टाहर्गणेन
किमित्येकानुपातेनायनमुपपन्नं साधवात् तथापि मध्यगत्ये-
त्यस्य प्रदर्शनार्थमनुपातद्वयं गुरुभूतमपि प्रदर्शितम् ॥ ५३ ॥
अथामुं प्रकारमुच्चपातयोरानयनायातिदिशति ।

एवं स्वशीघ्रमन्दोच्चा ये प्रोक्ताः पूर्वयायिनः ।

विलोमगतयः पातास्तद्वच्चक्रादिशोधिताः ॥ ५४ ॥

ये पूर्वयायिनः पूर्वदिग्गतयः स्वशीघ्रमन्दोच्चाः स्वेषां
यद्दृष्टां शीघ्रोच्चमन्दोच्चा यद्दृष्टत्वेन शीघ्रोच्चमन्दोच्चयोर्बहुला-
द्बहुवचनम् । प्रोक्ताः पूर्वं भगणोक्त्वा कथितास्तोऽप्येवं यद्दृष्टानयन-
रीत्या साध्याः । ननु पूर्वयायिन एवं साध्यास्तर्हि पश्चिमगतयः
पाताः कथं साध्या इत्यत आह । विलोमगतय इति । पश्चिम-
गतयः पाता अपि तद्बहुलानयनरीत्या च चन्द्रोच्चपातौ यद्दृष्टा-
नयनवद्युगकल्पमनस्यसावनार्थां सिद्धौ स्वतोऽन्वेषामुच्चपातौ

तुं कल्पसावनदिनहरेणेति ध्येयम् । ननु तर्हि पूर्वपश्चिमगतयोः
को विशेष आनयन इत्यत आह । सकादिति । आगता राश्या-
दिपाता द्वादशराशिभ्यः शोभ्याः पाता भवन्ति । एतावानेव
विशेष इति भावः । अत्रोपपत्तिः । पूर्वयाचिनो मेषवृषमिथु-
नादिक्रमेण गच्छन्ति पश्चिमगतयस्तु मेषमीनकुम्भेत्याद्युत्क्रमेण
गच्छन्ति । तत्रोत्क्रमगणनाया लोकेऽनभ्यासाद्राशिक्रमेण
तज्ज्ञानार्थं द्वादशराशिभ्यः शोधिताः पूर्वगतिपङ्क्तिस्था भवन्ति
॥ ५४ ॥ अथ संवत्सरानयनमाह ।

द्वादशघ्ना मुरोर्याता भगणा वर्तमानकैः ।

राशिभिः सहिताः शुद्धाः षष्ट्या स्युर्विजयादयः ॥ ५५ ॥

अहर्गणानीतस्य भगणादिकस्य वृहस्यतेर्याता गता भगणा
उपरिस्था द्वादशगुणिता वर्तमानकैर्यस्मिन्नधिष्ठितः स वर्तमा-
नस्यसहितैरेकयुक्तरित्यर्थः । राशिभिर्गणितागतराशिभिर्यद्राशौ
तिष्ठति तस्य मेषादिसङ्ख्यायेति फलितार्थः । युताः षष्ट्या शुद्धा
भागावशोधिताः फलं भागादिकं चानुपयोगात् त्याज्यम् ।
विजयादयः संवत्सरा वर्तमानसहिता भवन्ति । अत्रोपपत्तिः ।

मध्यगत्या भभोगेन गुरोर्गौरववत्सराः ।

इति सप्तवर्षिष्ठमिद्धान्कोक्तेर्गुरुमध्यमराशिभोगकाल एकः
संवत्सर इति सृष्ट्यानीतभगणादिगुरोः सम्पूर्णराशिज्ञानार्थं
भगणा द्वादशगुणा वर्तमानराशिसङ्ख्यायुताः षष्टितष्टाः श्रेष्ठं
विजयादिकः संवत्सरो वर्तमानो भवति । संवत्सराणां षष्टिसङ्ख्या-

मात् । सृष्ट्यादौ विजयसंवत्सरसङ्गावाच्च ॥ ५५ ॥ अथोक्तमुप-
संहरन् साधवेन ग्रहानवममाह ।

विस्तरेणैतदुदितं सङ्केपाद्भावहारिकम् ।

मध्यमानयनं कार्यं ग्रहाणामिष्टतो युगात् ॥ ५६ ॥

एतत् षण्मनूनां तु समीचीत्यादि विस्तरेण गणितक्रिया-
बाह्येनोदितमुक्तं व्यावहारिकं लोकव्यवहारोपयुक्तमिदं ग्रहा-
नयनं सङ्केपादल्पगणितप्रयासाञ्जयेत् । तदाह । मध्यमानय-
नमिति । ग्रहाणां मध्यमानयनं मध्यमानेन गणितमिष्टतो वर्त-
मानात् चैताख्याद्युगान्महायुगस्य चरणात् चैतायुगादितो
गताब्दैरल्पभूतैरेवोक्तरीत्याहर्गणमानीयोक्तरीत्या मध्यग्रहाः
कार्या इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ननु सृष्ट्यादितो ग्रहचारप्रवृत्तेश्चदा-
दित आनीतस्य ग्रहस्य वास्तवत्वेन तत्तुल्योऽयं ग्रहः कथमव-
गत इत्यत आह ।

अस्मिन् कृतयुगस्यान्ते सर्वे मध्यगता ग्रहाः ।

विना तु पातमन्दोच्चान् मेषादौ तुल्यतामिताः ॥ ५७ ॥

अस्मिन्निदानोन्मने कृतयुगस्यावसानसमये सर्वे सप्त ग्रहाः
सूर्यादयो मध्यगता मध्यमा मेषादौ मेषादिप्रदेशे तुल्यतां
समानतां गणितागतराश्यादिभोगेनेताः प्राप्ताः । पातमन्दो-
च्चान् विना पातमन्दोच्चास्तु न तुल्यता न वा मेषादौ । तथा
च ग्रहाणां मीघोच्चानां च भ्रमणपूर्तित्वात् चैतादिसमया-
वगतगतकास्त्रादागतराश्यादयः सृष्ट्यादिगतकास्त्रावगतराश्या-

दिभिस्तुत्या भगणानां च प्रयोजनाभावादिति भावः ॥ ५७ ॥
अथोचपातयोर्विभेषमाह ।

मकरादौ शशाङ्कोच्चं तत्पातस्तु तुलादिगः ।

निरंश्रत्वं गताश्चान्ये नोक्तास्ते मन्दचारिणः ॥ ५८ ॥

चन्द्रस्य मन्दोच्चं तदानीं मकरादावस्ति तत्पातश्चपात-
स्तुलादिस्थोऽस्ति । तुकारादतस्तयोस्तेतादित आनयनं नवष-
द्वात्रिंशोन्नविभेषेषु सुगममित्यर्थः । नन्वेवमन्येषामपि चद्रा-
श्लादिस्त्रत्वं तत्कथनेन तेषामप्यानयनं सुगमं भविष्यतीत्यत
आह । निरंश्रत्वमिति । अन्येऽवन्निष्ठा मन्दोचपाता ये मन्द-
चारिणोऽत्यगतय उक्ताः पूर्वं भगणोक्ता कथितास्ते चकाराद-
स्मिन् हतयुगान्ते निरंश्रत्वमंशाभावतां न प्राप्ताः । तथा च
तेषां राश्यादिकथने गौरवं मन्दगतित्वादेकदानीताः सप्त-
वर्षपर्यन्तमुपयुक्ता भवन्तीति निरन्तरं तत्साधनावश्यकताभा-
वात् तेषामानयनं चेतादिगताब्देभ्य उपेक्षितमिति भावः ।
यदि च तत आनीयन्ते तदा स्त्रक्षेपयुक्ताः कार्यः । क्षेपकास्तु
रविमन्दोच्चं राश्यादिकं ०।७।२८।१२। भौमस्य ३।३।१०।२०।
बुधस्य ५।०।०।०८। गुरोः ०।८।०।०। शुक्रस्य ११।१३।२१।०।
जनेः ०।२०।१३।१२। भौमपातस्य ८।११।२०।१२। बुधस्य ८।११।
१६।०८। गुरोः ८।८।५६।२०। शुक्रस्य ०।१०।२५।०। जनि-
पातस्य ०।२०।१३।१२। एवमित्युक्तास्तदपि यथाः साध्याः स्त्रक्ष-

श्लेषयोगनपूर्वम् ॥ ५८ ॥ अथ यद्दशां देशान्तरफलानद्यन्तं
भूपरिधिं श्लेषजीव्यभूव्यासकथनपूर्वकमाह ।

योजनानि शतान्यष्टौ भूकर्णौ द्विगुणानि तु ।

तद्दगते दशगुणात् पदं भूपरिधिर्भवेत् ॥ ५९ ॥

अष्टौ शतानि द्विगुणानि षोडशशतं योजनानि भूकर्णौ
भुवो भूगोलास्य कर्णौ वृत्तपरिधिमध्यभागसूत्रं परिध्यर्धमित-
शापस्य व्यारूपं द्विगुण इत्यनेन शतान्यष्टौ केन्द्रात् परिधि-
पर्यन्तमृजुसूत्रस्य मानमिति सूचितम् । कक्षाव्यासार्धस्य कर्ण-
व्यवहारवदस्यापि भूकर्णव्यवहारः । तुकारात् पुराणविरुद्धो-
ऽपि प्रत्यक्षसहस्रतागमप्रमाणसिद्धः । अस्मात् परिधिज्ञान-
माह । तद्दगंत इति । भूव्यासवर्गात् तुल्यथोर्घातरूपाद्दशगुणा-
स्यूलम् । कस्यायं समदिघात इति तन्मूलं तत्रकारस्य ग्रन्थान्तरे
प्रसिद्धः । भूपरिधिः स्यात् । अत्रोपपत्तिः । गजाम्निवेदराम-
मित १४१८ त्रिज्यायाः कक्षाव्यासार्द्धत्वाद्द्विगुणत्रिज्यारूपव्यासे
चक्रकक्षातुल्यः परिधिः २१६०० तदेष्टव्यासे क इति गुण २१६००
हरौ ६८०६ हरेषापवर्तितौ हरस्थाने रूपं गुणस्थाने सार्द्धा-
ष्टावयवयुतास्रवस्तथा च व्यासोऽनेन गुणितः परिधिर्भवति ।
तत्र भगवता गुणस्थानकरणार्थं वर्गः कृतः ६।५२।१२ । अत्र ख-
षान्तराद्दश वृक्षोताः । वर्गेषु वर्गं गुणयेदित्युक्तत्वाद्वासवर्गो
दशगुणितस्यमूलं व्यासो गुणरूपगुणगुणितः सिद्धो भवति ।
यद्यपि वर्गस्थाने दशग्रहणेन सूत्रमिदमानयनं तथापि परम-

कादृष्टिकेन भगवता लोकानुग्रहार्थं गणितसाधवाचाङ्गीकृतम् ।
 वस्तुतो भगवता वेदमङ्गलविश्वरूपमितव्यासस्य ११२८३ परिधि-
 र्गणितागतः प्रत्यक्षेण खखखरसराममितः ३६००० अत्र पूर्वा-
 क्तरीत्यापवर्तने गुणः ३।६।४४ पादोनदशावयवयुतं त्रयमस्य
 वर्गो दशप्रायः ६।५६।५६ इत्युपपन्नमुक्तम् ॥ ५६ ॥ अथ स्फुट-
 परिध्यानयनं देशान्तरफलानयनं तत्संस्कारं च श्लोकाभ्यामाह ।

लम्बज्यास्तस्त्रिजीवाप्तः स्फुटो भूपरिधिः स्वकः ।

तेन देशान्तराभ्यस्ता ग्रहभुक्तिर्विभाजिता ॥ ६० ॥

कलादि तत् फलं प्राच्यां ग्रहेभ्यः परिशोधयेत् ।

रेखाप्रतीचीसंस्थाने प्रक्षिपेत् स्युः स्वदेशजाः ॥ ६१ ॥

द्वादशपक्षभयोर्वर्गयोगमूलमक्षकर्णः । अनेन द्वादशगुणिता
 त्रिज्या भक्ता फलं लम्बज्या । अनया गुणितो भूपरिधिस्त्रि-
 ज्यया गजान्निवेदराममितया भक्तः फलं स्वकः स्वदेशसम्बन्धी
 स्पष्टो भूपरिधिः स्यात् । ग्रहस्य गतिर्देशान्तराभ्यस्ता स्वरेखा-
 देशस्वदेशयोरन्तरयोजनानि देशान्तरपदवाच्यानि तैर्गणिता
 तन स्पष्टेन भूपरिधिना भक्ता फलं कलादिकं तत् फलं प्राच्यां
 स्वरेखादेशात् स्वदेशस्य पूर्वदिग्भागस्थितले ग्रहेभ्यः कलादि-
 स्थाने परिशोधयेदर्जयेद्धीनं कुर्यादित्यर्थः । रेखाप्रतीचीसंस्थाने
 स्वरेखादेशात् पश्चिमदिग्भागस्थिते स्वदेशे ग्रहेभ्यः कलादि-
 स्थाने प्रक्षिपेद्युक्तं कुर्यात् । गणक इति शेषः । ते सिद्धा ग्रहाः
 स्वदेशजाः स्वदेशीया भवन्ति । पूर्वमहर्गणस्य सद्भादेशीयत्वेन

तदुत्पन्नगुहाणां सङ्कादेशीयत्वात् । अत्रोपपत्तिः । यद्यपि भूमेः
 कन्दुकाकारत्वेन सर्वत्राभिन्नः परिधिरिति स्फुटपरिध्यसम्भव-
 स्तथापि निरक्षदेशस्य मध्यत्वकल्पनेनोक्तो भूपरिधिसङ्काशा-
 मेव तदन्यत्र तदनुरोधेन वृत्तानां सधुत्वसम्भवेनोत्तरोत्तरं
 न्यूनपरिधिः स्वदेशे स्फुटसङ्गः । एवं नवत्यक्षांशे मेरुस्थाने
 वडवास्थाने च परिध्यभावः । निरक्षदेशे परम उक्तः परिधिरतो
 यत्राक्षांशा नवतिः परमास्तत्र सन्मांशाभावः । यत्राक्षांशाभाव-
 स्तत्र सन्मांशाः परमा नवतिः । सन्मांशाक्षांशौ तु वक्ष्यमाण-
 स्वरूपौ । तथा च सन्मांशद्वासानुरोधेन परिधेरपि द्वास इति
 परमसन्मांशैर्नवतिमितैरुक्तो भूपरिधिसदा स्वदेशीयसन्मांशैः
 क इत्यनुपात उपपन्नोऽपि वृत्ताश्रितांशेभ्योऽनुपातानामसम्भ-
 वेन सर्वैरुपेक्षितत्वाच्च ज्यानुपातस्य सर्वैरङ्गीकृतत्वात् प्रमाणस्थाने
 प्रमाणांशज्या परमा चिज्या । इच्छास्थाने इच्छांशानां ज्या
 सन्मज्येति युक्तमुक्तमुपपन्नं स्पष्टपरिधानयनम् । देशान्तरोप-
 पत्तिस्तु सङ्कादेशीयो ग्रहः स्वदेशतः समसूत्रेषु यो दक्षिणो-
 त्तरयोर्निरक्षदेश आसन्नस्तत्र कार्यः । तदर्थं सङ्कादेशस्वनि-
 रक्षदेशयोरन्तरयोजनज्ञानमावश्यकम् । एतत् तस्माद्दृशामन्न-
 क्यमिति परिध्यपचयवत् तदन्तरतापचितं सङ्कोत्तरदक्षिण-
 सूत्रस्वखरेखादेशस्वदेशयोरन्तरं स्वपरिधिसं गणनया ज्ञात-
 मस्मात् स्वपरिधिनेदमन्तरं योजनात्मकं तदोक्तपरिधिना
 किमित्यनुपातेन सङ्कास्वनिरक्षदेशयोरन्तरमुक्तपरिधिसं ज्ञा-
 तम् । ततोऽर्कोदयदयान्तरकालेनार्को भूपरिधिं क्रामति तत्र

यद्वाः स्त्रां स्त्रां गतिं कक्षात्मिकामतिक्रामन्वत उक्तपरिधिना
यद्गतिकक्षाखदा प्राक्खिद्धसङ्काखनिरक्षदेशान्तरयोजनैः
केत्यनुपातेनोक्तपरिधोगुणहरयोस्तुल्यत्वेन नात्रात् खरेखादे-
ब्रखदेब्रयोरन्तरयोजनानि यद्गतिगुणितानि स्वपरिधिभक्तानि
फलं यद्दद्यान्तरकक्षाः । यद्यपि स्वपरिधिना गतिकक्षाखदा
खरेखादेब्रखदेब्रयोरन्तरयोजनैः केत्येकानुपातेनैव देशान्तर-
फलमुपपन्नं भवति तथापि निरक्षदेब्रपदार्थसम्बन्धाभावादि-
दमुपपन्नं फलं निरक्षदेब्रियं कथमित्याद्यहनिरतातिमन्दस्य
बोधार्थं गुह्यभूतमप्यनुपातद्वयमुक्तम् । तद्गुण्योपपत्तिस्तु सङ्का-
देशात् खनिरक्षदेब्रस्य पूर्वभागस्थितत्वे सङ्कादेशार्द्धरात्रात्
खनिरक्षदेशार्द्धरात्रमर्वाग्भवति । तदुदयकाक्षात् प्रवहानिल-
वेगेन पूर्वभागे पूर्वमेवोदयात् । अतोऽयिमकाखीनयद्दस्य पूर्व-
कालिकत्वसिद्ध्यर्थं तत्फलं न्यूनं कार्यम् । एवं निरक्षदेब्रस्य सङ्कातः
पश्चिमस्यत्वे सङ्कोदयानन्तरोदयसङ्गावासङ्कादेशार्द्धरात्रादयिम-
काखेऽर्द्धरात्रमतः पूर्वकालिकयद्दस्यायिमकालिकत्वसिद्ध्यर्थं त-
त्फलं योज्यम् । अक्रशोधितपातस्थायं संस्कारो विपरीत इति
ज्ञेयम् । खनिरक्षदेब्रस्य सङ्कातः पूर्वापरभागस्थत्वं खरेखा-
देशात् खदेब्रस्य पूर्वापरभागस्थानुरोधेनेति खनिरक्षदेब्रख-
देब्रयोर्यास्योत्तरैक्यादर्द्धरात्रयोरभिन्नत्वात् खदेशार्द्धरात्रे-
ऽपि खनिरक्षदेशार्द्धरात्रकालिका एव यद्वा अविद्यता इति
सर्वमुक्तमुपपन्नम् ॥ ६९ ॥ अथ रेखास्वरूपं तद्देशांश्च कांश्चि-
दाह ।

राक्षसालयदेवैकःशैलयोर्मध्यसूत्रमाः ।

रोहीतकमवन्ती च यथा सन्निहितं सरः ॥ ६२ ॥

राक्षसालयं लङ्का देवानां गृहरूपः पर्वतो मेहरनयो-
मध्ये ऋजुसूत्रं तत्र स्थिता देवा रेखास्था लङ्कादक्षिणसूत्रस्था-
स्त्रनुपयुक्तास्तत्र मनुष्यागोचरत्वादिति नोक्ताः । ज्ञानार्थमुदा-
हरति । रोहीतकमिति । यथा रोहीतकं नगरमवन्धुञ्जयिनी
सन्निहितं सरः कुरुक्षेत्रम् । चकारस्येत्यव्ययपरः । तथान्यानि
परस्परं सन्निहिततया ज्ञेयानि ॥ ६२ ॥ ननु येन स्वस्थानं
रेखापुरात् पूर्वतोऽपरत्र वा किञ्चिज्ज्ञानरेषास्तीति न ज्ञा-
यते तेन देवान्तरफलादिकं कथं कार्यमित्यतः श्लोकत्रयेणाह ।

* अतीत्योन्मीलनादिन्दोः पश्चात् तद्गणितागतात् ।

यदा भवेत् तदा प्राच्यां स्वस्थानं मध्यतो भवेत् ॥ ६३ ॥

अप्राप्य च भवेत् पश्चादेवं वापि निमोलनात् ।

तयोरन्तरनाडीभिर्हन्याद्गूपरिधिं स्फुटम् ॥ ६४ ॥

षष्ठ्या विभज्य लब्धैस्तु योजनैः प्रागथापरैः ।

खदेशपरिधिर्ज्ञेयः कुर्याद्देशान्तरं हि तैः ॥ ६५ ॥

चन्द्रस्य सर्वग्रहणान्तर्गतोन्मीलनकासाद् विना देशान्तरं
गणितागताच्चन्द्रग्रहणोक्तप्रकारगणितज्ञानात् । अतीत्य तत्का-
लसात्किमप्यं कृत्वा पश्चादनन्तरकाले मन्दबोधार्थमिदम् ।
अन्वयातोत्य पश्चादित्यनयोरेकतरस्य वैचर्यापत्तेः । तच्चन्द्रवि-

* अतीत्योन्मीलनादिन्दोर्दृक्सिद्धं गणितागतात् । इति वा पाठः ।

स्योन्मीलनं यदा यदीत्यर्थः । स्यात् तदा तर्हीत्यर्थः । स्याभि-
 मतस्यानं मध्यतो मध्यरेखादेशात् पूर्वदिशि भवेत् तिष्ठती-
 त्यर्थः । पश्चात् तदित्यत्र दृक्षिद्धमिति पाठे तु प्रत्यक्षमुन्मी-
 लनमित्यर्थः । अप्राप्य तदतिक्रमणमकृत्वा पूर्वकाल एव । च-
 काराच्चन्मोन्मीलनं यदि स्यात् तर्हि मध्यरेखातः स्वस्थानमि-
 त्यर्थः । पश्चात् पश्चिमदिग्भागे भवेत् तिष्ठतीत्यर्थः । ननु चन्द्रस्य
 स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनकालेषुन्मीलनकाल एव कथं गृहीत
 इत्यत आह । एवमिति । वा प्रकारान्तरेण निमीलनाच्चन्द्र-
 सम्मीलनकालात् । एवं चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तगणितप्रकारज्ञा-
 नादनन्तरकाले सम्मीलनं यदि तर्हि मध्यरेखादेशात् स्वस्थानं
 पूर्वदिग्भागे तिष्ठति पूर्वकाले सम्मीलनं यदि तर्हि मध्यरेखा-
 देशात् स्वस्थानं पश्चिमदिग्भागे तिष्ठतीत्यर्थः । अपिब्रन्दे
 निश्चयार्थं । तेनोन्मीलनसम्मीलनकालयोर्भिन्नरीतिव्युदासः ।
 तथा चोन्मीलनग्रहणमुपलक्षणार्थं तत्रापि स्पर्शमोक्षयोर्ग्रहणाद्य-
 न्तरूपयोरनिश्चयत्वसम्भवनयोर्भिन्नुपेक्ष्य ग्रहणमध्यस्थयोः स-
 म्मीलनोन्मीलनयोर्निश्चयत्वेनेक्तिः कृतेति भावः । अथ देशा-
 न्तरयोजनपुरःसरं देशान्तरफलं सिद्धमित्याह । तयोरिति ।
 प्रत्यक्षोन्मीलनकालगणितागतोन्मीलनकालयोः सम्मीलनका-
 लयोस्तादृशयोर्वान्तरघटोभिर्भूपरिधिं स्पष्टं स्वदेशभूपरिधिं
 स्वमज्यान्न इत्याद्यवगतं हन्याद्गुणयेत् तादृशं गुणितस्पष्टपरिधिं
 घट्ट्या भक्त्वा लब्धैः प्राप्तेर्योजनैः पूर्वभागयोजनैः । अथाद्यवा-
 परैः पश्चिमविभागस्थितैर्योजनैः स्वदेशपरिधिः स्वदेशस्य परि-

धिरवधिः खदेश्चखानमण्डलरूपस्तकाराद्देखादेशान्तरित इत्यर्थः । श्रेयो गणकेनेति शेषः । खरेखाखदेशयोरन्तरयोजनानि फलमिति फलितार्थः । तैरन्तरयोजनैर्देशान्तरं तेन देशान्तराभ्यस्त्यादिप्रागुक्तप्रकारेण यद्द्वारा देशान्तरफलं कक्षात्मकं कुर्याद्गणक इति शेषः । द्विकारात् तत्संस्कारोऽप्यभिन्नप्रकारत्वाद्भिन्न इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । विना देशान्तरसंस्कारं यद्गणितं खरेखादेशीयं भवति । अतो गणितसाधितोन्मोहनसम्भोगादिकाक्षाः खरेखादेशे सिद्ध्यन्ति । खदेशे पूर्वविभागस्थे प्रथमं खस्य सूर्योदयादिकाक्षास्तदनन्तरं रेखाया इति अत्रयद्दृश्यस्य सर्वदेशे युगपत् सम्भवात् । गणितागतकालाद्देखादेशस्तदनन्तरं स्वर्गादिकाखो भवति । एवं खदेशे पश्चिमविभागस्थे प्रथमं रेखादेशेऽर्कोदयादिकाक्षास्तदनन्तरं खदेश इति रेखास्तगणितागतस्वर्गादिकाक्षाद्द्वयात्मकात् पूर्वमेव स्वर्गादिकाखो भवति । अतः सम्यगुपपन्नमतीत्येत्यादिषां ह्यसौकोक्तम् । खदेशरेखादेशसूर्योदयाद्यवधिकषट्सात्मककालयोरन्तरं देशान्तरघटिकाः सिद्धाः सूर्योदयदयान्तरकालेनार्को भूपरिधिं क्रामतीति षष्टिषावनघटीभिर्भूपरिधियोजनानि खदेशीयानि तदा तत्कालान्तररूपदेशान्तरघटीभिः कानीत्यनुपातेन खरेखादेशखदेशयोरन्तरयोजनानि । ज्ञातेभ्य एभ्यः पूर्वदिशैव देशान्तरं भवति । सूर्ययद्दृश्यस्य सर्वदेशे युगपदसम्भवात् तदुन्मोहनकालादिनोक्तदिशा नैतज्ज्ञानमित्यनुक्तिरिति ध्येयम् ॥६५॥ अथ वारप्रवृत्तकालज्ञानमाह ।

वारप्रवृत्तिः प्राग्देशे क्षपार्धेऽभ्यधिके भवेत् ।

तद्देशान्तरनाडीभिः पश्चाद्दूने विनिर्दिशेत् ॥ ६६ ॥

रेखातः पूर्णभागस्थितस्वाभिमतदेशे तद्देशान्तरनाडीभिः पूर्वप्रकारज्ञातदेशान्तरनाडीभिरभ्यधिकेऽर्धरात्रे युक्कार्धरात्रसमयेऽर्धरात्रादनन्तरं देशान्तरघटीकाल इत्यर्थः । वारप्रवृत्तिर्वारस्यादिभूतः कालः स्यात् । रेखातः पश्चिमभागस्थदेशे पूर्वप्रकारज्ञातदेशान्तरघटीभिरनेऽर्धरात्रेऽर्धरात्रात् पूर्वमेव देशान्तरघटीकाले वारप्रवृत्तिं विनिर्दिशेद्गणकः कथयेत् । अत्रोपपत्तिः । यमकोटिसूर्योदयकालो लङ्कार्धरात्रसमयरूपो ग्रहचारप्रवृत्तिरूपः स्वदेशे कदेति रेखातः पूर्वापरभागयोः स्वार्धरात्रकालादनन्तरं पूर्वक्रमेण तदर्धरात्रं देशान्तरघटीभिर्भवति । खनिरक्षदेशस्वदेशार्धरात्रयोर्युगपत् सम्भवात् । अत उपपन्नं वारप्रवृत्तिरित्यादि । नन्वेतत्कालज्ञानं किमर्थमुक्तं प्रयोजनाभावादिति चेन्न । अहर्गणोत्पन्नग्रहस्य तात्कालिकत्वात् तत्कालज्ञानेन स्वार्धरात्रसमयस्य तत्कालस्य च यदनन्तरं तेन तात्कालिकस्य ग्रहस्य चालने कृते सति स्वार्धरात्रसमये ग्रहः पूर्वसाधित एव भवतीति मन्दप्रत्ययस्यैव प्रयोजनात् । तत्कालज्ञानेन ग्रहस्य देशान्तरसंस्काराकरणमिति साधवाच । अत एव समनन्तरमेव ग्रहस्येष्टकालिकत्वसिद्ध्यर्थं चालनोक्तिः सङ्गच्छते । एतेन तत् ततोऽर्धरात्रात् क्षपार्धे निरक्षराद्यर्धे पञ्चदशघटिकात्मककाल उत्तरगोलेऽर्द्धरात्रघटीमितायिम-

काले दक्षिणगोलेऽर्कोदयाचरघटीमितपूर्वकाल इति फलि-
तम् । पूर्वपश्चिमदेशयोर्देशान्तरघटीभिरधिकोने काले क्रमेण
वारप्रवृत्तिरिति व्याख्यानं लङ्कासूर्योदयकालरूपवारप्रवृत्ति-
बोधकमपास्तम् । तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शकत्वादधरात्रादित्यस्या-
नुपपत्तेः पञ्चदशघटिकाकालस्य सप्तार्धशब्देनासिद्धेः । श्रीभग-
वताहर्गणस्य लङ्कायामार्धरात्रिक इत्यनेन लङ्काधरात्रका-
लिकलोकोः स्वदेशे तत्कालरूपवारप्रवृत्तिकालज्ञानस्योक्तस्य
सङ्गत्यनुपपत्तेः । व्यवहारयोग्यलङ्कासूर्योदयकालवारप्रवृ-
त्तेरत्र सङ्गत्यभावाच्च ॥ ६६ ॥ अथ ग्रहस्य तात्कालिकक-
रणमाह ।

इष्टनाडीगुणा भुक्तिः षष्ठ्या भक्ता कलादिकम् ।

गते शोध्यं यतं गम्ये कृत्वा तात्कालिको भवेत् ॥ ६७ ॥

यत्कालिको ग्रहस्तत्कालात् पूर्वमपरत्राभीष्टकाले या इष्ट-
चक्षुस्ताभिर्गुणिता ग्रहमध्यगतिः षष्ठ्या भक्ता फलं कलादिकं
मते गताभीष्टकाले पूर्वकालेऽभीष्टे सतीत्यर्थः । शोध्यं ग्रहे हीनं
ग्रहेऽपिमाभीष्टकाले सति ग्रहे युतं कृत्वा गणकेन विधाय ता-
त्कालिकः स्थाभीष्टसामयिको ग्रहो भवेत् । गणकेन ज्ञातो
भवेत् । अत्रोपपत्तिः । षष्टिसावनघटीभिर्गतिकलास्तदाभीष्ट-
मतेष्वघटीभिः का इत्यनुपातेनावगतकलात्मकचालनेन ग्रहः
क्रमेण युतोऽन्तःकालिको ग्रहो भवति । अक्रशोधितपातस्य
विपरीतमिति ज्ञेयम् । चालितस्यष्टग्रहापेक्षया चालितमध्यग्रहः

सष्टः कृतस्येत् सूक्ष्म इति सूचनार्थमत्र ग्रहचालनमुक्तम् ॥ ६७ ॥

अथ चन्द्रस्य परमविक्षेपमानमाह ।

भचक्रलिप्ताशीत्यंशपरमं दक्षिणोत्तरम् ।

विक्षिप्यते स्वपातेन स्वक्रान्त्यन्तादनुष्णागुः ॥ ६८ ॥

अनुष्णागुश्चन्द्रः स्वक्रान्त्यन्तादिषु बहु ज्ञानुकारेणावसम्बित-
श्चन्द्रः स्वासन्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशेनाकृत्यते तथा तत्स्थानात् स्व-
भोगमितरेवत्यासन्नाद्यवधिकाभीष्टस्थानभूतक्रान्तिवृत्तप्रदेशा-
दपि स्वपातेन चन्द्रपातेन दक्षिणोत्तरं दक्षिणस्थामुत्तरस्थां वा
तत्सूत्रेण विक्षिप्यते त्यज्यते स्वभोगस्थानक्रान्तिवृत्तप्रदेशे चन्द्र-
बिम्बं स्थातुं पातेन न दीयते ततोऽपि चन्द्रबिम्बं स्थलान्तरे
दक्षिणोत्तरसूत्रेण किञ्चिदन्तरेण त्यज्यत इत्यर्थः । एतेन
सूर्यस्य पाताभावात् स्वभोगस्थानीयक्रान्तिवृत्तप्रदेशे बिम्बं भवति
न विक्षिप्तमित्यनुष्णागरित्यनेनापि सूचितम् । परमविक्षेपणं
दक्षिणोत्तरमित्यस्य विशेषणान्याह । भचक्रेति द्वादशराशिक-
स्थानां षट्शताधिकैकविंशतिसहस्रमितानामेषां २१६०० अशी-
तिभागः स्वसप्तयमकस्वामितः परमं यस्य तद्दक्षिणोत्तरमित्यर्थः ।
चन्द्रस्य परमो विक्षेपः स्वभमित इति फलितम् । केचिदत्र
सूर्यस्य शराभावात् तत्कक्षातो भचक्रस्य पञ्चमकक्षात्वात् ततो-
ऽपि चन्द्रकक्षाया अष्टमत्वात् तत्र दक्षिणोत्तररूपदिग्दये
चन्द्रस्य विक्षेपणात् पञ्चाष्टदिघातरूपाशीत्यंशो भचक्रलिप्तानां

परमचन्द्रविशेष इत्युपपत्तिमाहुः ॥ ६८ ॥ अथैवं भौमादयोऽपि स्वपातैर्विचिष्यन्त इत्येषामपि परमविशेषानाह ।

तन्नवांशं द्विगुणितं जीवस्त्रिगुणितं कुजः ।

बुधशुक्रार्काजाः पातैर्विचिष्यन्ते चतुर्गुणम् ॥ ६९ ॥

तन्नवांशं तस्य चन्द्रपरमविशेषस्य नवभागं त्रिंशतं द्विगुणितं षष्टिकलामितं परमेण तदन्तरेणेत्यर्थः । पातेन गुरुर्दक्षिणोत्तरयोः क्रमेण विचिष्यते । भौमः पातेन त्रिगुणितं त्रिंशतं नवतिकलामितपरमान्तरेण विचिष्यते । चतुर्गुणं त्रिंशतं विंशत्यधिकशतकलामितपरमान्तरेण बुधशुक्रशनेश्चराः स्वस्वपातैः प्रत्येकं विचिष्यन्ते स्वभोगकान्तिवृत्तप्रदेशात् त्यज्यन्ते । केचिदत्रापि त्रयस्त्रिंशत्कलाविम्बाचन्द्रान्नवांशद्विगुणेन सत्र्यंशकलासप्तकस्य गुरुविम्बस्य तद्रूपं विशेषणं युक्तमस्माद्धौमस्याधःस्यत्वात् त्रिगुणं परमविशेषणमस्मादपि बुधशुक्रयोर्लघुपृथुविम्बयोर्धःस्यत्वाच्चतुर्गुणं परमविशेषणं तुल्यं नात्पाधिकमेवं शनेरुच्चकचास्यत्वेऽपि मन्दत्वाद्बुधशुक्रविशेषणतुल्यं परमविशेषणं युक्तमित्युपपत्तिमाहुः ॥ ६९ ॥ नन्वेषामत्र कथने का सङ्कतिरित्यतः पूर्वोक्तमुपसंहरन्नाह ।

एवं त्रिघनरन्ध्रार्करसार्कार्का दग्नाहताः ।

चन्द्रादीनां क्रमादुक्ता मध्यविशेषलिपिकाः ॥ ७० ॥

एवं पूर्वश्लोकाभ्यां त्रिघनः सप्तविंशती रन्धाणि नव द्वादश षट् द्वादश द्वादशैते दशगुणिताः क्रमादुक्ताः क्रमाच्चन्द्रादीनां

वारक्रमाच्चन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रशमीनां विशेषकला मध्या अये
परमशरकलानामनियतत्वेनोक्तेः । कथिताः । तथा च मध्यले-
नेषामत्र प्रसङ्गसङ्गत्या कथनमिति भावः ॥ ७० ॥ अथ पूर्वा-
परग्रन्थधोरसङ्गतिनिवारणायाधिकारममाप्तिं फलिकयाह ।

इति श्रीसूर्यसिद्धान्ते मध्यमाधिकारः ।

मयं प्रति सूर्याग्रपुरुषेण सूर्योक्तस्यैव कथनादेतदुक्तस्यापि
सूर्यसिद्धान्तत्वम् । तत्र मध्यममानेन गणितमधिक्रियते यस्मि-
न्नेतादृशो ग्रन्थैकदेशः परिपूर्तिमाप्त इत्यर्थः ।

रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे ।

मध्याधिकारः पूर्णोऽयं तद्गूढार्थप्रकाशके ॥

इति श्रीसकलगणकसार्वभौमब्रह्माख्यदेवज्ञात्मजरङ्गनाथग-
णकविरचिते गूढार्थप्रकाशके मध्यमाधिकारः पूर्णः ॥

अथ स्पष्टाधिकारो व्याख्यायते । तत्र ग्रहाणां मध्यमाति-
रिक्तस्पष्टक्रियायां कारणमाह ।

अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्तयो भगणाश्रिताः ।

शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः ॥ १ ॥

श्रीगोक्षमन्दोच्चपातसञ्ज्ञकाः पूर्वोक्तपदार्था जीवविशेषाः
सूर्यादिग्रहाणां गतिकारणभूताः सन्ति । ननु कास्मिन्नेव ग्रह-
सञ्चनं भवतीति कास्मिन्नेव गतिहेतुर्नेत इत्यत आह । कास्मिन्नेति ।

पूर्वप्रतिपादितकालस्य स्वरूपाणि तथा चैषां कालमूर्तित्वेन ग्रह-
गतिहेतुत्वं नासम्भवतीति भावः । ननु कालस्य घञ्यादिमूर्ति-
त्वादेशां तदात्मकत्वाभावात् कथं कालमूर्तित्वमित्यत आह ।
भगणाश्रिता इति । भगोलस्यक्रान्तिवृत्तानुसृतग्रहगोलस्यक्रा-
न्तिवृत्तप्रदेशाश्रिता राश्यात्मका इत्यर्थः । तथा च ग्रहराश्या-
दिभोगानां कालवशेनैवोत्पन्नत्वात् तदात्मकानां कालमूर्ति-
त्वमिति भावः । ननु दृश्यन्ते कुतो नेत्यत आह । अद्भुत्स्वरूपा
इति । वायवीयश्चरीरा अव्यक्तरूपत्वाद्प्रत्यक्षा इति भावः । एवं
च ग्रहाणामुच्चादिसङ्घावात् स्पष्टक्रियोत्पन्नेति तात्पर्यम् ॥ १ ॥
अथानयोश्चपातयोर्मध्य उच्चयोर्गतिहेतुत्वं प्रतिपादयति ।

तद्वातरश्मिभिर्बद्धास्तैः सव्येतरपाणिभिः ।

प्राक् पश्चादपहृष्यन्ते यथासन्नं स्वदिङ्मुखम् ॥ २ ॥

तेषामुच्चसञ्चकजीवानां वायुरूपा ये रश्मयो रञ्जवस्ताभि-
र्बद्धा बिम्बात्मकग्रहासौरश्चसञ्चकजीवैः सव्यवामहसौरश्चबद्ध-
त्वेन हस्तबाहुल्याद्बद्धवचनं हस्ताभ्यामित्यर्थः । स्वदिङ्मुखं स्वा-
भिमुखं यथासन्नं ग्रहबिम्बं भवति तथा प्राक् पश्चात् पूर्वपश्चि-
ममार्गाभ्यामित्यर्थः । अपहृष्यन्ते आकर्ष्यन्ते । अथमभिप्रायः ।
भक्कगोलस्यक्रान्तिवृत्तानुसृतग्रहाकाशगोलान्तर्गतक्रान्तिवृत्ते
कक्षारूपे स्तत्रप्रदेशे ग्रहोच्चपातास्तिष्ठन्ति । तत्र बिम्बव्यासो-
नकक्षाकारसूत्रं प्रवहवाय्वतिरिक्तवायुरूपं स्ततो गति स्तस्थाने
कल्पमानं ग्रहबिम्बव्यासे पूर्वापरं प्रेतमुच्चजीवहस्तदयान्तर्गत-

मस्ति । अथ यहविम्बमुच्यमानात् पूर्वस्मिन् स्वशक्त्या गच्छदपि
 वामहस्तस्थितसूत्रेणोच्यमानात् पूर्वरूपेण यहस्यानात् पश्चिम-
 रूपेण दृष्टसूत्रावयवात्मकेन स्वस्यानात् पश्चात् स्वाभिमुख-
 मपकृत्यते निरन्तरमुच्यतेः स्वशक्त्या यावत् षड्भान्तरं तयो-
 रन्तरं तन्मार्गेणाकर्षणसम्भवात् पूर्वस्मिन् गच्छद्ग्रहविम्बं सव्य-
 हस्तस्थितसूत्रेणोच्यमानात् पश्चिमरूपेण यहस्यानात् पूर्वरूपेण
 दृष्टसूत्रावयवात्मकेन स्वस्यानात् पूर्वस्मिन् स्वाभिमुखमाकृत्यते
 स्वशक्त्या निरन्तरं यावदन्तराभावस्तयोरिति ॥ २ ॥ अथात
 एवैकरूपां पूर्वाधिकारावगतां गतिं त्यक्त्वा प्रत्यहं विसृज्यां
 गतिं प्राप्ता यद्वा इत्यत आह ।

प्रवहाख्यो मरुत् तांस्तु खोच्चाभिमुखमीरयेत् ।

पूर्वापरापकृष्टास्ते गतिं यान्ति पृथग्विधाम् ॥ ३ ॥

प्रवहाख्यः प्रवहसञ्ज्ञको मरुद्वायुः पश्चिमाभिमुखभ्रमस्तान्
 तुकारादुच्चानि खोच्चाभिमुखं स्वस्य प्रवहभ्रमणेनोच्चं भावप्रधा
 ननिर्देशादुच्चता यस्यां दिशि तत् खोच्चं पूर्वदिक् पूर्वभाग एव
 यहाणां प्रवहभ्रमेणोच्चगमनदर्शनात् तत्सम्मुखं पूर्वदिशीति ता-
 त्यर्थार्थः । ईरयेत् पश्चिमाभिमुखभ्रमणसिद्धप्रागुक्तयहावलम्बन-
 रूपेण चाख्यतीत्यर्थः । अतः कारणात् ते यद्वाः पूर्वापराप-
 कृष्टा उच्यतेः पूर्वपश्चिमदिशोरपकृष्टाः पृथग्विधां प्रथमाव-
 गतैकरूपभिन्नप्रकारावगतां प्रतिक्षणविसृज्यां गतिं गमनक्रियां
 यान्ति प्राप्नुवन्ति । अवलम्बनाकर्षणाभ्यां प्रतिदिनं यहाणां

गतेरन्याद्ब्रह्मत्वं तदनुसारेण ग्रहचारज्ञानं युक्तमिति ग्रहाणां
 स्पष्टक्रियोत्पन्नेति भावः । यदा । ननु वायुरञ्जुभिः कथं ग्रहा-
 षामाकर्षणं सम्भवति तद्रञ्जूनां विरलतया घनीभूतत्वाभावेना-
 कर्षणायोग्यत्वादित्यत आह । प्रवहाख्य इति । उच्चदेवताहस्त-
 इत्यस्थितकक्षाकारसूत्रं वायुः प्रवहवायुसम्बन्धात् प्रवहसञ्ज्ञो न
 पश्चिमाभिमुखभ्रमप्रवहात्मकस्तान् ग्रहान् स्त्रोक्षाभिमुखं स्त्रो-
 चदेवतास्थानसम्मुखमीरयेत् प्रेरयति चालयति । तुकारादुच्च-
 स्थानात् पूर्वस्थिन् ग्रहे वायुः पश्चिमगत्या ग्रहं चालयति पश्चि-
 मस्त्रे वायुः पूर्वगत्या ग्रहं चालयतीत्यर्थः । तथा च कक्षाकार-
 सूत्रं तदा तदा तथा तथा भ्रमतीति दैवतैराह्वयत इत्युप-
 चारादुच्यन्त इति भावः । अत एव ग्रहाणां स्पष्टक्रियोत्पन्ने-
 त्याह । पूर्वापरापल्लष्टा इति । उच्चदैवतैः पूर्वापरदिग्भयोराहृष्टा
 ग्रहाः पृथग्विधां मध्यमातिरिक्तप्रकारां गतिं गमनक्रियां
 धाम्नि । अतो न केवलं मध्यक्रियया निर्वाहः ॥ ३ ॥ अथ प्राक्
 पश्चादपल्लयन्त इत्युक्तं विशदयति ।

ग्रहात् प्राग्भगणार्द्धस्थः प्राङ्मुखं कर्षति ग्रहम् ।

उच्चसञ्ज्ञोऽपराद्धस्थस्तदत् पश्चान्मुखं ग्रहम् ॥ ४ ॥

ग्रहस्थानात् पूर्वभागस्तराग्निषट्कस्थित उच्चसञ्ज्ञो जीवो ग्रह-
 विम्बं पूर्वदिग्भिमुखं स्त्रोक्षाभिमुखं कर्षत्याकर्षति । अपराद्धस्थो
 ग्रहस्थानात् पश्चिमभागस्तराग्निषट्कस्थित उच्चसञ्ज्ञो जीव
 इत्यर्थः । ग्रहविम्बं पश्चान्मुखं पश्चिमदिग्भिमुखं स्त्रोक्षाभिमुखं तद-
 दाकर्षतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ अथ पूर्वाक्तसिद्धं फलितमाह ।

खोच्चापक्ष्ण्टा भगणैः प्राङ्मुखं यान्ति यद्गृहाः ।
तत् तेषु धनमित्युक्तमृणं पश्चान्मुखेषु तु ॥ ५ ॥

खोच्चजीवाकर्षिता यहाः पूर्वाभिमुखं भगणै राशिभिर्भगे-
ल्लस्रक्रान्तिवृत्तानुसृतस्वाकाशगोलान्तर्गतक्रान्तिवृत्ते दादशरा-
भ्यन्तिके यद्राशिविभागैरित्यर्थः । यद्यत्सङ्ख्यामितं गच्छन्ति तत्त-
त्सङ्ख्यामितं भागादिकं फलरूपं तेषु पूर्वावगतग्रहाराश्यादिभो-
गेषु धनं योज्यम् । पश्चान्मुखेषु पश्चिमाकर्षितग्रहपूर्वावगतरा-
श्यादिभोगेषु तुकाराद्यत्सङ्ख्यामितं फलरूपं पश्चिमतो गच्छन्ति
तदित्यर्थः । षष्ठं हीनमिति । एतत् पूर्वं कथितम् ॥ ५ ॥ अथ
पातानां ग्रहविशेषरूपगतिहेतुत्वं प्रतिपादयति ।

दक्षिणोत्तरतोऽप्येवं पातो राज्ञः स्वरंहसा ।

विक्षिपत्येष विक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमात् ॥ ६ ॥

चन्द्रादीनां विरवियहाणामपक्रमात् क्रान्तिवृत्तस्यस्यष्टग्रह-
भोगस्थानाद्दक्षिणोत्तरतो दक्षिणस्यामुत्तरस्यां वा दिशि ।
अपिब्रह्मः पूर्वापरार्थां समुच्चयार्थकः । एष गणितागतः पातः
पातराश्यादिभोगस्थानम् । अत्राप्यपिब्रह्म उच्येन समुच्चयार्थ-
कोऽप्येति । एवमुच्येन पूर्वापरयोः फलान्तरं भवति तथेत्यर्थः ।
विक्षेपं विक्षेपणं स्वरंहसात्मवेगेन विक्षिपति करोति । विभि-
ष्टवाचकानां पदानां विभ्रेषणवाचकपदसमवधाने विभ्रेष्यमाचा-
र्थत्वात् । चन्द्रादीन् विक्षिपतीति तात्पर्यार्थः । ननुच्येन स्था-
धिष्ठितजीवद्वारा यहाकर्षणं क्रियते तथा पातेनाचेतनत्वादेगा-

भावेन ग्रहविचेपणं कर्तुमशक्यमित्यत आह । राजरिति ।
पातस्थानाधिष्ठात्री देवता राजर्जीवविशेषसम्पातस्तु दैत्यवि-
शेषो राजः । रहति त्यजति ग्रहमिति राजरिति व्युत्पत्तेः ॥ ६ ॥
अथैतद्विशदयति ।

उत्तराभिमुखं पातो विक्षिपत्यपराङ्गः ।

ग्रहं प्राग्भगणार्धस्थो याम्यायामपकर्षति ॥ ७ ॥

अपराङ्गो ग्रहस्थानात् पश्चिमविभागस्थितभगणार्धात्मक-
राश्विषङ्कस्थितो राजर्ग्रहभ्रमं स्वराश्यादिभोगस्थानीयप्रदेशा-
दुत्तरदिगभिमुखं विक्षिपति विचेपान्तरेण त्यजति । प्राग्भग-
णार्धस्थो ग्रहस्थानात् पूर्वविभागस्थितराश्विषङ्कमध्यस्थितो दक्षि-
णस्थां दिश्वपकर्षति विक्षिपति ॥ ७ ॥ अथ बुधशुक्रयोर्वि-
शेषमाह ।

बधभार्गवयोः शीघ्रात् तद्वत् पातो यदा स्थितः ।

तच्छीघ्राकर्षणात् तौ तु विक्षिप्येते यथोक्तवत् ॥ ८ ॥

बुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चाज्जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । बुधशुक्रयोः
पातो जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । तद्वत् परार्धपूर्वार्धभगणार्ध-
मध्ये यदा यत्काले स्थितस्तुकारात् तत्काले पाताभ्यामित्यर्थः ।
तौ बुधशुक्रौ यथोक्तवत् पूर्वार्धपरार्धक्रमेण दक्षिणोत्तरयो-
र्विक्षिप्येते विचेपान्तरेण त्यज्येते । ननूच्चात् तादृगवस्थितपातौ
सम्बन्धाभावादुधशुक्रौ दक्षिणोत्तरयोः कथं त्यजतोऽन्यथा वैच-
धिकरक्षेणातिप्रसङ्गापत्तेरित्यतः कारणमाह । तच्छीघ्राकर्ष-

णादिति । बुधशुक्रयोः श्रीघ्नाच्चे तयोराकर्षणाभ्यां जात्यभि-
 प्रायेणैकवचनम् । तथा च तदुच्चाभ्यां तादृगवस्त्रितपातौ तदु-
 च्चजीवौ दक्षिणोत्तरयोस्त्वजत इति पूर्वोक्तरीत्या न्यायसिद्ध-
 मतस्तदुच्चसूत्रवद्भ्रुत्वाद्बुधशुक्रयोस्तथा विक्षेपणं न्यायसिद्धमेवेति
 भावः । ननु भौमगुरुशनीनामेवं कथं नोक्तमनयोर्वा कथमेतदुक्तं
 सर्वेषामेकरीतिकथनस्य समुचितत्वात् । किञ्च गुरुभौमशनीना-
 मुच्चदेवताः स्वस्वकक्षास्ता इति फलमुपपन्नं भवति बुधशुक्रयो-
 र्दक्षदेवतयोः कक्षातो दक्षिणोत्तरयोः स्थितत्वेन पूर्वोक्तरीत्या
 फलानुपपत्तिर्विलक्षणप्रवहवायुसूत्रस्वदेवतासम्बद्धस्य स्पष्टभूप-
 रिथ्याकारत्वेन कक्षाकारत्वाभावात् । विना कक्षाकारतां फलो-
 त्पादनस्य ब्रह्मणोऽप्यशक्यत्वाच्च । न च विलक्षणप्रवहवायुसूत्रं
 देवतासम्बद्धं ग्रहाकाशगोले कक्षाकारत्वाभावेऽपि कक्षातुल्यं
 स्थानान्तर इति फलोत्पत्तिर्याम्योत्तरान्तरसत्त्वेऽपि कल्पनयेति
 वाच्यम् । उच्चदेवतास्थानस्य कक्षातो दक्षिणत्वे तत्त्वङ्गान्तरप्र-
 देवस्थोत्तरत्वावश्यभावेनोच्चबुधशुक्रयोरेकदिग्विक्षेपतुल्यत्वनिश्च-
 यमानुपपत्तेः । तत् कथमिदं सङ्गतं भगवदुक्तमिति चेत् । अत्रो-
 च्यते । स्वस्थ्यासङ्गतार्थमङ्गीकृत्य तद्दूषणोद्घाटनेन भगवदुपास-
 न्नकर्तृ रसनाच्छेदस्तत्तत्कार्यप्रकाशनावश्यं करणीयः । तथाहि
 स्वश्रीघ्नाच्चबुधशुक्रयोर्दक्षिणं राश्यात्मकं तद्वत् पातस्थोत्तरान्तरेण
 युक्तः पूर्वोक्तपात इत्यर्थः । यथा बुधशुक्रयोरपरपूर्वार्धक्रमेण
 स्थितोऽवस्थितस्तकारात् तथेत्यर्थः । तच्छ्रीघ्नाकर्षणात् तादृश-
 पाताभ्यां श्रीघ्नं वेगेनाकर्षणं तस्मात् पातस्थानाधिष्ठाह्यदेवताभ्यां

स्वहस्तस्त्रितयहसम्भ्रुवायुस्रचन्यातिवेगाकर्षणरचनादित्यर्थः ।
 तौ बुधशुक्रावुक्त्वदुत्तरदक्षिणक्रमेण विचित्र्येते । अत्र पातश-
 ब्देन चक्रबोधितपातो बोध्यः । अन्यथा ग्रहोन्नशीघ्रोच्चरूपकेन्द्र-
 योजनस्योपपत्तिसिद्धत्वेन शीघ्रोच्चोन्नग्रहरूपकेन्द्रयोजनात्तनु-
 पपत्तेः । तथा च सर्वग्रहसाधारणं विशेषकथनं पातभेददर्श-
 नाद्यं बुधशुक्रयोः पृथगुक्तम् । न ह्यन्यस्मिन् पक्ष उच्चयोर्विषे-
 पणं प्रतीयते येन प्रागुक्तसर्वविलोपाशङ्कनं ब्रह्मनीयम् । पात-
 भेदोक्तिकारणं च ।

ये चात्र पातभगणाः कथिता शम्भ्वोस्

ते शीघ्रकेन्द्रभगणैरधिका यतः स्युः ।

स्वल्पाः सुखार्थमुदितास्त्रलकेन्द्रयुक्तौ

पातौ तयोः पठितचक्रभवौ विधेयौ ॥

इति भास्कराचार्योक्तमिति दिक् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् परमु-
 च्चदेवतयोरविशेषात् सूर्यचन्द्रयोः समं फलं कुतो न भवती-
 त्यत आह ।

महत्त्वान्मण्डलस्यार्कः स्वल्पमेवापहृष्यते ।

मण्डलास्पतया चन्द्रस्ततो बहूपकर्ष्यते ॥ ९ ॥

सूर्यो मण्डलस्य विम्बस्य महत्त्वाद्गुह्यत्ववत्त्वात् स्वल्पमितर-
 ग्रहापेक्षयास्यं परमफलम् । एवकारो निर्धारणेऽपकर्ष्यत उच्च-
 जीवेनाहृष्यते । चन्द्रो मण्डलास्पतया विम्बस्य लघुत्वेन ततः
 सूर्यफलाद्बहुधिकं परमफलमुच्चजीवेनाहृष्यते ॥ ९ ॥ अथात
 एव भौमादीनामल्पमूर्तितादाभ्यां फलाधिकत्वं सम्भवतीत्याह ।

भौमादयोऽल्पमूर्तित्वाच्छीघ्रमन्दोच्चसञ्चकैः ।
 दैवतैरपहृष्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः ॥ १० ॥

भौमादयः पञ्च यद्वा अल्पमूर्तित्वाच्चघुतरबिम्बत्वाच्छीघ्रम-
 न्दोच्चसञ्चकैः शीघ्रोच्चमन्दोच्चसञ्चकैर्दैवतैः सुदूरमत्यन्तं बह-
 पहृष्यन्ते । अत एवातिवेगिता अत्यन्तवेगः सञ्जातो येषां ते
 बिम्बलघुलेनोच्चदयाकर्षणेन च बहूपरमफला इत्यर्थः । ननु
 सूर्यचन्द्रयोः कक्षाकारविलक्षणप्रवहवायुचलनेन फलोत्पादनं
 युक्तं भौमादीनां तु प्रत्येकमुच्चदयसद्भावाद्वायुरग्न्नाकर्षणासम्भ-
 वेन कक्षाकारप्रवहविलक्षणवायुचलनेन फलोत्पादनार्थमङ्गी-
 कृतं कथं सम्भवति । उच्चदयस्त्वानस्यैकत्वाभावात् । न ह्येकमेव
 वायुमण्डलं युगपद्विरुद्धगत्योराश्रयं स्वतो भवितुमर्हतीति भौ-
 मादीनां शीघ्रमन्दोच्चदेवतादयेन तस्मिन्मार्गेण ग्रहबिम्बाकर्ष-
 णस्यैव स्वशक्त्या रचनात् । न वायुमण्डलचलनकल्पनं सूर्यचन्द्र-
 योरप्येवमेवाङ्गीकारे बाधकाभावाच्च । वायुमण्डलकल्पनं तु
 तदातरशीत्युक्तानुपपत्त्यानतिप्रयोजनम् । तदातरशिभिर्बद्धा
 इत्यस्य पश्चिमभ्रमात्मकप्रवहवाद्यौ स्वस्वाकाशगोले समसूत्रस-
 मन्धेन स्थिता इति ग्रहस्थितिस्वरूपोक्त्या समर्थनात् । न हि तदत्र
 हेतुगर्भं येनानुपपत्तिः शङ्कणीया । उच्चदेवताकल्पनेनाकाश-
 स्थग्रहाणां तथा तथा स्वशक्त्या तदाकर्षणात् फलदयसंस्काररूपै-
 कफलोत्पादनं सङ्गच्छते । अत एव सूत्रं ग्रहबिम्बप्रोतं कक्षाका-
 रमिति कल्पनमपि निरस्तम् । उच्चदयात् तुल्यकर्षणेन विरुद्धक-
 र्षणेन च सूत्रमण्डलसम्भवपत्तेरिति ॥ १० ॥ अथैतदुपसंहरति ।

अतो धनर्षं सुमहत् तेषां गतिवशाद्भवेत् ।

आकृष्यमाणास्तैरेवं व्योम्नि यान्थनिलाहताः ॥ ११ ॥

अथ पूर्वोक्तसुदूराकर्षणप्रतिपादनात् तेषां भौमादीनां गतिवशादाकर्षणोत्पन्नचलनगतिवशात् सुमहदत्यधिकं फलं धनर्षं स्त्रोत्रापकृष्टेत्यादिना भवति । नन्वाकर्षणोत्पन्नचलनं कथं नप्रत्यक्षमित्यत आह । आकृष्यमाणा इति । तैरुत्पत्तद्वैव-
तैरेवमुक्तप्रकारेणाकृष्यमाणा आकर्षिता एते भौमादयो व्योम्नि
स्त्रोत्राकाशगोलेऽनिलाहताः पश्चिमाभिमुखानवरतप्रवहवाद्या-
घाता यान्ति गच्छन्ति । तथा चावलम्बनोत्पन्नपूर्वगतिर्यथा न
प्रत्यक्षा तथा पूर्वगतिविकृत्यात्मकमेतदाकर्षणचलनमनियतं
प्रवहवायुध्रमणप्राप्त्यादप्रत्यक्षमिति भावः ॥ ११ ॥ अथैवं
गतिकारणसञ्चयैर्घंहाणां भौमादीनां फलितैका गतिरष्टभेदा-
त्मिकेत्याह ।

वक्रानुवक्रा कुटिला मन्दा मन्दतरा समा ।

तथा शीघ्रतरा शीघ्रा ग्रहाणामष्टधा गतिः ॥ १२ ॥

भौमादिघंहाणां विरविचन्द्राणामष्टप्रकारा गतिः फलिता ।
तत्र वक्रेत्यादिसमेत्यन्तं षट्प्रकारा गतिः शीघ्रतरा शीघ्रेति
गतिद्वयम् । तथा समुच्चये । आसां स्वरूपज्ञानमये स्फुटम् ॥
१२ ॥ अथैनामष्टधा गतिं भेदद्वयेन क्लोडयति ।

तत्रातिशीघ्रा शीघ्राख्या मन्दा मन्दतरा समा ।

एष्वीति पञ्चधा ज्ञेया या वक्रा सानुवक्रगा ॥ १३ ॥

तत्राष्टविधगतिव्यतिशेतेत्यादिसमेत्यन्ता इत्येवं पञ्चधा

गतिः । ऋषी मार्गी गतिर्ज्ञेया या गतिः सानुवक्रगानुवक्र-
गमनेन सह वर्तमाना पूर्वश्लोकेऽनुवक्रगतेर्वक्रकुटिलमध्याभिधा-
नादुभयथासन्नत्वाच्च वक्रानुवक्रा कुटिलेति गतिर्वक्रा ज्ञेया तथा
च यद्दृष्टां मार्गी वक्रेति गतिद्वयम् ॥ १३ ॥ अथ यद्दृष्टां स्पष्ट-
क्रियां प्रतिजानीते ।

तत्तद्गतिवशान्नित्यं तथा दृक्तुल्यतां ग्रहाः ।

प्रयान्ति तत् प्रवक्ष्यामि स्फुटीकरणमादरात् ॥ १४ ॥

नित्यं प्रत्यहं तत्तद्गतिवशात् तास्ता गतय एकस्मिन् दिने
श्रीघ्नापरदिनेऽतिशीघ्रेत्यादिना यस्मिन् दिने या गतिस्तत्सम्-
न्धानुरोधादित्यर्थः । यद्दृष्टाः सूर्यादयो यथा येन प्रकारेण दृक्-
तुल्यतां वेधितग्रहसमतां गच्छन्ति तत् तादृशं स्फुटीकरणं
स्पष्टक्रियागणितप्रकारमादरादत्यन्ताभिनिवेशादेतेनासङ्गत्व-
निरासः । प्रवक्ष्यामि सूक्ष्मत्वेन कथयामि ॥ १४ ॥ अथ तच्च प्रथमं
व्यासाधनाद्यं ज्यार्धपिण्डान् विवक्षुस्तदानयनं श्लोकाभ्यामाह ।

राशिलिप्राष्टमो भागः प्रथमं ज्यार्धमुच्यते ।

तत्तद्विभक्तलब्धेनमिश्रितं तद्वितीयकम् ॥ १५ ॥

आद्येनैवं क्रमात् पिण्डान् भक्त्वा लब्धेनसंयुताः ।

खण्डकाः सुस्रतुर्विशज्ज्यार्धपिण्डाः क्रमादमी ॥ १६ ॥

एकरात्रिकखानामष्टादशशतानामष्टमोऽश्रसप्तान्धिमितः प्र-
थममाद्यं ज्यार्धं सम्पूर्णजीवार्धपिण्डकः कथ्यते तदभिष्टैः । ततः

प्रथमज्यार्धात् तेन प्रथमज्यार्धेन भक्ताङ्गत्वेन हीनमन्यस्याप्रस-
 ज्ञात् प्रथमज्यार्धमनेन युक्तं तत् प्रथमज्यार्धं द्वितीयकं ज्यार्धं
 भवति । द्विगुणप्रथममेकोनम् । तृतीयादीनामानयनार्थमुक्त-
 प्रकारमतिदिशति । आद्येनेति । प्रथमज्यार्धपिण्डेन । एवमुक्त-
 रीत्या क्रमात् सिद्धपिण्डान् भक्त्वा लब्धैरुनमाद्यं खण्डमनेन
 युताः खण्डका असिद्धाव्यवहितसिद्धज्यार्धपिण्डा असिद्धपिण्डा
 भवन्ति । यथा प्रथमखण्डं २१५ प्रथमभक्तं फलं १ द्वितीयखण्डं
 ४४६ प्रथमभक्तं फलं द्वयं २ अर्धाधिकावयवस्यैकाधिकत्वेन
 यद्दस्य साम्प्रदायिकत्वात् । फलैक्योऽनं प्रथमं २२२ अनेन द्विती-
 यखण्डो ४४६ युतस्तृतीयं ६७१ एवमिदं प्रथमखण्डभक्तं फलं
 २ अनेन पूर्वफलैक्यं २ युतं जातं ६ सर्वफलैक्यमनेन प्रथमं खण्डं
 हीनं २१६ अनेन तृतीयं ६७१ युतं चतुर्थं ८६० एवमिदं प्रथम-
 खण्डभक्तं फलं ४ पूर्वखण्डैक्येन प्रथमखण्डरूपं २१६ ज्यान्तर-
 रूपखण्डकमनेन ४ हीनं २१५ अनेन चतुर्थं युतं पञ्चमं ११०५
 एवमग्रेऽपि । अथोक्तरीत्यासङ्ख्यखण्डानां सम्भवात् खण्डनियम-
 माह । स्युरिति । एवं चतुर्विंशत्सङ्ख्याका ज्यार्धपिण्डाः कार्या
 न तदधिकाः । अत्र ।

एकविंशाच्च विंशाच्च षष्ठात् पञ्चदशादपि ।

सप्तमाद्वाद्वात् सप्तदशान्नार्धात्तरं मतम् ॥

इति ब्रह्मसिद्धान्तोक्तखलेऽर्धाधिकावयवस्यैकाधिकत्वेन न
 यद्द इति ध्येयम् । गणितस्याविकृतत्वात् सिद्धाः पिण्डाः कथं
 नोक्ता इत्यत आह । क्रमादिति । अमी सिद्धाः पिण्डाः क्रमात्

समनन्तरमेवाच्यन्ते । अत्रोपपत्तिः । समायां भूमौ वृत्तं भगणकलाङ्कितं तिर्यगूर्ध्वाधरव्यासमितरेखाभ्यां चतुर्भागं कार्यं तत्रोर्ध्वरेखासप्तपरिधिप्रदेशादुभयत्र समविभागं विगणय्य तदययोर्बद्धं सूत्रं वृत्ते द्विगुणविभागमितसम्पूर्णचापस्य सम्पूर्णज्या । अत्र गणित ऊर्ध्वरेखातोऽर्धज्याया एव प्रयोजनात् तदर्धचापस्य तदर्धमर्धज्या । एवं वृत्तचतुर्थ्यां च ऊर्ध्वरेखातोऽभीष्टांशानां चापार्धाकाराणामर्धज्या अभीष्टा गण्याः । तत्र भगवता खेच्छ्या वृत्तचतुर्थ्यां च त्रिराश्रितिते चतुर्विंशज्याः कल्पितास्तज्ज्ञानं तु वृत्ते चक्रकलानामङ्कितत्वात् तत्परिधिव्यासार्धं त्रिराश्रित्यान्तिमा । भनन्दाश्रितितपरिधौ खबाणसूर्यमितो व्यासस्तदा चक्रकलापरिधौ क इत्यनुपातेन व्यासानयनम् । यथा चक्रकलाः २१६०० खबाणसूर्यगुणाः २००००००० भनन्दाश्रित- ३६२० भक्ता व्यासः ६८०६ एतदर्धमन्तिमा ज्या ३७१८ अथ वृत्ते चापज्ययोर्विवेके तद्योरतुल्यत्वमपि भगवता कोऽपि वृत्तभागः समोऽस्त्वन्यथामलकादौ सर्वपाद्यवस्थानं न स्यादिति मत्वा तद्भागस्य ज्या तत्तुल्यैवेति ।

वृत्तस्य षण्णवत्यंशो दण्डवद्दृश्यते तु सः ।

इति शाकल्योक्तेः । प्रथमज्या चक्रकलाद्वादशांशरूपैकराश्रितिकलानामष्टभागस्तत्राश्रितितः । एतन्मितमेव प्रथमचापमत एतदन्तरेणाभीष्टा ज्याश्चतुर्विंशत् । अथ चतुर्विंशतिजीवानां यथोत्तरमुपचयात् तदन्तररूपखण्डानां यथोत्तरमपचयस्य वृत्ते व्याङ्कनेन प्रत्यक्षत्वाज्ज्यान्तररूपखण्डानामन्तरं यथोत्त-

रमुपचितमिति द्वाविंशतित्रयोविंशतिचतुर्विंशतिज्यानामन्तर-
 योरन्तरमिदं परमं खण्डान्तरं सूक्ष्मज्योत्पत्तिप्रकारेणावगतं
 १५।१६।०८। अथ त्रिज्ययेदं खण्डकान्तरं तदा प्रथमज्याया
 किमित्यनुपातेन फलप्रमाणयोः फलेनापवर्त्य प्रमाणस्थाने
 तत्त्वाश्विनोऽनेन भक्त्वा प्रथमज्या फलं पूर्वद्वितीयखण्डयोरन्त-
 रम् । अनेन पूर्वखण्डं हीनं द्वितीयं खण्डं भवति । तत्र पूर्व-
 खण्डं प्रथमज्यातुल्यमेव । द्वितीयखण्डं प्रथमज्यायां युतं दि-
 तीयज्या । एवमस्यास्तत्त्वाश्विभागसम्बन्धं द्वितीयद्वितीयखण्डकयो-
 रन्तरमनेन द्वितीयखण्डमूनं द्वितीयखण्डमित्यनेन द्वितीयज्या
 युता द्वितीयज्या । एवं चतुर्थाद्याः । तत्र पूर्वमर्धाभ्यधिकयद्दण्डे-
 नोत्तरार्धाधिकान्तरपातसम्भावमया कश्चित् कश्चिदर्धाभ्यधिका-
 वयवस्यैकाधिकत्वेनायद् इत्युपपन्नं श्लोकद्वयम् ॥ १६ ॥ अथैताः
 सिद्धाः श्लोकषट्केन कथयन्नुक्तमज्यार्धपिण्डज्ञानमाह ।

तत्त्वाश्विनोऽङ्गाब्धिकृता रूपभूमिधरर्तवः ।

खाङ्गाष्टौ पञ्चशून्येशा बाणरूपगुणेन्दवः ॥ १७ ॥

शून्यलोचनपञ्चैकाश्विद्रूपमुनीन्दवः ।

वियञ्जन्द्रातिधृतयो गुणरन्ध्राम्बराश्विनः ॥ १८ ॥

मुनिषथमनेत्राणि चन्द्राग्निकृतदसकाः ।

पञ्चाष्टविषयाक्षीणि कुञ्जराश्विनगाश्विनः ॥ १९ ॥

रन्ध्रपञ्चाष्टकयमा वस्वद्युक्त्यमास्तथा ।

कृताष्टशून्यञ्चलना नागाद्रिशशिवङ्गयः ॥ २० ॥

षट्पञ्चलोचनगुणाश्चन्द्रनेत्राग्निवह्नयः ।

यमाद्रिवह्निज्वलना रन्ध्रशून्यार्णवाग्नयः ॥ २१ ॥

रूपाग्निसागरगुणा वस्त्रग्नित्तवह्नयः ।

प्रोज्झयोत्क्रमेण व्यासार्धादुत्क्रमज्यार्धपिण्डकाः ॥ २२ ॥

तथा समुच्चये । एतानुक्तान् क्रमज्यार्धपिण्डान् । उत्क्रमेणो-
पान्धपिण्डादिप्रथमपिण्डान्तं प्रत्येकं व्यासार्धात् त्रिज्यारूप-
रमपिण्डात् प्रोज्झ्य न्यूनीकृत्य क्रमेणोत्क्रमज्यार्धपिण्डा भवन्ति ।
यथा त्रयोविंशतितमं ज्यार्धमुक्तं रूपाग्निसागरगुणा इति वस्त्र-
ग्नित्तवह्नय इति चरमपिण्डादूनं सप्त प्रथम उत्क्रमज्यार्ध-
पिण्डः । एवं द्वाविंशतितमं चरमाच्छुद्धं द्वितीय उत्क्रमज्यार्ध-
पिण्डः । एवमग्रेऽपीति चतुर्विंशदुत्क्रमज्यार्धपिण्डाः । अत्रोप-
पत्तिः । ज्याचापयोर्बाणरूपमन्तरमुत्क्रमज्या । यद्यपि पूर्वार्ध-
ज्यावद्बाणस्याधं न सम्भवतीत्युत्क्रमज्यापिण्डा इति वक्तुमुचितं
नोत्क्रमज्यार्धपिण्डा इति । तथापि भगवतानुगतपरिभाषार्थं
चापबाणशरायाभावेनोत्क्रमज्यायाः पूर्णशरांशत्वादुत्क्रमज्या-
र्धमित्युक्तम् । अथ वृत्तचतुर्थींशे सर्वज्याङ्कनेन यदंशानां
ज्या त्रिज्यातो हीना तत्कोव्यंशानामुत्क्रमज्येति स्फुटं दृश्यत
अत उत्क्रमज्यार्धक्रमेणोत्क्रमज्याज्ञानार्थं व्युत्क्रमेण त्रिज्या-
शुद्धा उत्क्रमपिण्डा उत्क्रमज्यापिण्डा इत्युपपन्नं प्रोज्झयेत्यादि
॥ २२ ॥ अथ श्लोकपञ्चकेनोत्क्रमज्यापिण्डान् पूर्वोक्तसिद्धान्
निबध्नाति ।

मुनयो रन्ध्रयमला रसषट्का मुनीश्वराः ।
 द्वाष्टैका रूपषड्दसाः सागरार्थज्जताशनाः ॥ २३ ॥
 खर्तुवेदा नवाद्युर्था दिङ्नागाख्यर्थकुञ्जराः ।
 नगाम्बरवियञ्चन्द्रा रूपभूधरशङ्कराः ॥ २४ ॥
 शरणवज्जताशैका भुजङ्गाक्षिशरेन्दवः ।
 नवरूपमहीध्रैका गजैकाङ्कनिशाकराः ॥ २५ ॥
 गणाश्विरूपनेत्राणि पावकाग्निगुणाश्विनः ।
 वस्वर्णवार्थयमलास्तुरङ्गर्तुनगाश्विनः ॥ २६ ॥
 नवाष्टनवनेत्राणि पावकैकयमाग्रयः ।
 गजाग्निसागरगुणा उत्क्रमज्यार्धपिण्डकाः ॥ २७ ॥

एत उत्क्रमज्यापिण्डाः पूर्वसिद्धा निबद्धा महीध्रः पर्वतो
 भुजज्याभावे कोट्युत्क्रमज्यायाः परमत्वाच्छून्यज्योना त्रिज्या
 परमोत्क्रमज्यापिण्डस्त्रिज्याया उभयत्र परमत्वेनार्थसिद्धमन्थ-
 पिण्डत्वं वेति ध्येयम् ॥ २७ ॥ अथ प्रसङ्गात् परमक्रान्तिज्यां
 वदन् क्रान्त्यानयनमाह ।

परमापक्रमज्या तु सप्तरन्ध्रगुणेन्दवः ।

तद्गुणा ज्या त्रिजीवाप्ता तच्चापं क्रान्तिरुच्यते ॥ २८ ॥

अूनं चतुर्दशशतं १३६७ परमक्रान्तिज्या तुकाराच्चतुविशत्यं-
 शानां वक्ष्यमाणज्यानयनप्रकारसिद्धेत्यर्थः । अभीष्टा ज्या पर-
 मक्रान्तिज्या गुणिता त्रिज्याभक्ता फलस्य वक्ष्यमाणप्रकारेण

धनुः क्रान्तिः कक्षात्मिका तत्त्वज्ञैः कथ्यते । अचोपपत्तिः ।
विषुवदृत्तात् क्रान्तिदृत्तभागस्य याम्योत्तरस्थान्तरं ध्रुवाभि-
मुखसूत्रे सूत्राकारे दृत्ताकारक्रान्तिः । तत्र सायनमेषतुला-
दिस्थाने तथोरन्तराभावात् कर्कमकरादौ तयोः परमान्तर-
त्वादभीष्टभुजज्यावशात् क्रान्तिरूपपक्षेति त्रिज्यातुल्यभुजज्या
परमक्रान्तिज्या तदेष्टभुजज्या केत्यनुपातेन फलं ध्रुवाभिमुख-
सूत्रे तदन्तररूपार्धचापस्यार्धज्या विषुवदृत्तोर्ध्वाधरमध्यसूत्रात्
तत्रापं तदन्तरकक्षात्मिका क्रान्तिः ॥ २८ ॥ अथ फलानय-
नार्थं केन्द्रपदाङ्गुजकोटिज्ये कार्यं इत्याह ।

ग्रहं संग्रोध्य मन्दोच्चात् तथा शीघ्रादिशोध्य च ।

शेषं केन्द्रपदं तस्माङ्गुज्या कोटिरेव च ॥ २९ ॥

ग्रहं राश्यादिकं मन्दोच्चात् प्रागानीतस्वकीयराश्यादिक-
मन्दोच्चभोगात् संग्रोध्योनीकृत्य शीघ्रात् प्रागानीतराश्यादि-
शीघ्रोच्चात् । चः समुच्चये । जनीकृत्य शेषं राश्यात्मकं तयो-
च्चसम्बन्धेन केन्द्रं मन्दोच्चाङ्गीनेो ग्रहेो मन्दकेन्द्रम् । शीघ्रो-
च्चाङ्गीनेो ग्रहः शीघ्रकेन्द्रं भवतीत्यर्थः । तस्मात् केन्द्रात् पदं
राशित्रयात्मकं विषमं समं पदं ज्ञेयम् । त्रिराश्यन्तर्गतं चेत्
प्रथमं विषमं पदम् । ततः षड्राश्यन्तर्गतं चेत् शून्यं केन्द्रं द्वितीयं
समं पदम् । ततो नवराश्यन्तर्गतं चेत् षड्भूजं तृतीयं विषमं
पदम् । ततो नवोत्तं चतुर्थं पदं सममित्यर्थः । तस्मात् पदा-
ङ्गुजस्य ज्या कोटिः कोटेर्ज्या चः समुच्चये । एवकारादेकाङ्ग्यं

साध्यमित्यर्थः ॥ अत्रोपपत्तिः । उच्चस्थानाभिमुखमुच्चदैवतैर्घ-
 षाणामाकर्षणोक्तेरुच्चाद्ग्रहः किंचदन्तरेणेति ज्ञानार्थमुच्चहीनो
 ग्रहः केन्द्रमुच्चग्रहणवशात् तदाख्यम् । तत्र भगवता खेच्छया
 ग्रहादुच्चं यदन्तरेण तत् केन्द्रं ह्यतम् । उभयथा भुजकोट्योस्तु-
 ख्यत्वात् । द्वादशराश्वङ्किते वृत्त उच्चस्थानाच्चतुर्विभागात्मक
 एकैको भागो राशित्रयात्मकः पदसञ्ज्ञः । अथोच्चस्थानाद्ग्रहः
 कस्मिन् पदेऽस्तीति शून्यत्रिषष्टवोगं केन्द्रं ह्यतं ज्यानां पदान्त-
 र्गतत्वात् । ग्रहाधिष्ठितपदाङ्गुज्याकोटिज्ययोर्ज्ञानम् ॥ २९ ॥
 ननु पदे ग्रहस्य राशिविभागात्मकेनैकत्वाङ्गुज्याकोटिज्ययोरतु-
 ख्ययोः साधनं कथमित्यत आह ।

गताङ्गुज्या विषमे गम्यात् कोटिः पदे भवेत् ।

युग्मे तु गम्याद्वाङ्गुज्या कोटिज्या तु गताङ्गवेत् ॥ ३० ॥

विषमे पदे गताङ्गुज्या पदादितो यद्गतं राशिविभागात्मकं
 प्राग् ज्ञातं तस्मादित्यर्थः । भुज्या स्यात् । गम्याद्गतोऽं चिभं
 ग्रहात् पदान्तावधिकमेष्वम् । तस्मात् कोटिः कोटिज्या स्यात् ।
 युग्मे समे तुकारात् पद एव्याङ्गुज्या गतात् कोटिज्या स्यात् ।
 तुकारो विशेषद्योतकः । एकस्मादेवोक्तरीत्या इयं साधितमि-
 त्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । विषमपदे ग्रहोच्चोर्ध्वाधररेखान्तरानु-
 सारेण फलमुत्पद्यते ततो वृत्तान्तसदन्तरमर्धज्या भुजरूपा
 तदर्धभापं तदन्तरांश्चा वृत्तभागस्या गताः । ऊर्ध्वाधररेखा
 मत्स्यस्यन्नतिर्येखाग्रहयोरन्तरसूत्रमर्धज्यापदान्तः कोटिज्या

भुजोत्क्रमञ्चोगव्यासार्धरेखारूपकोटितुल्यत्वात् । तदर्धचापं
भुजांशेन चिभमिति गम्यात् कोटिञ्चा । समपदे यद्दोर्धाध-
ररेखान्तरं तिर्यग्धञ्चा भुजञ्चेति तदर्धं चापं यदैवं तिर्यगे-
खायदान्तरं तिर्यग्धञ्चाकोटितुल्यत्वात् कोटिसचापं पद्गत-
मित्युपपन्नं गतादित्यादि ॥ ३० ॥ अथाभीष्टकलानां व्यासा-
धनं स्त्रोकाभ्यामाह ।

लिप्तास्तत्त्वयमैर्भक्ता लब्धं ज्यापिण्डकं गत ।

गतगम्यान्तराभ्यस्तं विभजेत् तत्त्वलोचनैः ॥ ३१ ॥

तद्वाप्तफलं योज्यं ज्यापिण्डे गतसञ्ज्ञके ।

स्यात् क्रमज्याविधिरयमुत्क्रमज्यास्वपि स्मृतः ॥ ३२ ॥

अथ राश्यात्मकस्य पदान्तर्गतस्य ज्या कर्तुमिष्टा तस्य कलाः
कार्याः । तत्त्वान्निर्भक्ता लब्धं चतुर्विंशज्यापिण्डेषु पूर्वोक्तेषु
लब्धसङ्ख्याकः पिण्डो गतो भवति तद्विमपिण्ड एव्यः पूर्वं तु
स्वरूपोत्तर्यं पिण्डानां आर्धेत्युक्तिरिदानीं तु तेषामेवार्धत्या-
गेन ज्यापिण्डलोक्तिः । अर्धग्रहणे गणितक्रियायां व्याकुलता-
पत्तेः । न तु पूर्वपिण्डाद्विगुणा गणितक्रियायां याञ्चा इत्या-
शयेनार्धानुक्तिर्गौरवात् । भागेऽवशिष्टं तद्गतैवपिण्डयोरन्तरेण
गुणितं तत्त्वान्निर्भजेत् तस्मात् प्राप्तं यत् कलादिकं फलं
तद्गते ज्यापिण्डे युक्तं कार्यम् । उत्क्रमज्याभीष्टांशकलानामर्ध-
ज्यारूपा क्रमज्या भवति । अथमुक्तः प्रकार उत्क्रमज्यापिण्डेषु
कथितः । अभीष्टांशकलानामुत्क्रमज्यापिण्डैश्चक्रविधिनात्क्रमज्या

खादित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । तत्त्वान्त्रिकलाभिरेका ज्या तदा-
भीष्टकलाभिः केत्यनुपातेन गतज्या ततस्तत्त्वान्त्रिकलाभिर्गता-
यिमव्यान्तरं लभ्यते तदा शेषकलाभिः केत्यनुपातागतसम्भेन
युक्ताभीष्टज्या ॥ ३२ ॥ अथ ज्यातो धनुरानघनमाह ।

ज्यां प्रोञ्ज्य शेषं तत्त्वान्त्रिकृतं तदिवरोद्धृतम् ।

सङ्ख्या तत्त्वान्त्रिसंवर्गे संयोज्य धनुरुच्यते ॥ ३३ ॥

यस्य धनुः कर्तुमिष्टं तस्मिन्नुद्धृतपूर्वं ज्यापिष्टं न्यूनीकृत्य शेषं
पञ्चाकृतिगुणं तदिवरोद्धृतं तयोः शुद्धाशुद्धपिष्टयोरन्तरेण
भक्तं फलं शुद्धज्या यतमा ततमसङ्ख्या तत्त्वान्त्रिनोः संवर्गे चाते
संयोज्य सिद्धं धनुः कथ्यते । अत्रोपपत्तिः । ज्या यतमा शुद्धति
ततमायास्यापकलास्ततमसङ्ख्यागुणिततत्त्वान्त्रिनः । ज्यान्तरेण
तत्त्वान्त्रिकलास्तदा शेषज्याया केत्यनुपातागतफलयुता इति
वैपरीत्येन सुगमतरा ॥ ३३ ॥ अथ यद्दृष्टां मन्दपरिधंशान
विवक्षुः प्रथमं सूर्यचन्द्रयोराराह ।

रवेर्मन्दपरिधंशा मनवः शीतगो रदाः ।

युग्मान्ते विषमान्ते च नखलिप्नोनितास्तयोः ॥ ३४ ॥

सूर्यस्य परमाकर्षणोत्पन्नपरमपूर्वापरगमनरूपपरममन्द-
फलांशानां ज्या परमफलज्या तत्तुल्यव्यासार्धेनोत्पन्नवृत्ते क-
लावृत्तस्त्रितांशप्रमाणेन चेंऽशास्त्रे मन्दपरिधंशाः केन्द्रयुग्म-
पदान्ते मीषोच्चसमेऽर्के चतुर्दश चन्द्रस्य तत्र ते द्वात्रिंशत् ।

केन्द्रविषमपदान्ते नीचोच्चाभ्यां त्रिभान्तरिते चकारादुक्ता
मन्दपरिधंशा विंशतिकलोनाः सन्तः सूर्यचन्द्रयोर्मन्दपरिधंशा
भवन्ति ॥ ३४ ॥ अथ भौमादीनामाह ।

युग्मान्तेऽर्थाद्रयः खग्नौ सुराः सूर्या नवार्णवाः ।

ओजे ह्यगा वसुयमा रदा रुद्रा गजाब्धयः ॥ ३५ ॥

भौमस्य पञ्चसप्ततिः । बुधस्य त्रिंशत् । गुरोस्त्रयस्त्रिंशत् ।
शुक्रस्य द्वादश । ग्रनेरेकोनपञ्चाशत् । पूर्वोक्तमन्दपरिधंशा इति
वक्ष्यमाणकुजादीनामिति चाचाम्बेति । एते युग्मपदान्ते ।
ओजे विषमपदान्ते भौमस्य द्विसप्ततिः । बुधस्याष्टाविंशतिः ।
गुरोर्द्वात्रिंशत् । शुक्रस्यैकादश । ग्रनेरष्टचत्वारिंशत् ॥ ३५ ॥ अथ
भौमादीनां युग्मपदान्ते श्रेष्ठपरिधंशानाह ।

कुजादीनामतः श्रेष्ठ्या युग्मान्तेऽर्थाग्निदस्रकाः ।

गुणाग्निचन्द्राः खनगा द्विरसाक्षीणि गोऽग्रयः ॥ ३६ ॥

भौमादीनामतो मन्दपरिधंशकथनानन्तरं श्रेष्ठ्याः शीघ्र-
परिधंशा युग्मपदान्ते भौमस्य पञ्चत्रिंशदधिकं शतदशम् ।
बुधस्य त्रयस्त्रिंशदधिकं शतम् । गुरोः सप्ततिः । शुक्रस्य द्विष-
ष्टधिकं शतदशम् । ग्रनेरेकोनचत्वारिंशत् ॥ ३६ ॥ अथैतेषां
विषमपदान्ते श्रेष्ठपरिधंशानाह ।

ओजान्ते द्वित्रियमला द्विविधे यमपर्वताः ।

खर्तुदसा वियदेदाः शीघ्रकर्मणि कीर्तिताः ॥ ३७ ॥

विषमपदान्ते शीघ्रकर्मणि शीघ्रफलसाधनार्थं परिधय

शक्ताः । एते शीघ्रपरिधयः क्षुजादीनामिति पूर्वोक्तमत्राप्येति ।
 शौमस्य दन्ताश्विनः । बुधस्य दन्तेन्दवः । गुरोर्द्विसप्ततिः । शुक्रस्य
 षष्ठाधिकं शतद्वयम् । शनेस्यत्वारिंशत् । अत्र कीर्तिता इत्यनेन
 युग्मान्ते फलभावादेव परिधयः कथं सम्भवन्ति । अतो विष-
 मपदान्ते परमफलस्य सत्त्वात् तत्रैव युक्ताः परिधयः शनिमन्द-
 शीघ्रपरिधयोः क्रमेणाधिकन्यूनत्वं च सम्भवाद्याघाताद्युक्तमि-
 त्यादि नाशङ्कनीयमागमप्रामाण्यात् ।

श्रुतिर्यत्र प्रमाणं स्याद्युक्तिः का तत्र नारद ।

इति ब्रह्मसिद्धान्तोक्तेः सञ्चितम् ॥ ३७ ॥ अथाधीष्टके-
 ऋषभम्भेन परिधिभागानयनमाह ।

श्रीजयुग्मान्तरगुणा भुजज्या त्रिज्ययोद्धृता ।

युग्मवृत्ते धनर्षं स्यादोज्ज्वलाधिके स्फुटम् ॥ ३८ ॥

भुजज्या यत्परिधिः स्फुटीकर्तुमिच्छते तत्केन्द्रस्य मन्दशीघ्रा-
 न्यतरस्य भुजज्यौजयुग्मान्तरगुणा विषमसमपदान्तीयकेन्द्रीय-
 वरिष्ठोरन्तरेण गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलं युग्मवृत्ते केन्द्रयु-
 ग्मपदान्तीयपरिधौ । श्रौजात् केन्द्रीयविषमपदान्तीयपरिधेः
 सकाशाद्नाधिके क्रमेण धनर्षं हीने युक्तमधिके हीनं स्फुटं
 परिधिमानं स्यात् । अत्रोपपत्तिः । युग्मपदान्तीयस्यात् परि-
 धेर्विषमपदान्तीयपरिधिर्चाबता न्यूनाधिकस्यदन्तरं विषमप-
 दत्वाद्भुजज्येषोपचितमतस्त्रिज्यातुल्यभुजज्यवेदमन्तरं तदेष्टभु-
 जज्यया किमिति फलं युग्मपरिधौ । श्रौजपरिधेरन्यूनत्वे ऋष-

मधिकत्वे धनमिति । विषमपदपरिधेरधिकन्यूनसुगमपरिधावे-
वर्षधनं कृतमित्युपपन्नम् ॥ ३८ ॥ अथ भुजकोटिफलानयनं
मन्दफलानयनं चाह ।

तद्गुणे भुजकोटिज्ये भगणांशविभाजिते ।

तद्भुजज्याफलधनुर्मान्दं लिप्तादिकं फलम् ॥ ३९ ॥

भुजकोटिज्ये मन्दश्रीघ्नान्यतरसम्बन्धेन केन्द्रभुजकोटिज्ये
तद्गुणे स्वीयस्फुटपरिधिना गुणिते भगणांशैः षडधिकत्रतत्रयेण
मन्त्रे भुजफलकोटिफले भवतः । मन्दकेन्द्रभुजज्योत्पन्नफलस्य
धनुः कलादिकं मान्दं फलं भवति । अत्रोपपत्तिः । कक्षास्योष-
स्थानस्थितदेवतया स्वहस्तस्थितसूत्रप्रोतं यद्विम्बं स्वाभिमुखा-
कर्षणेन कक्षास्यमध्ययहस्यानात् परमफलज्यान्तरितस्थान आ-
कर्षणसूत्रमार्गरूपतिर्यङ्करणमार्गेषाकर्ष्यते । तेन मध्ययहस्यानी-
यकक्षाप्रदेशादन्यफलज्याव्यासार्धेनोत्पन्नवृत्ते भगणांश्राङ्किते
भूमध्ययहस्युपेखासक्ततद्वृत्तप्रदेशरूपोषस्थानात् केन्द्रान्तरेण क-
क्षाविपरीतमार्गेण तद्वृत्तपरिधौ ग्रहो भवति । तस्मिन् नीचो-
षवृत्त ऊर्ध्वरेखायहयोस्तिर्यगन्तरसूत्रमर्धज्याकारं परमफ-
लज्यानुद्वङ्गं भुजफलम् । तस्मिन्नेव वृत्ते व्यासमिततिर्ययेखाय-
हयोरन्तरमूर्ध्वाधरमर्धज्याकारं परमफलज्यानुद्वङ्गं कोटिफ-
लम् । एते तत्र कक्षास्यभुजज्याकोटिज्यावद्भुजकोटिरूपे इति
कक्षास्यभगणांशप्रमाणेनैते भुजज्याकोटिज्यारूपे भुजकोटी तदा
कक्षास्यभागप्रमाणानुद्वङ्गप्रागुक्तनीचोषपरिधिभागैः केत्यनुपा-

तेन फलवृत्तस्यलाङ्गुलफलकोटिफले । तत्र नीचोच्चपरिधिदृ-
 त्तस्यग्रहमध्यसूत्रं कर्णरूपं कक्षावृत्ते यत्र लग्नं तत्र स्पष्टो ग्रह-
 भोगः । नीचोच्चवृत्तमध्यस्पष्टग्रहभोगस्थानयोः कक्षावृत्ते यद-
 न्तरांशमानं तत्फलं तदर्धज्या तिर्यक्सूत्रं मध्यग्रहस्योर्ध्वाधररे-
 खारूपमध्यसूत्रात् स्पष्टग्रहभोगस्थानासक्तं फलज्या । कर्णाद्ये भु-
 जफलं तदा त्रिज्याये किमित्येतदनुपातावगतास्याश्चापं फलम् ।
 तत्र मन्दफलज्या भुजफलरूपा कर्णानुपातोपेक्षया भगवता-
 ङ्गीकृता । मन्दकर्णस्य त्रिज्यासन्नत्वेन स्वल्पान्तरेण त्रिज्यातु-
 स्यत्वेनाङ्गीकारात् । तच्चापं मन्दफलमित्युपपन्नं सर्वमुक्तम् ।
 बोधार्थं हेद्यकन्यासश्च यथा ॥ ३९ ॥

अथ शीघ्रफलं श्लोकत्रयेणाह ।

शैघ्रं कोटिफलं केन्द्रे मकरादौ धनं स्मृतम् ।
 संग्रोधं तु त्रिजीवायां कर्कादौ कोटिजं फलम् ॥ ४० ॥
 तद्वाङ्गफलवर्गेक्याम्बूलं कर्णस्यलाभिधः ।
 त्रिज्याभ्यस्तं भुजफलं चलकर्णविभाजितम् ॥ ४१ ॥
 लब्धस्य चापं लिप्तादिफलं शैघ्रमिदं स्मृतम् ।
 एतदाद्ये कुजादीनां चतुर्थे चैव कर्मणि ॥ ४२ ॥

शीघ्रसम्बन्धिकोटिफलं मकरादिषड्के शीघ्रकेन्द्रे त्रिज्यायां
 योज्यमुक्तम् । कर्कादिषड्के शीघ्रकेन्द्रे शीघ्रकेन्द्रकोव्युत्पन्नं फलं
 त्रिज्यायां हीनं कार्यम् । तुर्विशेषे । तेन मन्दकर्मस्थेतत्क्रियानि-

रासः । कोटिफलसंस्कृतत्रिज्याभुजफलयोर्वर्गयोर्योगान्मूलं शीघ्र-
सञ्ज्ञः कर्णः । भुजफलं त्रिज्यया गुण्यं शीघ्रकर्णेन भक्तं फलस्य
धनुः कलादि । इदं सिद्धं शीघ्रसम्बन्धिफलं कथितम् । भौमा-
दीनामेतच्छीघ्रफलमाद्ये प्रथमे कर्मणि चतुर्थे कर्मणि । चः समु-
चये । कार्यमेवकाराद्धितीयद्वतीयकर्मणोर्नेत्यर्थः । अर्थात् तत्र
मन्दफलं संस्कार्यमिति सिद्धम् । अत्रोपपत्तिः । मन्दस्यष्टभोग-
स्थानीयकक्षादृत्तप्रदेशाद्गृहबिम्बं शीघ्रोच्चस्थानस्थिततद्देवतया
सहस्रस्थितसूत्रेण स्वाभिमुखं शीघ्रान्यफलज्यान्तरेणाकर्षते ।
तेन मन्दस्यष्टस्थानाच्छीघ्रान्यफलज्यया दृत्ते भांशाङ्किते शीघ्र-
नीचोच्चसञ्ज्ञे पूर्वरीत्या शीघ्रोच्चस्थानाच्छीघ्रकेन्द्रान्तरेण क-
क्षामार्गवैपरीत्येन सहबिम्बं भवति । तत्र पूर्ववत् कोटिफल-
भुजफले कोटिभुजौ कक्षास्थितिर्येखातः शीघ्रनीचोच्चदृत्तति-
र्यग्व्यासरेखात्रिज्यान्तरेणेति त्रिज्याकोटिफलयोगे मकरादौ ।
कर्कादौ कोटिफलोत्तत्रिज्या शीघ्रनीचोच्चपरिधिस्थसहकक्षा-
तिर्ययेखयोरन्तरर्जुसूत्ररूपा कोटिः । कोटिमूलमध्ययोरन्तरं
कक्षातिर्ययेखान्तर्गतं भुजफलतुल्यं भुजो सहभूमध्यस्थसूत्रं तिर्यक्
कर्णः । कोटिभुजफलयोर्वर्गयोगमूलं ततः कक्षायां कर्णसूत्रं
यत्र सन्नं तत्र स्थष्टे सहभोगः कक्षामध्यसूत्राद्गृहसक्तात् स्थष्ट-
भोगस्थानपर्यन्तमर्धज्याकारं सूत्रं शीघ्रफलज्या शीघ्रकर्णाद्ये
भुजफलं तदा त्रिज्याद्ये किमित्यनुपातज्ञाता । अस्यास्वापं
मन्दस्यष्टस्यष्टसहभोगस्थानयोरन्तररूपं शीघ्रफलम् । अथ नी-
चोच्चदृत्तमध्यज्ञानाय मन्दस्यष्टज्ञानमावश्यकम् । ततः शीघ्र-

फलसंस्कारेण स्पष्टज्ञानम् । तत्र स्फुटसाधितमन्दफलसंस्कृतम-
ध्यग्रहो मन्दस्फुटः सूक्ष्म इति पूर्वं मध्यग्रहस्यासन्नस्फुटत्वविद्यर्थं
फलयोः संस्कार आवश्यकस्तत्रापि प्रथमं मन्दफलं ग्रीष्मफलसं-
स्कृताग्रध्यग्रहसाधितमन्दफलापेक्षया सूक्ष्ममिति प्रथमं ग्रीष्मफ-
लसंस्कृतमध्यग्रहान्मन्दफलं ग्रीष्मफलसंस्कृतमध्यग्रहे संस्कार्यं स्फु-
टासन्नो भवति ॥ ४२ ॥ ननु सूर्येन्दोः ग्रीष्मफलाभावात् कथं स्पष्टत्वं
भवतीत्यतस्तदुत्तरं वदन्नेतदाद्ये कुजादीनामित्यर्थं स्फुटवति ।

मान्दं कर्मैकमर्केन्दोर्भौमादीनामथोच्यते ।

शैघ्रं मान्दं पुनर्मान्दं शैघ्रं चत्वार्यनुक्रमात् ॥ ४३ ॥

सूर्यचन्द्रयोर्मान्दं कर्मैकं तथा चानयोः ग्रीष्मफलाभावात्
केवलेन मन्दफलेनैव स्पष्टत्वम् । एकमित्यनेन सहस्रान्दं फलं
साध्यं मध्यग्रहेणैव मन्दगीषोच्चमण्डलमध्यज्ञानान्न कर्मान्तरा-
पेक्षेत्युपपत्तिः स्पष्टा । अथानन्तरं भौमादीनामुच्यते । प्रागुक्तं
स्फुटतया कथ्यते । तदाह । शैघ्रमिति । प्रथमतो मध्यग्रहात् सा-
धितग्रीष्मफलं मध्यग्रहे संस्कार्यमस्मान्मन्दफलमस्यैव संस्कार्यम-
स्मात् पुनर्दितीयवारं मन्दफलं साधितं मध्यग्रहे संस्कार्यं मन्द-
स्पष्टो भवति । अस्मादपि ग्रीष्मफलं साधितमस्यैव संस्कार्यमेव-
मनुक्रमाच्चत्वारि कर्माणि भवन्तीति प्रागुक्तातात्पर्यम् ॥ ४३ ॥
अथात्रापि विशेषमाह ।

मध्ये शीघ्रफलस्यार्धं मान्दमर्धफलं तथा ।

मध्यग्रहे मन्दफलं सकलं शैघ्रमेव च ॥ ४४ ॥

मध्यग्रहे स्वसाधितश्रीघ्नफलस्यार्धं संस्कार्यम् । अस्मात् साधितं मन्दसम्बन्धार्धफलं साधितमन्दफलस्यार्धमित्यर्थः । तथा यस्मात् साधितं तस्यैव संस्कार्यम् । श्रीघ्नफलस्यार्धसंस्कृते संस्कार्यमिति फलितार्थः । अस्मात् साधितं मन्दफलं सम्पूर्णं मध्यग्रहे संस्कार्यं मन्दस्यष्टो भवति । अस्मात् साधितं श्रीघ्नफलं सम्पूर्णम् । चः समुच्चये । तेन मन्दस्यष्टे संस्कार्यम् । एवकारादुक्तरीत्या सिद्धे ग्रहः स्यष्टो मान्ययेति । अत्रोपपत्तिः । मन्दफलं स्फुटसाधितं वास्तवं स्फुटस्य मन्दफलसापेक्ष इत्यन्योऽन्यात्रयात् सूक्ष्ममन्दफलसाधनमशक्यमपि भगवता तदासन्नसाधनार्थमर्धस्फुटादेव मन्दफलं साधितं मध्यग्रहसाधितमन्दफलापेक्षया सूक्ष्मम् । अर्धस्फुटस्य फलद्वयार्धसंस्कृतो मध्यग्रहः । अत्रापि मन्दफलस्यार्धं श्रीघ्नफलस्यार्धसंस्कृतात् किञ्चित्सूक्ष्मत्वार्थं साधितमित्युपपन्नं मध्ये श्रीघ्नफलस्येत्यादि ॥ ४४ ॥ ननु फलयोः संस्कारः कथं कार्य इत्यत आह ।

अजादिकेन्द्रे सर्वेषां श्रैष्ठ्ये मान्दे च कर्मणि ।

धनं ग्रहाणां लिप्तादि तुलादावृष्णमेव च ॥ ४५ ॥

सर्वेषां ग्रहाणां श्रैष्ठ्ये कर्मणि मान्दे कर्मणि चकारः समुच्चये कलात्मकं फलं मेवादिषड्भ्रान्तर्गतकेन्द्रे युतं कार्यं तुलादिषड्भ्रान्तर्गतकेन्द्रे हीनं कार्यम् । चकारो व्यवस्वार्थकः । एवकारः फलयोरानयनप्रकारभेदेऽपि धनर्णरोतिभेदव्यवच्छेदार्थकः । अत्रोपपत्तिः । पूर्वोक्तर्षणे ग्रहस्य फलं धनं पञ्चादाकर्षणं चण्डमिति प्रागुक्तम् । तत्र ग्रहादुच्चपर्यन्तं केन्द्रे गृहीते

पूर्वाकर्षणे मेषादिकेन्द्रं भवति पञ्चादाकर्षणे तुलादिकेन्द्रं भवतीति तयोक्तमुपपन्नम् ॥ ४५ ॥ अथ ग्रहाणां भुजान्तर-फलमाह ।

अर्कबाहुफलाम्यस्ता ग्रहभुक्तिर्विभाजिता ।

* भचक्रकलिकाभिस्तु लिप्ताः कार्या ग्रहेऽर्कवत् ॥ ४६ ॥

स्यष्टा सूर्यादियद्गतिः सूर्यस्य भुजफलेन मन्दफलेन कला-
त्मकेन गुणिता दाद्वराग्निकलाभिः षट्त्रयुतैकविंशतिसहस्र-
मिताभिर्भक्ता प्राप्तफलकला ग्रहे सूर्यादियद्गतेऽर्कवत् सूर्यमन्द-
फलधनर्णवशादित्यर्थः । कार्याः । तुकाराद्गुणं संस्कार्याः ।
अत्रोपपत्तिः । अहर्गणस्यैकरूपमध्यममानेन सत्वात् तदुत्पन्न-
ग्रहाणां मध्यममानेन यदर्धरात्रं तात्कालिकत्वं सिद्धम् । मध्य-
ममानार्धरात्रे तु मध्यमसूर्यमितक्रान्तिवृत्तप्रदेशोऽधो घाम्बो-
त्तरवृत्ते भवति । अस्मात् कालात् स्यष्टार्धरात्रं स्यष्टसूर्यमित-
क्रान्तिवृत्तप्रदेशाधोयान्योत्तरवृत्तसंयोगरूपं मन्दफलधनर्ण-
क्रमेणान्तरपूर्वकाले भवति । अतो मन्दफलकलाभोगसम्ब-
न्धिकात्वेन ग्रहेऽन्तरपूर्वकालयोश्चाख्यः स्यष्टार्धरात्रसमये
भवति । एतेनानेन कर्मणा स्फुटार्धरात्रकालीनग्रहाः क्रियन्ते ।
सूर्यस्य स्फुटार्धरात्रकालीन एवातः सूर्यस्य नायं संस्कार इति
पर्वतोक्तं निरस्तम् । सूर्यस्यतिरिक्तग्रहा मध्यार्धरात्रे सूर्यस्य स्फुटा-
र्धरात्र इत्यचार्यर्गणोत्पन्नत्वेन सर्वेषामेककालिकत्वसिद्ध्या हेतु-

* भचक्रकलिकाभिः स्युर्लिप्ताः कार्या इति वा पाठः ।

भावादिति । तत्र मन्दफलकलाणां काञ्चस्वेकरात्रिकलाभिः
 सायमस्यष्टार्कान्तराम्बुदयासवो लभन्ते तदा मन्दफलक-
 लाभिः क इत्यनुपातेन ततोऽहोरात्रासुभिर्गतिकलासदा
 फलकलासुभिः का इति फलकला ग्रहे धनर्षमन्दफलवशा-
 द्भ्रमणं कार्या इति सिद्धम् । तत्रापि भगवता लोकानुकम्पया
 स्वल्पान्तरेण नाचत्रदिने ग्रहगतिभोगमङ्गीकृत्य चक्रकलापरि-
 वर्तात्मकनाचत्राहोरात्रेषु गतिकलासदा सूर्यमन्दफलकला-
 भ्रमणेन का इत्येकानुपाताङ्गाघवादानीतास्त्रासनकला इत्युप-
 पन्नम् ॥ ४६ ॥ अथ स्यष्टगतिं विचक्षुःस्य प्रथमं विशेष-
 माह ।

स्वमन्दभुक्तिसंशुद्धा मध्यभुक्तिर्निशापतेः ।

दोर्ज्ञान्तरादिकं कृत्वा भुक्तावृणधनं भवेत् ॥ ४७ ॥

ग्रहगतिसाधने वक्ष्यमाणे गतिफलं ग्रहगतेः साधितं तथा
 चन्द्रगतेश्चन्द्रगतिफलं न साध्यं किन्तु चन्द्रस्य मध्यमगतिः स्वस्य
 चन्द्रस्य मन्दं मन्दोच्चं तस्य दिनगत्या हीना कार्या तादृशगतेः
 सकाशाद्दोर्ज्ञान्तरादिकं दोर्ज्ञान्तरमादिभूतं वस्येतादृशं गति-
 फलं वक्ष्यमाणप्रकारे दोर्ज्ञान्तरगुणा भुक्तिरित्यादौ दोर्ज्ञान्-
 रादेव गतिफलोत्पत्तेः । सिद्धं कृत्वा चन्द्रमध्यमगतावृणधनं
 वक्ष्यमाणरीत्या भवति । अत्रोपपत्तिः । वक्ष्यमाणं गतिफलं
 केन्द्रगत्योपपन्नमित्यनेन सूर्यादियहाणां विचन्द्राणां मन्दोच्च-
 गतेरत्यल्पत्वात् स्वगत्यैव गतिफलमुक्तम् । तत्र चन्द्रस्य तथा

साधने बह्वन्तरपातात् तस्य मन्दोच्चगत्यूनस्वगतिरूपकेन्द्रगतेः
फलं साधितं गतिफलं यद्गतेः साध्यं तद्गतावेव संस्कार्यमिति
वक्ष्यमाणरीतिव्युदासाय चन्द्रभुक्तावित्युक्तमन्यथा केन्द्रगतेरेव
स्फुटलं स्याच्च चन्द्रगतेरिति ॥ ४७ ॥ अथ यद्दृष्टां मन्दस्यष्ट-
गतिं वासनासूचनपूर्वगतिफलानयनपूर्विकां श्लोकाभ्यामाह ।

ग्रहभुक्तेः फलं कार्यं ग्रहवन्मन्दकर्मणि ।
दोर्ज्यान्तरगुणा भुक्तिस्तत्त्वनेत्रोद्धृता पुनः ॥ ४८ ॥
स्वमन्दपरिधिचुष्ठा भगणांशोद्धृताः कलाः ।
कर्कादौ तु धनं तत्र मकरादावृणं स्मृतम् ॥ ४९ ॥

मन्दकर्मणि गतिमन्दफलक्रियानिमित्तमित्यर्थः । ग्रहव-
द्ग्रहमन्दफलानयनरीत्या परिधिगुणभगणांशभजनाप्तचाप-
मित्यात्मिकया ग्रहगतेः सकाशात् फलं ग्रहमन्दगतिफलं सा-
ध्यम् । यथा ग्रहमन्दफलं केन्द्रभुज्यातः साधितं तथेदं गति-
फलं ग्रहगतेः साध्यमित्यर्थः । तथाहि ग्रहमन्दफलान्तरस्यैक-
दिनान्तरीयस्य ग्रहगतिमन्दफलत्वाद्भुज्ययोरैकदिनान्तरयो-
रन्तरात् फलं मन्दगतिफलं पर्यवसितं तत्र केन्द्रयोरन्तरस्य
केन्द्रगतित्वात् तज्ज्ययोरन्तरं तत्त्राग्निप्रमाणेनोक्त्यापिष्टान्तरं
गतिकलापरिणामितं भवति । तदेवाह । दोर्ज्यान्तरगुणेति ।
ग्रहमध्यगतिः केन्द्रगतिरूपा । उच्चगतेरत्यस्यत्वात् । दोर्ज्या-
न्तरगुणा भुज्यामयनावसरे यज्ज्यापिष्टान्तरं तेन गुणिता

पञ्चाकृतिभिर्भक्ता पुनरनन्तरमित्यर्थः । यहमन्दपरिधिना स्फुटेन गुणिता षष्टियुतशतत्रयेण भक्ता फलं गतिमन्दफल-
कलाः । यद्यपि गतिज्यातः फलज्यानयनं कृत्वा तच्चापं गति-
फलं समुचितम् । तथापि यहगतेस्तत्त्वान्त्रिभ्यो न्यूनत्वाज्ज्याचा-
पयोस्तुल्यत्वेन तदनुक्तावचतिः । चन्द्रस्य तु खल्वान्तरात् तत्क-
रणमुपेक्षितम् । मन्दस्यष्टगतिमिद्धार्थं मध्यगतौ फलसंस्कार-
माह । कर्कादाविति । तत्र यहमध्यगतौ पूर्वानीतफलं कर्का-
दिषड्भान्तर्गतकेन्द्रे धनं मकरादिषड्भान्तर्गतकेन्द्रे ऋणमुक्तम् ।
तुकारान्मन्दस्यष्टगतिः सिद्धा भवतीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः ।
ऋणफलोपचये पूर्वफलादयिमफलमधिकं हीनमिति फला-
न्तरं गतावृणम् । ऋणफलापचये पूर्वफलादयिमफलं न्यूनं
युतमिति फलान्तरं गतौ धनम् । धनफलोपचये पूर्वफलाद-
यिमफलमधिकं युतमिति फलान्तरं गतौ धनम् । ऋणफला-
पचयस्तु मकरादितः प्राक् त्रिभे । धनफलोपचयस्तु तुलादितः
प्राक् त्रिभ इति कर्कादिकेन्द्रे गतिफलं धनम् । धनफलापचये
पूर्वफलादयिमं फलं न्यूनं हीनमिति फलान्तरं गतावृणम् ।
धनफलापचयस्तु कर्कादितः प्राक् त्रिभ ऋणफलोपचयस्तु
मेषादितः प्राक् त्रिभ इति मकरादिकेन्द्रे गतिफलमृणं सि-
द्धम् ॥ ४८ ॥ अथ श्लोकाभ्यां स्यष्टगतिषाधनमाह ।

मन्दस्फुटीकृतां भक्तिं प्रोज्झ्य शीघ्रोच्चभुक्तिः ।

तच्छेषं विवरेणाय हन्यात् त्रिज्यान्यकर्णयोः ॥ ५० ॥

चलकर्णद्वयं भुक्तौ कर्णे त्रिज्याधिके धनम् ।

चरणमूनेऽधिके प्रोज्झ्य भुक्तिर्वक्रगतिर्भवेत् ॥ ५१ ॥

मन्दस्वष्टां गतिं प्राक् सिद्धां शीघ्रोच्चगतेः पातयित्वा तत्रा-
वशिष्टं त्रिज्यान्धकर्णयोस्त्रिराश्रिज्याद्वितीयशीघ्रकर्णयोर्धन्यान्त-
रैकवाक्यतायं त्रिज्याशब्देन द्वितीयशीघ्रफलकोटिज्या याञ्छेति
ध्येयम् । अन्तरेण गुणयेत् । तत्र यत् सिद्धं तच्छीघ्रकर्णेन द्वितीयेन
भक्तं फलं मन्दस्वष्टगतौ द्वितीयशीघ्रकर्णे त्रिज्याधिके गृहीत-
फलकोटिज्यातोऽधिके सति हीने च सति धनमृषं क्रमेण कार्यं
स्वष्टगतिः स्यात् । ननु यदा मन्दस्वष्टगतितौ गतिशीघ्रफलम-
धिकं तदा मन्दस्वष्टगतौ फलमूनं न स्यादिति तत्र स्वष्टगति-
ज्ञानं कथम् । न चैतदसम्भव इति वाच्यम् । नोचासक्ते ग्रहे
फलकोटिज्या शीघ्रकर्णात्तराच्छीघ्रकर्णस्य न्यूनत्वात् फलस्यावश्यं
मन्दस्वष्टगत्यधिकत्वसम्भवादित्यत आह । अधिक इति । मन्द-
स्वष्टगतिः । अधिके फले पातयित्वा शेषं वक्रगतिर्विपरीतगतिः
पश्चिमगतिः स्यात् । तथा च न क्षतिः । अत्रोपपत्तिः ।

फलांशखाङ्गान्तरशिञ्जिनोन्नी

द्राक्केन्द्रभुक्तिः अतिवृद्धिशोधा ।

स्वशीघ्रभुक्तेः स्फुटखेटभुक्तिः

शेषं च वक्रा विपरीतशुद्धौ ॥

इति सिद्धान्तशिरोमणौ वृद्धवसिष्ठसिद्धान्तोक्तेः सूक्ष्मप्र-
कारसंस्थोपपत्तिस्तु तट्टीकार्या व्यक्ता । तत्र द्राक्केन्द्रभुक्त्यर्थं
प्रथमार्धमुक्तम् । इयं गतिः फलकोटिज्याया गुण्या कर्षभक्ता

फलं स्वशीघ्रोच्चगतेः शोध्यम् । तत्र प्रथममेव समच्छेदपूर्वक-
 शोधनार्थं शीघ्रोच्चगतेः कर्षो गुणः । तत्रापि शीघ्रोच्चगतेः
 केन्द्रग्रहगतियोगरूपत्वात् खण्डद्वयं केन्द्रगतावेव फलं हीनं कृत-
 मिति कर्णगुणितकेन्द्रगतिफलकोटिज्यागुणितकेन्द्रगत्योरन्तरं
 तत्रापि गुणितयोरन्तरेऽन्तरे वा गुणिते समत्वाद्वाघवाच्च फल-
 कोटिज्याकर्णान्तरेण केन्द्रगतिर्गुणिता कर्णभक्तौति तच्छेषमि-
 त्यादि हतमित्यन्तमुपपन्नम् । अथ फलकोटिज्यातुल्यकर्णे मुख-
 प्रकारेण गतेर्मन्दस्यष्टगतितुल्यतया सिद्धत्वात् फलाभावः क-
 र्णस्य न्यूनत्वे फलस्य शीघ्रकेन्द्रगत्यधिकत्वात् तदूने शीघ्रोच्चगतौ
 शीघ्रकेन्द्रगतिनाशादधिकस्य गतिफलरूपस्य मन्दस्यष्टगतौ
 हीनत्वं पर्यवसन्नम् । कर्णस्याधिकत्वे पूर्वप्रकारफलस्य शीघ्रकेन्द्र-
 गतितो न्यूनत्वात् तदूने शीघ्रोच्चगतौ यद्यूनं तदधिका मन्द-
 स्यष्टगतिः स्यष्टगतिरिति पर्यवसन्नम् । तच्च शीघ्रोच्चगतिस्थाने
 शीघ्रकेन्द्रगतिग्रहणेन फलं गतिफलमेवोत्पन्नं तन्मन्दस्यष्टगतौ
 फलकोटिज्यातः कर्णस्याधिकन्यूनत्वक्रमेण धनमृणमित्युपपन्नं
 कर्ण इत्याद्यून इत्यन्तम् । ष्टणफलस्य मन्दस्यष्टगतितोऽधिकत्वे
 विपरोतशोधनाच्छेषं पश्चिमगतिरेव स्यष्टेति सर्वमनवद्यम् ॥
 ५१ ॥ अथ वक्रगत्युपपत्तिमाह ।

दूरस्थितः स्वशीघ्रोच्चाद्गृहः शिथिलरश्मिभिः ।

सव्येतराकृष्टतनुर्भवेद्वक्रगतिस्तदा ॥ ५२ ॥

स्वशीघ्रोच्चाद्दूरस्थितस्त्रिभाधिकान्तरितो ग्रहो भौमादिकः

श्रिधिसरग्निभिः श्रीघ्नोच्चदेवताहस्तस्थितयहविम्बप्रोतरञ्जुभिः
 सव्येतराहृष्टतमुर्देवतायाः सव्यवामभाग आकर्षिता तनुः शरीरं
 विम्बरूपं यस्यासौ यदा तदा वक्रगतिः स्यात् । अयं भावः ।
 त्रिभादूनान्तरितो यद्दो वृत्ताकारसूत्रैरग्निधिलैर्देवतैर्यथाक-
 र्षितुं ब्रह्मते तथा त्रिभाधिकान्तरितो यद्दो दैवतैर्वृत्ताकार-
 सूत्रैः श्रिधिलैराकर्षितुं न ब्रह्मतेऽतोऽल्पधनर्णफलस्थाने यद्दो
 वक्तीभवति । आकर्षणोत्कर्षाभावेन वृत्तमार्गं वस्तुनो नीच-
 गामिलसम्भवादिति ॥ ५२ ॥ अथ यत्केन्द्रांगेषु गतिफलमृष्यं
 मन्दस्यष्टगतितुल्यं भवति तान् वक्रारम्भभागांसदन्तभागांस
 विना गतिसाधनप्रकारं यद्वक्रतदन्तज्ञानार्थं श्लोकभ्यामाह ।

हृतर्तुचन्द्रैर्वेदेन्द्रैः शून्यत्येकैर्गुणाष्टिभिः ।

शररुद्रैश्चतुर्थेषु केन्द्रांशैर्भ्रसुतादयः ॥ ५३ ॥

भवन्ति वक्रणस्तैस्तु स्वैः स्वैश्चक्रादिशोधितैः ।

अवशिष्टांशतुल्यैः स्वैः केन्द्रैरुज्ज्वलन्ति वक्रताम् ॥ ५४ ॥

भौमाद्या यद्दोऽस्तुर्थकर्मसु केन्द्रांशैः शीघ्रकेन्द्रांशैः हृत-
 र्तुचन्द्रैरित्याद्युक्तरूपैः क्रमेण वक्रिणो भवन्ति । स्वकीयैः स्वकी-
 यैस्तैः केन्द्रांशैरुक्ततुल्यैश्चक्राद्वादशराशिभागेभ्यः षष्टियुतत्रतच-
 येभ्यो विप्रोधितैर्हीनैरवशेषसमानैः स्वकीयैश्चतुर्थकेन्द्रांशैः ।
 तुकारः क्रमार्थं । भौमादयो वक्रत्वं त्यजन्ति । परिवर्ते वार-
 दयं भुजतुल्यत्वेन नीचासन्ने मन्दस्यष्टगतितुल्यगतिफलस्य सम्भ-

वादिति ॥ ५४ ॥ अथ वक्रान्तभागानामतुल्यत्वे कारणान्तर-
मप्याह ।

महत्त्वाच्छीघ्रपरिधेः सप्तमे मृगभूसुतौ ।

अष्टमे जीवशशिजौ नवमे तु शनैश्चरः ॥ ५५ ॥

शीघ्रकेन्द्रस्य सप्तमे राशौ शुक्रभौमौ वक्रत्वं त्यजतः । अष्टमे
राशौ बुधबुधौ वक्रत्यजन्तौ । अत्र शुक्रगुर्वीः पूर्वोद्देश इतरा-
पेक्षयाभ्यर्हितत्वज्ञापकः । नवमे राशौ शनिर्वक्रत्वं त्यजति । तुरे-
वार्यैः तेन शनिरेव तत्र वक्रत्वं त्यजति नान्ये । अत्र कारणमाह ।
महत्त्वादिति । अन्येषां शीघ्रपरिधेः प्रागुक्तस्य महत्त्वाच्छनिशी-
घ्रपरिधेरधिकत्वात् । तथा च परिधधिकत्वेन पूर्वमेव वक्रत्य-
जनमत एव भौमशुक्रयोर्बुधगुरुभ्यां प्रथमोद्देशः । शनेस्तु सुतरां
बुधगुर्वीः शनितः पूर्वोद्देशः । मृगभूसुतौ जीवशशिजावित्यत्र
परिधधिकत्वेन शुक्रगुर्वीः प्रथमं केवलमुद्देशो न भागानामप्य-
त्नक्रम इति भावः । ननु परिधधिकत्वे पूर्वपूर्वराशौ वक्रत्यजने
कोपपत्तिरिति चेच्छृणु । शून्यगतिसम्बद्धशीघ्रकर्णात् फलांश-
खाङ्गान्तरेत्यादेर्विलोमविधिना शीघ्राच्चगतेः फलकोटिज्यास्याः
फलज्यास्यास्त्रिज्याभ्यस्तं भुजफलं चलकर्णविभाजितमित्यस्य वि-
लोमविधिना भुजफलमस्मात् तद्वृत्ते भुजकोटिज्ये भगणांशवि-
भाजिते इत्यस्य विलोमप्रकारेण भुजांशज्ञानार्थं भौमादीनां
भुजज्या उत्तरोत्तरमधिकाः शीघ्रपरिधिभ्यो यथोत्तरमपचय-
वज्ज्यो हरेभ्यो लब्धत्वाद्द्वाराधिकन्यूनत्वाभ्यां फलयोर्न्यूनाधिकत्व-

षाङ्गुज्यया । बुधशुक्रयोर्विशेषमाह । शीघ्रादिति । शुक्रबुधयोः
 शीघ्रोच्चात् पातेन हीनाङ्गुज्यया न पातेनबुधशुक्राभ्यां भुज्यया ।
 विशेषस्य सामान्यबाधकत्वात् । अर्थात् पूर्वोक्तं चन्द्रभौमगुह-
 ग्रणीनां सिद्धम् । मध्याधिकारोक्तसमर्थमविशेषकलाभिर्गुण्या
 चतुर्थकर्मणि यः शीघ्रकर्षणेन भक्ता फलं यद्दृष्टं विशेषकलाः
 षडुटा भवन्ति । ननु चन्द्रस्य शीघ्रकर्षणसम्भवात् तत्पातेनत-
 ङ्गुज्यया खभगुणिता केन भाज्येत्यत आह । चिज्ययेति । चन्द्रस्य
 विशेषसाधने तादृशी भुज्यया चिज्यया भाज्येत्यर्थः । अत्रोप-
 पत्तिः । यथा विषुवदृत्तात् क्रान्तिवृत्तयाम्योत्तरभागौ यद-
 न्तरेण याम्योत्तरसूत्रे वा ध्रुवाभिमुखौ क्रान्तिस्तथा क्रान्तिवृ-
 त्ताद्विशेषवृत्तभागौ यदन्तरेण याम्योत्तरसूत्रे स विशेषः कद-
 म्बाभिमुखः । तथाहि । विशेषवृत्तानि यद्दृष्ट्वाधिष्ठितानि
 सूर्यस्थितिरिक्तयद्दृष्टं षष्ठां खखगोले भिन्नानि सूर्यस्य नित्यं
 क्रान्तिवृत्तस्यत्वमेव तानि क्रान्तिवृत्ते खखगत्या प्रोतान्येव ग-
 ष्कन्ति । तत्र विशेषक्रान्तिवृत्तसम्पाते पातस्थाने तत्पङ्कान्तर-
 ग्रदेष्टे च स्थिते यद्दृष्ट्वाधिवृत्तप्रदेष्टैक्यादन्तराभावेन यद्दृष्टे-
 पाभावः । यथा तस्माद्दृष्टवित्त्वं गच्छति तथा यद्दृष्टवित्त्वाक्रान्तिवृ-
 त्तस्यचिह्नयोर्धाम्यमुत्तरं वात्तरं क्रान्तिवृत्ताद्दृष्टस्य भवति तदेव
 विशेषसञ्ज्ञम् । स च पातात् त्रिभास्करे यद्दृष्टे मध्याधिकारोक्तः ।
 अन्तराले पातस्थानाद्दृष्टवित्त्वं क्रान्तिवृत्ते यदन्तरेण तदनन्तरं
 दृष्ट्वाद्यात्सकं पातेनयद्दृष्टं तद्गुज्ययानुपातः । चिज्ययाभुज-
 ज्यया परमविशेषसदेष्टया भुज्ययया क इति । एवं चन्द्रस्यैव

त्रिज्याव्यासार्धगोले परमशरस्य गणितागतपातस्य च लक्षित-
त्वात् । अन्वेषां तु परमशराः शीघ्रोच्चदेवताकृष्टग्रहबिम्बाधि-
ष्ठितकल्पितवृत्ते शीघ्रकर्णव्यासार्धे लक्षिताः । कथमन्यथा शीघ्र-
फलसंस्कारेण ग्रहस्य स्पष्टत्वं युक्तम् । ग्रहबिम्बस्य तत्स्थले तत्पा-
तस्यापि तत्स्थलं युक्तम् । ग्रहबिम्बाधिष्ठितवृत्ते ग्रहभोगस्य म-
न्दस्पष्टत्वेन गणितागतपातामन्दस्पष्टाच्छरसाधनमुपपन्नम् । त-
दुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ ।

मन्दस्फुटो द्राक्प्रतिमण्डले हि

ग्रहो भ्रमत्यत्र च तस्य पातः ।

पातेन युक्ताङ्गणितागतेन

मन्दस्फुटात् खेचरतः शरोऽस्मात् ॥

इति । तत्र स्पष्टाच्छरसाधनार्थं शीघ्रफलं पाते संस्कृतं शीघ्रफ-
लव्यसंस्कृतस्पष्टग्रहस्य मन्दस्पष्टत्वाद्यथोक्तसंस्कृतपातोने स्पष्ट-
ग्रहे पातोन्मन्दस्फुटग्रहस्य सिद्धेः । अथ बुधशुक्रपातभगणौ
वास्तवौ नोक्तौ । तौ तु शीघ्रकेन्द्रभगणाधिकावतो गणितागत-
पातयोर्मध्यग्रहेण शीघ्रोच्चरूपशीघ्रकेन्द्रयुतयोर्दादशराशिशुद्धयोः
पातत्वम् । तत्र पूर्वपातस्य दादशशुद्धलाञ्छीघ्रकेन्द्रं चक्रशुद्धं यो-
ज्यमतेो साधवाङ्गणितागतपातस्य शीघ्रोच्चोन्मध्यग्रहरूपं केन्द्रं
योज्यमर्थं पातो मन्दस्पष्टे मन्दफलसंस्कृतमध्यरूपे हीन इति
ग्रहयोर्मध्ययोर्नाशाद्यथागतमन्दफलसंस्कृतं शीघ्रोच्चं पातोन्मिति
सिद्धम् । तत्रापि मन्दफलं पाते व्यसं कृत्वा तदूनं शीघ्रोच्चं कृतं
संस्कृतपातपङ्क्त्यां संस्कृतपातयोर्युक्तत्वात् । अथैतदानीतविशेषः

कर्षव्यासार्धवृत्ते न चिञ्चावृत्ते स्फुटग्रहस्थान अतः कर्षाग्रेऽयं
पूर्वानुपातामीतविचेपस्तदा चिञ्चाये क इत्यनुपातेन चिञ्चागुणः
कर्षो हरः पूर्वं चिञ्चाहर इति चिञ्चयोर्नाशाद्भुजञ्चा परमवि-
चेपगुणिता श्रीघ्नकर्षभक्तेति सर्वमुक्तमुपपन्नम् ॥ ५७ ॥ अथ दि-
नराचिमानज्ञानार्थं चरानयनं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तां स्पष्ट-
क्रान्तिमाह ।

विचेपापक्रमैकत्वे क्रा न्तर्विचेपसंयुता ।

दिग्भेदे वियुता स्पष्टा भास्करस्य यथागता ॥ ५८ ॥

यस्य ग्रहस्य स्पष्टक्रान्तिरभीष्टा तस्य ग्रहस्यायनांशसंज्ञतस्य
भुजञ्चातः परमापक्रमज्येत्यादिना क्रान्तिरयनांशसंज्ञतग्रहगो-
लदिक्का ज्ञेया । तस्य विचेपोऽपि पूर्वोक्तप्रकारेण पातोन्नगोल-
दिक्को ज्ञेयः । गोलस्य मेषादिषट्कमुत्तरसुखादिषट्कं दक्षि-
णः । अथ ग्रहक्रान्त्येरेकदिकत्वेन क्रान्तिः कलाद्या कलात्म-
कविचेपेण युता तयोर्दिगन्यत्वे क्रान्तिर्विचेपेण वियुतान्तरिता
शेषदिक्का स्पष्टा क्रान्तिः स्यात् । ननु सूर्यस्य विचेपाभावात्
कथं स्पष्टा क्रान्तिर्ज्ञेयेत्यत आह । भास्करस्येति । सूर्यस्य यथा-
गता पूर्वागता क्रान्तिरेव स्पष्टा क्रान्तिः । अत्रोपपत्तिः । विषुव-
दृत्ताद्ग्रहबिम्बकेन्द्रपर्यन्तं चास्यमुत्तरं वान्तरं स्पष्टक्रान्तिरिति
तयोरेकदिकत्वे तद्योगतुल्यमन्तरं भिन्नदिकत्वे तदन्तरमितम-
न्तरमिति । अत्र ग्रहस्य क्रान्तिसंस्कारयोग्यत्वसम्पादिका क्रिया
लोकत्रयमभ्यात् स्वस्यान्तरलाघोपेक्षिता भगवता कृपावता ।

चन्वया शरस्य शुवाभिमखले भगवदुक्तमायनदृक्कर्म कथम-
व्याहृतं स्वादित्यखम् ॥ ५८ ॥ अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्धम-
होराचासव्न् साधयति ।

ग्रहोदयप्राणहता खखाष्टैकोद्भृता गतिः ।

चक्रासवो लब्धयुताः स्वाहोराचासवः स्मृताः ॥ ५९ ॥

यहस्य येऽनांशसंस्कृतराशेर्वक्ष्यमाणनिरहोदयासवस्यैर्गुणिता
निजस्फुटगतिः कक्षाद्याष्टादशशतभक्ता फलेन युताश्चक्रासवः
षष्टिघटिकानामसवः षट्शतयुतैकविंशतिसहस्रमिताः स्वस्वग्रह-
स्वाहोराचासवः कालतत्त्वज्ञैः कथिताः । अत्रोपपत्तिः । यहः
पूर्वगत्या खन्वितः प्रवहेष गतिभोगकालेन भचक्रपरिवर्तानन्-
रमुदेत्यतो भचक्रपरिवर्तकालः षष्टिघटिकासुमितो ग्रहगति-
कक्षासम्बद्धास्मात्प्रकाशेनाधिको यहाहोराचमस्वात्मकं ना-
श्चप्रमाणेन भवति । तत्रैकरात्रिकसाभिर्ग्रहसम्बद्धराशुद्दय-
प्राणाश्रदा गतिकक्षाभिः क्र इत्यनुपातेन गत्यसव इत्युपपन्नं
ग्रहोदयेत्यादि । अनेनैव श्लोकेन यहाणामुदयान्तरकर्मास्ती-
त्युक्तं भगवता । तथाहि । अनुपातानीतमध्यग्रहाणां नियताहो-
राचमानान्तरकाले सिद्धत्वात् मध्यराचकाले यहाणां सिद्धिः ।
इविमध्यगत्यसूनां प्रतिरात्रौ भिन्नत्वेन मध्यससूनाहोराचमा-
नस्य नियतत्वाभावात्तस्मैरात्रिकावगतयहा अनियतमध्यार्का-
होराचमानान्तरेशार्धराचे यत्संस्कारेष भवन्ति तदेवोदयान्तरं
तस्याधनं भगवता खख्यान्तरत्वाद्दुपेक्षितम् । कथमन्वया गति-

कसासूनां समत्वमुपेक्ष्य गतिकसानामसवो भगवदुक्ताः सङ्ग-
च्छन्ते । उदधान्तरस्य गतिकसासुभेदोत्पन्नत्वात् ॥ ५८ ॥ अथ
चरोपयुक्तां क्रान्तिज्यां युज्यां चाह ।

क्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये द्वे दृष्ट्वा तत्रोत्क्रमज्यया ।

हीना त्रिज्या दिनव्यासदलं तद्वृत्तिणोत्तरम् ॥ ६० ॥

सप्तक्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये क्रमज्योत्क्रमज्ये द्वे अपि प्रसाध्य तत्र
तन्मध्ये क्रान्त्युत्क्रमज्यया त्रिज्या हीना दिनव्यासदलमहोरात्र-
वृत्तस्य व्यासार्धं युज्येत्यर्थः । तद्दिनव्यासार्धं दक्षिणोत्तरं दक्षि-
णगोले उत्तरगोले च स्यात् । क्रान्तेर्गोलादथेऽपि सत्त्वात् ।
अपरा क्रान्तिज्यैव । अत्रोपपत्तिः । क्रान्त्यंशानां क्रमज्या क्रान्ति-
ज्या भुजो विषुवदृत्तानुकाराण्यहोरात्रवृत्तान्युभयगोले तदु-
भयतस्तद्व्यासार्धं युज्या कोटिस्त्रिज्या कर्ष इति गोले प्रत्यक्षम् ।
त्रिज्यावृत्त उभयगोले याम्योत्तरवृत्ते वा प्रत्यक्षम् । तत्र भुज-
कर्षयोर्वर्गान्तरपदं कोटिरिति क्रान्तिज्यावर्गेनास्त्रिज्यावर्गा-
न्मूलं युज्या । तत्रापि भुजोत्क्रमज्यया हीना त्रिज्या कोटिक्र-
मज्या स्यादिति वृत्ते प्रत्यक्षदर्शनात् क्रान्त्युत्क्रमज्ययोगा त्रिज्या
युज्या स्यादिति साधवेन वर्गमूलनिरासेनाहं भगवता क्रान्ते-
रित्यादि ॥ ६० ॥ अथ चरानयनपूर्वकदिनरात्रिमानसाधनं
श्लोकत्रयेणाह ।

क्रान्तिज्या विषुवद्व्याप्नो त्रिज्या द्वादशोद्धृता ।

त्रिज्यागुणाहोरात्रार्धकर्षाप्ता चरजासवः ॥ ६१ ॥

तत्कार्मुकमुदकक्रान्तौ धनहानी पृथक्स्थित ।
 खाद्येरात्रचतुर्भागे दिनरात्रिदले स्मृते ॥ ६२ ॥
 याम्यक्रान्तौ विपर्यस्ते द्विगुणे तु दिनक्षपे ।
 विक्षेपयुक्तोनितया क्रान्त्या भानामपि स्वके ॥ ६३ ॥

क्रान्तिज्या विषुवद्दिनीयमध्याह्ने द्वादश्राज्जुलग्रहोऽप्यशया
 गुण्या द्वादशभक्ता फलं कुव्या स्यात् । सा त्रिज्या गुणिताहो-
 रात्रार्धकर्णात्ताहोरात्रवृत्तस्यार्धकर्णेन व्यासदलेन युज्यया भक्ता
 फलं चरजा ज्या चरज्येत्यर्थः । तस्याश्चरज्याया धनुरसवसरा-
 सवे भवन्ति । खाद्येरात्रचतुर्भागे स्वस्य चरसम्बन्धिने ग्रहस्य
 प्रागुक्ताहोरात्रासवक्षेषां चतुर्थींशे पृथक्स्थिते खानदयस्ते उत्त-
 रक्रान्तौ सत्यां चरास्य धनहानी युतहीनौ कार्यौ तौ क्रमेषु
 दिनरात्रिदले दिनार्धरात्र्यर्धे कालविद्धिरक्ते । दक्षिणक्रान्तौ
 सत्यां विपर्यस्ते दिनरात्रिदले यत्र हीनं तद्दिनार्धं यत्र युतं तद्रा-
 त्र्यर्धमित्यर्थः । तुकारात् ते दिनरात्र्यर्धे द्विगुणे दिनक्षपे दिन-
 मानरात्रिमाने ग्रहस्य साः । उक्तरीत्या नक्षत्राणामपि दिनरा-
 त्रिमाने साध्ये इत्याह । विक्षेपेत्यादि । नक्षत्रभ्रवाणामानीतया
 क्रान्त्या नक्षत्रविक्षेपेषुैकभिन्ना दिक्क्रमेण युक्तयान्तरितयोक्त-
 प्रकारेण सिद्धया स्वके नक्षत्रदिनरात्रिमाने साध्ये इत्यर्थः ।
 अत्रोपपत्तिः । द्वादश्राज्जुलग्रहुः कोटिः पलभा भुजोऽस्यकर्णः
 कर्णः क्रान्तिज्या कोटिः कुव्या भुजोऽप्याकर्ण इत्यस्येचद्वयं
 प्रसिद्धम् । तत्र द्वादशकोटी पलभा भुजः क्रान्तिज्याकौटी

को भुज इत्यनुपातेन कुज्या । तत्स्वरूपं तु निरक्षदेश्चिन्तित-
 स्खदेश्चिन्तितान्तराखखिताहोरात्रवृत्तप्रदेशस्य युज्याप्रमाणेन
 ज्येति चिज्याप्रमाणेन तज्ज्या चरज्येति युज्याप्रमाणेन कुज्या
 चिज्याप्रमाणेन केत्यनुपातेन चरज्या तद्गुणस्यरासवोऽहोरा-
 चवृत्तखण्डप्रदेशे निरक्षस्वचिन्तितान्तराख उत्तरगोले स्वचि-
 त्तिस्य निरक्षचिन्तितआदधःस्वत्वान्निरक्षचिन्तितयाम्योत्तरवृत्ता-
 न्तरालेऽहोरात्रवृत्तचतुर्थीश्रवाद्होरात्रासुचतुर्थीश्रे चरासवो
 युता दिनार्धं हीना रात्र्यर्धं दक्षिणगोले स्वचिन्तितस्य निरक्ष-
 चिन्तितआदूर्ध्वस्वत्वाद्हीना दिनार्धं युता रात्र्यर्धमित्युपपन्नं सर्वं
 क्रान्तिज्येत्यादि ॥ ६१ ॥ अथ ग्रहस्य नक्षत्रानयनमाह ।

भभोगोऽष्टमतीलिप्राः खान्त्रिशैलास्तथा तिथेः ।

ग्रहलिप्रा भभोगात्ता भानि भक्त्या दिनादिकम् ॥ ६४ ॥

अष्टमतीलिप्राः कक्षा नक्षत्रभोगः । प्रसङ्गात् तिथिभोगमाह ।
 खान्त्रिशैला इति । तिथेर्विंशत्यधिकसप्तमतीलिप्राः कक्षास्तथा
 भोग इत्यर्थः । यस्य ग्रहस्य नक्षत्रज्ञानमिष्टं तस्य ग्रहस्य रात्र्य-
 स्तिंशद्गुण्यं अंशा योज्यास्ते षष्टिगुणिताः कक्षा योज्या इति प-
 रिभाषया कक्षा नक्षत्रभोगभक्ताः फलं ग्रहस्य गतनक्षत्राणि श्रेष्ठं
 वर्तमाननक्षत्रस्य गतकक्षास्तस्मात् तस्य गतदिनाद्यानयनमाह ।
 भुक्तेति । ग्रहस्य कक्षात्मिकया गत्या श्रेष्ठदिनादिकं गतं भाग-
 हरणेन साध्यमेवं श्रेष्ठोनाङ्गोनाङ्गतिकक्षा भागेनैव्यदिनादिकं
 साध्यम् । अत्रोपपत्तिः । भक्तभोगेन सप्तविंशतिनक्षत्राण्यश्चि-

न्यादीनि यद्ये भुक्तमतः सप्तविंशतिनक्षत्राणां चक्रकक्षाः षट्-
 शतयुतैकविंशतिषष्ट्यमिता भोगस्तदैकनक्षत्रस्य क इत्यनुपाते-
 नाष्टशतकक्षाभोगः । एवं तिथेस्वान्द्रमासत्रिंशदंशत्वाद्यान्द्रमासस्य
 सूर्यचन्द्रान्तरैकभगणसिद्धत्वाच्च । त्रिंशत्तिथीनां चक्रकक्षाभोग-
 स्तदैकतिथेः क इत्यनुपातेन विंशत्यधिकसप्तशतकक्षाभोगः ।
 अथाष्टशतकक्षाभिरैकं नक्षत्रं तदा यष्टकक्षाभिः किमित्यनुपा-
 तेन फलमश्विन्यादीनि यष्टभुक्तानि शेषकक्षा यथाधिष्ठितनक्ष-
 त्रस्य गतं भभोगाद्धीनं तस्यैव्यमाभ्यां यष्टगत्यैकं दिनं तदाभी-
 ष्टकक्षाभिः किमित्यनुपातेन तस्य गतैव्यदिवसाद्यं भवति । एवं
 चन्द्राद्दिननक्षत्रं ज्ञेयम् ॥ ६४ ॥ अथ प्रसङ्गाद्योगानयनमाह ।

रवीन्दुयोगलिप्ताभ्यो योगा भभोगभाजिताः ।

गता गम्यास्य षष्टिग्न्या भुक्तियोगापननाडिकाः ॥ ६५ ॥

सूर्यचन्द्रयोगस्य राश्यादिकस्य परिभाषया याः कक्षास्ताभ्यो
 योगा विष्कम्भादयो भभोगभाजिता भभोगेन पूर्वोक्तेन विभक्ता
 भवन्ति । एकैकयोगस्य भभोगमितो भोगः स प्रत्येकं ताभ्यो-
 ऽपनीय यन्मिताः शुद्धास्तन्मिता योगा गताः । यस्य भोगो न
 शुद्धति स वर्तमान इत्यर्थः । कक्षा भभोगभक्ता गता योगास्तद-
 यिमो वर्तमान इति तात्पर्यम् । तस्य शेषं गतं भोगात् पतित-
 मेव्यं ताभ्यां षटिकाद्यानयनमाह । गता इति । गता एव्याः । चः
 समुच्चये । कक्षाः षष्टिगुणिताः कार्यास्ताभ्यो भुक्तियोगापननाडि-
 का रविचन्द्रकक्षात्प्रकगत्योर्योगेन भजनात्तथा षटिका गतैव्य

भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । सूर्यचन्द्रयोगमितसं ग्रहस्य नक्षत्राणि
विष्कम्भादिषञ्ज्ञानि योगोत्पन्नत्वाद्योगा अतस्तदानयनं पूर्वो-
क्तवत् । अत एव सूर्यचन्द्रगतियोगतुल्यतद्गत्या षष्टिसावनघटि-
कास्तदा गतैश्वकत्वाभिः का इत्यनुपातेन गतैश्वघटिकानयनं
युक्तमुक्तम् ॥ ६५ ॥ अथ प्रसङ्गात् तिथ्यानयनमाह ।

अर्कोनचन्द्रलिप्ताभ्यस्तिययो भोगभाजिताः ।

गता गम्याश्च षष्टिघ्ना नाशो भुक्त्यन्तरोद्भूताः ॥ ६६ ॥

पूर्वार्धव्याख्यानं पूर्वश्लोकपूर्वार्धरीत्या ज्ञेयमुत्तरार्धं स्पष्टम् ।
अत्रोपपत्तिः । तिथिभोगकलाभिरैका तिथिस्तदा सूर्योचन्द्र-
कलाभिः का इत्यनुपातेन फलं गततिथयो वर्तमानतिथेर्गतैश्वे
शेषशेषानभोगकले ताभ्यां मत्यन्तरकलाभिरनुपातेन गतैश्व-
घटिकाः पूर्ववत् ॥ ६६ ॥ अथ पञ्चाङ्गावशिष्टं करणानयनं
विवक्षुस्तावत् स्थिरकरणान्याह ।

ध्रुवानि शकुनिर्नागं तृतीयं तु चतुष्पदम् ।

किंस्तुन्नं तु चतुर्दश्याः कृष्णायाम्पारार्धतः ॥ ६७ ॥

कृष्णपचीयायास्तुर्दश्यास्तियेर्द्वितीयार्धाद्द्वितीयार्धमारभ्ये-
त्यर्थः । चकार एवार्थे । तेनान्यतिथेरेतत्तिथिपूर्वार्धस्य च नि-
रासः । स्थिराणि करणानि । तान्याह । शकुनिरिति । चतु-
रङ्गितृतीयमनेव शकुनिनागयोः क्रमेणाद्यद्वितीयत्वं सूचितम् ।
तुकारात् क्रमेण तिथ्यर्धेषु भवन्ति । किंस्तुन्नं चतुर्थम् । तुर-

न्नावधिद्योतकः तेनोक्तातिरिक्तं स्थिरकरणं नास्तीति सूचितम् ।
॥ ६० ॥ अथ चरकरणान्याह ।

बवादीनि ततः सप्त चराख्यकरणानि च ।

मासेऽष्टकत्व एकैकं करणानां प्रवर्तते ॥ ६८ ॥

ततः स्थिरकरणपूर्त्यनन्तरं बवादीनि चरसञ्ज्ञककरणानि सप्त भद्रान्तानि शुक्लप्रतिपद्धितीयार्धतश्चतुर्थ्यन्तं भवन्तीति चार्थः । ननु पञ्चम्यादितः कानि करणानि भवन्तीत्यत आह । मास इति । चरकरणानां बवादीनां सप्तानां मध्य एकैकमेकमेकं करणं मासे स्थिरकरणकालो नितन्निश्चिन्त्यात्मकमासे स्वस्था-
न्तरान्मासग्रहणम् । अष्टकत्वोऽष्टवारं प्रवर्तते प्रकर्षेण तिष्ठति भवतीत्यर्थः । तथा च पञ्चम्याद्यर्धादेतानि करणानि पुनः पुनः परिभ्रमन्ति । कृष्णचतुर्दश्याद्यार्धपर्यन्तमिति भावः ॥ ६८ ॥ ननु स्थिरकरणोक्तावपरार्धत इत्युक्त्वा तेषां चतुर्णां तिथ्यर्धभोगेन शुक्लप्रतिपदाद्यर्धपर्यन्तं क्रमेणावस्थानं युक्तं चरकरणानां तु केवलोक्त्वा तदनन्तरं कृष्णचतुर्दश्याद्यार्धपर्यन्तमेक एव परिभ्रमोऽस्त्वित्यतस्तदुत्तरं कथयन्नन्यदप्याह ।

तिथ्यधभोगं सर्वेषां करणानां प्रकल्पयेत् ।

एषा स्फुटगतिः प्रोक्ता सूर्यादीनां खचारिणाम् ॥ ६९ ॥

सप्तानां चरकरणानां प्रत्येकं तिथ्यन्तस्यासौ भोगश्च तं तिथ्यर्धकालमितावस्थानं प्रकल्पयेत् । एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थो-

ऽपरञ्च भवतीति न्यायात् करणत्वेनैषामप्यवस्थानं तन्तुस्य कुर्या-
दित्यर्थः । अत एव तिथ्यर्धं करणं स्वतमित्युक्त्वा चान्द्रमासे
त्रिंशत्तिथ्यात्मके षष्टिकरणानां सन्निवेशाच्चरकरणानामेव परि-
भ्रमणे प्रतिमासमन्यततिथिभोगकं करणं भवतीति तद्वारण-
कप्रतिमासमन्यततिथिभोगककरणकसिद्धयै चरकरणानामष्ट-
वारपरिभ्रमणोत्तरमवशिष्टतिथ्योश्चतुर्वर्धेषु स्थिरकरणान्युक्ता-
नीति तात्पर्यम् । तत्रापि कृष्णचतुर्दश्यपरार्धतस्तत्कल्पनं तदि-
च्छानियामकं स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगानर्हत्वात् । अथापिमघ-
न्यासङ्गतित्वनिरासार्थमुक्ताधिकारमुपसंहरति । एषेति । हे
मघ सूर्यादीनां सप्तग्रहाणामेषा दृश्येत्यादि कल्पयेदित्यन्तं या
वार्ता सा स्फुटगतिः स्पष्टगतिः स्पष्टक्रियाज्ञानसम्पादिका
प्रोक्ता तुभ्यं मयोक्ता । एतेन स्पष्टाधिकारः परिपूर्तिमात्र
इति सूचितम् ॥ ६८ ॥

रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे ।

स्पष्टाधिकारः पूर्णोऽयं तद्गूढार्थप्रकाशके ॥

इति श्रीसकलगणकसार्वभौमब्रह्माख्यदेवज्ञातमजरङ्गनाथग-
णकविरचिते गूढार्थप्रकाशके स्पष्टाधिकारः पूर्णः ॥

अथ त्रिप्रश्नाधिकारो व्याख्यायते । तत्र विना प्रश्नं गुरो-
स्तप्रतिपादनेच्छानुदयादिना च तदिच्छां क्वात्राणां तज्ज्ञाना-
सम्भवात् त्रयाणां दिग्देशकालानां प्रश्ना इति त्रिप्रश्नव्युत्पत्ते-
स्तद्दिग्ज्ञानं श्लोकचतुष्टयेनाह ।

शिलातलेऽम्बुसंशुद्धे वज्रलेपेऽपिवा समे ।

तत्र शङ्कुङ्कुलैरिष्टैः समं मण्डलमालिखेत् ॥ १ ॥

तन्मध्ये स्थापयेच्छङ्कुं कल्पनाद्वादशाङ्गुलम् ।

तच्छायायं स्पृशेद्यत्र वृत्ते पूर्वापरार्धयोः ॥ २ ॥

तत्र बिन्दू विधायोभौ वृत्ते पूर्वापरभिधौ ।

तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्तव्या दक्षिणोत्तरा ॥ ३ ॥

याम्योत्तरदिशोर्मध्ये तिमिना पूर्वपश्चिमा ।

दिक्पृथग्मत्स्यैः संसाध्या विदिशस्तद्वदेव हि ॥ ४ ॥

तत्र दिक्साधनोपक्रमे प्रथममम्बुसंशुद्धे जलवत् समीकृते
त्रिलोकाप्रदेशे । अपिवाद्यथा तदभावेऽन्यत्र वज्रलेपे चत्तरादौ
घुष्टनादिना समस्थाने कृते शङ्कुङ्कुलैः शङ्कुस्त्राङ्कुलविभागमा-
नगृहीतैरभीष्टसङ्ख्याकाङ्कुलैर्यासाधरूपैर्दृत्तमवक्रमालिखेत् । स-
र्वतः केन्द्राद्दृत्तपरिधिरेखा तुल्या स्यात् तथेत्यर्थः । ततस्तन्मध्ये
तस्य वृत्तस्य केन्द्ररूपमध्ये कल्पनया द्वादशसङ्ख्याकाङ्कुलानि
तुल्यानि चस्मिंस्तं द्वादशविभागाङ्कितमित्यर्थः । शङ्कुं समतल-
मस्यकपरिधिकाष्ठदण्डं स्थापयेत् । ततः पूर्वापरार्धयोर्दिनस्य

प्रथमद्वितीयभागयोस्तच्छायायं स्थापितशङ्कोच्छायान्तप्रदेशो मण्डलपरिधौ यस्मिन् विभागे स्पृशेत् । दिनस्य प्रथमविभागे-
 ऽनुचक्षं छायाद्वासाहृत्ते यत्र प्रविशति दिनस्यापरार्धं छाया-
 नुक्षणवृद्धेर्दृत्ते यत्र निर्गच्छतीत्यर्थः । तत्र निर्गमनप्रवेशस्थान-
 योरुभौ द्वौ बिन्दू पूर्वापरसञ्ज्ञौ क्रमेण वृत्ते परिधिरेखायां
 कृत्वा तन्मध्ये पूर्वापरबिन्दन्तरमध्ये तिमिना मत्स्येन रेखा कार्या
 सा दक्षिणोत्तररेखा भवति । मत्स्यस्य बिन्दन्तराखसूत्रमितेन
 व्यासार्धेन बिन्दुद्वयकेन्द्रकल्पनेन वृत्तद्वयं निष्पाद्य वृत्तद्वय-
 संयोगाभ्यां वृत्तद्वयपरिधिविभागाभ्यामन्तर्गतं मत्स्याकारं स्थानं
 भवति । तत्रैकः संयोगो मुखं बाह्यवृत्तभागसम्भारजनेनापरसं-
 योगस्तु पुच्छमितरवृत्तभागद्वयसम्भारजनेन । मुखपुच्छावधृज्जी
 रेखा दक्षिणोत्तररेखा । तत्र बिन्दोः सयं रेखायं दक्षिणा
 दिक् । पश्चिमबिन्दोः सयं रेखायमुत्तरा दिक् । अनन्तरं
 पूर्ववृत्तं मत्स्यस्य सम्भारजनीयः । शङ्कुरपि तत्स्थानान्निष्कास्य इति
 केवला दक्षिणोत्तररेखा स्थितेति तात्पर्यम् । दक्षिणोत्तर-
 दिशोर्मध्यस्थाने तिमिना दक्षिणोत्तररेखामितेन व्यासार्धेन
 दक्षिणोत्तरस्थानाभ्यां पूर्ववत् प्रत्येकं वृत्तं विधाय पूर्ववत् सिद्धेन
 मत्स्येनेत्यर्थः । पूर्वपश्चिमा रेखा कार्या । तत्र पूर्वबिन्दोरसम्भं
 रेखायं पूर्वा पश्चिमबिन्दोरसम्भं रेखायं पश्चिमेति मत्स्यसम्भार-
 जनेन केवला पूर्वापररेखापि सिद्धा । अथ रेखामयोगस्थाना-
 दिक्साधनोपक्रमोक्तं पूर्ववृत्तमुत्तरेखेत् तद्वृत्तपरिधौ यत्र रेखा
 स्यात् तत्र दिगिति तद्वृत्तमध्यस्य दिक्कतुष्टयं वृत्ते सिद्धम् ।

तदत् । यथा दक्षिणोत्तराभ्यां पूर्वापरा साधिता तत्रकारेणेत्यर्थः । एवकारोऽन्यप्रकारनिरासार्थकः । हि निश्चयेन । विदिग्ः कोणदिशो दिग्नां पूर्वादिषिद्धदिग्नां ये मध्यमत्वा अव्यवहितदिग्दधानरौत्पन्ना खघवस्तैः संसाध्याः सम्यक्प्रकारेण साध्याः । रेखावृत्तसंयोगस्थलेन ज्ञेयाः । अत्रोपपत्तिः । क्षितिजपूर्वापरवृत्तसंयोगौ पूर्वापरविभागस्यौ पूर्वापरदिशे तत्र पूर्वापरविभागज्ञानं सूर्योदयास्ताभ्यां तत्र क्षितिजे पूर्वापरवृत्तं कुत्र खगमिति ज्ञानं तु विषुवदृत्तक्रान्तिवृत्तसम्पातस्थसूर्यस्योदयास्तस्य ज्ञानेन विषुवदृत्तस्य पूर्वापरक्षितिजवृत्तसम्पातयोः सम्बद्धत्वात् । अथान्यास्मिन् दिने सूर्यस्योदयास्तावर्षांशान्तरेषु याम्योत्तरे भवत इति सूर्योदयास्तस्थानाभ्यामर्षांशान्तरेणोत्तरयाम्ये पूर्वापरज्ञानं भवतीति क्षितिजस्य महत्त्वाद्दूरत्वाच्च तद्ज्ञानेन पूर्वापरज्ञानमशक्यमतस्तत्सूत्रेषु स्वाभीष्टप्रदेशे तज्ज्ञानार्थमभीष्टसमस्थले क्षितिजानुकारं वृत्तं कृतम् । तत्रापि सूर्योदयास्तसमसूत्रेण स्थलज्ञानस्य दुःशकत्वाच्छायायार्थं ब्रह्मः स्थाप्यः । तथापि सूर्योदये छायागम्याहृत्तपरिधौ तदयस्यर्शाभावः । परन्तु यथा यथा सूर्य ऊर्ध्वं भवति तथा तथा छायाद्वासाद्यत्र छाया वृत्तपरिधौ यदा प्रविशति तस्थानात् तात्कालिको वक्ष्यमाणभुजो व्यस्तोऽर्धज्याकारेण देयस्तदुत्क्रमज्या यत्र परिधिप्रदेशे खगति तत्र ब्रह्मज्ञानस्य पश्चिमा । छायायस्य पूर्वापरसूत्राहुशान्तरेण याम्योत्तरपतनात् सूर्यापरदिशि छायापतनाच्च । एवं दिनापरार्धे सूर्यो यथा यथाधः सञ्चरति

तथा तथा ऋष्याद्युद्धेः शङ्कुच्छायावृत्तपरिधौ यत्र यदा निर्गच्छति तात्कालिको वक्ष्यमाणभुजो व्यसोऽर्धज्याकारेण तस्यानाद्देयसदुत्क्रमज्या यत्र परिधिप्रदेशे लगति तत्र शङ्कु-स्थानस्य पूर्वा । तत्सूत्रं पूर्वापरसूत्रम् । इदं शङ्कोरुपलक्षणत्वेन ज्ञातं तथा ऋषोपलक्षणेनापि प्रदेशस्य पूर्वापरसूत्रज्ञानम् । तथाहि । ऋष्यायं विशति तत्रापरा ऋष्यायं निर्गच्छति तत्र पूर्वा । तत्रापि प्रवेशनिर्गमयोरेककालत्वासम्भवाद्यत्कालिकः प्रवे-
शसत्काले ऋष्यायाः पश्चिमत्वं तत्र वस्तुभूतं तत्काले निर्गमस्य पूर्वत्वासम्भवः । एवं निर्गमकाले निर्गमस्थानस्य पूर्वत्वं वस्तुभूतं तत्काले प्रवेशस्य पश्चिमत्वासम्भवः । एककालिकसिद्ध्यर्थमुभयो-
रेकतरं चिह्नं चाख्यं तात्कालिकभुजयोरन्तरेण तत्र पूर्वचिह्नं भुजान्तराङ्गुलैरयनदिशि चाख्यम् । पश्चिमचिह्नं वा व्यसायन-
दिशि चाख्यम् । तत्सूत्रं सूत्रमध्यदेशस्य पूर्वापरसूत्रम् । एत-
न्मध्ये स्थापितशङ्कोच्छायायप्रवेशनिर्गमचिह्नाभ्यां यथोक्तरीत्या भुजदानेन सिद्धपूर्वापरसूत्रेषाभिन्नत्वात् । तदुक्तं सिद्धान्तशि-
रोमणौ ।

तत्कालापमजीवयोस्तु विवराङ्गाकर्णमित्या इतात्

सम्भज्याप्तमिताङ्गुलैरयनदिशैन्द्री स्फुटा चालिता ।

इति । तदेतद्भगवता लोकानुकम्पया स्वल्पान्तरत्वादेकतर-
बिन्दुचालनं नोक्तं सुखार्थं किञ्चित्स्यूलावेव निर्गमप्रवेशबिन्दू
पूर्वापराभिधावुक्तौ । एवञ्चाभीष्टस्थानं प्रवेशनिर्गमसूत्रमध्ये
यथा भवति तथानेन प्रकारेण मण्डलकेन्द्रे शङ्कुस्थापनादिना-

भीष्टप्रदेशे पूर्वापरदिशे साध्ये इति । तन्मध्ये दक्षिणोत्तररेखा-
 बिन्दुद्वयोत्पन्नमध्यमत्सरेखैवेति । याम्योत्तरमध्ये पूर्वापरा रेखा
 तद्विष्वधमत्स्येनेति याम्योत्तरदिशोरित्यादि सम्यगुक्तम् । ननु
 पूर्वापरबिन्दुभ्यां मत्स्येन या दक्षिणोत्तररेखा तदयाभ्यां म-
 त्स्येन रेखा पूर्वापरबिन्दुस्यूष्टैवेति पूर्वं तस्या एव बिन्दन्तरत्वेन
 सिद्धत्वात् पुनः साधनं व्यर्थमन्यथा दक्षिणोत्तररेखाया अप्य-
 यज्ञतत्त्वापत्तेरिति चेत् सत्यम् । दक्षिणोत्तररेखाशुद्ध्यर्थमेव
 पूर्वापरबिन्दुस्यूष्टरेखायाः पुनः साधनमिति केचित् । वस्तुतस्तु
 दक्षिणोत्तरपूर्वापरसूत्रसम्पत्त्यातरूपाभीष्टस्थानात् केन्द्रात् प्रागु-
 क्तवृत्तस्य वक्ष्यमाणोपयोगित्वेनावश्यकत्वात् तस्य च पूर्वापरबि-
 न्दन्तरसूत्राधिकव्याप्तसूत्रत्वाद्विन्दन्तररेखा मूलायथोर्वर्धनीया
 सा तत्र वृत्ते पूर्वापररेखा भवति । तस्या बिन्दोरुपर्यधस्य वक्रत्वं
 कदाचित् स्यादतः प्रथममेव पूर्णरेखासिद्ध्यर्थं बिन्दन्तरसिद्धम-
 त्स्यमुखपुच्छगतरेखाया बिन्दन्तराधिकत्वेन तदुत्पन्नमत्सरेखाया
 षट्श्याः सुतरामधिकत्वेन पुनः पूर्वापररेखासाधनं युक्ततर-
 मिति तत्त्वम् । एवमेवाव्यवहितदिग्दयान्तरोत्पन्नसप्तमस्यैषतु-
 तुर्भिः सूत्रैर्वृत्ते कोणदिशः । तदिदमभीष्टस्थानकेन्द्रकमण्डले
 दिग्दृकं सिद्धम् ॥ ४ ॥ अथ दिक्सूत्रसम्पत्त्यातरूपाभीष्टस्थानात्
 तात्कालिकच्छायायस्थानमाह ।

चतुरस्रं बद्धिः कुर्यात् सूत्रैर्मध्याद्विनिर्गतैः ।

भुजसूत्राङ्गलैस्तत्र दत्तैरिष्टप्रभा स्मृता ॥ ५ ॥

मथादभीष्टस्थानाद्दिगेखासम्पातरूपादिनिर्गतैर्निष्टतैरष्टदि-
गेखारूपैः । बहिर्दिक्भूत्रसम्पातकेन्द्रवृत्ताद्बहिः । अनेनैव वृत्तक-
रणं पूर्वमनुक्तं द्योतितम् । अन्यथा बहिरित्यस्थानुपपत्तेः । पूर्ववृ-
त्तग्रहणे तु दिगेखासम्पातस्य मध्वलानुपपत्तेः । चतुरस्रं कोण-
रेखाधिकसूत्रकर्णद्वयतुल्यं समचतुर्भुजं कुर्यात् । यथा च तद्-
र्जनम् । तत्र चतुरस्रे भुजसूत्राङ्गुलैर्वक्ष्यमाणभुजमितसूत्रस्या-
ङ्गुलैर्निर्गमप्रवेशकालिकैर्दत्तैः पूर्वापरसूत्रादर्धज्यावद्दोयमानै-
स्तत्र वृत्ते बस्मिन् प्रदेशे भुजायं तत्प्रदेश इष्टप्रभा निर्गमप्रवे-
शान्यतरकालिकच्छायायमुक्तम् । प्रतीतिस्तु दिक्सूत्रसम्पातस्य-
बहुना ज्ञेया । अत्रोपपत्तिः । वक्ष्यमाणभुजस्य छायायपूर्वा-
परसूत्रान्तरत्वेन प्रतिपादितत्वादिष्टच्छायायमुक्तदिशा ज्ञातं
सम्यक् । चतुरस्रकरणं वक्ष्यमाणायामाधकप्राच्यपररेखानुका-
ररेखाया वृत्तान्तस्तद्बहिर्वा ऋजुत्वसिद्ध्यर्थमिति ॥ ५ ॥ अथ
पूर्वापररेखायाः सञ्ज्ञान्तरमाह ।

प्राक्पश्चिमाश्रिता रेखा प्रोच्यते सममण्डलम् ।

उन्मण्डलं च विषुवन्मण्डलं परिकीर्त्यते ॥ ६ ॥

प्राक्पश्चिमाश्रिता पूर्वपश्चिमसम्बद्धा साधिता रेखा सम-
वृत्तमुच्यते । सैव रेखोन्मण्डलं विषुवन्मण्डलम् । चः समुच्चये ।
उभयसञ्ज्ञकं कथ्यते । अत्रोपपत्तिः । क्षितिजपूर्वापरवृत्तसंयोगैः
पूर्वापरं तत्सूत्रं पूर्वापरसूत्रमिति । पूर्वापरवृत्तस्य भूमावूर्धा-
धरानुकारिवृत्तत्वेनादर्शनाद्द्रेखाकारतथैव दर्शनाच्च पूर्वापर-

वृत्तमपि तत्सूत्रम् । पूर्वापरवृत्तस्य सममण्डलत्वेनाभिधानात्
 तद्रेखासममण्डलसञ्ज्ञोक्ता । अथ खनिरक्षदेशचित्तिजवृत्तस्यो-
 म्मण्डलाख्यस्य तत्संयोगयोः संलग्नत्वात् तन्मध्यसूत्रत्वेन पूर्वापर-
 सूत्रस्यापि सत्त्वात् पूर्वापरसूत्रमुन्मण्डलसञ्ज्ञम् । एतेनान्यदे-
 शचित्तिजसञ्ज्ञया खदेशचित्तिजसञ्ज्ञा सुतरां सिद्धेति पूर्वा-
 परसूत्रस्य चित्तिजवृत्तसञ्ज्ञा द्योतिता । पूर्वापरस्थानयोः चि-
 त्तिजवृत्तस्य संलग्नत्वादुल्लिखितवृत्तस्य चित्तिजानुकारित्वाच्च ।
 एवं निरक्षदेशपूर्वापरवृत्तं विषुवन्मण्डलाख्यं पूर्वापरस्थानयोः
 संलग्नमिति तन्मध्यसूत्रत्वेनापि पूर्वापरसूत्रस्य सिद्धत्वात् पूर्वा-
 परसूत्रं विषुवन्मण्डलसञ्ज्ञं क्रान्तिवृत्तस्य दृग्वृत्तस्य च चल-
 त्वात् कादाचित्कत्वेन पूर्वापरस्थानसंलग्नत्वात् तत्सञ्ज्ञा नोक्तेति
 ध्येयम् ॥ ६ ॥ अध्यायाज्ञानमाह ।

रेखा प्राच्यपरा साध्या विषुवद्भाग्या तथा ।

इष्टच्छायाविषुवतोर्मध्यमग्राभिधीयते ॥ ७ ॥

तस्मिंश्चतुरस्रे पूर्वापररेखात उत्तरभागे विषुवद्भाग्याच्च-
 भाग्यप्रदेशस्याक्षभाङ्गुलान्तरितेत्यर्थः । प्राच्यपरा रेखा पूर्वा-
 पररेखानुकारा रेखा तथा सर्वतस्तुल्यान्तरेण यथेष्टच्छाया-
 यरेखाभुजान्तरेण तथाक्षभान्तरेण कार्या । अनन्तरमिष्टच्छा-
 याविषुवतोर्निष्टच्छायायरेखाक्षभायरेखयोरित्यर्थः । मध्यं चतु-
 रस्रेऽङ्गुलात्मकमन्तरालं सर्वतस्तुल्यम् । अयाकर्णवृत्तायोच्यते ।
 अत्रोपपत्तिः । भुजस्य कर्णवृत्ताया पक्षभासंस्कारेणाय उक्त-

त्वाद्दक्षिणगोले पलभाधिकोत्तरभुजसङ्गावेन पलभेनो भुजो-
ऽप्येति प्राच्यपरसूत्रादुत्तरभागेऽचभायरेखा भुजमध्ये भवतीति
द्वयो रेखयोरन्तरमया पलभेनभुजरूपा । एवमुत्तरगोल उ-
त्तरभुजस्य पलभात्पत्वाहुजेनपलभायेति पलभारेखा प्राच्य-
परसूत्रादुत्तरभागस्त्वा भुजरेखातोऽप्ययान्तरेणोत्तरदिश्येति
द्वयो रेखयोरन्तरं भुजेनपलभारूपं कर्णवृत्ताया । एवं दक्षि-
णभुजस्य पलभेनायात्वात् पलभायुतो भुजोऽप्येति प्राच्यपरसू-
त्राहुजायपलभायरेखयोः क्रमेण याम्योत्तरत्वात् तयोरन्तराखं
पलभाभुजैकरूपमया पलभायाः शङ्कुतलानुकल्पत्वात् सदो-
त्तरत्वं ह्यायासम्बन्धाद्युक्तम् । गोले शङ्कुतलस्य दक्षिणत्वाद्गोला-
परदिशि ह्यायासङ्गावाच्च । अत एव प्राच्यपरसूत्राद्दक्षिणभागे
दक्षिणभुजवशादचभायरेखाकल्पन उक्तानुत्पत्त्या सम्यगुत्तर-
भागे पूर्वापरसूत्रादिति विषुवद्भागेत्यत्र व्याख्यातम् ॥ ७ ॥
अथ प्रसङ्गाज्ज्ञातच्छायातः कर्णज्ञानं तच्छुद्धिं चाह ।

शङ्कुच्छायाकृतियुतेर्मूलं कर्णोऽस्य वर्गतः ।

प्रोज्झ्य शङ्कुकृति मूलं ह्याया शङ्कुर्विपर्ययात् ॥ ८ ॥

द्वादशाङ्गुलशङ्कुच्छाययोर्वर्गयोगात् पदं ह्यायाकर्णः स्यात् ।
अथास्य शुद्धिरूपं ह्यायासाधनमाह । अस्मेति । ह्यायाकर्णस्य
वर्गात् शङ्कुवर्गं चतुस्रत्वारिंशदधिकं शतं विशेष्य मूलं ह्याया ।
प्रकारान्तरेण ह्यायाकर्णशुद्धिमाह । शङ्कुरिति । विपर्यया-
च्छायासाधनवैपरीत्याच्छायाकर्णवर्गाच्छायावर्गं विशेष्य मूल-

मित्यर्थः । ब्रह्मर्षीदशाङ्गुलमितः स्यात् । अत्रोपपत्तिः । द्वाद-
शाङ्गुलब्रह्मः कोटिरसमाभुजसत्कृत्योर्योगपदं कर्ण इत्यस्यकर्णः
कर्ण इत्याद्यस्येचाद्युक्तरीत्योपपन्नम् । ननु दिक्साधनोत्तर-
मिष्टप्रभायाकर्णसाधनं भगवता सर्वज्ञेन किमर्थमुक्तमयेऽद्यादीनां
स्वतन्त्रतयोक्तत्वात् । न च विना गणितश्रममयाज्ञानार्थमिदं
युक्तमुक्तमिति वाच्यम् । वक्ष्यमाणभुजज्ञानस्यायोपजीव्यत्वेन त-
स्यास्य भुजोपजीव्यत्वेनान्यान्याश्रयात् । गणितज्ञातायायाः पुनः
साधनस्य व्यर्थत्वाच्च । न च भुजसूत्राङ्गुलैर्दत्तैरित्यनेनेष्ट्या-
यायं ज्ञातमिति न किन्वेतदुक्त्वा दिक्सूत्रसम्यातस्यब्रह्मेष्ट-
परिधौ ह्यायायज्ञानात् तत्पूर्वापरसूत्रान्तरे भुजसद्भावादिना
गणितं भुजोऽपि ज्ञात इति नान्यान्याश्रय इति वाच्यम् ।
तथापि भगवतः सर्वज्ञस्य निश्चयोजनलोक्तेरनुचितत्वात् । विना
प्रयोजनं मन्दोक्तेरप्यभावाच्च । न हि दिक्साधनेऽद्याभुजादि-
कमावश्यकं येन तदुक्तिर्युक्ता । किञ्च कर्णसाधनस्य गणितोक्त्वा
वक्ष्यमाणकर्णसाधनतुल्यत्वेनात्र कथनमनुचितम् । न हि दिक्-
साधनार्थं भाकर्णमित्या हतादिति सिद्धान्तशिरोमण्युक्तिवदत्र
ह्यायाकर्ण उपयुक्तो येन तदुक्तिर्युक्तेति चतुरस्रमित्यादिस्लोकच-
तुष्टयमन्येन मन्दबुद्धिना चित्रं न भगवतोक्तमिति चेन्नैवम् ।
भुजसाधनोपजीव्यायाया एतदुक्तप्रकारेण सिद्धौ दिग्ः सम्यक्
सिद्धा इति दिक्साधनशुद्ध्यर्थमयासाधनम् । प्रकारान्तरेणापि
वक्ष्यमाणत्रिज्यावृत्तीयायया त्रिज्या लभ्यते तदानयागतया
केत्यनुपातेन साधितकर्णसंवादेन शुद्धवगमार्थं कर्णसाधनं चो-

कम् । अनयायया कर्णस्तदा त्रिज्यावृत्तीयायया क इति फल-
स्य त्रिज्यातुल्यस्यानयनार्थं वा कर्णसाधनमिति केचित् । वस्तु-
तस्तु मण्डले छायाप्रवेशनिर्गमस्थानस्थितपूर्वापरबिन्दोः प्रत्येकं
रेखेति रेखाद्वयं सर्वतस्तुल्यान्तरं कार्यं तेनान्तरेणान्यतरो बि-
न्दुस्यस्यसौ पूर्वापरबिन्दू तद्रेखा मध्यस्थानस्य पूर्वापररेखेति ।
तत्रोभयबिन्दुरेखयोरन्तराङ्गुलमानं स्वल्पलाङ्गणयितुमशक्य-
मतः प्रत्येकरेखे प्राच्यपररेखे प्रकल्प्य तन्मध्यकेन्द्रात् पूर्ववृत्तं
प्रत्येकमिति दृष्टद्वयं कुर्यात् । तत्र स्वस्ववृत्ते स्वस्वप्राच्यपररेखा
स्पृष्टा कार्या ताभ्यां स्वस्वकालिकौ भुजौ स्वस्ववृत्ते देयौ तदये
छायापररेखे स्वस्ववृत्ते कार्ये स्वस्वप्राच्यपरस्वचात् स्वस्ववृत्त उत्त-
रभागेऽन्तर्भाङ्गुल्यान्तरेण रेखे कार्ये ततः स्वस्ववृत्ते स्वस्वतद्रेख-
योरन्तरं स्वस्ववृत्त उभयकालिककर्णवृत्ताद्ये बद्धत्वेन गणयितुं
शक्ये तदन्तरं पूर्वबिन्दोर्याम्योत्तरमन्तरं कर्णवृत्ताद्यासाधनक-
थनेनानीतं भुजान्तरस्य बिन्दन्तरत्वात् तस्य चायान्तरत्वेन
फलितत्वात् । विषुवद्दिने गोखभेदे तु भुजान्तरमयायोग इति
बिन्दोर्याम्योत्तरमन्तरमयायोग इति । तेनोक्तरीत्या बिन्दुस्य-
स्यस्तत्सूत्रं पूर्वापरसूत्रं स्फुटमित्याशयेन भगवताया निरूपिता
तस्याः शुद्धार्थं कर्णोऽपि साधित इति तत्त्वम् ॥ ८ ॥ अथ पूर्वा-
धिकारे क्रान्त्याद्यानयनमुक्तं तत् पूर्वाधिकारावगतयद्वात् केव-
लात् साध्यमिति श्लोकाभ्यामाह ।

त्रिंशत्कृत्यो यगे भानां चक्रं प्राक् परिलम्बते ।

तद्गुणाङ्गुदिनैर्भक्ताद्युगणाद्यदवाप्यते ॥ ९ ॥

तद्दोस्त्रिगुणा दशांशोऽत्र विज्ञेया अयनाभिधाः ।

तत्संस्कृताङ्गत्वात् क्रान्तिच्छायाचरदलादिकम् ॥ १० ॥

भानां चक्रं राशीनां वृत्तं क्रान्तिवृत्तं स्वस्वविद्येपमितश्र-
 लाकायप्रोतनचक्रगणैर्युक्तमित्यर्थः । युगे महायुगे प्राक्पूर्ववि-
 भागे चिंशत्कृत्यस्त्रिंशत्सङ्ख्याका कृतिर्विशतिः षट्शतमित्यर्थः ।
 परिलम्बते ध्रुवाधारभगोलस्थानात् तद्द्वारमवलम्बते । अत्र
 परिलम्बत इत्यनेन भचक्रपूर्णभ्रमणभाव उक्तोऽन्यथा ग्रहभ-
 गणप्रसङ्गेन मध्याधिकार एवैतदुक्तं स्यात् । तथा च तद्द्वारमव-
 लम्बनोक्त्वा परावर्त्य यथास्थितं भवतोत्यागतं तत्रापि स्वस्था-
 नात् तथैव पश्चिमतोऽप्यवलम्बत इति सूचितम् । एवञ्च भचक्रं
 पश्चिमत ईश्वरेच्छया प्रथमतः कतिचिद्भागैश्चलति ततः परा-
 वृत्य यथास्थितं भवति ततोऽपि तद्भागैः क्रमेण पूर्वतश्चलति
 ततोऽपि परावर्त्य यथास्थितमित्येको विलक्षणो भगणः । तेन
 प्रागित्युपलक्षणम् । पश्चिमावलम्बनानुक्तिस्तु संवादकाले तद-
 भावात् । अत्र चिंशत्कृतेति पाठः प्रामादिकः ।

युगे षट्शतकृत्वा हि भचक्रं प्राग्विलम्बते ।

इति सोमसिद्धान्तविरोधात् । तत्पश्चाच्चलितं चक्रमिति
 ब्रह्मसिद्धान्तोक्तेश्च । अहर्गणात् तद्गुणात् षट्शतगुणिताद्
 भूदिनैर्युगीयसूर्यसावनदिनैर्भक्ताद्यत् फलं भगणादिकं प्राप्यते
 तस्य भगणत्यागेन राश्यादिकस्य भुजः कार्यस्तस्माद्दशांशोऽत्र
 दशभिर्भजनेनाप्तभागास्त्रिगुणिता अयनसञ्चका ज्ञेयाः । भुजां-
 शास्त्रिगुणिता दशभक्ताः फलमयनांशा इति तात्पर्यार्थः । तत्सं-

सूक्तात् तैरयनांशैर्भचक्रपूर्वापरचलनवशाद्युतहीनाद्गहात् पूर्वा-
परभचक्रचलनावगमस्त्वयनग्रहस्य षड्ज्ञानन्तर्गतान्तरगतत्वक्रमेण
क्रान्तिच्छायाचरदलादिकं साध्यम् । न केवलाद्विशेषोक्तः ।
छाया वक्ष्यमाणा चरदलं चरं पूर्वाधिकारोक्तम् । आदि-
शब्दादयमवलनमायनदृक्कर्म सङ्गृह्यते । यद्यपि तत्संस्कृताद्ग-
हात् क्रान्तिरित्येव वक्तव्यमन्येषामत्र तदुपजीव्यत्वाद्गहणं व्यर्थं
तथापि क्रान्तिरित्युक्त्वा केवलक्रान्तिज्ञानार्थं तत्संस्कृतग्रहात्
क्रान्तिः साध्या । पदार्थान्तरोपजीव्यायाः क्रान्तेः साधनं तु
केवलादित्यस्य वारणार्थं क्रान्तिमात्रं तत्संस्कृतात् साध्यमिति
सूचकं छायाचरदलादिकथनम् । अत्रोपपत्तिः । ईश्वरेच्छया
क्रान्तिवृत्तं स्वमार्गं पश्चिमतः सप्तविंशत्यंशैः क्रमोपचितैस्त्रितं
ततः परावृत्त्य स्वस्थान आगत्य तत्स्थानात् पूर्वतः सप्तविंशत्यं-
शैस्त्रितम् । तथा च सृष्ट्यादिभूतक्रान्तिविषुवद्वृत्तसम्पाताश्रि-
तक्रान्तिवृत्तप्रदेशे रेवत्यासन्नः प्रागानीतग्रहभोगावधिरूपः
स्वस्थानात् पूर्वमपरत्र वा क्रान्तिवृत्तमार्गं गतः । विषुवद्वृत्ते
तु तद्भागस्य पश्चिमभागः पूर्वभागो वा गतः । सम्पाते तद्वृत्त-
योर्धाम्योत्तरान्तराभावात् क्रान्त्यभावः । पूर्वसम्पातप्रदेशे तु
तयोर्धाम्योत्तरान्तरत्वात् क्रान्तिरूपज्ञातो यथास्थितग्रहभोगात्
क्रान्तिरसङ्गतेति सम्पातावधिकग्रहभोगात् क्रान्तिर्युक्ता । तत्र
सम्पातावधिकग्रहभोगज्ञानार्थं पूर्वसम्पातावधिकः पूर्वाधिका-
रोक्तो ग्रहभोगो वर्तमानसम्पातपूर्वसम्पाताश्रितक्रान्तिवृत्तप्रदे-
शयोरन्तरभागैरयनांशाख्यैः पूर्वसम्पातप्रदेशस्य पूर्वपश्चिमाव-

स्थानक्रमेण युतहीनो भवति । क्रान्त्युपजीव्यपदार्था अपि वर्तमानसम्पातादुत्पन्ना इति तत्साधनमपि तत्संस्कृतयद्वात् । अथा-
 यनांशज्ञानं तु षट्शतभगणेभ्यः पूर्वानुपातरित्याहर्गणाद्बृह-
 भोगो भगणादिकस्तत्र गतभगणमितं परपूर्वभक्त्वावलम्बनं
 गतम् । वर्तमानं त्वारम्भे पश्चिमावलम्बनाद्वाग्निषट्कान्तर्गते
 राश्यादिके पश्चिमावलम्बनमनन्तर्गते पूर्वावलम्बनम् । तत्रापि
 चिभान्तर्गतानन्तर्गतत्वक्रमेण चलनं परावर्तनं चेति भुजः सा-
 धितस्ततो नवत्यंशैः सप्तविंशतिभागास्तदा भुजांशैः क इत्य-
 नुपातेन गुणहरौ नवभिरपवर्त्य भुजांशास्त्रिगुणिता दशभक्ता
 इति सर्वमुपपन्नम् ॥ १० ॥ अथोक्तस्थान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्व-
 मिति सार्धश्लोकेनाह ।

स्फुटं दृक्तुल्यतां गच्छेदयने विषुवदये ।

प्राक् चक्रं चलितं हीने क्षायार्कात् करणागते ॥ ११ ॥

अन्तरांशैरथावृत्य पश्चाच्छेषैस्तथाधिके ।

अयने दक्षिणोत्तरायणसन्धौ विषुवदये गोलसन्धौ चलितं
 चक्रं दृक्तुल्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायासं गच्छेत् । तत्र
 प्रत्यक्षतस्मितमन्तरं दृश्यत इत्यर्थः । तथा च सृष्ट्यादिकाले
 रेवतीयोगतारासम्भावधि मेषतुलाद्योः कर्मकराद्योर्विषुवा-
 यनप्रवृत्तेरिदानीं त्वन्यत्र तत्स्वरूपे प्रत्यक्षे इति क्रान्तिवृत्तं
 चलितमन्वथा तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु पूर्वतोऽपरच वा
 चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह । प्रागिति । क्षायार्काद्य-

दिने सूर्यस्यायनदिक्परावर्तनमुदये प्राच्यपरसूत्रसूत्रं वा तस्मिन् दिनेऽन्यस्मिन् दिने वा मध्याह्नच्छायातो वक्ष्यमाण-
प्रकारेण सूर्यः साध्यस्तस्मादित्यर्थः । करणागते प्रागुक्तप्रकारे-
णानीतः स्पष्टः सूर्यस्तस्मिन्नित्यर्थः । न्यूनं सति । अन्तरांगैः
सूर्ययोरन्तरांगैश्चक्रं क्रान्तिवृत्तं प्राक् पूर्वस्मिन् चलितमिति
ज्ञेयम् । अथ यद्यधिके सति शेषैः सूर्ययोरन्तरांगैश्चक्रमावृत्य
परिवृत्य पश्चात् पश्चिमाभिमुखं तथा चलितमिति ज्ञेयम् ।
अत्रोपपत्तिः । छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यो वर्तमानस-
म्याताङ्गणितागतस्तु रेवतीयोगतारासन्नाद्यावधितोऽतस्तयोर-
न्तरमयनांशास्तत्र क्रान्तिवृत्तस्य पूर्वचलने गणितागतार्काच्छा-
यार्कोऽधिको भवति । पश्चिमचलने तु न्यूनो भवतीति सम्य-
गुपपन्नम् ॥ ११ ॥ अथ चराद्युपजीव्यां पलभामाह ।

एवं विषुवती छाया स्वदेशे या दिनार्धजा ॥ १२ ॥

दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत्प्रभा ।

खाभीष्टदेशे एवं विषुवती चलितविषुवद्दिनसम्बद्धा रेवत्या-
सन्नस्याप्युपचाराद्विषुवसञ्ज्ञा तद्वावर्तकमेवमिति । दिनार्धजा
माध्याह्निकी या चन्मिता द्वादशाङ्गुलसङ्कोच्छाया दक्षिणोत्तर-
रेखायां गिरलोत्तरदक्षिणदेशक्रमेणोत्तरस्यां दक्षिणस्यां प्र-
भायाः दक्षिणोत्तररेखास्थत्वं विना मध्यासन्नवात् सा तन्मिता
तत्र तस्मिन्नभीष्टदेशे विषुवत्प्रभाचभा भवति । एतेन द्वादशा-
ङ्गुलसङ्कुः कोटिः पलभा भुजस्तत्कृत्योर्योगपदं कर्ण इत्येवकर्णः

कर्ष इत्यक्षणे च वक्ष्यमाणोपयुक्तं प्रदर्शितम् । तदा सूर्यस्य
विषुवद्वृत्तस्यत्वाद्दिषुवत्प्रभेति सञ्ज्ञोक्ता ॥ १२ ॥ अथ सन्मा-
न्त्रयोरानयनमाह ।

शङ्कुच्छायाहते त्रिज्ये विषुवत्कर्णभाजिते ॥ १३ ॥

सन्मात्रज्ये तयोश्चापि सन्मात्रौ दक्षिणौ सदा ।

त्रिज्ये द्विस्थानस्ये शङ्कुच्छायाहते एकत्र द्वादशगुणिता-
परत्र प्रागुक्तया विषुवत्प्रभया गुणिता विषुवत्कर्णभाजितोभ-
यत्राक्षकर्णेन भक्ता फले क्रमेण सन्मात्रज्ये तयोर्ज्ययोर्धनुषी
क्रमेण सन्मात्रौ सदोभयगोले दक्षिणदिक्स्थौ भवतः । अत्रो-
पपत्तिः । याम्योत्तरदृत्ते निरक्षस्वदेशपूर्वापरदृत्तयोर्दक्षिणं
तदक्षः । याम्योत्तरदृत्ते दक्षिणचित्तिजप्रदेशाद्दिषुवद्वृत्तस्य य-
दक्षरं तल्लम्बः । उभावूर्ध्वगोले स्वपूर्वापरदृत्ताद्दक्षिणौ तज्ये
अक्षसन्मात्रे भुजकोटी त्रिज्याकर्ण इत्यक्षत्रेचादक्षकर्णकर्णे द्वाद-
शपक्षमे कोटिभुजौ तदा त्रिज्याकर्णे कावित्यनुपाताभ्यां सन्मा-
त्रज्ये तद्वर्धुषी सन्मात्रावित्युपपन्नम् ॥ १३ ॥ अथ मध्याह्नच्छा-
यातोऽद्यानयनं श्लोकाभ्यामाह ।

मध्यच्छाया भुजस्तेन गुणिता त्रिभूमौर्विका ॥ १४ ॥

स्वकर्णाग्रा धनुर्लिग्रा नतास्ता दक्षिणे भुजे ।

उत्तराश्चोत्तरे याम्यास्ताः सूर्यक्रान्तिलिपिकाः ॥ १५ ॥

दिग्भेदे मिश्रिताः साम्ये विस्मिष्टाश्चालिपिकाः ।

अभीष्टदिने माध्याह्निकी छाया भुजसञ्ज्ञा ज्ञेया । तेन

भुजेन त्रिज्या गुणिता मध्याङ्गच्छायाकर्णेन भक्ता फलस्य धनुः
 कला नता नतसञ्ज्ञास्ता नतकला दक्षिणे भुजे मध्याङ्गच्छा-
 यारूपभुजे प्राच्यपरसूत्रमध्याङ्गदक्षिणदिक्स्थे सति । उत्तरदिक्का
 उत्तरे भुजे दक्षिणाः । चो विषयव्यवस्वार्यकः । ता नत-
 कलाः सूर्यक्रान्तिकलाः प्रागुक्ताः । दिग्भेदे खदिशोभिन्नत्वे
 मिश्रिताः संयुक्ताः साम्येऽभिन्नदिक्ते विशिष्टा अन्तरिताः ।
 चो विषयव्यवस्वार्यकः । अक्षकला भवन्ति । अत्रानावश्यकभु-
 जसञ्ज्ञया भगवतोपपत्तिरुक्ता । तथाहि । दादशाङ्गुलशङ्कु-
 कोटौ मध्याङ्गच्छायाकर्णे वा मध्यच्छायाभुजस्तथा खखसि-
 काम्मध्याङ्गकाले सूर्यस्य याम्योत्तरवृत्ते यदन्तरेण नतत्वं ता
 नतकलास्तज्ज्या नतांशज्या मध्याङ्गोन्नतांशज्यारूपशङ्कौ त्रि-
 ज्याकर्णे वा भुज इति मध्याङ्गच्छायाकर्णे कर्णे मध्याङ्गच्छाया
 भुजस्तदा त्रिज्याकर्णे को भुज इत्यनुपातेन नतज्या तद्भुजुरच
 कलात्मकलास्रतकलास्ता यदसम्बद्धा इति छायादिद्विपरीत-
 दिक्काः । अथ क्रान्द्यंशांशयोरेकदिक्ते योगेन नतांशा इति
 दक्षिणा नतकला दक्षिणक्रान्तिकलाभिर्हीना अक्षांशा भवन्ति ।
 क्रान्द्यंशांशयोर्भिन्नदिक्तेऽन्तरेण नतांशा यदि दक्षिणास्तदा
 क्रान्त्युनाक्षांशस्य नतलादुत्तरक्रान्तियुता अक्षांशाः । यदि
 त्त्तरास्तदाचोन्नक्रान्तेर्नतलास्रतोन्नोत्तरक्रान्तिरच इति सम्य-
 गुपपन्नम् । केचित् तु भुजयद्वेषादभीष्टकाले प्राच्यपरसूत्रा-
 च्छायायं यदन्तरेण याम्यमुत्तरं वा भुजसं खल्पान्तराम्मध्य-
 च्छायां प्रकस्य तस्याः कर्णे चानोद्योक्तदिशा नतलिप्तास्ता

अभीष्टक्रान्तिसंस्कृता अर्चांश भवन्तीत्याहुः ॥ १५ ॥ अथा-
चात् पलभानयनमाह ।

ताभ्योऽक्षज्या च तद्वर्गं प्रोज्झ्य त्रिज्याकृतेः पदम् ॥ १६ ॥
लम्बज्यार्कगुणाक्षज्या विषुवद्भाय लम्बया ।

ताभ्योऽक्षकलाभ्योऽक्षज्या भवति । चः समुच्चये । अक्षज्यावर्गं
त्रिज्यावर्गात् त्यक्त्वा शेषान्मूलं लम्बज्या । अनन्तरमक्षज्या द्वा-
दशगुणा लम्बया लम्बज्यया गुणनस्य भजनसम्बन्धाद्भक्त्यर्थ-
सिद्धम् । अक्षभा स्यात् । अत्रोपपत्तिः । अक्षकलानां ज्या-
क्षज्या तस्यास्त्रिज्याकर्णे भुजत्वात् तद्वर्गेनात् त्रिज्यावर्गान्मूलं
लम्बज्या कोटिः । तथाक्षज्या भुजस्तदा द्वादशकोटी को भुज
इत्यनुपातेन विषुवच्छायेति ॥ १६ ॥ अथाक्षज्ञाने नतभागेभ्यः
क्रान्तिद्वारा सूर्यसाधनं सार्धश्लोकाभ्यामाह ।

स्वाक्षार्कनतभागानां दिक्सांध्येऽन्तरमन्यथा ॥ १७ ॥

दिग्भेदेऽपक्रमः शेषस्तस्य ज्या त्रिज्यया क्षता ।

परमापक्रमज्या सा चापं मेषादिगो रविः ॥ १८ ॥

कर्कादौ प्रोज्झ्य चक्रार्धात् तुलादौ भाधसंयुतात् ।

मृगादौ प्रोज्झ्य भगणान्मध्याङ्गेऽर्कः स्फुटो भवेत् ॥ १९ ॥

खदे शार्चांशेष्टदिनीयमथ्याङ्गसूर्यनतांशयोर्भागानां बद्धत्वा-
द्ब्रह्मवचनम् । एकदिक्कोऽन्तरमन्यदिक्कोऽन्यथा योगः कार्यः ।
शेष उक्तसंस्कारसिद्धेऽङ्कः क्रान्तिः स्यात् । तस्यापक्रमस्य ज्या

त्रिज्यया गुण्या परमक्रान्तिज्यया प्रागुक्तया भक्ता फलस्य धनु-
 र्भागादिकं मेषादिगो मेषादिराशित्रितयान्तर्गतोऽर्कः स्यात् ।
 कर्कादित्रयेऽर्के चक्रार्धात् षड्राशित आगताकें त्यक्त्वा शेषं म-
 ध्याङ्गकाले स्फुटोऽर्कः स्यात् । तुलादित्रितये षड्भ्युतादागता-
 र्कात् स्फुटोऽर्का शेषः । आगतोऽर्कः षड्भ्युतः स्फुटोऽर्कः स्यादि-
 त्यर्थः । मकरादित्रयेऽर्के द्वादशराशिभ्य आगताकें त्यक्त्वा शेष-
 मयनांशसंस्कृतः स्फुटोऽर्कः स्यात् । करणागतज्ञानार्थं व्यस्तयनां-
 शसंस्कृत इत्यर्थमिदम् । पूर्वं तत्संस्कृतपश्चात् क्रान्तिः साध्येत्यर्थ-
 स्याक्तेः । अत्रोपपत्तिः । एकदिशि क्रान्त्युचयोगान्नतं दक्षिणमतो-
 ऽक्षेणं क्रान्तिर्दक्षिणा । भिन्नदिशि क्रान्त्यूनाक्षेणं ततं दक्षिण-
 मनेनाक्षेणं हीनः क्रान्तिरुत्तरा । अक्षेणक्रान्तिर्गतं त्त्तरमतो-
 ऽक्षयुतं क्रान्तिरुत्तरा । अस्या ज्या क्रान्तिज्या । परमक्रान्ति-
 ज्यया त्रिज्याभुजः स्यात् तदानया केतोष्टा सायनार्कभुजज्या
 तद्भुजः सायनार्कभुजः । भुजस्य चतुर्षु पदेषु तुल्यत्वात् प्रथम-
 पदे मेषादित्रये सूर्यस्यैव भुजत्वाद्भुज एव सूर्यः । कर्कादित्रये
 द्वितीयपदे षड्भादूनस्यार्कस्य भुजत्वाद्भुजोऽर्कः । एवं तृती-
 यपदे तुलादित्रये षड्भेन हीनार्कस्य भुजत्वात् षड्युतो भुजो-
 ऽर्कः । चतुर्थपदे मकरादित्रये सूर्योऽर्कभगणस्य भुजत्वाद्भुजोऽर्क-
 भगणोऽर्क इति सर्वं वैपरीत्यात् सुगमतरम् ॥ १६ ॥ अथा-
 गतस्फुटसूर्यस्य करणागतस्फुटतुल्यत्वज्ञानमागतस्फुटसूर्यान्मध्य-
 मस्य करणागतमध्यमार्कतुल्यत्वेन विशेषं वक्तुं श्लोकार्धेनाह ।

तन्मान्दमसहृद्दामं फलं मधो दिवाकरः ।

तस्मादागतस्फुटसूर्यान्मान्दं फलं मन्दफलमसहृदनेकवारं
 वामं व्यस्तं संस्कृतं स्फुटसूर्येऽहर्गणानीतः स्फुटसूर्यः स्यात् । अ-
 यमर्थः । स्फुटसूर्यं मध्यमं प्रकल्प्य पूर्वमन्दोच्चात् प्रागुक्तरीत्या
 मन्दफलं धनमृषमानीय स्फुटसूर्यं चणं धनं कार्यं मध्यमसूर्यः ।
 अस्मादपि मन्दफलं स्पष्टसूर्ये व्यस्तं संस्कृतं मध्यमोऽस्मादपि
 मन्दफलं स्पष्टे व्यस्तं मध्यमार्क इति यावद्विशेषसावदसहृत्
 साधोऽर्को मधोऽहर्गणानीतो भवतीति । तथा च मध्यमार्कात्
 स्फुटार्कसाधन एकवारं मन्दफलसंस्कारः स्फुटार्कान्मध्यार्कसा-
 धने तनेकवारं मन्दफलव्यस्तसंस्कार इति विशेषोऽभिहितः ।
 अत्रोपपत्तिः । मध्यमसूर्यादानीतमन्दफलेन संस्कृतो मध्यःस्फु-
 टोऽर्को भवति । अयं वा तेनैव मन्दफलेन व्यस्तं संस्कृतो
 मधो भवति । अत्र स्फुटार्कान्मध्यार्कसाधने मध्यमज्ञानासम्भ-
 वात् तदानीतमन्दफलज्ञानमशक्यमतः स्फुटसूर्यं मध्यमं प्रक-
 ल्प्यानीतमन्दफलेनाभिमतासञ्जेन स्फुटोऽर्को व्यस्तं संस्कृतो म-
 ध्यासञ्जः । अस्मादपि मन्दफलमभिमतासञ्जमपि पूर्वस्मात् सू-
 च्यमिति यावद्विशेषे मध्यार्कसाधितं मन्दफलं भवतीति निर-
 वच्यं सर्वमुक्तम् ॥ अथ मध्याह्ने छायाकर्णयोरानयनं विवक्षुः प्रथमं
 तात्कालिकनतांशज्ञानं कथयंस्तद्दृजकोटिज्ये कार्यं इत्याह ।

स्वात्कार्कापक्रमयुतिर्दिक्साय्येऽन्तरमन्यथा ॥ २० ॥

शेषं नतांशाः सूर्यस्य तद्वाङ्ग्या च कोटिजा ।

दिक्साय्य एकदिक्ते खदेशाचांशमध्याह्नकाखिकसूर्यका-

न्यग्रथैर्योगः । अन्यथा अत उक्तादेकदिक्कार्थैपरीत्ये भिन्न-
दिक्ता इत्यर्थः । अर्चाशक्रान्यग्रथोरन्तरं कार्यं शेषं संस्कारोत्पन्नं
सूर्यस्य मध्याह्ने नतांशास्तेषां नतांशानां भुजरूपाणां ज्या को-
टिजा तदंशा नवतिशुद्धाः कोटिस्तत उत्पन्ना ज्या चः समुच्चये
साध्या । अत्रोपपत्तिः । याम्योत्तरदृष्टे सूर्यस्य मध्याह्ने खल-
स्तिकादन्तरं नतांशा विषुवदृत्तपर्यन्तमर्चांशाः । विषुवदृत्तसूर्य-
थोरन्तरं क्रान्त्यंशाः । अतो दक्षिणक्रान्तौ क्रान्त्यद्योगो नतां-
शा उत्तरक्रान्तौ क्रान्त्युनाचोऽचोमक्रान्तिर्वा दक्षिणोत्तरनतां-
शास्तेषां ज्या दृग्ज्या भुजस्तत्कोटिज्या महाशङ्कुः कोटिस्तिज्या
कर्ण इति छायाचेत्रे तदंशानां भुजलात् ॥ २० ॥ अथ छाया-
कर्णयोरानयनमाह ।

शङ्कुमानाङ्गुलाभ्यस्ते भुजत्रिज्ये यथाक्रमम् ॥ २१ ॥

कोटिज्यया विभज्याप्ते छायाकर्णावर्द्धले ।

भुजत्रिज्ये नतांशज्यात्रिज्ये इत्यर्थः । शङ्कोः प्रमाणाङ्गुलानि
द्वादश तैर्गुणिते कार्ये । उभयत्र कोटिज्यया नतांशाननवत्यं-
शानां ज्ययेत्यर्थः । भक्त्वा लभ्ये द्वे यथाक्रमं भुजज्यात्रिज्यास्थानी-
यफलक्रमेण मध्याह्ने छायातत्कर्णा भवतः । अत्रोपपत्तिः । द्वा-
दशाङ्गुलशङ्कुः कोटिरिष्टच्छायाभुजस्तत्कृत्योर्योगपदं कर्ण इति
छायाकर्णः कर्ण इति छायाचेत्रे । महाशङ्कुकोटौ दृग्ज्यात्रिज्ये
भुजकर्णे तदा द्वादशाङ्गुलशङ्कुकोटौ कावित्यनुपातेन मध्याह्न-
काले छायातत्कर्णा भवतः । साधकयोस्तात्कालिकत्वादित्युपपन्नम्
॥ २१ ॥ अथ भुजसाधनं विवक्षुः प्रथममर्चां कर्णाय आनयति ।

क्रान्तिज्या विषुवत्कर्णागुणाग्रा शङ्कुजीवया ॥ २२ ॥

अर्काया खेष्टकर्णाग्नौ मध्यकर्णाद्भूता खका ।

सूर्यक्रान्तिज्या अक्षकर्णगुणितर शङ्कुजीवया शङ्कुर्दादग्राङ्कु-
खस्तद्रूपा ज्या तयेत्यर्थः । दादशभिरिति फलितम् । भक्ता फलं
सूर्यस्याया । उपसन्नणद्गहस्यापि । इयमया स्वाभिमतकालिक-
च्छायकर्णेन गुणिता मध्यकर्णाद्भूता कर्णस्य व्यासस्य मध्यमधे-
मिति मध्यकर्णा व्यासार्थं त्रिज्या तयेत्यर्थः । पूर्वापरप्रथमच-
रमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीरस्येति सूत्रेण मध्यपदस्य पूर्वनि-
पतः । भक्ता फलं खका खकर्णाया स्यात् । अत्रोपपत्तिः । क्रा-
न्तिज्यामण्डले कोटिरयम चितिजे कर्णः कुज्याभुज इत्यक्षेत्रे
दादशकोटावच्छकर्णः कर्णस्यदा क्रान्तिज्याकोटौ कः कर्ण
इत्यनुपातेनाया । त्रिज्यावृत्त इयं कर्णवृत्ते केत्यनुपातेन कर्ण-
वृत्तायेत्युपपन्नम् ॥ २२ ॥ अथ भुजानयनं श्लोकाभ्यामाह ।

विषुवद्भायुतार्काया याम्ये स्यादुत्तरो भुजः ॥ २३ ॥

विषुवत्यां विशोध्योदगोले स्याद्वाङ्गुत्तरः ।

विपर्ययाङ्गुजो याम्ये भवेत् प्राच्यपरान्तरे ॥ २४ ॥

माध्याङ्गिको भुजो नित्यं क्वाया माध्याङ्गिकी स्मृता ।

अर्काया सूर्यस्वभीष्टकालिककर्णाया याम्ये दक्षिणगोले वि-
षुवद्भायुताचच्छायया युक्तोत्तरदिक्को भुजः स्यात् । उत्तरगोले
विषुवत्यां पश्चभायां कर्णायां विशोध्य न्यूनीकृत्य शेषमुत्तरदिक्को

भुजः स्यात् । ननु कर्णाद्या पल्लभायां यदा न शुद्धति तदा कथं
 भुजः साध्य इत्यत आह । विपर्ययादिति । अक्षभां कर्णाद्यायां
 विप्रोध्य शेषं दक्षिणे भुजः स्यात् । ननु भुजस्य याम्यत्वमुत्तरत्वं वा
 कस्मादित्यत आह । प्राच्यपरान्तर इति । पूर्वापरसूत्रादन्तराल-
 प्रदेशे याम्य उत्तरो वा भुजः स्यादित्यर्थः । ननु तथापि द्विती-
 यावधेरनुक्तत्वादन्तरस्याप्रसिद्धेः पूर्वापरसूत्रात् कस्मान्तरं भुज
 इत्याशङ्क्याया उत्तरं मध्याङ्गच्छायास्वरूपकथनच्छलेनाह ।
 माध्याङ्गिक इति । मध्याङ्गकालिको भुजः सदा माध्याङ्गिकी
 मध्याङ्गकालिकी ह्ययोक्ता । तथा च ह्यायासं प्राच्यपरसूत्राद्या-
 म्यमुत्तरं वा यदन्तरेण स भुज इति व्यक्तीकृतम् । अत्रोपपत्तिः ।
 ब्रह्ममूलं प्राच्यपरसूत्राद्याम्यमुत्तरं वा यदन्तरेण स याम्येत्तरो
 भुजो गृह्यते । ब्रह्मसु गृहादवलम्बसूत्रं चित्तिजसमसूत्रावधि
 तत्रायं भुजः ब्रह्मतत्त्वाययोः संस्कारजः । ब्रह्मतत्त्वं तु खाद्योरात्र-
 वृत्तस्थितोदयास्तसूत्राच्छ्रुमूलं यदन्तरेण तद्दक्षिणम् । अथा
 तु पूर्वापरसूत्रादुदयास्तसूत्रावध्यन्तरमुत्तरदक्षिणगोलक्रमेणो-
 त्तरदक्षिणा । तत्र गृहापरदिशि षड्भान्तरेऽस्माद्भ्रमिति ब्रह्म-
 तत्त्वमुत्तरमयापि व्यसदिकेति तत्संस्कारो भुजो गोले प्रत्यक्षः ।
 स महाशङ्कोरिति महाशङ्कोरयं तदा द्वादशाङ्गुलशङ्कोः क
 इत्यनुपातेन भुजः पूर्वापरसूत्राच्छायायावधि । तत्र ब्रह्मतत्त्वाये
 द्वादशाङ्गुलशङ्कोः साधिते तत्संस्कारेण भुजः स एव । तत्रा-
 प्यथा पूर्वं साधिता ब्रह्मतत्त्वं तु द्वादशाङ्गुलशङ्कोः पल्लभा म-
 हाशङ्कुः कोटिः ब्रह्मतत्त्वं भुजो इतिः कर्ण इत्यक्षेपे द्वाद-

त्रकोटौ पलभाभुजसदा महाशङ्कुकोटौ को भुज इत्यनुपातेन
 शङ्कुतलमानीय महाशङ्कोरियं दादशाङ्कुलशङ्कोः किमित्यनु-
 पाते गुणहरयोस्तुल्यत्वाद्भागेन पलभाया एवावगच्छित्वात् । सा
 त्पत्तरा दक्षिणगोलेऽप्याया उत्तरत्वादेकदिक्तेन पलभाग्रयो-
 र्धोग उत्तरो भुजः । उत्तरगोलेऽप्याया दक्षिणत्वेन भिन्नदि-
 क्तात् पलभाग्रयोरन्तरं भुजस्यच पलभायाः शेषमुत्तरो भुजो-
 ऽप्यायाः शेषं दक्षिणो भुजः । मध्याङ्गे ङायाया भुजरूपत्वा-
 द्मध्याङ्गकालिको भुजो मध्याङ्गच्छायेति सर्वं युक्तम् ॥ २४ ॥
 अथ याव्योत्तरवृत्तस्य ङायाकर्णमुक्त्वा पूर्वापरवृत्तस्य ङाया-
 कर्णं प्रकारद्वयेनाह ।

सम्बन्धजीवे विषुवच्छायाद्वादशसङ्कुणे ॥ २५ ॥

क्रान्तिज्याप्ते तु तौ कर्णौ सममण्डलगे रवौ ।

सम्बन्धज्याषष्ठ्ये क्रमेषात्तदाद्वादशाभ्यां गृहिते उभयत्र क्रान्तिज्याया भक्ते तुकारात् फले समवृत्तस्येऽर्के तौ दृग्गोच्य-
 ङायासम्बन्धौ कर्णौ भवत उभयत्र ङायाकर्णः स्यात् । अत्रो-
 पपत्तिः । समस्यकोपरि पूर्वापरानुकारेण यद्वृत्तं तत्समम-
 ण्डलसम्बन्धम् । तत्रस्यस्य ङायाकर्णानयनम् । पलभाभुजेऽचकर्णः
 कर्णसदा क्रान्तिज्याभुजे कः कर्ण इति समशङ्कुः क्रान्तिज्या-
 भुजे समशङ्कुज्योतद्वृत्त्योः क्रमेष कर्णकोटित्वात् । अस्मा-
 द्दशमानाङ्कुलाभ्यस्ये इत्यादिना चिज्या दादशगुणितानेन
 भक्त्वा तत्र ।

द्वेहं स्रवं च परिवर्त्य हरस्य शेषः

कार्योऽत्र भागहरणे गुणनाविधिश्च ।

इत्युक्तेः । पक्षभयापि गुण्या क्रान्तिज्याश्चकर्णाभ्यां भक्ता । तत्र
त्रिज्या द्वादशगुणिताश्चकर्णभक्ता सन्मन्त्रैव सिद्धातो सन्मन्त्र्या
पक्षभागुणिता क्रान्तिज्याभक्ता फलं समवृत्तगतच्छायाकर्णः ।
अथात्रैव पक्षभाभुजे द्वादशकोटिरत्रज्याभुजे का कोटिरिति
सन्मन्त्र्यायहणे पक्षभयोस्तुल्यत्वात्त्राशादत्रज्या द्वादशगुणा क्रान्तिज्या भक्ता
ह्यायाकर्णः सममण्डलगतः । क्रान्तिज्यायाः सदाहं
कर्णः सिद्धोश्च हि सर्वदा समवृत्तगतो यह इति समवृत्तगत-
यहस्यैव कर्णः साधो नान्यदेति सूचनार्थं सममण्डलगते रवावि-
त्युक्तम् ॥ २५ ॥ ननु यद्वाधिष्ठिताहोरात्रपूर्वापरवृत्तसम्पाता-
दवसन्मण्डपसमग्रकोर्गोले प्रत्यक्षसिद्धस्य साधनार्थं समवृत्तस-
त्वाभावेऽपि ह्यायाकर्णः साध्यः । सममण्डलगते रवावित्युक्तिस्तु
स्त्राधिष्ठिताहोरात्रवृत्तपरा न तन्वदा न साधोऽन्यथा लक्ष्यत्वेन
प्रकारस्त्रातिप्रसङ्गापत्तेः । न हि प्रकारे तद्भाववर्तकं विशेषणं
प्रसिद्धं येन नातिप्रसङ्गः । परन्तु यदा सममण्डलेऽक्षांशाधि-
कक्रान्त्या यद्वाधिष्ठितधुरात्रवृत्तानामसम्बन्धस्तदा गोले सम-
ग्रकोरदर्शनात् तत्र कथं तत्साधनमनिवारितमित्यतः समम-
ण्डलगते रवावित्यस्य पूर्वोक्त एवार्थ इत्यभिप्रायं सममण्डलक-
र्णानयनप्रकारान्तरकथनच्छ्लेनाह ।

सौम्याक्षोना यदा क्रान्तिः स्यात् तदा बुदलश्रवः ॥२६॥

विषुवच्छाययाभ्यस्तः कर्णा मध्याग्रयोऽहृतः ।

यदीत्तरा क्रान्तिरक्षादद्या स्यात् तदा शुद्धलवः समष्ट-
 त्तस्कार्कक्रान्तिसाधितमध्याह्नकर्णः । न तु मध्याह्नकालिकः ।
 असभया गुणितो मध्यायया गृहीतमध्याह्नकर्णायया भक्तः फलं
 सममण्डलगतग्रहबिम्बस्य ह्यायाकर्णः स्यात् । अत्र सौम्येत्यनेन
 दक्षिणक्रान्तौ तदसाधनं सममण्डलगतग्रहबिम्बस्यादर्शनादिति
 स्फुटमुक्तम् । अन्यथाक्षल्पक्रान्तौ दक्षिणगोले समग्रद्वोः प्रत्यक्ष-
 त्वात् तन्निवारणानुपपत्तेः । अत्रोपपत्तिः । सममण्डलप्रवेश-
 कालिकमध्याह्नच्छायाकर्णादवस्तुभूतात् कर्णेन द्वादशशुक्ल-
 कुसदा त्रिज्याकर्णेन क इति मध्यशङ्कुस्तात्कालिकः । द्वादश-
 कोटावचभाभुजस्तदा महाशङ्कुकोटौ क इति शङ्कुतलम् । द्वा-
 दशयोर्नाशात् पल्लभात्रिज्याघातो मध्यकर्णभक्त इति । अनेन
 भुजेन मध्यशङ्कुस्तदायाभुजेन क इति समशङ्कुर्दादशायामध्य-
 कर्णघातो मध्यकर्णपल्लभाभ्यां भक्तोऽयाभुजे समशङ्कुतद्भूयोः
 कोटिकर्णत्वात् । अस्मात् पूर्वप्रकारेण ह्यायाकर्णानयने द्वाद-
 शयोर्नाशान्मध्यकर्णपल्लभात्रिज्याघातोऽयामध्यकर्णाभ्यां भक्त इति
 तुल्ययोर्मध्यकर्णमितगुणहरयोर्नाशाकरणेन सिद्धम् । स्वतन्त्रे-
 ष्वस्य नियोक्तुमशक्यत्वात् । तत्रापि भाज्यहरौ त्रिज्ययापवर्त्य
 हरस्थाने मध्यकर्णगुणिताया त्रिज्याभक्तेति मध्यकर्णाया सि-
 द्धातो मध्याययोद्धृत इत्युक्तम् । भाज्यस्थाने तु मध्यकर्णपल्ल-
 भाघात इति दक्षिणगोले ग्रहादर्शनान्न साधितः । उत्त-
 रगोलेऽपि क्रान्तिरक्षाधिका तदा सममण्डलप्रवेशासम्भवात्
 साधितः सममण्डलावध्यक्षात्त्वात् । अल्पक्रान्तौ तत्सम्भवात्

साधितः । नञ्चसिद्धं गोले गणितसाध्यं मानाभावादित्युपपन्नं
सौम्येत्यादि । भास्कराचार्यैस्तु ।

मार्तण्डः सममण्डलं प्रविशति स्वल्पेऽपमे स्वात् पलात्
दृष्टो ह्युत्तरगोल एव स विघ्नं साध्या तदैवास्व भा ।

अप्राप्तेऽपि समाख्यमण्डलमिने यः शङ्कुदत्पद्यते
नूनं सोऽपि परानुपातविधये नैवं कश्चिदुच्यति ॥

इत्यनेन तत्रापि साधितः ॥ २६ ॥ अथ स्वाभिमतकर्णेन
स्वस्वकाले भुजायं कर्णवृत्ताया साध्येति सूचनार्थं कर्णागामुक्त-
प्रकारेण पुनरपि मध्यकर्ण इति प्रागुक्तस्य स्फुटोकरणार्थं चाह ।

स्वक्रान्तिज्या त्रिजीवाघ्नी लम्बज्याप्राग्रमौर्विका ॥ २७ ॥
खेष्टकर्णद्विता भक्ता त्रिज्ययाग्राङ्गुलादिका ।

स्वाभिमतकालिकक्रान्तिज्या त्रिज्यया गुणिता लम्बज्यया
भक्ता फलमया ज्यारूपा । लम्बज्याकोटौ त्रिज्याकर्णः क्रान्ति-
ज्याकोटौ कः कर्ण इत्येतेत्युपपत्तिः । उत्तरार्धं पुनरुक्तं व्या-
ख्यातप्रायम् । यदितु पूर्वाक्तकर्णवृत्तायानयनस्रोको शङ्कुजीव-
येत्यस्य शङ्कोः कोटिरूपत्वात् पूर्वसाधितमतांशभुजकोटिज्यये-
त्यर्थो मध्यकर्ण इत्यस्य च तात्कालिकमध्याङ्गच्छायायाः कर्ण-
सदा न पुनरुक्तम् । परन्वर्कायेत्यस्य तात्कालिकमध्याङ्गकालि-
ककर्णागार्यः स्वकेत्यस्य च स्वाभीष्टकालिककर्णागार्यो बोध्यः ।
एतदुपपत्तिस्तु दादशकोटावचकर्णः कर्णसदा क्रान्तिज्याकोटौ
कः कर्ण इति स्वकालिकाया । त्रिज्यावृत्त इयं तदा तात्कालि-

कमध्याह्नकालिकच्छायाकर्षेण नतांशकोटिज्याभक्तद्वादशत्रि-
ज्याघातात्मकेन केति द्वादशत्रिज्याघातयोगुणहरत्वेन तुल्ययो-
र्नाशाद्दशकर्षणगुणितक्रान्तिज्या तात्कालिकमध्याह्ननतांशकोटि-
ज्याया भजेति । तात्कालिकमध्याह्नच्छायाकर्षेणेयं कर्षाया
तदा स्वाभीष्टकालिकच्छायाकर्षेण केति स्वकालिका कर्षाये-
त्युपपन्ना । सूर्याधिष्ठिताशेराचवृत्तयाम्योत्तरवृत्तोर्ध्वसम्पात-
शात्कालिकमध्याह्नं परानुपातार्थं बोध्यम् ॥ २७ ॥ अथ कोण-
च्छायाकर्षसाधनार्थं कोणशङ्कुदृग्ज्ये श्लोकपञ्चकेनाह ।

त्रिज्यावर्गार्धतोऽग्रज्यावर्गोनाद्वादशाहतात् ॥ २८ ॥
पुनर्द्वादशनिम्नाच्च लभ्यते यत् फलं बुधैः ।
शङ्कुवर्गार्धसंयुक्तविषुवद्वर्गभाजितात् ॥ २९ ॥
तदेव करणीनाम तां पृथक् स्थापयेद्बुधः ।
अर्कग्री विषुवच्छायाग्रज्याया गुणिता तथा ॥ ३० ॥
भक्ता फलाख्यं तद्वर्गसंयुक्तकरणीपदम् ।
फलेन हीनसंयुक्तं दक्षिणोत्तरगोलयोः ॥ ३१ ॥
याम्ययोर्विदिशोः शङ्कुरेवं याम्योत्तरे रवौ ।
परिभ्रमन्ति शङ्कोस्तु शङ्कुरत्तरयोस्तु सः ॥ ३२ ॥
तत्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं दृग्ज्याभिधीयते ।

पूर्वप्रकारानीतैस्तात्कालिकाग्रज्याया न तु कर्षायाद्याः पूर्वं
कर्षसैवाधिष्ठेः । वर्गेषु हीनात् त्रिज्यावर्गार्धाद्वादशगुणात्

पुनर्द्वितीयवारं द्वादशगुणात् । अः समुच्चये । तेन द्वादशगुणितस्य द्विधा स्थापननिरासाच्चतुस्रत्वारिंशदधिकशतगुणितादित्यर्थः । पृथगुणकोक्तिस्तु गुणनसुखार्थम् । शङ्कोर्द्वादशाङ्गुलात्मकस्य वर्गार्धेन द्विसप्तत्या युक्तेन पञ्चभावर्येण भाजितादुधैर्गणितकर्द्धभिर्धत्सङ्ख्यामितं फलं प्राप्यते अत्सङ्ख्यामितं करणी नाम सञ्ज्ञया करणी । तां करणीं बुधो गणकः पृथगेकत्र स्थाने स्थापयेत् । ततो द्वादशगुणिता पञ्चभावर्यया पूर्वमृहीतया गुणिता तथा द्विसप्ततियुतेन पञ्चभावर्येण भक्ता सत्त्वं फलसञ्ज्ञं तस्य फलस्य वर्गेण युतायाः करण्या मूलं दक्षिणोत्तरगोचयोः क्रमेण फलेनोत्तमम् । एवमुक्तप्रकारेण सिद्धः शङ्कुः शङ्कोर्गणितकर्तुः सकाशाद्दक्षिणोत्तरे सूर्ये परिभ्रमति सति तुकारः क्रमार्थे क्रमेण धाम्ययोर्दक्षरयोर्विदिशोराम्येनैर्दक्ष्योरीशानीवाययोः कोणयोरित्यर्थः । द्वितीयतुकारः पूर्वापरदिने विभागक्रमार्थकत्वेन विदिशोरित्यत्रान्येति तेन दिनपूर्वार्धे आग्नेयैशान्योर्दक्षिणोत्तरक्रमेण दिनापरार्धे नैर्दक्ष्यवाययोर्दक्षिणोत्तरक्रमेणेति फलितार्थः । स कोणसञ्ज्ञः शङ्कुः स्यात् । कोणशङ्कुत्रिज्ययोर्वर्गान्तरामूलं दृग्ज्योष्यते । अत्रोपपत्तिर्बीजैकवर्णमध्यमाहरणेन । तत्र

थावत्तावत् कल्प्यमव्यक्ताराग्ने-
 र्मानं तस्मिन् कुर्वतोद्दिष्टमेव ।
 तुल्यौ पक्षौ साधनीयौ प्रयत्नात्
 त्यक्त्वा क्षिप्त्वा वापि शङ्कुष्य भक्ता ॥

•

इत्युक्तेः समौ पक्षौ साधौ तदर्थं कोणब्रह्मकुमानम् । या १
 दादब्रकोटी पक्षभाभुजः ब्रह्मकोटी को भुज इति कोणब्रह्म-
 तलम् । या. प. ११ । अथवा युतं दक्षिणगोले भुजः । या. प. १
 अ. ११ । उत्तरगोलेऽप्ययान्तरितं भुजस्तत्र समवृत्तादुत्तरं
 ब्रह्मतलोनाया भुजः । या. प. १ अ. ११ । समवृत्तादक्षिणेऽयानं
 ब्रह्मतलं भुजः । या. प. १ अ. ११ । कोणस्य दक्षिणोत्तरपूर्वा-
 परसूत्रमधलाहुजतुल्यसमचतुरस्रे कर्षः खल्लसिकात् कोण-
 खल्लसूर्यनतांशानां व्या दृश्येति भुजवर्गे द्विगुणो दृश्यावर्गे
 दक्षिणगोले । याव. प. व १ या. प. अ. २४ अ. १०१ । उत्त-
 रगोले । याव. प. व १ या. प. अ. २४ अ. १०१ । अयं कोण-
 ब्रह्म या १ वर्गं याव १ हीनत्रिव्यावर्गरूपदृश्यावर्गं याव १
 त्रिव १ सम इति पक्षौ समच्छेदीत्युक्तेः हेदगमे पक्षयोः शोध-
 नार्थं न्यासः ।

दक्षिणगोले { याव. प. व १ या. प. अ. २४ अ. १०१ }
 याव ०२ या. त्रिव ०२ ।

उत्तरगोले { याव. प. व १ या. प. अ. २४ अ. १०१ } अथ ।
 या ०२ या. त्रिव ०२

एकाव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षाद्रूपान्यस्येतरस्याच्च पक्षात् ।

इत्युक्तेनाव्यक्तपक्षेऽव्यक्तवर्गस्थाने द्विसप्ततिपक्षभावर्गयोगो
 यावन्तावद्वर्गुणो व्यक्तस्थाने पक्षभायाचतुर्विंशतिघातो याव-
 न्तावहुणो दक्षिणगोले धनमुत्तरगोले खल्लम् । रूपपक्षे तु च-
 तुस्रत्वारिंशदधिकव्रतगुणितेनायावर्गेण हीनो द्विसप्ततिगुणस्त्रि-
 व्यावर्गस्तत्र द्विसप्ततिगुणस्त्रिव्यावर्गस्तुस्रत्वारिंशदधिकव्रतगु-

चित्तेन चिज्यावर्गाधेन तु खलात् तुल्यगुणसाधवार्थं तथैव धृतः ।
तत्राप्येकदैव गुणनाशं चिज्यावर्गाधमयावर्गेण हीनं चतुस्रत्वा-
रिंशदधिकव्रतगुणमिति सिद्धम् । सार्द्धं रात्रिज्याधिकायायां तु
चिज्यावर्गाधेन हीनोऽयावर्गं चतुस्रत्वारिंशदधिकव्रतगुणं चरणम् ।
अथ ।

अव्यक्तवर्गादि यदावशेषं
पक्षे तदेष्टेन निहत्य किञ्चित् ।

क्षेपं तयोर्धेन पदप्रदः स्था-

दव्यक्तपक्षोऽस्य वदेन भूयः ॥

व्यक्तस्य पक्षस्य समन्वितैव-

मव्यक्तमानं खलु सन्वते तत् ।

इत्युक्तेः पक्षयोर्मूलार्थमव्यक्तवर्गाङ्केनापवर्तः कार्यः । वर्गा-
ङ्केन द्विसप्ततियुतः पक्षभावर्गक्षेनापवर्तितेऽव्यक्तपक्षे प्रथमस्थाने
यावन्तावद्वर्गः सिद्धः । द्वितीयस्थाने द्विमितगुणकस्य पृथक्कर-
णादकर्णो विषुवच्छायायज्यया गुणिता तथा भक्ता फलाख्य-
मित्युक्त्वा फलं द्विगुणं यावन्तावद्गुणं दक्षिणोत्तरगोलाक्रमेण
धनमृणम् । रूपपक्षेऽपवर्तिते करणस्थं सार्द्धं रात्रिज्यातोऽया-
यामूनाधिकायां धनमृणम् । ततोऽपि मूलार्थं पक्षयोरव्यक्ता-
ङ्कार्धरूपफलस्य वर्गो योजितः । तत्राव्यक्तपक्षे योजनपूर्वकमू-
लयाङ्के प्रथमस्थाने यावन्तावत् । द्वितीयस्थाने फलं दक्षिणो-
त्तरगोलाधोर्धनमृणम् । यथा । या १ फ १ । या १ फ १ । उत्त-
रगोलेऽव्यक्तस्यर्धत्वं वा । या १ फ १ । उभयथा मध्याव्यक्तना-
शसम्भवात् । रूपपक्षे तु मूलयाङ्के तद्वर्गसंयुक्तकरणीपदमिति

सार्धरात्रिज्याधिकायामधिकार्यां तु करण्यूनस्य फलवर्गस्य
मूलम् । तथा च त्रिज्यावर्गाधतोऽयज्यावर्गेनादित्यत्र सार्ध-
रात्रिज्याधिकायामुक्तानुपपत्तावधि ।

अथ कश्चिच्छुद्धिविधौ यदेह

शोधं न शुद्धेद्विपरीतशुद्ध्या ।

विधिसदा प्रोक्तवदेव किन्तु

योगे वियोगः सुधिया विधेयः ॥

इति भास्करोक्तरीत्यायज्यावर्गेनादित्यत्रायावर्गेषायाव-
र्गादा हीनादित्यर्थदयेन क्रमेण न्यूनाधिकायामन्वयेन वा न
स्तिरिति ध्येयम् । अथ पुनः समशोधनार्थं यच्चयोन्यासः ।
दक्षिणगोले { या १ फ १ } करण्यूनफलवर्गपदस्य फलतो न्यूनत्वात्
तत्पक्षयोरपि न्यासः । { या १ फ १ } अत्रैकाव्यक्तमित्यादिना ।

शेषाव्यक्तनोद्धरेद्रूपशेषं व्यक्तं मानं जायतेऽव्यक्तराशेः ।

इत्यनेन च प्रथमस्थाने पदं फलेन हीनमित्युपपन्नम् ।
द्वितीयस्थाने पदेन हीनं फलमित्युणं कोणशुद्धुर्भगवतायं नोक्तः ।
अष्टस्य स्थितिर्विपरीतत्वात् । न ह्यूर्ध्वगोले स्थितिर्विपरीतमधो-
गोलेऽदृश्यमपि दृश्यते येन तत्कथनमावश्यकम् । नाप्यधो-
गोले दृश्यत्वात् तत्कथनापत्तिः । ऊर्ध्वगोलस्य ह्यायासाध-
कत्वेन साधनात् तत्र ह्यायासम्भवादेवाप्रयोजकत्वात् । उत्तर-
गोले तु { या १ फ १ } वा { या १ फ १ } प्रथमस्थाने फलेन युतं
पदमुपपन्नम् । द्वितीयस्थाने फलेनो नं पदमित्युणत्वात् नोक्तः ।
ह्यायानुपयुक्तत्वात् । करण्यूनफलवर्गपदस्य फलतो न्यूनत्वात्

तत्पक्षयोरपि न्यासः {या१ फ१} वा {या० फ१} । अत्र प्रथ-
मस्थाने पदेन युक्तं फलं कोणशङ्कुरपपन्नम् । द्वितीयस्थाने पदेन
हीनं फलं कोणशङ्कुरिति तद्व्ययमुपपन्नम् । नन्विदं तत्रोर्ध्वगोले
दिनार्ध एव कोणशङ्कुर्यं दृश्यत्वाद्भगवता कथमुपेक्षितमिति
चेन्न । तत्र त्रिज्यावर्गाधत इत्यत्र व्यस्तशोधनात् फलेन हीन-
संयुक्तं पदमित्यत्राप्युत्तरगोल एव हीनसंयुक्तमित्यस्यादृश्या
फलं पदेन हीनसंयुक्तमित्यर्थसिद्धेर्भगवता तद्व्ययस्यानुपेक्षित-
त्वात् । समदृशादक्षिणस्थले कोणशङ्कुर्दिनपूर्वापरार्धक्रमेणा-
ग्नेय्यां नैर्ऋत्यां वोत्तरस्थलेनैऋत्यां वायव्यां वा भवतीति
सर्वमुपपन्नम् । अत्र बीजक्रियोपपादकसूत्राणामुपपत्तिर्विस्तर-
भीत्या मोक्षा । सा लयजङ्गणदैवज्ञगुरुचरणरचितायां भास्क-
रीयबीजटीकायां सम्यगुक्तावधेयेति । शङ्कुः कोटिस्त्रिज्याकर्ण-
सद्वर्गान्तरपदं दृग्ज्या दृग्दृत्तमतांशानां ज्येति तत्रिज्यावर्ग-
विक्षेपान्मूलं दृग्ज्येत्युपपन्नम् ॥ ३१ ॥ अथैतच्छायाच्छायाकर्ण-
योरानयनमाह ।

स्वशङ्कुना विभज्याप्ते द्वात्रिज्ये द्वादशाक्षते ॥ ३२ ॥

छायाकर्णे तु कोणेषु यथास्वं देशकालयोः ।

कोणीयदृग्ज्यात्रिज्ये द्वादशगुणे दृग्ज्यासम्बन्धिकोणशङ्कुना
भक्त्वा लब्धे दृग्ज्यात्रिज्याक्रमेण छायाच्छायाकर्णे स्तः । तु-
कारादेवं कोणेषु चतुर्षु देशकालयोः । यथास्वं स्वमनतिक्रमेति
यथास्वं यथादेशं यथाकालं छायाच्छायाकर्णे साधौ । अथ-

मर्थः । कश्चिद्देशे चतुर्षु कोणेषु कश्चिच्च कोणद्वये कश्चिच्च
दिनार्धं एव कोणद्वय इत्यादि देशकासानुरोधेन यथायोग्य-
मिति । अत्रोपपत्तिः प्रागुक्ता स्पष्टा च ॥ ३२ ॥ अथ दिक्-
प्रदेशसम्बन्धेन छायाकर्णावृत्ता काष्ठसम्बन्धेन सार्धसोकाभ्या-
माह ।

त्रिज्योदक्चरजायुक्ता याम्यायां तद्विवर्जिता ॥ ३३ ॥

अन्त्या नतोत्क्रमज्योना स्वाहोरान्त्रार्धसङ्गुणा ।

त्रिज्याभक्ता भवेच्छेदो लम्बज्याप्तोऽथ भाजितः ॥ ३४ ॥

त्रिभज्यया भवेच्छङ्कुस्तद्वर्गं परिशोधयेत् ।

त्रिज्यावर्गात् पदं दृग्ज्या छायाकर्णौ तु पूर्ववत् ॥ ३५ ॥

उत्तरगोले चरोत्पन्नया ज्यया चरज्ययेत्यर्थः । पूर्वचरान-
यने चरज्यायाश्चरजेति सञ्ज्ञोक्तेः । युक्ता त्रिज्यान्त्या स्यात् ।
चान्त्यगोले तथा चरज्ययोना त्रिज्यान्त्या स्यात् । नतोत्क्रम-
ज्योना सूर्योदयादिनगतघञ्यो दिनशेषघञ्यो वा दिनार्धान्त-
र्गता उन्नतसञ्ज्ञास्ताभिरूनं दिनार्धं नतकालो घञ्यात्मकस्त-
स्यासुभ्यो खिप्तास्तत्त्वयमैरित्यादिविधिना मुनयो रन्ध्रयमला
इत्याद्युक्तोत्क्रमज्यापिण्डैर्ज्योत्क्रमज्या । पञ्चदशघञ्यधिकनते तु
पञ्चदशघञ्यूनतस्य क्रमज्याखण्डैः क्रमज्या तथा युक्ता त्रिज्यो-
त्क्रमज्या भवति । तथा हीनेत्यर्थः । स्वाहोरान्त्रार्धसङ्गुणा ।
पृथीतचरज्यासम्बन्धदेशराचवृत्तव्यासार्धं युज्या तथा गुणिता
त्रिज्यया भक्ता फलं द्वेदसञ्ज्ञः स्यात् । अथानन्तरं द्वेदो

सम्बन्ध्या गुणितस्त्रिज्यया भाज्यः फलमिष्टकाखे ब्रह्मः स्यात् ।
 तस्य ब्रह्मोर्वर्गं त्रिज्यावर्गाच्छोधयेत् । शेषस्य मूलं दृग्ज्या ।
 आर्ध्यां हायाकर्णौ तु पूर्ववत् । पूर्वोक्तरीत्या भवतः । अत्र
 हायाकर्णौ त्रिज्या कोणच्छायाकर्णसाधनस्योक्तान्तभागस्य ग्रह-
 णात् तच्छोकोक्तरीत्याभीष्टब्रह्मदृग्ज्याभ्यां हायाकर्णौ साध्या-
 वित्युक्तम् । अत्रोपपत्तिः । याम्योत्तरवृत्तोर्ध्वभागग्रहाधिष्ठित-
 द्युरात्रवृत्तसम्पातात् क्षितिजद्युरात्रवृत्तसम्पातद्वयबद्धोदयास्त-
 स्रचक्षितिजसम्बद्धयाम्योत्तरवृत्तस्रचसम्पातपर्यन्तमहोरात्रवृत्ते
 स्रचं त्रिज्यानुबद्धमन्या । सा तूत्तरगोले चरज्यायुता त्रिज्या
 दक्षिणगोले चरज्ययोगा त्रिज्या । उन्मण्डलयाम्योत्तरस्रचावध-
 होरात्रवृत्तव्यासार्धे त्रिज्यात् । उन्मण्डलस्योत्तरदक्षिणक-
 मेष क्षितिजादूर्ध्वार्धःस्रलेन तद्याम्योत्तरस्रचयोर्मध्ये चरज्या-
 तात् । यथाहोरात्रवृत्ते याम्योत्तराहोरात्रवृत्तसम्पातादुभ-
 यत्र नतघन्यन्तरेण स्थाने तत्सूत्रं नतकालस्य सम्पूर्णज्या । तन्म-
 ध्यादूर्ध्वसूत्रं ग्रहरूपं नतोत्क्रमज्या । तथा हीनान्या ग्रहस्थाना-
 दहोरात्रवृत्त उदयास्तस्रचपर्यन्तमृजुसूत्रं त्रिज्यानुबद्धमिष्टा-
 न्या । तन्तुत्या याम्योत्तरोर्ध्वव्यासस्रचान्तर्गता सा द्युज्याप्रमाण-
 साधितेष्टइति । द्युज्यागुणा त्रिज्याभक्ता फलं छेदः । अस्मात्
 त्रिज्याकर्णे सम्बन्ध्या कोटिसिद्धेष्टइतिकर्णे का कोटिरित्यनु-
 पातेनेष्टब्रह्मः । अस्माद्दृग्ज्याच्छायातत्कर्णा उक्तरीत्या सिद्ध-
 नीत्युक्तमुपपन्नम् ॥ २५ ॥ अथ श्लोकत्रयेण हायाकर्णाभ्यां
 नतकालानवगमाह ।

अभीष्टच्छाययाभ्यस्ता त्रिज्या तत्कार्णभाजिता ।
 दृग्ज्या तद्वर्गसंशुद्धात् त्रिज्यावर्गाच्च यत् पदम् ॥ ३६ ॥
 शङ्कुः सत्रिभजीवाघ्नः खलम्बज्याविभाजितः ।
 क्केदः स त्रिज्ययाभ्यस्तः स्वाहोरात्रार्द्धभाजितः ॥ ३७ ॥
 उन्नतज्या तथा हीना खान्त्या शेषस्य कार्मुकम् ।
 जक्रमज्याभिरेवं स्युः प्राक्पश्चार्धनतासवः ॥ ३८ ॥

अभीष्टकालिकच्छायया गुणिता त्रिज्या गृहीतच्छायाया-
 च्छायाकर्णेन भक्ता फलं दृग्ज्या । दृग्ज्याया वर्गेण हीनात्
 त्रिज्यावर्गाद्यत्सङ्ग्रामितं मूलम् । चकारो यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्
 तच्छब्दपरः । अभीष्टशङ्कुः । स दृष्टशङ्कुस्त्रिज्यया गुणितः ख-
 लेभ्योखलम्बज्यया भक्तः फलं क्केदः । स क्केदस्त्रिज्यया गुणितो
 द्युज्यया भक्त उन्नतकालस्य ज्या विखल्यते । यद्गुण्युन्नतकालो न
 भवति । तयानीतयोन्नतज्यया हीना खान्त्या खद्युज्यासम्बद्धचर-
 ज्ययावगतान्त्या । अवशेषस्योत्क्रमज्याभिर्मुनयो रन्ध्रयमला इत्या-
 द्युक्तोत्क्रमज्यापिण्डैर्धनुः । अवशेषस्य त्रिज्याधिकत्वे तु यदधिकं
 तस्य क्रमज्यापिण्डैर्धनुस्तुः पश्चाद्द्युक्तमुत्क्रमधनुर्भवति । एवं
 प्रकारेण सिद्धाङ्का दिनस्य पूर्वार्धापरार्धयोर्नतकालासवो भ-
 वन्ति । अत्रोपपत्तिः । पूर्वोक्तव्यत्यासात् सुगमा । तत्र क्केदस्त्रि-
 ज्यापरिणत इष्टान्त्या तस्या ज्यालासम्भवः । अवध्युदयास्तसूच-
 स्वाहोरात्रवृत्तव्याससूचलाभावादित्युन्नतज्याकारेण खल्पान्त-
 रत्वेन दर्शनादुन्नतज्येत्युक्तम् । अत एव भास्कराचार्यैः । इष्टा-

न्यकामुन्नतकालमौर्वीतुल्यां प्रकल्पे त्याद्युक्तम् । तद्धनुरसूना-
मुन्नतकालत्वापत्त्या तथा हीनेत्यादिभागस्य व्यर्थत्वापत्तेरिति
दिक् ॥ ३८ ॥ अष्टेष्टकालिकायया क्रान्तिज्याद्वारा सूर्यसाधनं
सार्धस्योकेनाह ।

इष्टाग्रानी तु लम्बज्या स्वकर्णाङ्गुलभाजिता ।

क्रान्तिज्या सा त्रिजोवाग्नी परमापक्रमोद्धृता ॥ ३९ ॥

तच्चापं भादिकं क्षेत्रं पदैस्तत्र भवो रविः ।

इष्टकालिककर्णायया गुणिता लम्बज्या । तुकारादयज्याया
निरासः । तात्कालिकच्छायायाः कर्णाङ्गुलसङ्ख्याभिर्भक्ता फलं
क्रान्तिज्या । सा क्रान्तिज्या त्रिज्यया गुणिता परमक्रान्तिज्यया
भक्ता फलस्य धनू राश्यादिकं क्षेत्रं स्थानं भुज इति यावत् ।
पदैश्चतुर्भिस्त्रिज्यया तत्र पदे भव उत्पन्नः । यथोक्तरीत्या
कर्कादौ प्रोच्य चकार्धत्याद्युक्त्या सूर्यः स्यात् । अत्रोपपत्तिः ।
कर्णायै कर्णाया लभ्यते त्रिज्यायै केत्यया । त्रिज्याकर्णे लम्बज्या
कोटिसदायाकर्णे का कोटिरित्यनुपातेन त्रिज्ययोस्तुल्ययोगुण-
हरयोर्नाम्नादिष्टकर्णायागुणितलम्बज्या कर्णभक्ता क्रान्तिज्या ।
अस्याः सूर्यानयनं प्रागेवोक्तमिति पुनरुक्तत्वात् सुगमतरम्
॥ ३९ ॥ अथ भाभ्रमणमाह ।

इष्टेऽङ्गि मध्ये प्राक् पश्चाद्धृते बाहुत्रयान्तरे ॥ ४० ॥

मत्स्यद्वयात्तरयुतेस्त्रिस्तृक्क्षेत्रेण भाभ्रमः ।

अभिमते दिवसे मध्ये पूर्वविभागे पश्चिमविभागे बाहुत्र-
यान्तरे पूर्वापरसूत्राहुजत्रयान्तरे स्थाने धृते । अयमर्थः ।
पूर्वापरसूत्रस्य मध्यस्थानाहुजाहुलान्तरेण चिह्नमेकं द्वितीयं
पूर्वविभागे पूर्वापरसूत्रात् कालान्तरीयभुजाहुलान्तरेण चिह्नं
द्वितीयं पश्चिमविभागे पूर्वापरसूत्रादितरकालान्तरीयभुजाहु-
लान्तरेण चिह्नम् । एवमेकस्मिन् दिवसे कालत्रये स्वभुजान्त-
रेण पूर्वापरसूत्राच्चिह्नत्रये कृते सतीति । मत्स्यदयान्तरयुतेर-
व्यवहितचिह्नाभ्यां प्रत्येकं मत्स्यमुत्पाद्येति मत्स्यद्वयस्य प्रत्येक-
मुखपुच्छगत रूपमध्यसूत्रयोः स्वमार्गानुसारेण प्रसारितयोर्योगो
यस्मिन् स्थाने तस्मादित्यर्थः । त्रिसृक्शूत्रेण । चिह्नत्रयसंगत-
स्यसूत्रमितेन व्यासार्धेन भाभ्रमच्छाया मार्गमण्डलं भवति ।
प्रथमान्तिमकालान्तर्गतकालिकच्छायायं तद्वृत्तपरिधौ भव-
तीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । प्राच्यपरसूत्राहुजान्तरे छायायमिति
छायायत्रयं ज्ञात्वा तत्सृष्टपरिधिवृत्तस्य मध्यज्ञानार्थमव्यव-
हितचिह्नद्वयमत्याभ्यामव्यवहितचिह्नमध्यस्य दक्षिणोत्तरसूत्रे
भवतः । तत्र वृत्तपरिधिप्रदेशेभ्यः केन्द्रस्य तु स्थान्तरत्वेनाव्यव-
हितचिह्नमध्यस्थानस्यावश्यं परिधिसक्तत्वात् तत्सूत्रमपि केन्द्रे सन्नं
भवति । एवं प्रत्येकाव्यवहितचिह्नमध्यसूत्रयोर्योगस्तद्वृत्तकेन्द्रं
सिद्धम् । मध्यरेखाज्ञानार्थं मत्स्यद्वयं तत्केन्द्राहुत्तं भागत्रयसृ-
ग्भवतीति किं चित्रम् । यद्यपि छायायस्य सूर्यचलनानुरोधेन
चलनात् तस्य तु वृत्ताकारासम्भवात् प्रतिक्षणं घुरात्रवृत्तभे-
दात् । अन्यथा क्रान्तिभेदानुपपत्तेरित्येकवृत्तपरिधौ छायाय-

भ्रमणं न सम्भवति । अत एव भास्कराचार्यैर्भाञ्जितयाङ्गाभ्रमणं
न सदित्युक्तम् । तथापि साधितभाषाणामवश्यमेकवृत्तस्त्व-
सम्भवात् तदन्तर्वर्तिनां ह्यायायाणां तत्परिधिस्त्वत्वं स्वस्थान्तर-
त्वादङ्गीकृत्य भगवता कृपालुना ह्यायायदर्शनं विनापि ह्याया-
यस्थानज्ञानमन्यकालिकच्छायायस्थानयोर्दर्शनेनाभीष्टसमये मे-
घादिनाच्छादिते रवौ राश्यादिसूर्यज्ञानोपजीव्यायाभुजादि-
ज्ञानार्थमुक्तम् । ब्रह्मकाष्ठान्तरितभाष्यग्रहणे स्थूलम् । अन्त्या-
न्तरिते किञ्चित् सूक्ष्ममिति ध्येयम् ॥ ४० ॥ अथ कालज्ञानमुक्त्वा
तदुपजीवकफलादेर्भाष्युपयुक्तस्यज्ञानं विवक्षुस्तदुपयुक्तस्योदय-
ज्ञानार्थं मेघादित्रयाणां लङ्कोदयासुसाधनपूर्वकतन्निबन्ध-
नोक्ताभ्यामाह ।

त्रिभद्युकर्णार्धगुणाः स्वाक्षेरात्रार्धभाजिताः ॥ ४१ ॥

क्रमादेकद्वित्रिभज्यास्तच्चापानि पृथक् पृथक् ।

स्वाधोधः परिशोध्याथ मेघालङ्कोदयासवः ॥ ४२ ॥

खागाष्टयेऽर्थगोऽगैकाः शरव्यङ्कक्षिमांशवः ।

एकद्वित्रिभज्याः । एकरात्रिज्याद्विरात्रिज्यात्रिरात्रिज्या-
स्त्रिरात्रिद्युज्या गुण्याः क्रमात् स्वक्रान्तिज्यासन्निद्युज्याभि-
र्भाज्याः । फलानां धनूषि भिन्नभिन्नस्थाने स्थाप्यानि । स्थानद्वये
स्थाप्यानीत्यर्थः । अनन्तरं स्वाधोऽधः । स्वाधोऽध एकरात्रि-
ज्यासन्निधि फलं यथास्थितं ततः प्रथमफलं द्वितीयफलाद्द्वि-

तीयफलं द्वितीयफलाश्रूनीकृत्य पृथगनुक्तौ प्रथमफलं द्वितीय-
 फलाश्रूनीकृतं सङ्ख्येयः फलयोर्माजनात् द्वितीये शोष्यासम्भवः ।
 प्रथमस्य ज्ञानासम्भवश्चेति प्रथमद्वितीययोः पृथक्स्वापनमा-
 वक्षकम् । अत एव न त्रिधा पृथगित्युक्तम् । मेघात् । मेघमा-
 रभ्य राशित्रयाणां लङ्कोदयासवो भवन्ति । प्रथमफलं मेघ-
 स्योदयासवः । द्वितीयोऽद्वितीयफलं मिथुनस्योदयासव इत्यर्थः ।
 नियतत्वात् तन्मानमाह । खागाष्टय इति । मेघमानं सप्तति-
 थुतं षोडशशतं वृषमानं पञ्चानमष्टादशशतं मिथुनमानं पञ्च-
 त्रिंशदधिकमेकोनविंशतिशतमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । सिद्धा-
 न्तशिरोमणौ ।

मेघादिजीवाः अतयोऽपवृत्ते

तद्भूमिजे क्रान्तिगुणा भुजाः स्युः ।

तत्कोटयः स्वद्युनिश्चाख्यवृत्ते

व्यासार्द्धवृत्ते परिणामितानाम् ॥

चापेषु तासामसवस्ततो ये

तेऽधो विशुद्धा उदया निरजे ।

इति । तत्स्वरूपोक्त्वा त्रिज्याकर्णं त्रिराशिद्युज्या कोटिस्तदै-
 कद्वित्रिराशिज्याकर्णेषु का इत्यनुपातेन कोटयोऽद्युज्याप्रमाणे-
 नाहोरात्रवृत्ते तदसुकरणार्थं त्रिज्याप्रमाणेन साध्या इति
 द्युज्याप्रमाणेनैतास्तदा त्रिज्याप्रमाणेन का इत्यनुपातेन त्रिज्य-
 योगुणहरयोस्तुल्यत्वेन नाशादेकादिराशिज्यास्त्रिराशिद्युज्या
 गुण्याः स्वद्युज्याया भक्ता इत्युपपन्नाः । आसां धनूंष्येकादिरा-

श्रीनामुदयासवस्तत्र प्रत्येकराशुदयासुज्ञानार्थं स्वाधोऽधः शो-
धनमित्युपपन्नं त्रिभद्युकर्णार्धगुणा इत्यादि लङ्कोदयासव इत्य-
न्मम् । अत्र लङ्कापदं निरुचदेशपरं व्याख्येयम् । सर्वनिरुचदेशे
चेत्रसंस्थानस्योक्तस्य तुल्यत्वेनोक्तरीत्यान्यनिरुचदेशे तत्सिद्धौ
बाधकाभावात् । अन्यथा खनिरुचदेशे तत्साधनार्थं ग्रहवद्दे-
शान्तरसंस्कारकरणापत्तेः । निजोदयकरणार्थं खनिरुचदेशी-
यानां चरसंस्कारस्य समनन्तरमेवोक्तत्वादिति दिक् । खागा-
ष्टय इत्यादावुक्तप्रकारगणितकर्मैवोपपत्तिः ॥ ४२ ॥ अथैभ्यः
खदेशोदयासवन् स्तोकार्धनाह ।

खदेशचरखण्डोना भवन्तीष्टोदयासवः ॥ ४३ ॥

एते सिद्धाः । स्वकीयैर्देशसम्बन्धेन यान्युत्पन्नानि चरख-
ण्डानि चरानयनप्रकारेणैकादिराश्रीनां चरास्थानीयोक्तरी-
त्या स्वाधोऽधः शोधितानि मेषादिमिथुनान्तानां राश्रीनां
चरखण्डानि भवन्ति । तैरूनाः सन्त इष्टोदयासवश्चरखण्ड-
सम्बन्धिदेशे मेषादिचयाणामुदयासवो भवन्तीत्यर्थः । अत्रो-
पपत्तिः ।

मेषादेर्मिथुनान्तो नाडीभिक्षिथिमिताभिरुहृत्ते ।

लगति कुजे तदधःस्ये प्रथमं ताभिस्त्रोनाभिः ॥

इति भास्करोक्त्वा प्रत्येकोदयासुज्ञानं प्रत्येकचरेणेति ।
प्रत्येकचरं तु चरखण्डमित्युपपन्नम् ॥ ४३ ॥ अथावशिष्टराश्री-
नामुदयानाह ।

व्यस्ताव्यस्तैर्युताः स्वैः स्वैः कर्कटाद्यास्ततस्त्रयः* ।

उत्क्रमेण षडेवैते भवन्तीष्टास्तुलादयः † ॥ ४४ ॥

ततोऽनन्तरं मेषादिलङ्कोदयासवो व्यस्ता मिथुनवृषमेष-
क्रमेण स्थापिताः स्वैः स्वैर्मेषादिचरखण्डकैस्त्रिभिर्यस्त्रैर्हृदयक्र-
मेण स्थापितैर्युताः कर्कादयस्त्रयः कन्यान्ताः क्रमेण ज्ञातोदया-
सुमाना भवन्ति । एवं षष्णामुक्त्वावशिष्टानामुदयासुज्ञानमाह ।
उत्क्रमेणेति । एत उत्क्रा मेषादयः कन्यान्ताः षट्मञ्ज्वाका
उत्क्रमेण कन्यासिंहकर्काद्युत्क्रमेण । एवकारो मेषवृषादिक्रम-
निरासार्थकः । तुलादयः षड्राशय इष्टा ज्ञातखदेगोदयासु-
माना भवन्ति । तथा च कन्योदयस्तुलायाः । सिंहोदयो वृश्चि-
कस्य । कर्कोदयो धनुषः । मिथुनोदयो मकरस्य । वृषोदयः
कुम्भस्य । मेषोदयो मीनस्येति सिद्धम् । अत्रोपपत्तिः ।

कन्यान्ताद्भुनषोऽन्तस्त्रिधिमितनाडोभिरुदयैः ।

स्वगति कुजे चोर्ध्वस्थे पश्चात् ताभिश्चराद्याभिः ॥

तद्गृहितैः खड्गताग्नेः कन्यान्तो वा ज्ञषान्तो वा ।

चरखण्डैरुनाद्यास्तेन निरक्षोदयाः खदेग्रे स्युः ॥

इति भास्करोक्त्वा सुगमा ॥ ४४ ॥ अथाभोष्टकाले षण्ण-
धनलग्नसाधनार्थं गतभोग्यासूनाह ।

गतभोग्यासवः कार्या भास्करादिष्टकालिकात् ।

स्वोदयासुहता भुक्तभोग्या भक्ताः खर्वाङ्गिभिः ॥ ४५ ॥

* कर्कटाद्यः पुनस्त्रय इति पाठान्तरम् ।

† भवन्तीष्टोदयासव इति वा पाठः ।

दृष्टकाले चालनेन सञ्जातात् सूर्याद्गतभोग्यासवः । गता-
सवो भोग्यासवश्च साध्याः । कथं साध्या इत्यत आह । खोद-
यासुहता इति । भुक्तभोग्याः सूर्याक्रान्तराशेर्ये भुक्तभागाः
सूर्यस्य भागाद्यवयवात्मका एते त्रिंशतः शुद्धा भोग्यभागाः ।
सूर्याक्रान्तराशेः खदेशोदयासुभिर्गुणितास्त्रिंशता भक्ता गता-
सवो भोग्यासवः क्रमेण भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । यस्मिन् काले
लग्नं साध्यं तस्मिन् काले सूर्यः साध्योऽन्यथा तात्कालिकलग्न-
सिद्धिर्न स्यात् । अथैतदर्थं सूर्याक्रान्तराशेर्भुक्तमवो भोग्यास-
वश्च साध्याः । सूर्यादद्यात् तत्कालपर्यन्तं पूर्वायिमकालयोस्त-
द्राशेर्लग्नत्वात् । अनन्तरं च राश्यादयासुगणनया लग्नज्ञानस्य
सुब्रकत्वाच्च । अतस्त्रिंशद्भागैरुदयासवस्तदा भुक्तभोग्यभागैः क
इति भुक्तभोग्यकालासवः । अत्रोदयकालासूनां सम्यक्तावधि
राशियष्टणेनेत्यन्नत्वात् सूर्योऽयनांशसंस्कृतो यास्यः । अन्यथा
सूर्याक्रान्तराशेरुक्तोदयसम्बन्धाभावादसङ्गततापत्तेः । अत एव

युक्तायनांशादपमः प्रसाध्यः

कालौ च खेटान् खलु भुक्तभोग्यौ ।

इति भास्कराचार्येणं सङ्गच्छते । ननुक्तरोत्थैरुदयिकार्कादेव
भुक्तभोग्यासवः साध्याः सूर्यादद्यात् तत्कालावधि तद्राशेर्लग्न-
त्वात् । नदीष्टकाले तद्राशेर्लग्नं येन तद्गतभोग्यासवः साधवः ।
नापि तात्कालिकार्कात् सूर्यादयावधिकाले तात्कालिकार्कस्य
सूर्यादयकालिकत्वाभावात् । तत् कथं भगवता सर्वज्ञेन भा-
स्करादिष्टकालिकादित्युक्तमिति चेत् । उच्यते । उदयानां ना-

चत्रत्वान्नाचत्रघञ्यो ग्राह्यास्तास्त्वसिद्धाः । सर्वत्र साधितघटीनां
 सावनत्वात् । तासां नाचत्रीकरणमावश्यकमन्वथा तद्गणनानु-
 पपत्तेः । तदर्थं ग्रहोदयप्राणहता इत्याद्युक्त्या षष्टिसावनघटीषु
 गतिकस्रोत्यन्नामवोऽधिका नाचत्रत्वार्थं तदेष्टसावनघटीषु कि-
 थदधिकमित्यनुपातेनागतफलयुक्ताः सावनाः कार्याः । तत्रा-
 गतफलस्य चेत्रावयवोदयासुभिरष्टादशशतकलास्तदा गतासु-
 भिः का इत्यनुपातसिद्धाष्टादशशतोदयास्रोर्गुणहरयोस्तस्यत्वेन
 नाग्नादवशिष्टचालनस्वरूपः सूर्ये योजितः । सावनास्त्वविकृता
 एव स्थिताः । तथा चेष्टकालिकोऽर्को यत्काले लग्नं तत्कालात्
 पूर्वशुद्धीतसावनघञ्यो नाचत्रा एव भवन्तीति भगवता सम्यगु-
 क्तम् । भास्करादिष्टकालिकादिति । अनेनैवाभिप्रायेण भा-
 स्कराचार्यैरप्युक्तम् ।

लग्नार्थमिष्टघटिका यदि सावनास्ता-
 स्तात्कालिकार्ककरणेन भवेयुरार्च्यः ।
 आर्च्योदया हि सदृशीभ्य इहापनेया-
 स्तात्कालिकत्वमथ न क्रियते यदार्च्यः ॥

इति ॥ ४५ ॥ अथाभीष्टघटिकाभ्य षष्ठ्यधनलग्नसाधनं
 श्लोकाभ्यामाह ।

ओभष्टघटिकासुभ्यो भोग्यास्तन् प्रविशोधयेत् ।
 तद्वत् तदेव्यलगास्तनेवं यातान् तथोक्तमात् ॥ ४६ ॥
 शेषं चेत् त्रिंशताभ्यस्तमशुद्धेन विभाजितम् ।
 भागहीनं च युक्तं च तल्लग्नं क्षितेजे तदा ॥ ४७ ॥

अभीष्टकाले याः सूर्योदयघटिकास्त्रासामसुभ्यो भोग्यासून्
 शोधयेत् । तदनन्तरं तदेख्यलग्नासून् । सूर्याक्रान्तराशेरयिम-
 राशय एख्यलग्नानि । तेषामुदयासून्पि तदत् क्रमेण शोधयेत् ।
 एवमुक्तरीत्या शेषघटिकासुभ्यो यातान् भुक्तासून् भुक्तराशुद-
 यासून्श्च व्यस्तक्रमात् तथा शोधयेत् । यो राशुदयो न शुद्धति
 सोऽशुद्धस्तेन चिंशता गुणितं श्रेष्ठं भक्तम् । चेदित्यनेन शेषाभावे
 क्रिया न कार्या शुन्यफलसिद्धेरिति सूचितम् । फलेन भागा-
 दिना भुक्तसम्बद्धेन हीनं चकारादशुद्धराशिसञ्ज्ञामानं भोग्य-
 सम्बद्धभागादिफलेन युक्तं चकारादन्तिमशुद्धराशिसञ्ज्ञामानं
 तदागतराश्यादिमानसम्बन्धिसम्पातावधिकक्रान्तिवृत्तैकप्रदेश-
 रूपं तदाभीष्टकाले चितिजे चितिजवृत्तपूर्वविभागे लग्नं सम-
 सूत्रसम्बन्धेन लग्नस्वरूपोक्त्याभीष्टकाले तल्लग्नं स्यादित्यर्थः ।
 फलादेशार्थं ग्रहाणां रेवतीयोगतारासन्नावधितो ग्रहात् तत्प-
 ङ्क्तिख्यलग्नस्यापि फलादेशार्थं तत एव समुचितं ग्रहणमित्यागत-
 लग्नं सम्पातावधिकमयनांशैर्व्यस्तं संस्कर्यादिति स्वतः सिद्धमिति
 नोक्तम् । न च पूर्वमेव सूर्यस्यायनांशसंस्कारानुक्त्वा लग्नमपि
 यथास्थितमित्ययनांशव्यस्तसंस्कारोऽनुक्तः सङ्गत इति वाच्यम् ।
 खूलत्वाल्लग्नार्थं सूर्योऽयनांशसंस्कारस्तस्य तत्संज्ञताद्गृहात् क्रान्ति-
 ष्वायाचरदलादिकमित्यत्रादिपदसङ्गृहीतत्वाच्च । अथ भगव-
 तायनांशव्यस्तसंस्कारः कण्ठेन नोक्त इति लग्नं सम्पातावधिक-
 मेव फलादेशार्थं गृहीतम् । सूर्यस्य तु लग्नार्थमयनांशसंस्कार-
 स्यावश्यकत्वात् । उदयानां सम्पातावधिकत्वादिति चेन्नैवम् ।

भागहीनं च युक्तं च तल्लग्नं क्षितिजे तदा ।

इत्यर्धस्यावृत्त्यायिमसोकादिस्यप्राक्पश्चादित्यस्यावृत्त्या च प्राक्-
पश्चाच्चक्रचलने भागैरयनांशैः क्रमेण हीनं युक्तं लग्नं स्यादि-
त्यर्थेन भगवतः कण्ठोक्तेः सिद्धत्वाच्च । अत्रोपपत्तिः । अभी-
ष्टघटिकासुभ्यो भोग्यगतासुभ्योऽधने सूर्याक्रान्तराश्विर्लग्नं नेति
ज्ञातम् । ततोऽयिमपश्चाद्राश्वुदयशोधने शुद्धो राश्विर्लग्नं नेति
ज्ञातम् । ततो यो राश्वुदयो न शुद्धति स एव राश्विरभीष्ट-
काले क्षितिजे लग्न इति । तस्य को भागो लग्न इति ज्ञानार्थ-
मशुद्धराश्वुदयासुभिसिंशद्भागास्तदा शेषासुभिः क इत्यनुपा-
तेन भुक्तभोग्यक्रमेण लग्नराश्वेर्भोग्यभुक्तभागादिकं सिद्धम् । तच्च
भोग्यभागास्तिग्गतः शुद्धा गता भागा लग्नराश्वेर्भवन्तीत्यशुद्ध-
राश्विसञ्ज्ञातो भोग्यभागः शुद्धा लग्नं भवति । भुक्तभागाश्च
भुक्तराश्विसञ्ज्ञायां युक्ता लग्नं भवति । अयनांशव्यसंसंस्कारो
यहपङ्क्तिस्थत्वार्थम् । अन्यथा फलादेवार्थं यहा अयनांशसंस्कृता
याद्या इति सर्वं निरवद्यम् ॥ ४७ ॥ अथ प्रसङ्गान्मध्यलग्नान-
यनं लग्नानयनविशेषसूचनार्थमाह ।

प्राक्पश्चान्तनाडीभिस्तस्मात्तद्गोदयासुभिः ।

भानौ क्षयधने कृत्वा मध्यलग्नं तदा भवेत् ॥ ४८ ॥

दिनार्धं, न्तर्गतदिनगतशेषहीनं दिनार्धं क्रमेण प्राक् पश्चिमं
नतं राश्वधान्तर्गतराश्विशेषगतयुतं दिनार्धं प्राक् पश्चिमं नतं
जातकपद्धतौ प्रसिद्धम् । नतघटिकाभिस्तस्मात् तात्कालिक-

सूर्यात् । निरक्षदेशराशुदयासुभिः पूर्वाक्षप्रकारेण सिद्धराशि-
 भागादिकं प्राक्पश्चिमनतक्रमेण सूर्ये क्षयधने हीनयुते कृत्वा
 तदाभीष्टकाले मध्यखग्नं दक्षमखग्नं स्यात् । अथमभिप्रायः ।
 प्राङ्गते नतघव्यसुभ्यः सूर्याक्रान्तराशेर्निरक्षोदयासुभिर्भुक्तासून्
 विशोध्य तत्पूर्वराशीनां निरक्षोदयासूंसु विशोध्य शेषं त्रिंशद्दु-
 षमशुद्धनिरक्षोदयभक्तं फलेन भागादिना शोधितगृहसङ्ख्या-
 तुल्यराशिभिश्च सूर्यो हीनो मध्यखग्नम् । एवं पश्चिमनते
 नतघव्यसुभ्यः सूर्याक्रान्तराशेर्निरक्षोदयासुभिर्भोग्यासून् वि-
 शोध्य तदगिमराशीनां निरक्षोदयासूंसु विशोध्य शेषं त्रिंशद्दु-
 षमशुद्धनिरक्षोदयभक्तं फलेन भागादिना शोधितगृहसङ्ख्या-
 तुल्यराशिभिश्च सूर्यो युतो मध्यखग्नम् । एवं भुक्तभोग्यासुभ्यो-
 ऽप्यकालेऽपीष्टासवस्त्रिंशद्दुणिताः सूर्याक्रान्तराशुदयभक्ताः फ-
 लेन भागादिना हीनयुतोऽर्को मध्यखग्नं स्यात् । अनेन प्रका-
 रेण खग्नमपि साध्यम् । अत्रोपपत्तिः । ऊर्ध्वयाम्योत्तरवृत्ते यः
 क्रान्तिवृत्तप्रदेशो खग्नस्तन्मध्यखग्नम् । तत्साधनार्थमभीष्टकाले
 याम्योत्तरवृत्ताद्गुरात्रवृत्ते सूर्यो यावता घटीविभागादिना
 नतः स नतकालः । प्राक्पश्चिमकपालयोः प्राक्पश्चिमसञ्ज्ञः ।
 अर्धरात्रमारभ्य दिनार्धपर्यन्तं प्राङ्कपालम् । दिनार्धमारभ्या-
 र्धरात्रपर्यन्तं पश्चिमकपालम् । तत्र प्राङ्गते सूर्यस्य याम्योत्तर-
 वृत्तात् पूर्वखलेन सूर्यात् पूर्वराशिभाग एव याम्योत्तरवृत्त-
 खग्न इति सूर्यादूनवृषखग्नरीत्या नतघटीभिः साध्यम् । पश्चि-
 मनते तु सूर्यस्य याम्योत्तरवृत्तात् पश्चिमखलेन सूर्यागिम-

राशेर्मध्यलग्नत्वात् सूर्यादधिकक्रमलग्नरीत्या गतघटीभिः सा-
ध्यम् । तत्रोद्गताद्याम्योत्तरवृत्तस्य पञ्चदशघद्यन्तरेण नियतं
सत्त्वान्निरक्षोदयासुभिः साध्यमिति । शेषक्रियोपपत्तिस्त्वति-
स्पष्टतरेति संक्षेपः ॥ ४८ ॥ अथ कालसाधनमाह ।

भोग्याद्धनूनकस्याथ भुक्ताद्धनधिकस्य च ।

समीधान्तरलग्नाद्धनेवं स्यात् कालसाधनम् ॥ ४९ ॥

अथानन्तरं लग्नार्कयोर्मध्ये योऽत्यन्तमूनस्तस्य भोग्याद्धन-
धिकस्य भुक्ताद्धनं सम्योद्धीकीकृत्यान्तरलग्नाद्धनं सूर्यलग्नमध्ये
ये लग्नराशयस्तेषामुदयासून् । चः समुच्चये । एकीकृत्यैवमुक्त-
प्रकारेण कालस्य सिद्धिर्भवति । अत्रोपपत्तिः । ऊनादधिक-
मय एव भवतीत्यूनतुल्यलग्नस्य भोग्यकालोऽन्तरस्तराशुदययु-
तोऽधिकतुल्यलग्नस्य भुक्तकालेन युतसल्लग्नयोरन्तरवर्ती कालः
सिद्धः स्यात् ॥ ४९ ॥ अथैवं लग्नार्काभ्यां साधितकालस्य दिन-
राश्यान्तर्गतत्वज्ञानमाह ।

सूर्यादूने निशाशेषे लग्नेऽर्कादधिके दिवा ।

भचक्राधयताङ्गानोरधिकेऽस्तमयात् परम् ॥ ५० ॥

सूर्यात् त्रिराश्यान्तर्गतत्वेन न्यूने लग्ने सति पूर्वप्रकारसिद्धः
कालो रात्रिशेषे भवति । सूर्यात् षड्भ्रान्तर्गतत्वेनाधिके लग्ने
पूर्वप्रकारसिद्धः कालो दिने स्यात् । षड्भ्रयुतात् सूर्यादधिके लग्ने
लग्नसषड्भ्रसूर्याभ्यामागीतः पूर्वरीत्या कालोऽस्तमयात् सूर्यास्त-
कासात् परममन्तरं रात्रावित्यर्थः । एतेन रात्रीष्टकाले गते

सषड्भूसूर्याल्लग्नं साध्यमिति सूचितम् । अत्रोपपत्तिः । सूर्योदये
सूर्यतुल्यलग्नत्वात् सूर्यादूनाधिके लग्ने क्रमेण रात्रिभेषे दिने च
कालः स्यात् । एवमस्तकाले सषड्भूसूर्यस्य लग्नत्वात् तदधिके लग्ने
रात्रावेव कालः सिद्धोदित्यादि सुगमतरम् ॥ ५० ॥ अथाग्नि-
मयन्यस्यासङ्गतित्वनिरासार्थमधिकारसमाप्तिं फक्किकया ह ।

इति त्रिप्रश्नाधिकारः ।

दिग्देशकालानां प्रतिपादनमिदं परिपूर्तिमाप्तमित्यर्थः ।
दिशां साधनं शिलातल इत्यादि नियतं तत्सम्बन्धेन समकोण-
याम्योत्तरशङ्कूनां साधनान्यपि दिग्कर्तृगतान्यनियतानि । पल-
भालम्नाचादिसाधनं देशनिरूपणं नियतम् । अयाचरादिसा-
धनमनियतम् । कालसाधनं तद्दशाच्छायादिसाधनं च काल-
निरूपणमिति विवेकः ।

रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे ।

त्रिप्रश्नस्याधिकारोऽयं पूर्णो गूढप्रकाशके ॥

इति श्रीसकलगणकसार्वभौमबल्लालदैवज्ञात्मजरङ्गनाथग-
णकविरचिते गूढार्थप्रकाशे त्रिप्रश्नाधिकारः पूर्णः ॥

अथ चन्द्रग्रहणाधिकारो व्याख्यायते । तत्र प्रथमं सूर्यचन्द्र-
योर्विम्बयोजनानि तत्स्फुटीकरणं च सार्धश्लोकेनाह ।

सार्धानि षट्सहस्राणि योजनानि विवस्वतः ।

विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाशीत्या चतुःशतम् * ॥१॥

स्फुटस्वभुक्त्या गुणितौ मध्यभुक्त्योद्धृतौ स्फुटौ ।

षट्सहस्राणि सार्धानि सहस्रस्याङ्गं पञ्चशतं तत्सहवर्तमानानि पञ्चषष्टिशतं योजनानि सूर्यस्य मण्डलस्य गोलाकारविम्बस्य विष्कम्भो व्यासः । चन्द्रस्य गोलाकारविम्बस्याशीत्या सहाशीत्यधिकं चतुःशतं योजनानि । तौ व्यासौ स्पष्ट्या निजगत्या गुणितौ निजमध्यगत्या भक्तौ स्फुटौ स्तः । अत्र गणिते व्यासस्यैव विम्बव्यवहारोऽभियुक्तानाम् । अत्रोपपत्तिः । त्रिज्यामितकर्णे मध्यमकक्षायां भ्रमणात् तत्र यद्विम्बं व्यासात्मकं तन्मध्यमम् । तत्र स्वल्पान्तरेण मध्यगत्यङ्गीकारान्मध्यगत्येदं तदा स्फुटगत्या किमिति स्पष्टं विम्बं मीचे पृथुचेऽणुतरम् । गत्याः परमाधिकन्यूनत्वात् ॥ १ ॥ अथ सूर्यविम्बं चन्द्रकक्षायां साधयंस्तयोः कालात्मकविम्बानयनं सार्धश्लोकेनाह ।

रवेः स्वभगणाभ्यस्तः शशाङ्कभगणोद्धृतः ॥ २ ॥

शशाङ्ककक्षागुणितो भाजितो वार्ककक्षया † ।

विष्कम्भस्यचन्द्रकक्षायां तिथ्याप्ता मानलिप्तिकाः ॥ ३ ॥

सूर्यस्य विष्कम्भः प्रागुक्तः स्पष्टो व्यासः स्वभगणैः सूर्यभगणैरुक्तैर्गुणितस्यचन्द्रभगणैर्भक्तो वाथवा चन्द्रकक्षया वक्ष्यमाणया

* चतुःशती इति पाठान्तरम् ।

† भाजितश्चार्ककक्षया इति पाठान्तरम् ।

गुणितः सूर्यकक्षया वक्ष्यमाणया भक्तस्यन्द्रकक्षयां चन्द्राधिष्ठिताकाशगोले सूर्यव्यासः स्पष्टो भवति । ततो व्यासयोजनसङ्ख्या पञ्चदशभक्ता सूर्यचन्द्रयोर्बिम्बव्यासप्रमाणकला भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । चक्रकलाभिस्स्यन्द्रकक्षायोजनानि तदैककलया कानीति चन्द्रकक्षस्थितैककक्षयां पञ्चदश योजनानि । अतस्स्यन्द्रस्य चक्रकक्षयां स्थितत्वात् स्पष्टचन्द्रबिम्बव्यासयोजनानि पञ्चदशभक्तानि चन्द्रबिम्बव्यासकला भवन्ति । एवं सूर्यकक्षायामेका कला सार्धं तद्वययोजनैरिति स्पष्टसूर्यव्याससौर्भक्तो व्यासकला भवन्ति । तत्र सूर्यस्य लोकैर्दूरान्तराच्चन्द्राकाश इव दर्शनात् प्रत्यक्षतो विविक्तान्तरेण दर्शनाभावाच्च चन्द्रकक्षप्रमाणेन सूर्यबिम्बव्यासः सूर्यकक्षयायं तदा चन्द्रकक्षया क इत्यनुपातेन गणितार्थमवस्तुभूतः साधितः । न तु वस्तुतस्स्यन्द्रकक्षयां सूर्यमण्डलावस्थानं सूर्यग्रहणे चन्द्रस्य छादकत्वानुक्तिप्रसङ्गात् । अथ सूर्यस्पष्टव्यासस्यन्द्रभगणभक्तखकक्षारूपचन्द्रकक्षया गुणितः सूर्यभगणभक्तखकक्षारूपसूर्यकक्षया भक्त इति खकक्षारूपगुणहरयोर्नाशात् सूर्यभगणगुणितस्यन्द्रभगणभक्त इति पूर्वं कक्षयोरनुक्तेरयं प्रकारो मुख्यत्वात् प्रथममुक्तस्ततस्स्यन्द्रकक्षसिद्धसूर्यबिम्बव्यासः पञ्चदशभक्तः सूर्यबिम्बव्यासकलाः सिद्धा इत्युपपन्नमुक्तम् ॥ ३ ॥ अथोपयुक्तां भूक्षायां श्लोकाभ्यां साधयति ।

स्फुटेन्दुभुक्तिर्ध्वव्यासगुणिता मध्ययोद्धृता ।

सब्धं सखी महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरम् ॥ ४ ॥

मध्येन्दुव्यासगुणितं मध्यार्कव्यासभाजितम् ।

विशोध्य लब्धं सूच्यां तु तमोलिप्तास्तु पूर्ववत् ॥ ५ ॥

स्यष्टा चन्द्रस्य गतिर्भूव्यासेन गुणिता मध्यया चन्द्रगत्या भक्ता फलं सूचीसञ्ज्ञं स्यात् । भूव्यासस्यष्टसूर्यबिम्बव्यासयोरन्तरं मध्येन चन्द्रबिम्बव्यासेनाग्नीत्यधिकचतुःशतयोजनेन गुणितं मध्येन सूर्यबिम्बव्यासेन पञ्चषष्टिशतयोजनेन भक्तं फलं सूच्यां प्राक्सिद्धायां न्यूनीकृत्य तुकाराच्छेषं तमः । भूच्छायारूपं योजनात्मकं भाभावसम इति ह्यायायासमस्तात् । अस्य कलात्मकं मानमाह । लिप्ता इति । तन्तस्य पूर्वसम्बन्धानुक्तेरुत्तरच सम्बन्धस्तुकारेण सुबोधः । अत एव पूर्ववाक्यसमाप्तिस्त्वितमः पदमत्र नास्वेति । पूर्ववत् तिथ्याप्ता मानलिप्तिका इति पूर्वोक्तेन भूच्छायायाः कलाः कार्याः । अत्रोपपत्तिः ।

भूव्यासहीनं रविबिम्बमिन्दुकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तम् ।

भूविसृतिर्लम्बफलेन हीना भवेत् कुभाविसृतिरिन्दुमार्गं ॥

इति सिद्धान्तशिरोमणौ सूक्ष्मप्रकार उक्तः । अस्योपपत्तिस्तद्वीकार्या व्याप्ता । तत्र भूव्यासेनस्य रविबिम्बस्य ४९०० खल्व्यान्तराङ्गीकारेण स्यष्टगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्णरूपस्यष्टेन्दुयोजनकर्णो गुणः । तादृशसूर्यकर्णो हरः । तत्रैतस्त्वण्डस्य कलाकरणार्थं त्रिज्यागुणश्चन्द्रकर्णस्तादृशो हर इति चन्द्रस्यष्टमध्यगत्योस्तस्यगुणहरत्वेन नाज्ञात् त्रिज्यामध्येन्दुयोजनकर्णयोस्त्रिज्यापवर्तनेन हरः पञ्चदश पृथगुक्तः । अयोऽवशिष्टौ

भूव्यासहीनमध्यार्कबिम्बयोजनानां रविस्पष्टगतिमध्यगतो गु-
णहरौ । चन्द्रसूर्ययोर्मध्ययोजनकर्णावपि क्रमेण गुणहरौ । तत्र
कर्णस्थाने लाघवात् तयोर्बिम्बयोजनानि गृहीतानि । यद्यपि
सूर्यचन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णानुसारित्वाभावाद्बिम्बयोजनग्रहणमनु-
चितं तथायत्नान्तराङ्गीकारेण तद्दोषः । इन्द्रुव्यासार्कव्यासयो-
• भूगोलाध्यायोक्तकक्षाभूकर्णगुणिता महीमण्डलभाजिता तत्कर्ण
इति । तत्कक्षाव्यासार्धले तु सुतराम् । तत्रापि स्पष्टार्कबिम्ब-
योजनग्रहणे मध्यार्कयोजनबिम्बं सूर्यस्पष्टगतिगुणितं सूर्यमध्यग-
तिभक्तमिति सिद्धम् । न चोक्तरीत्या सूर्यस्पष्टमध्यगती गुणहरौ
भूव्यासमध्यार्कबिम्बयोजनान्तरस्योत्पत्तौ न केवलं बिम्बस्येति
भूव्यासस्तादृशो महीव्यास इत्यनेन कथं सिद्ध इति वाच्यम् ।
भगवता खल्पान्तरेण महीव्यासस्य यथास्मितस्यैवाङ्गीकारात् ।
महीव्यासस्फुटार्कअवणान्तरमित्युक्त्वा मध्यस्फुटपदस्योभयना-
न्वयेनार्कअवणसन्निधानेन च सूर्यबिम्बस्फुटरीत्यैव महीव्यासस्य
स्फुटलसिद्धेः । अथैतत्स्वण्डसिद्धं फलं भूव्यासाङ्गीनं भूभायो-
जनानि । तत्र कक्षाकरणार्थं भूव्यासस्यापरखण्डस्य त्रिज्या गुणः
स्पष्टचन्द्रगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्णरूपस्पष्टयो-
जनकर्णो हरः । तत्र त्रिज्यामध्ययोजनकर्णो गुणहरौ गुणेनापवर्त्य
हरस्थाने पञ्चदश चन्द्रस्पष्टमध्यगती गुणहराविति सूच्युक्तोप-
पन्ना । भूभायाः सूच्यनुकारत्वात् प्रथमखण्डं द्वितीयखण्डे
हीनं भूभायोजनात्मिका सा पञ्चदशभक्ता कक्षादिकेत्युक्तमु-
पपन्नम् । यदि तु भूव्यासहीनं रविबिम्बमित्यादौ मध्यबिम्बा-

नुक्तेः प्रथममेव स्पष्टार्कबिम्बग्रहणं तदा महीव्यासस्य स्पष्टत्वा-
 प्रसिद्ध्या महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरमित्येव यथाश्रुतं सम्बन्धम् ।
 परन्तु तदा भूव्यासोर्गार्कबिम्बस्य सूर्यमध्यस्पष्टगती हरगुणा-
 ववन्निष्ठा वाच्यावपि भगवता स्वस्यान्तरत्वादनुक्तेः । न चानु-
 पाते सूर्यचन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णावेव गृहीतौ न स्फुटाविति
 मध्यस्फुटगती हरगुणावनुत्पन्नौ नोक्ताविति वाच्यम् । चन्द्र-
 स्पष्टयोजनकर्णस्वरूपग्रहणेनोत्पन्नसूच्या अनुक्तत्वापत्तेः । न च
 चन्द्रकर्णस्य मध्यत्वेन गृहीते बङ्गान्तरमतः स्पष्टत्वेन तस्य ग्रहे
 सूच्युपपन्ना सूर्यकर्णस्य मध्यत्वेन गृहीतेत्वस्यान्तरमिति वाच्यम् ।
 अर्धार्कबिम्बयोजनग्रहणेन स्फुटार्कश्रवणानुपपत्तेः । न चोभय-
 चागृहीते प्रत्येकमस्यान्तरमपि बङ्गान्तरमत एकत्र सूर्यगति-
 ग्रहणमुचितमिति वाच्यम् । विविगमवाविरहात् । पूर्वं सूर्य-
 बिम्बस्यैव सूर्यस्पष्टमध्यगती नुष्हरौ न महीव्यासस्य प्रान्थे
 त्वभयोरिति स्थूलसूच्याविनिमयके तु प्रान्थे सूर्यगतिग्रहण-
 सौचित्यात् । अथ महीव्यासस्य प्रथमग्रहणस्य चन्द्रगतिग्रहणेन
 सूच्युक्तावेव द्वितीयग्रहणस्य भूव्यासोर्गार्कस्फुटरविबिम्बस्यार्थात्
 सूर्यगतिग्रहणं सूचितमिति न चतिरिति चेत् । व्याख्याप्रसङ्गे
 सूर्यगतिग्रहणे मानाभावात् उपपत्तेरप्रसङ्गात् । अन्यथापि
 चन्द्रगतिग्रहणापत्तेरिति । एतेषु चन्द्रमध्यगत्या भूव्यासस्यदा
 चन्द्रस्पष्टवत्या क इति भूव्यासरूप खण्डं स्पष्टं सूचीवन्तं सूर्य-
 बिम्बप्रमाथेनापरं भूव्यासोर्गार्कस्फुटरविबिम्बखण्डं तदा चन्द्रबि-
 म्बप्रमाथेन किमिति स्पष्टं द्वितीयं खण्डं तयोः स्पष्टयोरन्तरं

स्यष्टा भूमेति सर्वमपपन्नमिति निरस्तम् । उक्तानुपात्ताभ्यां तयोः
 स्यष्टत्वसिद्धौ मानाभावात् । स्यष्टत्वस्याप्रसङ्गाच्च । चन्द्रसूर्ययो-
 र्मध्यविम्बानुपपत्तेश्च । यत् तु भूव्यासस्य स्यष्टत्वं सूचीरूपमनुप-
 पद्यमानं यदि ज्ञात्वा भूव्यास एव प्रथमखण्डं भूव्यासेनस्यष्ट-
 रविविम्बस्य मध्यकर्षानुपाताभ्यामप्यन्तरेषापवर्तनात्तन्मध्यविम्बे
 गुणहरावुत्पाद्य द्वितीयखण्डमुभयोरङ्गुलीकरणं चन्द्रमध्यकर्षेण
 त्रिज्यामिताः कलासदाभ्यां का इत्यनुपाते प्रमाणफलयोः
 फलावर्तनेन प्रमाणस्थानापक्षपञ्चदशहरेषेति तथोरन्तरं भूमे-
 त्युक्तं ज्ञानराजदेवशैः सिद्धान्तसुन्दरे ।

इनावनीव्यासवियोगनिम्नं

ब्रह्माङ्गविम्बं रविविम्बभक्तम् ।

फलोन्भूव्याससमा कुभासौ

बरेन्दुभक्ता कलिकादिका स्यात् ॥

इति ग्रन्थेन । अत्र सूर्यव्यासः स्फुटार्कविम्बयोजनात्मको न
 मध्ययोजनात्मकः । चन्द्रार्कविम्बे गुणहरौ मध्ययोजनात्मको न
 स्फुटविम्बयोजनात्मको तद्दीकाङ्गविम्बामष्टभिमतौ । उपजी-
 व्यसूर्यसिद्धान्तविरोधात् । तदुक्तं तदुपपत्त्यापि तदसिद्धेश्च ।
 अत्र यदपि तद्दीकाङ्गविम्बामष्टुक्तं मध्यमस्य भूभाविम्बस्थानयनं
 फलाविशेषेण मध्यकर्षावेव गुणहरौ प्रकल्पोक्तविधिना सिद्धस्य
 मध्यविम्बस्य यदि मध्यगत्यन्तरेषेदं स्फुटगत्यन्तरेष किमित्य-
 नुपातेन स्फुटत्वं मूलकदनुक्तमपि कार्यमिति तद्गत्यन्तरवन्नेन
 भूभाया अगुत्पत्त्या न समञ्जसम् । अन्यथा गतिवन्नेन बाधि-

तार्कचन्द्रबिम्बवद्गत्यन्तरकलाभ्याऽविद्यताभ्य एव भूभायाः साध-
नापत्तेरिति । तदसत् ।

स्फुटेन्दुभुक्तिर्भूव्यासगुणिता मध्ययोद्धृता ।

इति सूर्यसिद्धान्तोक्तयुक्तिसिद्धसूच्यनुक्त्वा भूव्यासस्यैवावि-
द्यतस्य ग्रहणादित्यसं परदोषगवेषणापत्तवितेन ॥ ५ ॥ अथ ग्रह-
णद्वयसम्भूतिमाह ।

भानोर्भार्धे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपिवा ।

ग्रशाङ्गपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके ॥ ६ ॥

सूर्यात् सकाशात् षड्भान्तरे भूच्छाया सूर्यापरदिक्कात् ।
तत्तुल्ये षषड्भार्करूपच्छायाचेनादिना समे चन्द्रपाते । अपिवा-
चवा सूर्यतुल्ये चन्द्रपाते सूर्यचन्द्रयोः प्रत्येकं ग्रहणम् । ननु
समत्वाभावेऽपि ग्रहणमित्यत आह । कियद्भागेत्यादि । षषड्भा-
र्कादर्काद्वा कतिपयैर्भागैरधिक ऊनेऽपि चन्द्रपाते ग्रहणम् ।
तथा च न क्षतिः । भागाश्चन्द्रग्रहणे दादश निश्चयार्थम् । सूर्य-
ग्रहणे तु नतांशषडंशसंस्कारात् षप्तेत्यापाततः । अत्रोपपत्तिः ।
षषड्भार्ककेवसार्कान्यतरतुल्ये चन्द्रपाते शराभावश्चन्द्रस्य तत्तु-
ल्यत्वात् । तदा चन्द्रे भूच्छायायां भवतीति ग्रहणम् । एवं शर-
सत्त्वेऽपि मानैक्यखण्डादस्ये भूच्छायायां मण्डलैकदेशस्य सत्त्वेन
ग्रहणम् । एवं शराभावे मानैक्यखण्डाद्भूमन्तरे च चन्द्रमण्डलं
सूर्यमण्डलस्याच्छादकं भवति परन्तु तत्र शरो नतिसंस्कृतोऽतः
सम्बन्धगुणमुपपन्नम् ॥ ६ ॥ ननु तत् कुत्र भवतीत्यतस्तयोर्ग्रहणयोः
काश्चमाह ।

तुल्यौ राश्यादिभिः स्याताममावास्यान्तकालिकौ ।

सूर्येन्दू पौर्णमास्यन्ते भार्धे भागादिकौ समौ ॥ ७ ॥

अमावास्यान्तकालोत्पन्नौ सूर्यचन्द्रौ राश्याद्यवयवैः समौ भवतः । पौर्णमास्यन्ते भागादिकौ तुल्यौ सूर्यचन्द्रौ षड्भान्तरे स्याताम् । तथा चामान्ते सूर्यचन्द्रयोरेकचोर्ध्वाधरान्तरेण सत्त्वात् सूर्यग्रहणम् । पौर्णमास्यन्ते चन्द्रभूभयोरेकचावस्थानाच्चन्द्रग्रहणम् । एतेन पूर्वश्लोके शशाङ्कपात इत्यत्र चन्द्रचन्द्रपातौ द्वौ न याच्ञाविति सूचितम् । एतच्छ्लोकस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत्रोपपत्तिः । अमान्ते सूर्यचन्द्रयोः पूर्वापरान्तराभावेन योगात् तुल्यौ सूर्यचन्द्रौ पूर्णिमान्ते भ्रमक्रार्धान्तरत्वात् षड्भाष्यन्तरौ भागादिषमाविति ॥ ७ ॥ अथ पर्वान्ते सूर्यचन्द्रचन्द्रपातानां साधनमाह ।

गतैथ्यपर्वनाडीनां स्वफलेनोपसंयुतौ ।

समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा ॥ ८ ॥

तौ सूर्यचन्द्रौ गतैथ्यपर्वनाडीनां तत्कालिकौ सूर्यचन्द्रौ तत्कालाद्गता एव वा दर्शान्तपूर्णिमान्तान्यतरघटिकास्त्रासां स्वफलेन स्वगतिषम्बन्धेन यत् फलम् ।

दृष्टनाडीगुणा भुक्तिः षष्ठा भक्ताकलादिकम् ।

इति मध्याधिकारोक्तोक्तानीतम् । तेन गतैथ्यक्रमेणोपसंयुतौ तत्र समकक्षौ स्तः । यद्यपि समांशविति वक्तुं युक्तं तथाप्यन्यतिथ्यन्तोयसाधितौ समकक्षविति स्रोतगार्थं समकक्षवित्युक्तम् ।

पातः स्वगत्युत्पन्नफलेनान्यथा गतैश्चक्रमेण युतोवस्तात्कालिकः
 पर्वान्तकालिकः स्यात् । अत्रोपपत्तिस्वास्तनस्योक्तः । तत्र तिथ्यन्ते
 भागान्तरत्वेन कक्षादिषाम्यम् । पातस्य चक्रशोधितत्वेनेतरग्र-
 हवैपरीत्यम् ॥ ८ ॥ अथ प्रागुक्तानां विम्बानां प्रयोजनमाह ।

छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत् ।

भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ ॥ ९ ॥

सूर्यमण्डलस्याच्छादकश्चन्द्रः स्यात् । नन्वाकाशे इयोः सत्त्वेन
 सूर्य एव चन्द्रस्य छादकः कथं न स्यादित्यत आह । अधःस्थ
 इति । वक्ष्यमाणकक्षाध्याये सूर्यकक्षातोऽधःकक्षास्वत्वाच्चन्द्रस्यै-
 वाच्छादकत्वम् । न ह्यध्वंस्यच्छादको येन सूर्यश्चन्द्रस्य छादकः ।
 ननु विनैकत्रावस्थानं छादनं न भवत्यत आह । घनवदिति ।
 यथाधःस्थो मेघः सूर्यस्याच्छादको भवति तथा चन्द्रो भव-
 तीत्यर्थः । प्राङ्मुखः पूर्वाभिमुखो गच्छंश्चन्द्रो भूच्छायां प्रति
 प्रविशति । अतः कारणदस्य चन्द्रस्यासौ भूभाच्छादिका भवेत् ।
 तथा च सूर्यग्रहणे सूर्यचन्द्रविम्बयोः प्रयोजनं चन्द्रग्रहणे चन्द्र-
 भूभाविम्बयोः प्रयोजनमिति भावः । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रो
 दर्शान्ते सूर्यादधो भवतीति चन्द्रः सूर्यस्याच्छादकः । बुधशुक्र-
 योस्तु मण्डलात्पत्वाच्चाच्छादकत्वम् । चन्द्रस्याधो ग्रहाभावात्
 वङ्गान्तरे भूम्या प्रतिबद्धाः सूर्यकिरणाश्चन्द्रगोले न पतन्ति ।
 अतो निम्नभस्य चन्द्रस्य भूभायां प्रवेश इति चन्द्रस्य भूभा-
 छादिका ॥ ९ ॥ अथ प्रासानयनमाह ।

तात्कालिकेन्दुविक्षेपं ह्याद्यच्छादकमानयोः ।

योगार्धात् प्रोञ्जय यच्छेषं तावच्छन्नं तदुच्यते * ॥ १० ॥

यच्छाद्यते स ह्याद्यः । सूर्यग्रहणे सूर्यचन्द्रग्रहणे चन्द्रः ।
यच्छाद्यति स ह्यादकः । सूर्यचन्द्रग्रहणयोः क्रमेण चन्द्रभूमे ।
तयोः पूर्वानीतमानकलयोरैक्यस्यार्धात् तात्कालिकचन्द्रात्
पूर्वाक्तप्रकारेण साधितं विक्षेपं कक्षादिकं विप्रोध्य यदवशिष्टं
तत्प्रमाणकं क्वचन ह्यादकेन ह्याद्यस्य यावान्मण्डलप्रदेश आच्छा-
दितस्त्वावत् प्रदेशात्मकं यासरूपं ग्रहणतत्त्वज्ञैः कथ्यते । अत्रो-
पपत्तिः । ह्याद्यच्छादकमण्डलनेमियोगे ग्रहणाद्यन्तरूपे मण्ड-
लकेन्द्रयोरन्तरं स्वबिम्बखण्डयोगरूपम् । बिम्बस्य व्यासमाना-
त्मकत्वात् । तत् तु समत्वात्साधवाच योगार्धरूपं धृतम् । ततो
अत्राप्रवेशस्तथा यासो भवतीति पर्वान्ते ह्याद्यच्छादकयोर्विक्षे-
पान्तरितत्वात् तदूने विक्षेपे मण्डलयोगस्तदन्तरमितः स एव
यासः ॥ १० ॥ अथ सम्युर्णन्यूनग्रहणज्ञानं ग्रहणाभावज्ञानं चाह ।

यद्ग्राह्यमधिके † तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा ।

योगार्धादधिके न स्याद्विक्षेपे याससम्भवः ॥ ११ ॥

तस्मिन् क्वचनमानेऽधिके ग्राह्यमानाधिके यद्यस्मात् कार-
णाद्ग्राह्यमानमस्ति । अतः कारणात् सकलं सम्युर्णं ग्रहणं भवति ।

* यच्छिष्टं तत् तमच्छन्नमुच्यते इति वा पाठः ।

† ग्राह्यमानाधिके इति पाठान्तरम् ।

अन्यथा याज्ञमानान्मूने यासे न्यूनं याज्ञमानान्तर्गतं ग्रहणं स्यात् । मानैक्यखण्डाद्विच्छेपेऽधिके सति याससम्भवः । ग्रहणं न स्यात् । अत्रोपपत्तिः । याज्ञमानादधिके यासे सम्पूर्णग्रहणं न्यूनं न्यूनं मानैक्यखण्डादधिके विच्छेपे मण्डलस्पर्शासम्भवाद्ग्रहणाभावः ॥ ११ ॥ अथ स्थित्यर्धविमर्दार्धे श्लोकाभ्यामाह ।

याज्ञयाज्ञकसंयोगवियोगौ दलितौ पृथक् ।

विच्छेपवर्गदीनाभ्यां तद्गर्गाभ्यामुभे पदे ॥ १२ ॥

षष्ठ्या सङ्गुण्य सूर्येन्दोर्भुक्त्यन्तरविभाजिते ।

स्यातां स्थितिर्विमर्दार्धे नाडिकादिफले तयोः ॥ १३ ॥

याज्ञयाज्ञकमानयोर्योगान्तरे अर्धिते पृथक् स्थानान्तरे स्थाप्ये । अग्रिमक्रियायां कदाचिदशुद्धत्वसम्भवे पुनः क्रियार्थमेतयोरवश्यकत्वात् । तद्गर्गाभ्यां योगार्द्धान्तरार्धयोर्वर्गाभ्यां विच्छेपवर्गेण वर्जिताभ्यामुभे द्वे मूले षष्ठ्या गुणयित्वा सूर्यचन्द्रयोगंत्यन्तरकलाभिर्भक्ते तयोर्योगवियोगयोः स्थाने षष्ठ्यादिफले क्रमेण स्थित्यर्धविमर्दार्धे भवतः । अत्रोपपत्तिः । ग्रहणारम्भाद्ग्रहणान्तपर्यन्तं यः कालः स स्थितिसञ्ज्ञः । तस्य खण्ड एकं ग्रहणारम्भान्मध्यग्रहणपर्यन्तमपरं मध्यग्रहणाद्ग्रहणान्तपर्यन्तम् । तत्र विम्बनेमिस्पर्शकाले मानैक्यखण्डं कर्षः स्पर्शमोक्षकालिकश्चरो भुजः स्पर्शमोक्षान्यतरकालिकश्चरायमध्यकालिकश्चराययोरन्तरं पूर्वापरं कोटिरिति तत्खण्डसाधकं चेत्तम् । एवं सम्पूर्णग्रहणे सम्मीलनोन्मीलनकालयोरन्तरकालो मर्दस्तत्र

मध्यग्रहणात् समीपनोन्मीलनकालावधिखण्डे तत्साधकं द्वाद्य-
 ष्छादकमण्डलकेन्द्रयोरन्तरं मानार्धान्तरतुल्यं कर्णसात्का-
 लिकप्ररो भुजः प्रराययोरन्तरं विधेपट्टके पूर्वापरं कोटि-
 रिति चेत्तम् । समीपनं द्वाद्यमण्डलस्याच्छादनसमाप्तिः ।
 उन्मीलनं तु द्वादकमण्डलादाच्छादितसम्पूर्णच्छाद्यमण्डलस्य
 निःसरणारम्भः । तत्र स्यर्गमोक्षसमीपनोन्मीलनकालानाम-
 ज्ञानाम्मध्यकालिकविधेयग्रहणम् । भुजकर्णवर्गान्तरपदं कोटि-
 रिति पूर्वश्लोकोक्तमुपपन्नम् । द्वाद्यच्छादकमण्डलकेन्द्रयोः पूर्व-
 परान्तराभावे मध्यग्रहणसम्भवाच्छाद्यच्छादकयुतिर्गत्यन्तरक-
 लाभिः षष्टिषटिकास्तदानीतकोटिकलाभिः का इत्यनुपातेन
 स्थितिमर्दखण्डे । तत्र चन्द्रग्रहणे भूभागतेः सूर्यगत्यनुरोधात्
 सूर्यगतित्वमित्युपपन्नं द्वितीयश्लोकोक्तम् ॥ १३ ॥ अथ स्थित्व-
 र्धविमर्दार्धं असकृत् साधे इति श्लोकाभ्यामाह ।

स्थित्यर्धनाडिकाभ्यस्ता गतयः षष्टिभाजिताः ।

लिप्तादि प्रयत्ने श्रोद्धं मोक्षे देयं पुनः पुनः ॥ १४ ॥

तद्विल्लेपैः स्थितिदलं विमर्दार्धं तथासकृत् ।

संसाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादिफलं स्वकम् ॥ १५ ॥

सूर्यचन्द्रपातानां गतयः स्थित्यर्धषटोभिर्गुणिताः षड्वा-
 भक्ताः फलं कलादि प्रयत्ने स्यर्गस्थित्यर्धनिमित्तं सूर्यचन्द्रयोर्द्विनिं
 मोक्षे मोक्षस्थित्यर्धनिमित्तं सूर्यचन्द्रयोर्द्विनिं योज्यम् । चन्द्र-
 षाते तल्लिप्तादिफलं स्थित्यर्धषड्वाभितं कलादि पूर्वफलं स्वकं

स्रगत्युत्पन्नमन्यथा विपरीतं प्रग्रहस्वित्यर्धनिमित्तं योज्यं मो-
 चस्वित्यर्धनिमित्तं हीनमित्यर्थः । तद्विधेयैस्तात्कालिकचन्द्रपा-
 ताभ्यामानीतशरकक्षाभिः । कक्षानां बहुलादिधेयैरिति बहु-
 वचनम् । विधेयाभ्यामित्यर्थः । पुनः पुनः स्वितिदलं कार्चम् ।
 अत्रैकं पुनः पदं स्रग्भस्वित्यर्धसम्बद्धं द्वितीयं मोचस्वित्यर्धसम्बद्धं
 पुनः पदम् । तेन स्रग्भस्वित्यर्धार्थसाधितचन्द्रपाताभ्यामानीत-
 शरेश्च प्रागुक्तप्रकारेण स्रग्भस्वित्यर्धं संसाध्यम् । मोचस्वित्यर्धा-
 र्थसाधितचन्द्रपाताभ्यामानीतशरेश्च पूर्वोक्तरीत्या मोचस्वित्यर्धं
 साध्यमित्यर्थः । तत्रोभयमसकृदारं वारं स्रग्भस्वित्यर्धानीतचाल-
 नेन मध्यकालिकौ चन्द्रपातावुक्तरीत्या प्रशास्य तच्छरेण पूर्वो-
 क्तरीत्या स्रग्भस्वित्यर्धमस्मादप्युक्तरीत्या स्रग्भस्वित्यर्धमेवं चावद-
 विशेषः । एवं मोचस्वित्यर्धानीतचालनेन मध्यकालिकौ चन्द्रपा-
 तावुक्तरीत्या प्रशास्य तच्छरेण पूर्वोक्तरीत्या मोचस्वित्यर्धमस्मा-
 दप्युक्तरीत्या मोचस्वित्यर्धमेवं चावदविशेष इत्यर्थः । ननु स्वित्य-
 र्धविमर्दार्धधारेकरीत्युक्तेः कथं विमर्दार्धमसकृत् साध्यमिति गो-
 क्तमित्यत आह । विमर्दार्धमिति । तथा स्रग्भोचस्वित्यर्धसाध-
 नरीत्यासकृत्चावदविशेषसावत् स्रग्भमर्दार्धं मोचमर्दार्धं च संसा-
 ध्यम् । यथा हि स्वित्यर्धनाडिकाभस्ता इत्यत्र विमर्दार्धनाडि-
 काग्रहात् स्रग्भमर्दार्धमोचमर्दार्धं साध्यं । आर्धां प्रत्येकमसकृत्
 स्रग्भमर्दार्धमोचमर्दार्धं स्फुटे स्तः । अत्रोपपत्तिः । प्रागुक्तं चेत्
 स्रग्भोचसमीक्षणोन्मीक्षणकालिकशरवशादिति तदज्ञानान्मध्य-
 कालिकशरपहणेन सूक्ष्मं स्वित्यर्धं मर्दार्धं चातो मध्यकालात्

तदन्तरेण पूर्व्यायिमकाखिकयोस्तेषां सम्भवात् तत्कालचालित-
चन्द्रपाताभ्यां विशेषसात्काखिको भवति परं सूक्ष्मः । सूक्ष्मस्त्रि-
त्यर्धाद्यानीतत्वात् । अतोऽस्मादानीतं स्त्रित्यर्धादि पूर्वापेक्षया
सूक्ष्ममपि सूक्ष्ममित्यसकृत् सूक्ष्ममिति । तत्र सम्बन्धनोन्मीलन-
काखयोराकाखस्पर्शमोक्षसम्भवात् स्पर्शमोक्षमर्दार्धमिति ध्येयम्
॥१५॥ अथ मध्यग्रहणस्पर्शमोक्षकालानाह ।

स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत् ।

स्त्रित्यर्धनाडिकाद्येने ग्रासे मोक्षस्तु संयुते ॥ १६ ॥

स्फुटतिथ्यन्तकाले तुकारात् तत्पूर्वापरकालनिरासः । मध्य-
ग्रहणं ग्रासेपक्षयसमाप्तिं कथयेत् । मध्यग्रहणसम्बन्धेन मध्य-
सूर्यचन्द्रानीतमध्यतिथ्यन्ते तत्सम्भव इति कस्यचिद्भ्रमसंदारणार्थं
स्फुटेति । स्त्रित्यर्धघटिकाभिरूने तिथ्यन्तकाले ग्रासः स्पर्शः ।
संयुते स्त्रित्यर्धघटीभिर्युते तिथ्यन्तकाले मोक्षः । तुकारः स्पर्श-
मोक्षस्त्रित्यर्धाभ्यां स्पर्शमोक्षकालाविति विषयव्यवस्थार्थकः ।
अत्रोपपत्तिः । तिथ्यन्तकाले छाद्यच्छादकयोः पूर्वापरान्तरा-
भावाद्योगे मध्यग्रहणस्पर्शो यावान् भवति ततः पूर्व्यायिमकाखयो-
न्वून एवातोऽथ मध्यग्रहणकालः । केचित् तु ।

सर्वान्तः किञ्च साधितो भवत्यथे सूक्ष्मेन्दुचिह्नान्तरात्
तस्मिन् विन्मसमागमो न हि यतश्चन्द्रः प्रराये स्थितः ।
तस्मादायनदृष्टिसंस्कृतविधेरानीततिथ्यन्तके
विन्मैकां भवतीति किं न विहितं पूर्वेण विद्यो वयम् ॥

इत्यनेनात्र मध्यग्रहणं खण्डयन्ति । तत्र । पूर्वापरान्तराभावे
 योगसत्त्वेन कदम्बसूत्रस्त्रयोऽंशान्तरान्तरास्त्रैव सत्त्वेन तत्र मध्य-
 ग्रहणस्योचितत्वात् । अन्वथा ध्रुवसूत्रे समसूत्रे वा योगाभ्युपगमे
 विनिगमनाविरहापत्तेः । अथागतग्रहयोः कदम्बसूत्रेषैव योगा-
 भ्युपगमात् । दृष्टिप्रत्ययार्थं दृक्कर्मोक्तेः । ग्रहणद्वयस्य स्वत एव
 दृग्गोचरत्वात् । ग्रहद्वयादर्शनाच्चेत्यादिसङ्केपः । मध्यग्रहणका-
 लात् पूर्वं स्यर्गस्त्रित्यर्धघटीभिः स्यर्गः । अग्रिमकाले मोक्षस्त्रित्य-
 र्धघटीभिर्मेघः । स्त्रित्यर्धयोस्तदन्तररूपत्वेन सिद्धेः ॥ १६ ॥
 अथ सम्पूर्णग्रहणे निमीलनोन्मीलनकालावप्याह ।

तददेव विमर्दार्धनाडिकादीनसंयुते ।

निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे ॥ १७ ॥

सम्पूर्णग्रहणे तदत् । अथा स्त्रित्यर्धानाधिके तिथ्यन्ते स्यर्ग-
 मेघौ तथेत्यर्थः । एवकारात् तद्विपर्ययव्युदासः । स्यर्गविम-
 र्दार्धमेघविमर्दार्धघटीभ्यां क्रमेणानयुते तिथ्यन्ते क्रमेष नि-
 मीलनोन्मीलनसङ्घे स्याताम् । अनोपपत्तिः । मर्दार्धस्य मध्य-
 कालात् तदन्तररूपत्वेन तदूनाधिके तस्मिन् क्रमेष निमील-
 नोन्मीलने सम्पूर्णग्रहण एव भवतः । न्यूनग्रहणे तत्स्वरूपव्याघा-
 तात् तदभावः ॥ १७ ॥ अथेष्टकाल इष्टयासञ्चानार्थं कोटिक-
 लानयनमाह ।

इष्टनाडीविद्योनेन स्थित्यर्धनार्कचन्द्रयोः ।

भक्त्यन्तरं समाह्वन्यात् षष्ठ्याप्ताः कोटिलिप्तिकाः ॥ १८ ॥

सूर्यचन्द्रयोरगत्यन्तरं कलात्मकं ग्रहणारम्भाद्या इष्टघटिकाः
 स्युर्ध्वस्थित्यर्धघनधिकासाभिरुनेन स्युर्ध्वस्थित्यर्धेन गुणयेत् ।
 अस्मात् षष्टिविभक्तप्राप्ताः कोटिकला भवन्ति । अत्रोपपत्तिः ।
 इष्टकाले द्वायच्छादकमण्डलकेन्द्रयोरन्तरं कर्णसात्कालग्रहो
 भुजसात्कालग्रहारायमध्यकालिकग्रहाराययोरन्तरं विक्षेपवृत्ते कोटि-
 रिति चेत् इष्टघनस्युर्ध्वस्थित्यर्धघटिकानां कलाः कोटिः
 सिद्धा । पूर्वं स्युर्ध्वकालिककोट्याः स्थित्यर्धघटिकानां सिद्धत्वात्
 ॥ १८ ॥ अथात्र सूर्यग्रहणे विशेषमाह ।

भानोर्ग्रहे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यर्धसङ्गुणाः ।

स्फुटस्थित्यर्धसम्भक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्फुताः ॥ १९ ॥

सूर्यस्य ग्रहण उक्तप्रकारेण याः कोटिकलाः सूर्यग्रहणोक्त-
 स्पष्टस्थित्यर्धानोता मध्यस्थित्यर्धेन सूर्यग्रहणोक्तस्पष्टग्रहणोत-
 स्थित्यर्धेन सङ्गुणिताः स्फुटस्थित्यर्धेन सूर्यग्रहणाधिकारोक्तेन
 भक्ताः सत्यः स्पष्टाः कोटिकलाः सूर्यग्रहणतत्त्वज्ञेयताः । अत्रो-
 पपत्तिः । सूर्यग्रहणे स्युर्ध्वोच्चान्यतरमध्यकालयोरन्तरस्य
 स्थित्यर्धत्वात् तस्य च स्पष्टग्रहोद्भूतस्थित्यर्धसम्भगान्तरैक्यसं-
 स्कारमितत्वात् स्पष्टस्थित्यर्धानुद्भवा उक्तरीत्यानीताः कोटि-
 कलाः । अपेक्षितास्य स्पष्टग्रहोद्भूतस्थित्यर्धानुद्भवाः । एतत्
 कोटिसम्बद्धं चेत्तम् । स्थित्यर्धेचेन्नान्तर्गतत्वात् । स्पष्टस्थित्यर्धस्य
 तत्त्वज्ञेयोत्पन्नत्वाभावात् । अन्यथा स्पष्टग्रहोद्भूतस्थित्यर्धस्य सम्भ-
 गान्तरैक्यसंस्कारानुक्तिप्रसङ्गः । अतः स्पष्टस्थित्यर्धेनेता आगताः

कोटिकलासादा स्पष्टबरोद्भूतचेचजमध्यमरूपस्वित्त्वर्धन का इति
स्फुटाः कलाः सिद्धाः ॥ १८ ॥ अथाभ्य इष्टयासानवनमाह ।

चेपो भुजस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं श्रवस्तु तत् ।

मानयोगार्धतः प्रोज्झ्य यासस्तात्कालिको भवेत् ॥ १० ॥

चेपो विचेपो भुजः । कोटिभुजयोः कर्णसापेक्षत्वादाह ।
तयोरिति । कर्णस्तु तयोः कोटिभुजयोर्वर्गयोगात्कूलं सिद्ध
एव । तत् कर्णवर्गात्मकं मूलं याद्वयाहकमानैक्यार्धादिशेष
शेषं तात्कालिकः कल्पितेष्टकालसम्बन्धी यासोऽवान्तरयासः
स्यात् । अत्रोपपत्तिः । चेन्न पूर्वं प्रतिपादितम् । स्पर्शकाले
मानैक्यखण्डस्य कर्णत्वात् चेन्नयोर्भयोर्मध्यकालावधित्वादिष्ट-
कर्णोऽनं मानैक्यखण्डमिष्टयास एव ॥ १० ॥ अथ मध्ययष्टका-
नन्तरमिष्टयासानवनमाह ।

मध्ययष्टकात्तश्चोर्ध्वमिष्टनाडीर्विशोधयेत् ।

स्थित्यर्धान्मौक्तिकाच्छेषं प्राग्वच्छेषं तु मौक्तिके ॥ ११ ॥

मध्ययष्टकात्तश्चोर्ध्वमनन्तरम् । चकारो विशेषार्थकतुका-
रपरः । इष्टघटिकाः कर्म । मौक्तिकाश्चोक्तकालसम्बद्धात् स्थि-
त्यर्धात् । न स्पर्शस्थित्यर्धात् । विशोधयेत् । गणक इति कर्णा-
शेषः । शेषं कोटिलिप्तादिद्यासानवनानां गणितकर्म प्राग्बहु-
त्वनानरं समाहन्यादित्युक्तप्रकारेण कुर्वात् । मौक्तिके मोक्षस्थित्य-
र्धात्कर्णतेष्टकाले तुर्विशेषे यासः शेषमुर्वरितो यासोऽवान्तरयासोः

भवति । न पूर्ववद्गतः । अत्रोपपत्तिः । मध्यग्रहणात् पूर्वमिष्ट-
 काखस्य ग्रहणारम्भावधिकस्य स्थितिस्थित्यर्धसम्बद्धत्वादागतो याव
 उपपत्त्यात्मकः । नावशिष्टः । अवशिष्टमण्डलस्य शुद्धत्वेन यस्त-
 तासम्भवात् । एवं मध्यग्रहणानन्तरमिष्टकाखस्य मोक्षस्थित्यर्धा-
 न्तर्गतत्वादुक्तरीत्यानीतो यासोऽपपत्त्यात्मकः । न शुद्धविम्बदर्श-
 नात्मकः । यस्तत्वाभावात् ॥ २१ ॥ अथाभीष्टयासादिष्टकाखा-
 नयनं श्लोकाभ्यामाह ।

शास्त्रयावकयोगार्धाच्छोधाः स्वच्छत्रलिपिकाः ।

तद्गतात् प्रोउद्भव तत्कालविशेषस्य कृतिं पदम् ॥ २२ ॥

कोटिलिप्ता रवेः स्पष्टस्थित्यर्धेनाहता हताः ।

मध्येन लिप्तास्तत्राद्यः स्थितिवद्भासनाडिकाः ॥ २३ ॥

शास्त्रादकमानैस्त्रयष्टादभीष्टयासकलाः श्रेष्ठाः । श्रे-
 षस्य वर्गादभीष्टयासकालिकविशेषस्य वर्गं विशेष्य श्रेषस्य मूर्त्तं
 कोटिकलाः । सूर्यग्रहणे विशेषमाह । रवेरिति । सूर्यस्य ग्रहण
 इति शेषः । भानोर्यह इति पूर्वमुक्तेः । उक्तप्रकारेण चाः क-
 लाया मध्यग्रहणकालस्पर्शमोक्षान्यतरकालयोरनन्तररूपेषु स्पष्ट-
 स्थित्यर्धेन गुण्याः । स्पष्टशरोत्पन्नस्थित्यर्धेन मध्यमेन भक्ताः
 पक्षं कोटिकला भवन्ति । स्थितिवत् स्थित्यर्धसाधनरीत्या ।

यस्या सकृद्य सूर्येन्दोर्भुक्तान्तरविभाजिताः ।

इत्युक्तेन तासां कोटिकलानां चटिका चास्ता अभीष्टयास-
 कलिभिश्चटिकाः स्पर्शमोक्षान्यतरस्थित्यर्धान्तर्गताः क्रमेण मध्य

यदृणाच्छेषागता वा भवन्ति । अत्रोपपत्तिः पूर्वोक्तव्यत्यासात्
 सुगमतरा । परन्तु स्वाभीष्टयासकालिकग्ररज्ञाने सूक्ष्मम् ।
 तच्छरज्ञाने मध्यकालिकग्ररग्रहणेन सूक्ष्मम् । अत एव भास्कर-
 राचार्यैः कालसाधने तत्कालवाणेन मुहुः स्फुट इत्युक्तमिति
 विशेषः ॥ २३ ॥ अथ वक्ष्यमाणग्रहणपरिलेखोपयुक्तवखनस्य-
 वचनं श्लोकाभ्यामाह ।

नतज्याक्षज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता तस्य कार्मुकम् ।

वलनांशाः सौम्ययाम्याः पूर्वापरकपालयोः ॥ २४ ॥

राशित्रययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैर्दिक्समैर्युताः ।

भेदेऽन्तराज्या वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता ॥ २५ ॥

यत्कालिकं वखनं कर्तुमिष्टं तात्कालिकं नतं चन्द्रग्रहणे
 चन्द्रस्य सूर्यग्रहणे सूर्यस्य साध्यम् । तद्यथा खोदयात् स्वास्ताङ्ग-
 तत्रेषघटिकाः खदिनार्धान्तर्गताः खदिनार्धादूनाः क्रमेष पूर्वा-
 परनतघटिका भवन्ति । तन्नतं नवतिगुणं खदिनार्धभक्तं नतां-
 शास्तेषां ज्या नतत्र्येत्यर्थः । खदेशांशत्रयया गुणिता त्रिज्यावा
 भक्ता फलस्य धनुः कलात्मकं घट्टिभक्तं पूर्वापरकपालयोः पूर्वा-
 परनतयोः क्रमेषोत्तरदक्षिणा वलनांशा भवन्ति । यत्कालिकं
 वखनं तात्कालिकाद्ग्राह्याद्ग्राशिचययुतात् सावर्णांशाद्ये क्रान्त्यं-
 शासैर्दिक्सैर्युतास्तेषां ज्या भेदे भिन्नदिक्कोऽन्तरात् क्रान्त्यंशव-
 लनांशयोरन्तराज्या सप्तत्यङ्गुलैर्भक्ता त्रेषदिका । अङ्गुलात्म-
 कत्वेन हरस्योद्देशाद्गुलादिका वलना भवति । अत्रोपपत्तिः ।

समष्टत्तपूर्वापरदिदिग्भ्यः क्रान्तिष्टत्तपूर्वापरदिदिग्भ्यो वावता-
 न्तरेषु वक्षिता उत्तरस्थां दक्षिणस्थां वा वक्षनांशः । तदाव-
 वार्धं प्रथमतः समष्टत्तानुद्वदिग्भ्यो विषुवदृष्टत्तदिग्भ्यो वावता-
 न्तरेषु वक्षिता दक्षिणोत्तरबोद्धदाववक्षनम् । तथाहि । सम-
 प्रोतचक्षुष्टत्तं दक्षिणस्थं समविषुवदृष्टत्तधोर्यत्र समं तत्प्रदे-
 शान्त्वक्ष्यंशान्तरे वक्ष्यदृष्टो प्राग्धोरन्तरं वक्ष्यं तत्तुल्यमेवेतरदि-
 शान्तन्तरं पूर्वकपालस्थे यथे समष्टत्तप्राचीतो विषुवदृष्टत्तप्राग्धा
 उत्तरत्वादुत्तरम् । पश्चिमकपालस्थे तु समष्टत्तप्राचीतो विषुव-
 दृष्टत्तप्राग्धा दक्षिणत्वादक्षिणम् । तत्र दितिजस्थे यथे तदन्तर-
 मर्शात्तुल्यम् । धाम्निष्टत्तस्थे यथे तदन्तराभावः । अत-
 स्त्रिधातुल्यथा यतकाख्ययात्र्यातुल्याचवक्ष्यव्या तद्वृत्त-
 क्त्या केन्द्रनपालावताचव्याया ध्युराक्षं वक्ष्यमुक्तमुपयक्षम् ।
 द्वितीयं तु विषुवदृष्टत्तदिग्भ्यः क्रान्तिष्टत्तदिग्भ्यो वावतान्तरेषु
 वक्षिता दक्षिणोत्तरबोद्धदाववक्षनं वक्षनम् । तथाहि ध्रुवप्रोत-
 दृष्टत्तं दक्षिणस्थं विषुवदृष्टत्ते चपावक्षं वक्षति तन्त्यावाचतुयां-
 शान्तरे यत् क्षानं तद्विषुवत्प्राची । तथा दक्षिणात् त्रिमा-
 न्तरिक्तान्तिष्टत्तप्राची चदन्तरेषु तदावक्षं वक्षनम् । तत्तुल्य-
 मेवेतरदिशान्तन्तरम् । उत्तरायणस्थे यथे उत्तरं दक्षिणायणस्थे
 यथे दक्षिणम् । तत् त्वयवव्यावभावान्त्वक्ष्यम् । जेसवन्धो पर-
 म्प्राश्चितुल्यमतः सचिभक्रान्तितुल्यं सचिभयथयोद्धद्विद्विद्वि-
 पपक्षं रात्रिचवचुताद्वाद्यात् क्रान्त्यंशैरिति । इयोर्वक्षनयोरेक-
 दिक्ते समष्टत्तप्राचीतः क्रान्तिष्टत्तप्राची तद्योगरूपस्तुवक्षवा-

नरेश वलनदिशि भवति । भिन्नदिक्ते तु वलनान्तररूपस्फुट-
 वलनान्तरेषु शेषदिशि भवति । तज्ज्या स्फुटवलनज्या चिञ्चा-
 टन्ते । अथे परिखेख एकोनपञ्चाशन्मितव्यासार्धटन्ते दाबाधं
 चिञ्चाटन्त इयं तदैकोनपञ्चाशन्मितव्यासार्धे केत्यनुपाते प्रमा-
 षेच्छयोरिच्छापवर्तनाद्दूरस्थानेऽधोवचवत्यागात् सप्ततिः । अतो
 दिक्कर्मैर्युता इत्याद्युपपन्नम् ॥ २५ ॥ अथ कक्षात्मकबिम्बविशेष-
 पादीनामङ्गुलीकरणमाह ।

सोन्नतं दिनमध्यर्धं दिनार्धाप्तं फलेन तु ।

चिञ्चादिशेषमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु ॥ २६ ॥

दिनमानमध्यर्धमर्ध इत्यर्धं स्वार्धयुक्तमित्यर्थः । अभीष्ट-
 काक्षिकोन्नतघटीभिः सहितं दिनार्धेन भक्तं फलेन । तुकारो
 षड्दृष्टं तस्य दिनमानोन्नते याञ्छे इत्यर्थकः । विशेषयाज्ञया-
 षकबिम्बमानानि । तानि पूर्वोक्तानि कक्षात्मकानि । याथादि-
 कमपि ध्येयम् । भजेत् । तुकारात् फलमेवां कक्षात्मकानामङ्गु-
 लानि भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । उदयास्तकाले बिम्बकिरणानां
 भूमिगोलावद्भूलेनाप्योर्ध्वस्त्रकिरणानां नयनप्रतिहननानर्ह-
 त्वाद्दिग्मं व्यक्तत्वात्सहङ्गासते । तत्राङ्गुलात्मकं बिम्बं कक्षाचया-
 त्मैककाङ्गुलप्रमाणेन भवति । स्वमध्यस्थे यद्दे तु बिम्बस्य सर्वकि-
 रणावद्भूलाच्चयनप्रतिघाताच्च सूक्ष्मं बिम्बं भासते । तत्राङ्गु-
 लात्मकं बिम्बं कक्षाचतुष्टयात्मकैकाङ्गुलप्रमाणेन भवति । तत्रो-
 दयास्तकाले ब्रह्मोरभावात् स्वमध्ये तस्य चिञ्चातुस्तत्वात् चि-

व्यातुस्यशब्दावुदयकालिकैकाङ्गुलमानस्य कक्षात्रयस्यैकाङ्गुल-
मुपचयो लभते तदेष्टशब्दो क इत्यनुपातेनाभीष्टकाले फलं
युक्तम् । त्रयमेकाङ्गुलस्य कक्षात्मकं मासं भवति । अत एव
भास्कराचार्यैरुदयास्तकाले सार्धद्वयं कक्षाङ्गुलमानमङ्गीकृत्य ।

त्रिज्योद्भूतस्यसमयोत्पन्नशुक्रः

सार्धद्वियुक्तोऽङ्गुललिप्तिकाः स्युः ।

इत्युक्तम् । तत्र भगवता लोकानुकम्पया स्वल्पान्तरत्वात्
मथाङ्गोऽपि कक्षात्रयत्वात्मकमेकाङ्गुलमङ्गीकृत्य दिनार्धतुल्य-
परमोन्नतकाल एवोपचयस्यदेष्टोन्नतकाले क इत्यनुपातागत-
फलयुक्तं त्रयं कक्षा एकाङ्गुलमानमभीष्टकाले । तत्र दिनार्धभ-
क्तोन्नतकालस्य फलरूपत्वात् त्रयाणां सम्प्लेदतया योजने
त्रिगुणितं दिनार्धं सार्धैकगुणदिनमानरूपमुन्नतकालयुक्तं दि-
नार्धभक्तमिति सिद्धम् । तत एतत्कक्षाभिरेकाङ्गुलं तदेष्टक-
क्षाभिः किमित्यनुपातेन कक्षात्मकानामङ्गुलीकरणमुक्तमुपपन्नम्
॥ २६ ॥ अथायिमग्रन्वस्यासङ्गतित्वनिरासार्थमधिकारसमाप्तिं
फलिकयाह ।

इति चन्द्रग्रहणाधिकारः ॥

सप्तम् ।

रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे ।

चन्द्रग्रहाधिकारोऽयं पूर्णो गूढप्रकाशके ॥

इति श्रीसकलगणकसार्वभौमबालदेवज्ञात्मजरङ्गनाथग-
णकविरचिते गूढार्थप्रकाशके चन्द्रग्रहणाधिकारः पूर्णः ॥

अथ सूर्यग्रहणाधिकारो व्याख्यायते । तत्र अत्यदार्यविशेष-
प्रयुक्तसूर्यग्रहणाधिकारातिरिक्तः सूर्यग्रहणाधिकारसद्विशेष-
चोरभावस्यानादेवोत्पत्तिविद्यमान् तचोरभावस्यानकथनस्या-
नेव तयोद्देशमाह ।

मध्यलग्नसमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः ।

अक्षोद्बुध्यभक्रान्तिसाम्येनावनतेरपि ॥ १ ॥

सूर्यऽमावास्यात्मकालिके मध्यलग्नसमे इति दिनमध्यस्थान
ऊर्ध्वान्योत्तरवृत्ते लग्नः क्रान्तिवृत्तप्रदेशो मध्यलग्नं चिप्रभा-
धिकारोक्तम् । तत्तुल्ये इति मध्याह्न इति फलितम् । हरिजस्य
सम्बन्ध भ्रूवृष्टचित्तिजवक्रान्त्वनोत्पत्तेर्लम्बनस्यापि चित्तिजवा-
चकहरिजस्येनाभिधानात् सम्भव इत्यन्तिर्न । तत्र सम्बन्धा-
भाव इत्यर्थः । अथ मध्याह्न इति स्फुटोक्तपेक्षया मध्यलग्नसम
इति वक्रोक्तिः कृपाखोर्भगवतो नोचितेत्यग्निमयन्यार्थतत्त्ववि-
चारश्चापि मध्याह्ने तदभावानुपपत्तेः साम्प्रदायिकव्याख्या-
मनादृत्य तत्त्वार्थो व्याख्यायते । लग्नयोद्देशचित्तिजास्तचित्ति-
जप्रदेशयोः संलग्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोर्मध्यम् । ऊर्ध्वमध्यप्रदेशयो-
स्त्रिभोगलग्नमित्यर्थः । प्रयोगस्तु मध्याह्न इतिवत् । तत्तुल्येऽर्के
सम्बन्धस्याभाव इति ।

दर्शान्तलग्नं प्रथमं विधाय न सम्बन्धं विचिभलग्नतुल्ये ।

रवौ तदूनेऽभ्यधिके च तत् स्यादेवं धनर्णं क्रमवत्स्य वेद्यम् ॥
इति भास्कराचार्येण स्फुटमुक्तेः । नत्यभावस्थानमाह ।

अथेत्यादि । अर्थात् उत्तरा ये मध्यमस्य मध्यस्यस्य का-
 न्धशाः । अत्र मध्यस्यस्यद्वेन दशमभावस्त्रिभोगस्य वा यास्य-
 मुभवपक्षेऽप्यदोषः । अगद्योस्तुस्यत्वेऽवगतेर्गतेः । अपिब्रह्मात्
 सम्भवः । नाभाव इत्यर्थः । न त्वपिब्रह्मात्मनस्यापि तत्राभावः ।
 उत्तरकान्धस्योस्तुस्यत्वे मध्यस्यस्य तु स्यात्कार्त्वाभावेऽपि तद्भावा-
 पत्तेः । अत्रोपपत्तिः । अभावाद्यान्तकाले समौ सूर्यचन्द्रौ । तत्र
 चन्द्रवराभावे भूमर्भास्त्रीवमाणं सूत्रमर्कस्यानावधि चन्द्रं स्युब्रह्मे-
 वेति भूमर्भे ह्यदकत्वं चन्द्रस्य सूर्यस्य ह्यस्यत्वं सम्भवति । तत्र
 मनुष्याणामसत्त्वाद्भूषष्ठे तेषां सत्त्वाच्च भूषष्ठस्त्रीवमाणमर्कौपरि
 सूत्रं चन्द्रे न समत्येव । किन्तु चन्द्राधिष्ठानगोले चन्द्रचिह्ना-
 दूर्ध्वं सगति । तत्र यदा चन्द्र आयाति तदा भूषष्ठे सूर्यस्य
 चन्द्रश्चादको भवति । यदा तु समथे सूर्यस्यदा भूगर्भसूत्रं
 भूषष्ठसूत्रं च सूर्योपरिगमेकमेव चन्द्रे सगतीति भूषष्ठेऽमान्त-
 काले चन्द्रश्चादको भवति । अत एव भूगर्भपृष्ठसूत्रान्तरं
 सम्यक् । भूषष्ठसूत्रान् सूर्योपरिगाचन्द्राधिष्ठानाकाशगोले
 चन्द्रस्य इरसत्त्वे चन्द्रचिह्नस्य वा सम्मितत्वात् । अत एव भा-
 स्कराचार्यैरुक्तम् ।

दृग्मर्भसूत्रयोरेक्यात् समथे नास्ति सम्यक् ।

इति । अथ चन्द्राधिष्ठानगोले भूषष्ठसूत्रमर्कौपरि गतं
 चन्द्रचिह्नादूर्ध्वं चन्द्रदृग्गते अर्धवृत्तगति तत्सम्बन्धं दृग्गता-
 कारकान्निवृत्ते भवति । यदा तु दृग्गताङ्गिभं क्रान्तिवृत्तं तदा
 भूषष्ठसूत्रं चन्द्राधिष्ठानगोले चन्द्रदृग्गते चन्द्रादूर्ध्वं यत्र सन्नं

तत्र चन्द्रगोक्षस्वक्रान्तिवृत्तयाम्योत्तररूपकदम्बप्रोतवृत्तमागीष
 चन्द्रगोक्षस्वक्रान्तिवृत्ते यत्र लग्नं तच्चन्द्रचिह्नयोरन्तरं क्रान्ति-
 वृत्ते पूर्वापरं स्फुटसम्बन्धकलाः कोटिः । चन्द्रस्य क्रान्तिवृत्तानु-
 सारेण गमनात् प्रोतवृत्ते क्रान्तिवृत्तदृग्वृत्तयोरन्तरं याम्यो-
 त्तरं कक्षात्मकं नतिर्भुजः । भूगर्भवृष्टस्य चान्तरं दृग्वृत्ते कक्षा-
 त्मकं दृक्सम्बन्धं कर्णः । दृग्वृत्तस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारले
 क्रान्तिवृत्ते तयोरन्तराभावात्सम्बन्धाभावः । याम्योत्तरमन्तरं
 दृक्सम्बन्धं नतिरेवेत्यत्रा । दृग्वृत्ताकारक्रान्तिवृत्ते तु दृक्स-
 म्बन्धमेव क्रान्तिवृत्ते तयोरन्तरमिति सम्बन्धमुत्पन्नं नत्यभावस्य ।
 तथा च दृग्वृत्तस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारले त्रिभोगलग्नस्थानेऽर्कौ
 भवति । तद्वृत्तस्य क्रान्तिवृत्तयाम्योत्तरत्वेनोदयाक्षलग्नमध्य-
 वर्तिलेन लग्नस्थानात् त्रिभान्तरितत्वात् । नहि क्रान्तिवृत्ता-
 याम्योत्तरान्तरज्ञानार्थं समप्रोतवृत्तमङ्गीकार्यम् । येन दृग्म-
 भावतुष्ट्यार्कौ सम्बन्धाभाव उपपन्नः स्यात् । क्रान्तिवृत्तस्य गोक्षवृ-
 त्तत्वेन समप्रोतवृत्तस्य देशवृत्तत्वेन सम्बन्धाभावात् । अत एव
 भगवता सर्वज्ञेन नतिसाधनार्थमग्रे दृक्क्षेपः कदम्बप्रोतवृत्ते
 त्रिभोगलग्नस्यैव साधितः । दृक्क्षेपाभावे त्रिभोगलग्नस्य खमध्य-
 स्तत्वेन तदा तस्य दृग्मभावतुष्ट्यत्वेन दृग्मभावनतांश्राभावा-
 दृक्क्षेपाभावः । तदा त्रिभोगलग्नस्य नतांश्राभावस्य । नतांश्रा-
 भावस्वर्णांश्रतुष्ट्योत्तरक्रान्ती सुखार्थं स्थूलाङ्गीकारे तु दृग्म-
 भावस्यैव नतांश्रोन्नतज्ज्ये दृक्क्षेपदृग्गती नतिसम्बन्धोः साध-
 नार्थं समनन्तरमेव भगवतोक्तेर्न तु वस्तुरूपे । आशासेन

दृक्क्षेपसाधनस्रोक्तस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति सर्वं निरवद्यम् ॥ १ ॥
अथोद्दिष्टयोरभावस्नानातिरिक्तस्नाने सम्भवात् प्रतिपादनं
प्रतिजानीते ।

देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः ।

लम्बनस्यापि पूर्वान्यदिग्बशाच्च तथोच्यते ॥ २ ॥

देशविशेषेण कालविशेषेणावनतिसम्भवो नतिकासोत्पत्ति-
र्गालस्त्रित्या यथा भवति । लम्बनस्यापि समुच्चये चिभोग-
सग्नस्नानात् पूर्वापरदिगनुरोधात् । चकारात् सम्भवो देश-
कालविशेषेण यथा भवतीत्यर्थः । तथा तत्तुल्येन नतिलम्बने
आनयनद्वारा मया कथ्यते ॥ २ ॥ तत्रोपयुक्तामुदयाभिधामाह ।

लग्नं पर्वविनाडोनां कुर्यात् स्वरुदयासुभिः ।

तज्ज्यान्त्यापक्रमज्याग्नी लम्बज्याप्नोदयाभिधा ॥ ३ ॥

स्वैः स्वदेशीयैरुदयासुभी राशुदयासुभिः पर्वघटिकानां
लग्नं गणकः कुर्यात् । पर्वान्तकालिकं लग्नं साध्यमित्यर्थः ।
यद्यपि पूर्वं लग्नसाधनं स्रोदयैरेवोक्तमिति स्वरुदयासुभिरिति
व्यर्थं तथापि समनन्तरमेव दशमभावसाधनोक्त्वा कस्यचिद्लग्नं
व्यस्रोदयैरेवात्र साध्यमिति भ्रमस्य वारणाय पुनरुक्तिः । तस्य
लग्नस्यायनांशसंज्ञतस्य ज्या भुजज्या परमक्रान्तिव्यया गुण्या
स्वदेशीयलम्बज्या भक्ता फलमुदयसञ्ज्ञं स्यात् । अत्रोपपत्तिः ।
लग्नक्रान्तिज्यासाधनार्थं लग्नभुजज्यायाः परमक्रान्तिज्या गुण-
स्त्रिज्या हरस्ततो लम्बज्याकोटौ त्रिज्याकर्णरुदा लग्नक्रान्ति-

व्याकोटौ कः कर्ष इत्यनुपाते त्रिव्ययोगात्रास्यभुज्या परम-
क्रान्तिव्यागुषा सम्बन्धया भक्ता फलं सद्यस्याया । इयं भगव-
तोदयसञ्ज्ञोक्ता सद्यस्योदयसञ्ज्ञत्वात् । उदयसम्बन्धाचेत्युक्तमुप-
पन्नम् ॥ ३ ॥ अथोपयुक्तां मध्यज्यां सार्धञ्ज्ञोक्तेनाह ।

तदा खड्गेदयैर्लघुं मध्यसञ्ज्ञं यथोदितम् ।

तत्क्रान्त्यक्षांशसंयोगो दिक्साग्येन्तरमन्यथा ॥ ४ ॥

शेषं नतांशास्तन्मौर्वी मध्यज्या साभिधीयत ।

तदा पर्वान्तकाखे खड्गेदयैर्व्यखदेवरीशराशुदयैर्यथोदितं
पूर्वाङ्गप्रकारेण ज्ञातकपट्टत्युक्तनतघटोभिर्धनमृषं यथायोग्यं
मध्यसञ्ज्ञं सद्यं दशमभावात्मकं साध्यम् । अथ सद्यसम्बन्धेव
खदेवराशुदयासुगहणशङ्कावारणाय खड्गेदयैरित्युक्तम् । तस्य
दशमभावस्याचनान्त्रसंज्ञतस्य क्रान्तिः खदेव्राक्षांशाः । अथयो-
र्योग एकदिक्ते कार्यः । अन्यथा भिन्नदिक्तेऽन्तरं तयोरेव शेषं
संस्कारजदिक्का नतांशास्तेषां ज्या कार्या सा मध्यसद्यनतांशज्या
सध्यज्योच्यते तत्सम्बन्धात् । अत्रोपपत्तिः स्पष्टा ॥ ४ ॥ अथा-
भ्यामुपयुक्तं दृक्क्षेपं सम्बन्धोपयुक्तां दृग्गतिं च सार्धञ्ज्ञोक्तेनाह ।

मध्योदयज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्रा वर्गितं फलम् ॥ ५ ॥

मध्यज्यावर्गविस्त्रिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदम् ।

तत्रिज्यावर्गविस्त्रेषामूलं शङ्कुः सदृग्गतिः ॥ ६ ॥

पूर्वाङ्गमध्यज्या पूर्वानतोदयाभिधयोदयव्यथा । अस्ता च्छ-
रूपताञ्चचेत्युक्तम् । गुप्तिता त्रिव्यया भक्ता फलं वर्गितं वर्गः

सञ्जातो यस्य तत् । फलस्य वर्गः कार्य इत्यर्थः । मध्यव्याया वर्गे
 विस्तिष्ठं हीनं वर्गितं फलं कार्यम् । त्रैषाम्मूलं दृक्क्षेपः स्यात् ।
 दृक्क्षेपत्रिज्ययोर्धौ वर्गा तयोरन्तराम्मूलं ब्रह्मः । स आनीतः
 ब्रह्मदुर्गतिस्त्रैशो भवति । न तु ब्रह्ममात्रम् । अत्रोपपत्तिः ।
 त्रिभोजसमस्य दृग्ज्यानयनार्थं चेत् । मध्यसमदृग्ज्याकर्षस्त्रि-
 भोजसमस्य याम्योत्तरवृत्तात् प्रागपरस्थितत्वेन तत्सखस्तिका-
 न्तरस्थिततदीयदृग्मृत्तप्रदेशांशज्या कोटिः । मध्यसमत्रिभोजस-
 मान्तरांशज्या क्रान्तिवृत्तस्यो भुजः । अत्र भुजानयनं चोदयस-
 मस्यक्रान्तिवृत्तप्रदेशः । प्राक्सखस्तिकात् तदयान्तरेषोत्तरदक्षि-
 णो भवति । एवमसमसमप्रदेशः परसखस्तिकादक्षिणोत्तरः । तद-
 नुरोधेन च त्रिभोजसमप्रदेशक्रान्तिवृत्तीययाम्योत्तरवृत्तरूप-
 तदृग्मृत्तं क्षितिजे याम्योत्तरवृत्तक्षितिजसम्पातात् तदायान्तरेण
 सममवस्थं भवति । अतस्त्रिज्यातुल्यमध्यसमदृग्ज्याया समान्या-
 तुल्यो भुजस्तदाभीष्टतदृग्ज्याया क इत्यनुपातेन स फलसञ्ज्ञः ।
 तद्वर्गानाम्मध्यसमदृग्ज्यावर्गाम्मूलं त्रिभोजसमस्य दृग्ज्या दृक्क्षे-
 पास्या । एतद्वर्गानात् त्रिज्यावर्गाम्मूलं त्रिभोजसमस्यब्रह्मदुर्गति-
 सञ्ज्ञः । अत्रेदमवधेयम् । त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण त्रिभो-
 जसमस्य ब्रह्मदृग्ज्ये दृग्गतिदृक्क्षेपतुल्ये न भवतः । किन्तु
 दृग्गतिदृक्क्षेपाभ्यां क्रमेण न्यूनाधिके भवतः सर्वदा ध्रुवीकर्म-
 षानुभवात् । अत आनीतोऽयं दृक्क्षेपस्त्रिभोजसमदृग्ज्यास-
 स्त्रितोऽपि न त्रिज्यानुदङ्गः । किन्तु फलवर्गानत्रिज्यावर्गपदरूप-
 विसमसमवृत्तव्यासार्थप्रमाणेन सिद्ध इति गम्यते । अतो दृग्ज्या-

साक्षिज्यानुदङ्गत्वेन त्रिज्यावृत्तपरिणतो दृक्क्षेपस्त्रिभोगसमस्य
 दृग्ज्या स्फुटदृक्क्षेपरूपा । अस्यासप्तत्रिज्यावर्गेत्यादिना दृग्म-
 तिः स्फुटा त्रिभोगसमस्यरूपः । एतदनुक्तिः स्वल्पान्तरत्वा-
 द्गणितसुखार्थं कृपासुना कृता । त्रिप्रअक्रियागौरवभियैतन्मा-
 र्गान्तरं साधवाद्दुक्तमिति दिक् ॥ ६ ॥ अथ साधवाद्दृक्क्षेपदृ-
 ग्गती गणितसुखार्थं श्लोकार्धेनाह ।

नतांशवाङ्गकोटिज्ये स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती ।

दक्षमभावनतांशानां भुजकोश्वोर्गतांशतदूनगवतिरूपयोर-
 नयोर्ध्वं क्रमेण दृक्क्षेपदृग्गती अस्फुटे स्थूले । यदा स्फुटे प्रा-
 गुक्ते दृक्क्षेपदृग्गती विहाय गणितसाधवार्थं दक्षमभावन-
 तांशभुजकोश्वोर्ध्वं तत्स्थानापन्ने याञ्चे । यत्तूदयज्याभावे नतां-
 शवाङ्गकोटिज्ये दृक्क्षेपदृग्गती स्फुटे इति । तत्र । उक्तप्रका-
 रेषैतत्सिद्धेस्तत्कथनस्य व्यर्थत्वात् । अत्रोपपत्तिः । त्रिभोगसमस्य
 दक्षमभावासन्नत्वेन दक्षमभावस्य याग्योत्तरवृत्तस्यत्वेन साध-
 वार्थं दक्षमभावमेव त्रिभोगसमं प्रकल्प्य तत्रतांशज्या मध्यज्या-
 रूपा त्रिभोगसमदृक्क्षेपः । उक्तज्यात्रकुर्दृग्गतिः । इदमति-
 स्थूलम् । यैस्तु भगवतोक्तं मध्यसमं दक्षमभावपरतया व्याख्यातं
 तेषां मत एतदुक्तमिति सूक्ष्मम् । प्रयाससाधितदृक्क्षेपदृग्गती
 प्रागुक्ते सूक्ष्मे अप्यतिस्थूले इति ध्येयम् । भास्कराचार्यैस्तु ।

त्रिभोगसमस्य दिनार्धजाते

नतोन्नतज्ये यदि वा सुखार्थम् ।

इति यदुक्तं तदस्मात् सूक्ष्ममिति ध्येयम् ॥ अथ लम्बनोपयुक्त-
च्छेदकथनपूर्वकं लम्बनानयनं सार्धश्लोकेनाह ।

एकज्यावर्गतच्छेदो लम्बं दृग्गतिजीवया ॥ ७ ॥

मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या छेदेन विभाजिता ।

रवीन्दोर्लम्बनं ज्ञेयं प्राक् पश्चाद्घटिकादिकम् * ॥ ८ ॥

एकरात्रिज्याया वर्गाद्दृग्गतिजीवया प्रागुक्तदृग्गत्या । दृग्गते-
स्त्रिभुजोरूपत्वेन आरूपत्वात्जीवयेति स्वरूपप्रतिपादनम् । भा-
गहरणेन लम्बं छेदसञ्ज्ञं स्यात् । अथ मध्यलग्नम् । त्रिभोजलग्नं
दर्शान्तकासिकं न तु दृग्गमभावः । तात्कासिकः सूर्य अनयो-
न्तरस्य त्रिभोजधिकस्य ज्या छेदेन प्राक्साधितेन भक्ता फलं घ-
टिकादिकं प्राक् पश्चात् त्रिभोजलग्नरूपमध्यलग्नस्थानात् पूर्वा-
परविभागयोः सूर्यचन्द्रयोस्तुल्यं लम्बनं ज्ञेयम् । अत्रोपपत्तिः ।

त्रिभोजलग्नार्कविश्लेषत्रिभुजि

हताहता व्यासदलेन भाजिता ।

हतात् फलाद्विचिभलग्नत्रिकुना

त्रिजीवयाप्तं घटिकादि लम्बनम् ॥

इति सिद्धान्तत्रिरोमणौ सूक्ष्मं लम्बनानयनमुक्तम् । तस्योप-
पत्तिस्तद्दीकार्था सुप्रसिद्धा । मध्यलग्नस्य त्रिभोजपरत्वेन व्या-
ख्यानान्मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या त्रिभोजलग्नार्कविश्लेषत्रिभुजिनीरूपा
जाता । इयं चतुर्गुणा त्रिभोजलग्नत्रिकुरूपदृग्गत्या च गुण्या

* प्राक्पश्चाद्घटिकादि तत् इति वा पाठः ।

त्रिज्यावर्गेण भाज्येति सम्मनानयनप्रकारेण सिद्धम् । तत्र चतु-
 स्त्रिज्यावर्गयोगुणहरयोगुणापवर्तनेन हरस्थान एकरात्रिज्यावर्गः
 सिद्धः । अत्रापि दृग्गत्येकरात्रिज्यावर्गो गुणहरौ गुणेनापवर्त्य
 हरस्थान एकज्यावर्ग इत्यादिना छेद उपपन्नः । हरस्य छेदा-
 भिधानात् । अतो मध्यलग्नार्केत्याद्युक्तमुपपन्नम् । सम्मनघटी-
 भिरुभयोश्चालनं वक्ष्यमाणगणित आवश्यकमिति सूचनायं
 रवीन्दोर्लम्बनमित्युक्तम् । अन्यथा दर्शान्तकाले सूर्यगतभ्रूष्ट-
 सूत्राच्चन्द्रकक्षायां चन्द्रचिह्नस्य तद्घटीभिर्लम्बितत्वाद्दूयोरुत्पन्न-
 उपपत्तिः । त्रिभोजलग्नसमेऽर्के सम्मनाभावात् पूर्वापरविभागे
 सूर्ये सति लम्बनं भवतीति प्राक् पश्चादित्युक्तम् । अत्रेदमवधे-
 यम् । सम्मनानयने मध्यलग्नस्य त्रिभोजलग्नस्येत्यर्थे छेदः पूर्वसा-
 धितसूत्राद्दृग्गत्या सूक्ष्मो नतांशेत्यादिगृहीतसूत्रदृग्गत्या सूत्र
 इति । एवं मध्यलग्नस्य दक्षमभावार्थे तु विपरीतमिति । एतेन
 मध्यलग्नस्य दक्षमभावार्थः । तत्र प्रयाससाधितसूत्राद्दृग्गत्या
 सूत्रं लम्बनम् । नतांशेत्याद्युक्तसूत्रदृग्गत्या सूत्रलम्बनमिति सा-
 म्यदाधिकोक्तं निरस्तम् । युक्तभावात् । न चात्र मध्यलग्नरूप-
 दक्षमभावस्येऽपि गोलयुक्त्वा प्रतिपादनस्य सत्त्वात् कथमादि-
 त्योक्तं मध्यलग्नमिति पदं सार्वजनीनदक्षमभावप्रत्यायकं त्रिभो-
 जलग्नपरतया हठाज्ञाख्यातं युक्तम् ।

नतांशवाङ्कोटिज्ये स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती ।

इत्यत्र स्फुटे इत्यनेन भगवतस्तदाश्रयस्य व्यक्तीकृतत्वादिति वा-
 च्यम् । तथापि गौरवसाधितदृक्क्षेपोक्तिर्भगवदाश्रयस्वित्ति-

भोगस्रग्ग्रहणं व्यनक्ति । अन्यथा प्रयाससाधितदृक्चेपस्र वैय-
र्यापन्नरिति सुधियावलोक्यमित्यसं विखरेण ॥ ८ ॥ अथ
मध्यग्रहणकास्रज्ञानार्थं तिथौ स्रमनसंस्कारं तदस्रकृत् साध्य-
मिति साह ।

मध्यलग्नाधिके भानौ तिथ्यन्तात् प्रविशोधयेत् ।

धनमूनेऽस्रकृत् कर्म यावत् सर्वं स्थिरोभवेत् ॥ ९ ॥

सूर्ये मध्यलग्नं त्रिभोगस्रग्रं तस्मादधिके सति तिथ्यन्ताद्-
र्भतिथ्यन्तकालादागतं स्रमनं शोधयेत् । सूर्ये त्रिभोगस्रग्रा-
श्रुने सति तिथ्यन्तकाले स्रमनं धनं युतं कार्यम् । एवं कर्म
गणितमस्रकृत्स्रः कार्यम् । अयमर्थः । तिथ्यन्तकालिकः सूर्यो
स्रमनघटीभिः क्रमेण पूर्वार्धिमकाले चाख्यो स्रमनसंस्कृतति-
थ्यन्तेऽर्को भवति । तस्मात्स्रमनसंस्कृततिथ्यन्तकाले स्रग्दशम-
भावौ प्रसाध्य पूर्वोक्तरीत्या स्रमनं साध्यम् । इदमपि केवल-
तिथ्यन्ते संस्कार्योक्तरीत्या स्रमनं केवलं तिथ्यन्ते संस्कार्यम् ।
अस्मादपि स्रमनं तिथ्यन्ते संस्कार्यमित्यस्रकृदिति । गणितावधि-
माह । यावदिति । सर्वं गणितं स्रमनादि यावद्यत्परिवर्तावधि
स्थिरोभवेत् । अविलक्षणं यावदविशेष इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः ।
दर्शान्तकाले रविगतभ्रष्टस्रचाक्षरस्रसाधो स्रमितत्वेन त्रिभो-
गस्रग्रादूने रवौ क्रान्तिवृत्ते पूर्वापरान्तराभावेनैकस्रचक्षित-
त्वरूपयुतिर्दर्शान्तकालात्स्रमनकालेनाये भवति । श्रीघ्नगचन्द्रस्र
मन्दगरवितः पृष्ठे स्थितत्वात् । अधिके रवौ चन्द्रस्र पुरः स्थि-

तत्रेन दर्शान्तकालात्सम्बन्धकालेन पूर्वं युतिर्भवति । अतो दर्शान्तकालो सम्बन्धसंस्कृतो मध्यग्रहणकालः स्यात् । युतिकालस्य मध्यग्रहणकालत्वात् । परन्तु तावता सम्बन्धकालेन सूर्यस्यापि क्रान्तिवृत्ते चलनात्सम्बन्धसंस्कृतदर्शान्तकाले रविगतभ्रूषृष्टसूत्राचन्द्रस्य सम्बन्धित्वं स्यादेवेति मध्यग्रहणकालस्यसिद्धेः । न हि सूर्यो धनसम्बन्धे चण्डसम्बन्धे चन्द्रस्य सम्बन्धकाले स्थिरो येन तयोर्युतिः सङ्गता स्यात् । अतस्सादृशकालात् पुनस्तत्कालिकं सम्बन्धं प्रसाध्य दर्शान्ते पुनः संस्कार्यम् । मध्यकालः स्यात् । एवं तादृशसम्बन्धसंस्कृतदर्शान्तेऽपि तयोर्भ्रूषृष्टसूत्रस्यत्वाभावात् पुनर्सम्बन्धं साध्यम् । तत्संस्कृतो दर्शान्तो मध्यग्रह इत्यसद्विधिना यदा सम्बन्धं पूर्वसम्बन्धतुल्यं सिध्यति तदावश्यं तादृशसम्बन्धसंस्कृतदर्शान्तरूपमध्यग्रहणकाले भ्रूषृष्टसूत्रे तयोः सन्निवेशः । यतस्तदा सूर्यगतभ्रूषृष्टसूत्रचन्द्रयोरन्तराभावेन पूर्वागतसम्बन्धतुल्यसम्बन्धस्य पुनः सिद्धेः । अन्यथा तुल्यसम्बन्धानुपपत्तेः । तस्मान्मध्यकालोऽसद्विधावदविशेषः साध्य इत्युपपन्नं मध्यसंग्रहेत्यादि ॥ ८ ॥ अथ नतिसाधनमाह ।

दृक्क्षेपः शीततिग्मांशोर्मध्यभूतयन्तराहतः ।

तिथिघ्नचिज्यया भक्तो लब्धं सावनतिर्भवेत् ॥ १० ॥

दृक्क्षेपः प्रागानीतः शीततिग्मांशोस्त्र्यंशोर्मध्यगतो कालात्मके तयोरन्तरेण गुणितया चिज्यया भक्तः फलं सा देवकालविशेषाभ्यां चा गोले सिद्धा भवति सैवात्र गणिते नति-

भवेत् । अचोपपत्तिः । यदा क्रान्तिवृत्तं दृग्दृक्ताकारं तदा गत्यभाव इति प्रागुक्तम् । तत्र त्रिभोजसमग्रस्य स्वमध्यस्थत्वेन दृक्क्षेपाभावः । यत्र च षड्दशांशास्तत्र देशे त्रिभोजसमग्रस्य चित्तिजस्रत्वेन परमा गतिः । परमास्तु गतिकक्षा भूगर्भचित्ति-
जाद्भ्रुष्टचित्तिजस्य भूव्यासार्धान्तरेणोच्छ्रितत्वाद्गतियोजनेर्गत्य-
न्तरकक्षा लभ्यन्ते तदा भूव्यासार्धयोजनैः का इत्यनुपातेन तत्र मध्यगतियोजनानां भूव्यासार्धस्य च नियतत्वाद्भूव्यासा-
र्धनापवर्तः कृतः । तेन मध्यगत्यन्तरकक्षानां स्वस्थान्तरेषु पञ्चदशांशः परमा गतिकक्षाः । अत एव षट्षट्टिकाणां पञ्च-
दशांशो षट्षट्टिकाचतुष्टयं परमं लम्बनं सिद्धम् । आभिस्रिज्या-
तुल्यदृक्क्षेपे सूर्यगतभ्रुष्टसूत्राचन्द्रस्य दक्षिणोत्तरेषावलम्बनं भवति । अतस्त्रिज्यातुल्यदृक्क्षेपेण मध्यगत्यन्तरपञ्चदशांशो गतिस्त्रिज्यातुल्यदृक्क्षेपेण केत्यनुपातेन गत्यन्तरगुणो दृक्क्षेपो हर-
घातेन पञ्चदशगुणितत्रिज्यात्मकेन भक्तो गतिकक्षा इत्युपपन्नम् ॥ १० ॥ अथ प्रकारान्तराभ्यां गतिसाधनं साधवादाह ।

दृक्क्षेपात् सप्ततिष्ठताङ्गवेदावनतिः फलम् ।

अथवा त्रिज्यया भक्तात् सप्तसप्तकसङ्गुणात् ॥ ११ ॥

सप्तत्या भक्ताहृक्क्षेपात् फलं कक्षादिका गतिः प्रकारा-
न्तरेण भवेत् । अथवा प्रकारान्तरेण सप्तसप्तकसङ्गुणात् सप्तानां सप्तकं सप्तवारमावृत्तिर्वर्गं एकोनपञ्चाशदित्यर्थः । तेन गुणि-
ताहृक्क्षेपात् त्रिज्यया भक्तात् फलं कक्षादिका गतिः । अचो-

पपत्तिः । दृक्क्षेपस्य गत्यन्तरकस्वामित ७३।२७ गुणकपञ्चद-
 शगुणितत्रिज्यामितद्वरौ ५१५७० प्रथमप्रकारे गत्यन्तरापव-
 र्त्तिता हरस्त्वाने सप्ततिः । द्वितीयप्रकारे पञ्चदशभिरपवर्त्य गुण-
 स्वाने स्वल्पान्तरादेकोनपञ्चाशद्हरस्त्वाने त्रिज्येत्युपपन्नम् ॥११॥
 अथ नतेर्दिग्ज्ञानं स्पष्टविशेषं चाह ।

मध्यज्या दिग्भ्रमात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ।

सेन्दुविशेषदिक्साम्ये युक्ता विश्लेषितान्यथा ॥ १२ ॥

सावनतिर्मध्यज्याया दिग्गुरोधादक्षिणोत्तरा मध्यज्या चेद-
 क्षिणा तदा नतिरपि दक्षिणा चेदुत्तरा तदोत्तरा ज्ञेया । चः
 समुच्चये । तेन मध्यज्या नतांशदिकेति । सा दक्षिणोत्तरा न-
 तिस्य चन्द्रविशेषदिक्साम्ये । तयोरेकदिक् इत्यर्थः । युक्ता विश्लेषेण
 युतेत्यर्थः । अन्यथा तयोर्भिन्नदिक्ते विश्लेषणान्तरिता शेषदि-
 क्का विश्लेषसंस्कृता नतिः स्पष्टभररूपा स्यात् । अत्र चन्द्रविशेषो
 मध्यग्रहणकालिक इति ध्येयम् । अत्रोपपत्तिः । नतांशदिक-
 मध्यज्यावशाद्दृक्क्षेपस्योत्पन्नत्वात् तदुत्पन्नगतेस्तद्विक्तं युक्तमेव ।
 अथ रविगतभ्रष्टसूत्राचन्द्राकाशगोले क्रान्तिवृत्तावधि याम्यो-
 त्तरान्तरस्य नतित्वात् क्रान्तिमण्डलाचन्द्रबिम्बावधि विश्लेषत्वा-
 द्रविगतभ्रष्टसूत्राचन्द्रबिम्बावधि याम्योत्तरान्तरस्य सूर्यग-
 ह्योपयुक्तनतिसंस्कृतविश्लेषरूपस्पष्टविश्लेषत्वाद्द्वयोरेकदिशि योगो
 भिन्नदिग्गन्तरमित्युपपन्नम् ॥ १२ ॥ अथ चन्द्रग्रहणाधिकारो-
 क्तमत्रातिदिशति ।

तथा स्थितिविमर्दार्धग्रासाद्यं तु यथोदितम् ।

प्रमाणं वलनाभीष्टग्रासादि द्विमरश्मिवत् ॥ १३ ॥

तथा विक्षेपसंस्कृतया नत्या स्पष्टविक्षेपरूपथेत्यर्थः । स्थित्य-
र्धविमर्दार्धग्रासाः । आद्यशब्दात् स्पष्टमोक्षसम्बन्धोत्पन्नोत्पन्नं
यथोदितं चन्द्रग्रहणे यथोक्तं तथा । तुकारस्तदतिरिक्तरीति-
व्यवच्छेदार्थकैवकारपरः । प्रमाणं मतमित्यर्थः । अवशिष्टम-
याह । वलनेत्यादि । वलनानीष्टग्रासः । आदिशब्दादिष्टग्रा-
सादिष्टकास्त्रानयनम् । द्विमरश्मिवत् । चन्द्रग्रहणोक्तरीत्या
कार्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिरविशेष एव ॥ १३ ॥ अथ स्थित्य-
र्धविमर्दार्धं च विक्षेपं श्लोकचतुष्टयेनाह ।

स्थित्यर्धोनाधिकात् प्राग्भवत्स्थित्यन्तासम्बन्धं पुनः ।

ग्रासमोक्षोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम् ॥ १४ ॥

प्राक्कपालेऽधिकं मध्याद्भवेत् प्राग्रहणं यदि ।

मौक्तिकं सम्बन्धं हीनं पश्चार्धे तु विपर्ययः ॥ १५ ॥

तदा मोक्षस्थितिदले देयं प्रग्रहणे तथा ।

हरिजान्तरकं शोध्यं यत्रैतत् स्याद्विपर्ययः ॥ १६ ॥

एतदुक्तं कपालैक्ये तद्भेदे सम्बन्धैकता ।

स्वे स्वे स्थितिदले योज्या विमर्दार्धेऽपि चोक्तवत् ॥ १७ ॥

चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तप्रकारेणासक्तं साधितं स्पष्टस्थित्यर्धं
मोक्षस्थित्यर्धं च । तस्यथा । मध्यग्रहणकालिकस्पष्टहरादुक्तरीत्या
स्थित्यर्धशटिकास्ताभिस्त्रियन्तकालिकग्रहाः । स्पष्टस्थित्यर्धनि-

मिप्तं पूर्वं चाख्याः । मोक्षस्वित्यर्धनिमित्तमये चाख्याः । तत्का-
 लयोः प्रत्येकं नतिग्ररौ प्रसाध्य स्पष्टग्ररः साध्यः । ततः प्रथम-
 कालिकस्पष्टग्ररात् स्वित्यर्धमनेन पूर्वं तिथ्यन्तकालिकग्रहान्
 प्रचाल्योक्तरीत्या स्पष्टग्ररं प्रसाध्य स्वित्यर्धं साध्यम् । एवमसकृत्
 स्पष्टस्वित्यर्धम् । एवमेव द्वितीयकालिकस्पष्टग्ररात् स्वित्यर्धम-
 नेनाये तिथ्यन्तकालिकग्रहान् प्रचाल्योक्तरीत्या स्पष्टग्ररं प्रसाध्य
 स्वित्यर्धं साध्यम् । एवमसकृन्मोक्षस्वित्यर्धमिति । अथाभ्यां स्पष्ट-
 मोक्षस्वित्यर्धाभ्यां क्रमेण हीनयुताद्ग्रान्तकालात् प्राग्बद्ध-
 रीत्या लम्बनं पुनरसकृद्वासमोचोद्भवं स्पष्टमोक्षकालिकं कार्यम् ।
 तथाहि । स्पष्टस्वित्यर्धहीनात् तिथ्यन्तात् तात्कालिकसूर्याङ्ग-
 ग्गदग्रमभावौ प्रसाध्योक्तरीत्या लम्बनं साध्यम् । तेन स्पष्टस्वित्य-
 र्धानतिथ्यन्तं संस्कृत्यास्माल्लम्बनमनेनापि स्पष्टस्वित्यर्धानतिथ्यन्तं
 संस्कृत्यास्माल्लम्बनमेवमसकृत् स्पष्टकालिकं लम्बनम् । एवमेव
 मोक्षस्वित्यर्धयुतात् तात्कालिकसूर्याङ्गदग्रमभावौ प्रसाध्योक्त-
 रीत्या लम्बनं साध्यम् । तेन मोक्षस्वित्यर्धयुततिथ्यन्तं संस्कृत्या-
 स्माल्लम्बनमनेनापि मोक्षस्वित्यर्धयुततिथ्यन्तं संस्कृत्यास्माल्लम्बन-
 मेवमसकृन्मोक्षकालिकं लम्बनमिति । प्राक्कपाले त्रिभोजसग्रात्
 पूर्वभागे त्रिभोजसग्राधिके रवौ मध्यान्मध्यकालिकात् । अयोक्त-
 लम्बनस्य विभक्तिविपरिणामादन्वयेन लम्बनात् प्राग्यहणं प्रय-
 हणं स्पष्टः स्पष्टकालिकम् । अत्रापि लम्बनमित्यस्यान्वयः । ल-
 म्बनं चेदधिकं स्यात् । मोक्षिकं मोक्षकालसम्बन्धि लम्बनं न्यूनं
 स्यात् । पश्चार्धे त्रिभोजसग्रात् पश्चिमभागे त्रिभोजसग्राद्धीने

रवौ । तुकारः समुच्चयार्थकचकारपरः । विपर्यय उक्तवैपरो-
 त्यम् । मध्यकालिकलम्बनात् स्यर्शकालिकं लम्बनं न्यूनं मोक्ष-
 कालिकं लम्बनमधिकमित्यर्थः । तदा तर्हि तन्मध्यहरिजान्त-
 रम् । तयोः स्यर्शमोक्षकालिकलम्बनेन प्रत्येकमन्तरं मोक्षस्ति-
 त्यर्थं योज्यम् । प्राग्ग्रहणे स्यर्शस्त्वित्यर्थं तथा देयम् । मोक्षमध्य-
 कालिकलम्बनयोरन्तरं मोक्षस्त्वित्यर्थं योज्यम् । स्यर्शमध्यका-
 लिकलम्बनयोरन्तरं स्यर्शस्त्वित्यर्थं योज्यमित्यर्थः । यत्र यस्मिन्
 काले विपर्यय उक्तवैपरोत्यं प्राक्कपाले मध्यकालिकलम्बनात्
 स्यर्शकालिकलम्बनं न्यूनं मोक्षकालिकलम्बनमधिकं पश्चिम-
 कपाले तु मध्यकालिकलम्बनात् स्यर्शकालिकलम्बनमधिकं मो-
 क्षकालिकलम्बनं न्यूनं भवतीत्यर्थः । तत्रैतन्मोक्षस्यर्शमध्यका-
 लिकं हरिजान्तरकं लम्बनान्तरं मोक्षस्त्वित्यर्द्धं मध्यमोक्षका-
 लिकलम्बनयोरन्तरं स्यर्शस्त्वित्यर्द्धं मध्यस्यर्शकालिकलम्बनयो-
 रन्तरमित्यर्थः । शोधं हीनं कुर्यात् । एतल्लम्बनान्तरं योज्यं
 शोधं वा कपालैक्ये द्वयोः स्यर्शमध्ययोर्मध्यमोक्षयोर्वैककपाले
 स्वस्वकालिकत्रिभोजलगात् स्वस्वकालिकसूर्य उभयत्राधिके
 न्यूने वेत्यर्थः । उक्तं कथितम् । तद्भेदे तयोः । स्यर्शमध्ययोर्मध्य-
 मोक्षयोश्च भेदे कपालभेदे स्यर्शकालिकत्रिभोजलगात् तात्का-
 लिकसूर्यस्वाधिक्ये मध्यकालिकत्रिभोजलगात् तात्कालिकार्कस्य
 न्यूनत्वे मध्यकालिकत्रिभोजलगात् तात्कालिकार्कस्वाधिकत्वे
 मोक्षकालिकत्रिभोजलगात् तात्कालिकार्कस्य न्यूनत्व इत्यर्थः ।
 लम्बनैकता लम्बनैक्यम् । स्यर्शमध्ययोर्भेदे तात्कालिकलम्बनयो-

र्यागः । मध्यमोच्चयोर्भेदात् तात्कालिकसम्बन्धयोर्योग इत्यर्थः ।
 स्वकीये स्वकीये स्थित्यङ्गैः संयुक्ता कार्या । स्यर्भस्थित्यङ्गैः स्यर्भ-
 मध्यकालिकसम्बन्धयोर्योगो योव्यः । मोचस्थित्यङ्गैः मोचमध्य-
 कालिकसम्बन्धयोर्योगो योव्य इत्यर्थः । स्यर्भस्थित्यर्धं मोचस्थि-
 त्यर्धं च स्फुटं भवति । आभ्यां चन्द्रग्रहणोक्तदिग्ना मध्यग्रहण-
 कालात् पूर्वमपरच क्रमेण स्यर्भमोचकालौ स इत्यर्थसिद्धम् ।
 अयोक्तरीत्या विमर्दार्धेऽपि स्पष्टत्वमतिदिशति । विमर्दार्धं इति ।
 स्यर्भमर्दार्धमोचमर्दार्धं चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तरीत्या स्पष्टवरेण
 सहत् साधिते उक्तवत् ।

स्थित्यर्धानाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्तासम्बन्धं पुनः ।

इत्याद्युक्तरीत्या स्थित्यर्धस्थाने मर्दार्धग्रहणेन यासमोचोद्भव-
 मित्यत्र सम्बन्धोद्भवमिति ग्रहणेन प्रागग्रहणमित्यत्र
 सम्बन्धग्रहणेन मौचिकमित्यत्रोद्भवग्रहणेन स्फुटे साधे ।
 अपिः समुच्चये । चकारात् ताभ्यां सम्बन्धोद्भवकालौ म-
 ध्यग्रहणकालात् पूर्ववत् साध्यावित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । स्थित्य-
 र्धानयुतो मध्यग्रहणकालः स्यर्भमोचकालः । मध्यकालिकसम्बन्ध-
 संस्कारात् । स्यर्भमोचकालिकसम्बन्धसंस्कारस्यापेक्षितत्वाच्च । न चि
 यः कालो सम्बन्धसंस्कृतः स्फुटः स स्वभिन्नकालिकसम्बन्धसंस्कृतः
 स्फुटः स्यात् सम्बन्धाभावात् । पूर्वं स्यर्भमोचकालयोरज्ञानात् ।
 तात्कालिकसम्बन्धज्ञानाभावाच्च । अतो मध्यकालज्ञानार्थं यथा
 तिथ्यन्तादसम्बन्धं प्रसाध्य तिथ्यन्ते संस्कृत्य मध्यकालस्यथा
 स्यर्भमोचस्थित्यर्धज्ञानयुक्ततिथ्यन्तकालाभ्यां स्यर्भमोचतिथ्यन्त-

पाभ्यां प्रत्येकं सन्मनमसकृत् प्रसाध्य स्रस्त्रतिथ्यन्ते संकृत्य स्रर्ष-
मोचकालौ स्फुटौ तन्मध्यकालयोरन्तरं स्फुटं स्थित्यर्धम् । तत्र-
र्षसन्मनेन स्रर्षमध्यमोचोत्पत्तौ यदा मध्यसन्मनादधिकं स्रर्ष-
सन्मनं मोचसन्मनं च न्यूनं तदा स्रर्षस्थित्यर्धागतित्यन्तस्याधिक-
सन्मनोगतस्य स्रर्षकालत्वाद्भूतसन्मनोगतस्य तिथ्यन्तस्य मध्य-
कालत्वात् तयोरन्तरे तिथेः समत्वेन नात्रात् स्रर्षस्थित्यर्धं स्रर्ष-
कालिकसन्मनेन युतं मध्यकालिकसन्मनेन हीनमिति सन्मन-
योरन्तरं तत्र धनं योज्यम् । एवं मोचस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तस्य
न्यूनसन्मनोगतस्य मोचकालत्वान्मध्यमोचकालयोरन्तरे पूर्व-
रीत्या मध्यमोचकालिकयोर्सन्मनयोरन्तरं धनं मोचस्थित्यर्धं
योज्यम् । यदा तु मध्यसन्मनाद्हीनं स्रर्षसन्मनं मोचसन्मनं
चाधिकं तदा न्यूनसन्मनहीनस्य स्रर्षकालत्वादधिकं सन्मनम् ।
हीनस्य मध्यकालत्वादुक्तरीत्या तदन्तरे स्रर्षस्थित्यर्धं सन्मना-
न्तरं हीनम् । एवमधिकसन्मनहीनस्य मोचकालत्वान्मध्यमोच-
योरन्तरे मोचस्थित्यर्धं सन्मनान्तरं हीनम् । धनसन्मनेन स्रर्ष-
मध्यमोचोत्पत्तौ तु यदा मध्यसन्मनाद्भूतं स्रर्षसन्मनं मोच-
सन्मनं चाधिकं तदा स्रर्षस्थित्यर्धागतित्यन्तस्य न्यूनसन्मना-
धिकस्य स्रर्षकालत्वादधिकसन्मनाधिकस्य तिथ्यन्तस्य मध्यका-
लत्वात् तयोरन्तरे सन्मनान्तरं स्रर्षस्थित्यर्धं योज्यम् । एवं
मोचस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तस्याधिकसन्मनाधिकस्य मोचकालत्वान्म-
ध्यमोचयोरन्तरे सन्मनान्तरं मोचस्थित्यर्धं पूर्वीत्या योज्यम् ।
यदा तु मध्यसन्मनादधिकं स्रर्षसन्मनं मोचसन्मनं च न्यूनं तदा-

धिकसम्बन्धाधिकस्य स्पर्शकालत्वाद्गीनसम्बन्धाधिकस्य मध्यकाल-
त्वात् तयोरन्तर उक्तरोत्या स्पर्शस्थित्यर्धे सम्बन्धान्तरं हीनम् ।
एवं न्यूनसम्बन्धाधिकस्य मोक्षकालत्वात् तन्मध्यकालान्तरे मोक्ष-
स्थित्यर्धे सम्बन्धान्तरं हीनमिति सिद्धम् । नन्वयं सम्बन्धान्तर-
हीनपक्षो न सङ्गतः । बाधात् । तथाहि ऋणसम्बन्धस्य क्रमेणा-
पचयात् स्पर्शमध्यमोक्षकालानां यथोत्तरं सम्भवाच्च मध्यका-
लिकसम्बन्धात् स्पर्शमोक्षकालिकसम्बन्धयोः क्रमेण न्यूनाधिकत्व-
मसिद्धम् । एवं धनसम्बन्धस्य क्रमेणापचयान्मध्यसम्बन्धात् स्पर्श-
मोक्षकालिकसम्बन्धयोः क्रमेणाधिकन्यूनत्वमसिद्धम् । न हि क-
दाचिन्मध्यकालात् स्पर्शमोक्षकालौ क्रमेणायिमपूर्वकालयोः
सम्भवतो धेनोक्तं युक्तम् । बाधात् । तथा च सम्बन्धान्तरं योज्य-
मित्यस्यैवोपपन्नत्वे महतैतावता प्रपञ्चेन ।

हरिजान्तरकं शोधं यच्चैतत् स्याद्विपर्ययः ।

इति सर्वज्ञभगवदुक्तं कथं निर्वहतीति चेत् । मैवम् । सम्बन्ध-
संस्कृतस्पर्शमोक्षकालयोः स्फुटयोर्वस्तुभूतयोः सर्वदा मध्यका-
लात् क्रमेण पूर्वोत्तरावच्छंभावित्वेऽपि सम्बन्धासंस्कृतयोः स्थि-
त्यर्धेऽनयुततिथ्यन्तररूपस्पर्शमोक्षकालयोः पारिभाषिकत्वेनावा-
स्तवयोः कदाचिन्मध्यकालार्धधनसम्बन्धाभ्यां स्पर्शस्थित्यर्धमोक्ष-
स्थित्यर्धयोः क्रमेण न्यूनत्वे मध्यकालादयिमपूर्वकालयोः क्रमेण
सम्भवात् स्फुटो निर्वाहः । परन्तु ऋणसम्बन्धे धनसम्बन्धे च मध्य-
सम्बन्धात् क्रमेण मोक्षस्पर्शसम्बन्धयोरधिकत्वासम्भवः । मध्यका-
लात् पूर्वायिमकालयोर्मोक्षस्पर्शयोः पारिभाषिकयोः क्रमेणा-

सम्भवात् । अतः साक्षात् कष्टोक्तेरभावादिपर्यय इत्यनेन विपर्ययविज्ञेयस्यैव विवक्षितत्वम् । पूर्वं तु साधारणस्याच्छब्दस्य साधारण्येन व्याख्यानं कृतमित्यदोषः । ननु तथाप्यसकृत्सम्भनसाधने सम्भनस्य स्पष्टस्यर्गमोक्षकालाभ्यां सिद्धत्वेनर्णत्वमनात् स्यर्गसम्भनं न्यूनं भवत्येव । धनसम्भने मोक्षसम्भनं न्यूनं न भवत्येव । मध्यकालादाप्तवस्यर्गमोक्षकालयोः क्रमेणापिमपूर्वकालयोरसम्भवनिर्णयात् । अन्यथा स्थिरसम्भनासम्भवात् । किञ्चासकृत्सम्भनसाधनेन यत्कालात् स्थिरसम्भनं सिद्धं तत्कालस्य सूक्ष्मस्यर्गमोक्षकालत्वात् स्फुटस्थित्यर्द्धसाधनं व्यर्थम् । तस्य तज्ज्ञानार्थमेवावश्यकत्वात् । न च चन्द्रग्रहणरोत्या स्यर्गमोक्षकालयोर्ज्ञानार्थं स्फुटस्थित्यर्धात्किरिति वाच्यम् । गौरवाद्यर्थत्वाद्भूरिजात्तरकं बोध्यमित्यस्यानुपपत्तेश्चेति चेन्न । सम्भनयोरसकृत्साधनस्यानङ्गीकारात् । सकृत्साधितसम्भनस्य सात्तरत्वेऽपि भगवता स्वस्यात्तरेषाङ्गीकाराच्च । अत एव सम्भनं पुनरित्यत्र पुनरित्यस्य व्याख्यानमसकृदिति पूर्वमुक्तं न युक्तम् । किन्तु मध्यकालार्थं सम्भनस्य साधनात् स्यर्गमोक्षकालार्थमपि द्वितीयवारं सम्भनं साध्यमिति व्याख्यानम् । पुनरिति वाक्यालङ्करणं वा युक्ततरमिति । अथ यदा सूक्ष्मस्यर्गकालर्णत्वमने धनसम्भने च मध्यकालसदा स्यर्गस्थित्यर्धानतिथ्यन्तस्य सम्भनहीनस्य । स्यर्गकालत्वात्सम्भनाधिकतियेर्मध्यकालत्वात् तदन्तरे स्यर्गस्थित्यर्धं तात्कालिकसम्भनयोर्योगेन युक्तमित्युक्तरौत्योपपद्यते । एवं यदा मध्यकालर्णत्वमने सूक्ष्ममोक्षकालस्य धनसम्भने तदा सम्भनही-

नतिथ्यन्तस्य मध्यकालत्वात्सोचस्वित्यर्धयुततिथ्यन्तस्य सन्मना-
 धिकस्य मोचकालत्वात् तदन्तरे मोचस्वित्यर्धं सन्मनयोगयुक्त-
 मित्युपपन्नम् । न चासन्नसन्मनसाधनेन सूक्ष्मस्यर्धमोचयोः सिद्धौ
 सन्नसन्मनाङ्गीकारेणोक्तरीतेः सान्तरत्वात् कथं भगवतः सर्व-
 ज्ञस्यास्यां रीत्यामभिनिवेश इति वाच्यम् । असन्नसन्मनसाधने
 प्रयासाधिक्यभयाद्भगवता सर्वज्ञेन स्वल्पान्तराङ्गीकारात्साध-
 वाच चन्द्रग्रहणोक्तरीत्यानुगमार्थं स्फुटस्वित्यर्धसाधनस्यैवोक्ते-
 रिति दिक् । वस्तुतस्तु सूर्योदयाद्यत्र प्राक् स्यर्धोऽनन्तरं मध्य-
 कालस्तदा मध्यसन्मनात् स्यर्धसन्मनं सचिभलग्रचतुर्थभावसाधि-
 तं कदाचिद्भ्रूयं भवति । यत्र सोदयात् पूर्वं मध्यः परतो मोच-
 स्तत्र कदाचित् सचिभलग्रचतुर्भावानीतमध्यकालसन्मनात्सोच-
 कालसन्मनमधिकं भवति । यत्र चास्तात् पूर्वं स्यर्धः परतो मध्य-
 स्तदा मध्यकालसन्मनाद्वाचिसन्मन्वात् स्यर्धकालसन्मनं कदा-
 चिदधिकं भवति । यत्र चास्तात् पूर्वं मध्यकालः परतो मोच-
 स्तदापि मध्यकालसन्मनात्सोचकालसन्मनं राचिसन्मद्भ्रूयं न्यूनं न
 भवति । कदाचिदिति । ग्रहोदयग्रहास्तयोः कदाचिद्विपर्यय-
 सम्भवाद्भूरिजान्तरकं शोधमित्यस्य नाप्रसिद्धिः । एतेन सन्मन-
 मसन्नस्य साध्यं विपर्यय इति विपर्ययविशेष इति चेत्तं समाधानं
 निरस्तमिति तन्नम् । विमर्दार्धेऽप्युक्तरीतिस्तुष्येति सर्वमुपपन्नम् ।
 भास्कराचार्यस्तु ।

तिथ्यन्ताङ्गुलितागतात् स्थितिदलेनोनाधिकासन्मनं
 तत्कालोत्पत्तयतीवृसंज्ञातिभवस्वित्यर्धहीनाधिके ।

दर्शान्ते गणितागते धनमृषं यदा विधायासक्तत्
 ज्यैषौ प्रयद्दमोत्तवञ्चमयावेवं क्रमात् प्रस्तुटी ॥
 तन्मध्यकासान्तरयोः समाने स्पष्टे भवेतां स्थितिखण्डके च ।
 दर्शान्ततो मर्ददसोनयुक्तात् सञ्चोत्तनोत्तोलनकाल एवम् ॥
 इत्यनेन भगवद्गुणादतिस्वप्नमुक्तमित्यस्य पञ्चवितेन ॥ १७ ॥
 अथापिमयन्वस्वासङ्गतित्वनिरासार्थमधिकारसमाप्तिं फलिक-
 चाह ।

इति सूर्यग्रहणाधिकारः ॥

इति स्पष्टम् ।

रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे ।

सूर्यग्रहाधिकारोऽयं पूर्णो गूढप्रकाशके ॥

इति श्रीसकलगणकसार्वभौमबल्लालदैवज्ञात्मजरङ्गनाथगण-
 कविरचिते गूढार्थप्रकाशके सूर्यग्रहणाधिकारः सम्पूर्णः ॥

अथ परिलेखाधिकारो व्याख्यायते । तत्र तं सप्रयोजनं
 प्रतिजानीते ।

न क्थेकमृते यस्माद्भेदा ग्रहणयोः स्फुटाः ।

ज्ञायन्ते तत् प्रवक्ष्यामि क्थेकज्ञानमुत्तमम् ॥ १ ॥

यस्मात् कारणाद्ग्रहणयोस्त्वसूर्यग्रहणयोः । द्विवचनेन
 ग्रहणमेव पूर्वाधिकारयोरेकाधिकारत्वं गिरसम् । भेदाः कस्यां

दिशि स्वर्गमोक्षौ समीक्षणोन्मीक्षणे यक्षोऽन्नः कियानित्यादि-
भेदाः । स्फुटा नोलस्त्रितिसिद्धा वास्तवाः । हेद्यकं गोलस्त्रिति-
प्रदर्शकः कल्पितः प्रकारश्चेद्यकपदवाच्यसम् । अते विना ।
हेद्यकव्यतिरेकेणेत्यर्थः । न ज्ञायन्ते । तत् तस्मात् कारणात् ।
ग्रहणभेदज्ञानार्थमित्यर्थः । उत्तमं सूक्ष्मतद्भेदज्ञानसाधकं हे-
द्यकज्ञानम् । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं परिलेखसाधकपदं सूर्या-
न्नपुरुषोऽहं प्रवक्ष्यामि कथयामि ॥ १ ॥ तत्र प्रथमं वलनवृत्तं
लिखेदित्याह ।

सुसाधितायामवनौ बिन्दुं कृत्वा ततो लिखेत् ।

सप्तवर्गाङ्गुलेनादौ मण्डलं वलनाश्रितम् ॥ २ ॥

आदौ प्रथमं सुसाधितायां जलवत् समीकृतायामवनौ
पृथिव्यामभीष्टस्थाने बिन्दुं वृत्तमध्यज्ञापकचिह्नं कृत्वा ततस्त्रि-
कृत्वा सप्तवर्गाङ्गुलेनैकोनपञ्चाशदङ्गुलमितेन व्यासार्धेन मण्डलं
वृत्तं वलनाश्रितं प्रागुक्तस्फुटवलनमाश्रितं यत्र वलनाश्रयोभूतं
वलनदानार्थं वृत्तमित्यर्थः । लिखेत् ग्रहणभेदज्ञानेच्छुर्गणक
उल्लिखेत् । अत्रोपपत्तिः प्रागुक्ता ॥ २ ॥ अथ द्वितीयद्वितीय-
वृत्ते आह ।

ग्राह्यग्राहकयोगार्धसम्मिनेन द्वितीयकम् ।

मण्डलं तत् समासाख्यं ग्राह्यार्धेन तृतीयकम् ॥ ३ ॥

ग्राह्यग्राहकविम्बमानाङ्गुलयोगार्धमितेनाङ्गुलात्मकव्या-
सार्धेन द्वितीयमेव द्वितीयकं द्वितीयं वृत्तं लिखेत् । तद्वृत्तं

समाससञ्ज्ञं योगोत्पन्नत्वात् । तृतीयकं वृत्तं याज्ञवल्क्याङ्गुलार्धमितेन व्यासार्धेन लिखेत् । अत्रोपपत्तिः । ग्रहणे ग्रहस्य मानैक्यखण्डन्यूनत्वाद्विधेपो मानैक्यखण्डवृत्त इति विशेषदानार्थं मानैक्यखण्डवृत्तलेखनम् । तत् परिधिकेन्द्रयाहकार्धव्यासार्धवृत्तेन याज्ञवृत्तेऽवश्यं योगात् समाससञ्ज्ञम् । याज्ञवृत्तं तु ग्रहणभेदज्ञानार्थमत्युपयुक्तम् । न हि तद्वृत्तं विना तद्भेदज्ञानं सम्भवति ॥ ३ ॥ अथ तद्वृत्तेषु दिक्साधनातिदेशं स्वर्गमोक्षवस्तनदानार्थं स्वर्गमोक्षदिङ्ग्रहणं चाह ।

याम्योत्तराप्राच्यपरासाधनं पूर्ववद्दिशाम् ।

प्राग्निन्दोर्ग्रहणं पश्चान्मोक्षोऽर्कस्य विपर्ययात् ॥ ४ ॥

दिशामवृद्धिर्नाम मध्ये याम्योत्तराप्राच्यपरासाधनं पूर्ववत् । त्रिस्रातलेऽनुसंशुद्ध इत्यादित्रिप्रश्नाधिकारोक्तरीत्या कार्यम् । तथाहि । दादशाङ्गुलशङ्कोर्मध्यकेन्द्रस्थापितस्याद्यवृत्ते पूर्वाद्ये ह्यायाप्रवेशोऽपराद्ये ह्यायानिर्गमस्तच्चिह्नाभ्यां मत्स्यमुत्पाद्य रेखा याम्योत्तरा सा वृत्तबाह्येऽधिका सम्यार्जनीया । तदितरभागे वृत्तमध्ये पूरणीया वृत्ते याम्योत्तरा रेखा भवति । तदयमत्स्यात् पूर्वापरा रेखा सोभयतो वृत्तबाह्ये सम्यार्जनीया । सा वृत्ते पूर्वापरा रेखा भवतीति । चन्द्रस्य पूर्वदिशि ग्रहणं ग्रहणारम्भः स्वर्ग इति यावत् । पश्चिमदिशि मोक्षो ग्रहणान्तः । अर्कस्य विपर्ययात् स्वर्गमुक्ती ज्ञेये । ग्रहणादिरूपस्वर्गः पश्चिमाद्यां ग्रहणान्तरूपमोक्षः प्राच्यामित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । वृत्ते

विक्रमाधनेन दिग्ः समनखलीयाद्विताः । एतच्चिह्नाद्य-
 काकारेण ज्ञान्निवृत्तदिग्नां सत्त्वात् । तत्र सूर्यमोचदिग्नि-
 मासौ ज्ञान्निवृत्तशास्त्रपरानुसारेण चन्द्रसूर्ययोः सूर्यमोचौ
 निर्घोषौ । ग्रहभोगस्य तद्वृत्तानुसारित्वात् । ग्रीष्मचन्द्रः सूर्य-
 वृत्तान्तरितभूशाखां सूर्यगत्यबुद्धिममनां प्रति पश्चादागत्य
 मेखनारक्षं करोत्यतश्चन्द्रबिम्बस्य पूर्वभागे सूर्यः । भूभामति-
 क्रत्यापे चन्द्रो यदा गच्छति तदा चन्द्रस्य पश्चाद्भागे भूभा-
 वियोगोऽतः पश्चात्सोचः । सूर्ये चन्द्रः पश्चादानत्याच्छादय-
 त्यतः सूर्यस्य पश्चिमभागे सूर्यः पूर्वभागे मोच इति ॥ ४ ॥ अथ
 वलनवृत्ते वलनदानमाह ।

यथादिग्ं प्राग्ग्रहणं वलनं हिमदीधितेः ।

मौलिकं तु विपर्यस्तं विपरीतमिदं रवेः ॥ ५ ॥

चन्द्रस्य याज्ञस्य स्यान्निकं वलनं पूर्वचिह्नाद्यथादिग्ं दक्षिणं
 चेदक्षिणाभिमुखमुत्तरं चेदुत्तराभिमुखं पूर्वापरसूत्रादर्ध-
 ज्यावदक्षवाश्रितवृत्ते देखम् । अत एव तद्वृत्तं वलनाश्रितव-
 ञ्छम् । मौलिकं मोचकाखिकं तुकाराचन्द्रस्य वलनम् । वि-
 पर्यस्तं विपरीतं दक्षिणचिह्नात् पूर्वापरसूत्रादर्धज्यावदक्षिणं चेदु-
 त्तरदिग्भिमुखमुत्तरं चेदक्षिणदिग्भिमुखं देयमित्यर्थः । सूर्य-
 ग्रहणे विशेषमाह । विपरीतमिति सूर्यस्य याज्ञस्येदं स्यान्निकं
 मौलिकं वलनं विपरीतं व्यस्तम् । मौलिकं वलनं पूर्वचिह्नात्
 पूर्वापरसूत्रादर्धज्यावदक्षिणं चेदक्षिणदिग्भिमुखमुत्तरं चेदु-

त्तरदिग्भिमुखं स्यान्निकं वलनं पश्चिमचिह्नात् पूर्वापरसूत्रा-
 र्धव्यावहृष्टिषं चेदुत्तरदिग्भिमुखमुत्तरं चेद्विहृष्टिदिग्भि-
 मुखं देयमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रस्य पूर्वभागे स्वर्ग इति
 सममण्डलपूर्वचिह्नादखनान्तरेण स्वर्ग इति तद्वृत्ते यथात्र
 स्यान्निकं वलनं देयम् । पश्चिमोत्तराभिमुखस्य दक्षिणमाहृष्टि-
 षाभिमुखस्योत्तरत्वाच्चौत्तिकं वलनं पश्चिमचिह्नादिपरोतं दे-
 यम् । सूर्यस्य तु पश्चिमभागे स्वर्गात् पश्चिमचिह्नात् स्यान्निकं
 वलनं व्यस्तं देयम् । पूर्वभागे मोक्ष इति मौक्तिकं वलनं पूर्व-
 चिह्नाद्यथात्र देयमिति ॥ ५ ॥ अथ द्वितीयवृत्ते स्यान्निकमौ-
 क्तिकविशेषयोर्दानमाह ।

वलनाग्रान्नयेन्मध्यं सूत्रं यद्यत्र संस्पृशेत् ।

तत् समासे ततो देयौ विश्वेपौ ग्रासमौक्तिकौ ॥ ६ ॥

प्रथमवृत्ते यत्र स्यान्निकवलनार्थं यत्र च मौक्तिकवलनार्थं
 ज्ञातं तस्माच्चत् प्रत्येकं सूत्रं रेखामित्यर्थः । मध्यं वृत्तमध्य-
 विन्दुं केन्द्ररूपं प्रति नयेत् । तद्रेखात्मकं सूत्रं समासे समा-
 साख्यद्वितीयवृत्तपरिधौ यत्र यस्मिन् प्रदेशे संस्पृशेत् । स्वर्गं
 कुर्यात् मतसङ्घादादधिकरूपात् समावृत्तेऽर्धव्यावहृष्ट्यादिभ्यो
 स्यान्निकमौक्तिकौ विश्वेपौ यथायोग्यौ देयौ । अत्रोपपत्तिः ।
 वलनाग्रसूत्रं मानैक्यसङ्ख्यवृत्ते यत्र सङ्गं तत्र क्रान्तिवृत्तप्राच्य-
 परा वा ततः सूर्याचन्द्रस्य विश्वेपान्तरेण सन्नात् समावृत्ते
 वलनाग्रसूत्राद्विश्वेपो देयो ग्रहविमकोद्ग्राणार्थम् । परं सूर्यस्य-

दृष्टे । चन्द्रग्रहणे तु चन्द्रस्य विक्षेपवृत्तस्वत्वात् तदानीतवसना-
दानादवगतवसनापररेखा मानैक्यखण्डवृत्ते यत्र सग्रा तत्र क्रा-
न्तिवृत्तात्प्रसृतप्राच्यपरा विक्षेपमण्डले तत्स्थाने ह्याद्याचन्द्रा-
च्छादकः सूर्यो विक्षेपान्तरेण विक्षेपदिम्बिपरीतदिशि भव-
तीति वसनायसूत्रात् समासवृत्तेऽर्धज्यावच्छरो व्यसो देय
इति सिद्धम् । अत एव विपरीता श्रृङ्गाद्व्यस्येत्यय उक्तम् ॥ ६ ॥
अथ याज्ञवृत्ते स्यर्गमोक्षस्नानज्ञानमाह ।

विक्षेपायात् पुनः सूत्रं मध्यबिन्दुं प्रवेशयेत् ।

तद्ग्राह्यबिन्दुसंस्पर्शाद्ग्रासमोक्षौ विनिर्दिशेत् ॥ ७ ॥

विक्षेपायं समासवृत्ते यत्र सग्नं तस्मात् सूत्रं रेखामित्यर्थः ।
अत्र रेखा सरला नायातीति श्रृङ्गया प्रथमतोऽवधिदयान्तं
सूत्रं धृत्वा तदनुसारेण रेखा कार्येति सूत्रनार्थं सूत्रोक्तिः
सर्वचेति ध्येयम् । पुनर्द्वितीयवारं पूर्ववसनायाद्रेखाया मध्यके-
न्द्रावधिकायाः छतत्वात् तथैव विक्षेपायाद्रेखामित्यर्थः । वृत्त-
मध्यरूपकेन्द्रबिन्दुं प्रति गणकः प्रवेशयेत् प्रविष्टं कुर्यादित्यर्थः ।
तद्रेखायाद्बिम्बवृत्तपरिध्याः संयोगाद्ग्रासमोक्षौ स्यर्गमोक्षौ
गणको विनिर्दिशेत् कथयेत् । स्यार्गिकशरायसूत्रं याज्ञवृत्ते
यत्र सग्नं तत्र स्यर्गः । मौखिकशरायसूत्रं याज्ञवृत्ते यत्र सग्नं
तत्र मोक्ष इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । मानैक्यखण्डवृत्ते यत्र या-
ज्ञविकेन्द्रबिम्बकेन्द्रं तस्माद्ग्राहकार्धेन वृत्तं याज्ञवृत्तं याज्ञवृत्ते यत्र
सग्नं तत्र स्यर्गमोक्षौ भवतः । तत्र वृत्ताकरणसाधवाद्ग्राहकः-

केन्द्राद्वाङ्गकेन्द्रं यावत् सूत्रं मानैक्यखण्डमितं याद्वावृत्ते यत्र
लग्नं तत्र परिध्याः स्युर्गमोक्षौ स्वस्वव्यासार्धयोगात् ॥ ७ ॥
अथ ग्रहणे विक्षेपस्य दिग्ब्यवस्थां मध्यग्रहणज्ञानार्थं मध्यका-
लिकवलनदानं च श्लोकाभ्यामाह ।

नित्यशोऽर्कस्य विक्षेपाः परिलेखे यथादिशम् ।

विपरीताः शशाङ्कस्य तदशादथ मध्यमम् ॥ ८ ॥

वलनं प्राङ्मुखं देयं तद्विक्षेपैकता यदि ।

भेदे पश्चान्मुखं देयमिन्दोर्भिन्नोर्विपर्ययात् ॥ ९ ॥

अर्कस्य ग्रहणे चन्द्रविक्षेपाः परिलेखे ग्रहणभेददर्शनप्रकारे
यथादिशं यथास्मितदिशं नित्यशो नित्यं ज्ञेयाः । चन्द्रस्य
ग्रहणे चन्द्रविक्षेपा विपरीता दक्षिणाश्वेदुत्तरा उत्तराश्वेद-
क्षणाः । एतदनुरोधेनैव स्यात्तर्कमौलिकविक्षेपौ देयौ । न
यथागतदिशाविति ज्ञेयम् । अथानन्तरं तद्वशान्मध्यग्रहणकालि-
कविक्षेपदिशः सकाशात् सूर्यग्रहणे मध्यग्रहणकालिकस्यष्टविक्षे-
पदिकिञ्चाचन्द्रग्रहणे मध्यकालिकविक्षेपदिग्बिपरीतदिकिञ्चा-
दित्यर्थः । यदि चर्हित्यर्थः । तद्विक्षेपैकता तद्वलनं विक्षेपो
मध्यग्रहणकालिकविक्षेपः । अनयोरेकतैक्यं दिक्प्रबन्धेनेति शेषः ।
एकदिशीत्यर्थः । अत्र चन्द्रविक्षेपदिग्ब्यास्मितैव न विपरीत-
दिगिति ध्येयम् । प्राङ्मुखं पूर्वचिह्नसम्मुखम् । वलनाश्रितवृत्ते-
ऽर्धव्यावचन्द्रस्य मध्यमं वलनं मध्यग्रहणकालिकं स्फुटं वलनं
देयम् । भेदे वलनविक्षेपे दिग्भोर्भिन्नत्वे पश्चान्मुखम् । वलना-

अत्रितृत्तेऽर्ध्यावगमध्यग्रहणकालिकं चन्द्रस्य वलनं पश्चिमचि-
 क्रमसम्युक्तं देयम् । सूर्यग्रहणे विशेषमाह । भागेरिति । सूर्य-
 ग्रहणे सूर्यस्य वलनं विपर्ययादुक्तवैपरीत्यात् । एकदिशि पश्चि-
 मचिक्रमसम्युक्तं भिन्नदिशि पूर्वचिक्रमसम्युक्तं देवमित्यर्थः । फलि-
 तार्थस्तु चन्द्रग्रहणे मध्यकालवलनदिक्तत्कालविशेषयथागतदि-
 शोर्दक्षिणत्वं उत्तरचिक्रादलनाश्रिततृत्तेऽर्ध्यावगमध्यवलनं पू-
 र्वचिक्राभिमुखं देयम् । तथोरुत्तरत्वे दक्षिणचिक्रात् पूर्वाभि-
 मुखं वलनं देयम् । यदि दक्षिणवलनमुत्तरविशेषस्तदा दक्षि-
 णदिक्रिक्तादर्ध्यावत् पश्चिमचिक्राभिमुखं वलनं देयम् । य-
 द्युत्तरं वलनं दक्षिणविशेषस्तदा वलनाश्रिततृत्त उत्तरचिक्रात्
 पश्चिमचिक्राभिमुखं वलनमर्ध्यावद्देयम् । सूर्यग्रहणे तु द्वयो-
 र्दक्षिणत्वे वलनाश्रिततृत्ते दक्षिणचिक्रात् पश्चिमचिक्राभिमुखं
 वलनं देयम् । उत्तरत्वं उत्तरचिक्रात् पश्चिमाभिमुखं देयम् ।
 यदि दक्षिणं वलनमुत्तरविशेषस्तदोत्तरचिक्रात् पूर्वाभिमुखम् ।
 यद्युत्तरं वलनं दक्षिणविशेषस्तदा दक्षिणचिक्रात् पूर्वाभिमुखं
 देयमिति । भास्कराचार्यैस्समेतदुक्तफलितं साधनेन दक्षिणात्त-
 रवलनं क्रमेण सव्यापसव्यं देयमित्युक्तम् । अथोपपत्तिः । प्रथ-
 मस्योकोपपत्तिः स्यान्निकमैथिकश्चरदानोपपत्तावुक्ता । साह्य-
 विम्बकेन्द्रादिशेषान्तरेण साह्यकविम्बकेन्द्रं भवति । शरस्य कद-
 म्बाभिमुखत्वेन केन्द्रात् कदम्बाभिमुखश्चरदानार्थं कदम्बज्ञानं
 वलनाश्रिततृत्त आवगमकमतो वलनान्तरेण स्फुटिगम्यः क्रान्ति-
 तृत्तदिशां सत्त्वादुत्तरदक्षिणदिग्भ्यां मध्यवलनान्तरेण क्रान्ति-

वृत्तव्याप्त्योत्तररूपकदम्बौ दक्षिणोत्तरत इति पूर्वपश्चिमानु-
रोधेनैतद्दानं युक्ततरम् । यद्यपि चन्द्रग्रहणे प्ररस्य विपरीत-
दिक्कात् तच्छरदिग्यग्रहणेन सूर्यचन्द्रयोर्मध्यवखनदानमेकदिक्के
पश्चिमचिक्काभिमुखं भिन्नदिक्के पूर्वाभिमुखमित्येकोक्तिस्त्राघवं
तथापि सूर्यचन्द्रयोर्यग्रहभेदादेकोक्तौ मन्दबुद्धीनां भ्रमसम्भ-
वसद्वारणार्थं पृथगिवोक्तिः कृता । स्वतन्त्रेष्वस्य नियोगानर्ह-
त्वाच्च ॥ ९ ॥ अथ मध्यग्रहणं श्लोकाभ्यां परिलेखे दर्शयति ।

वलनायात् पुनः सूत्रं मध्यविन्दुं प्रवेशयेत् ।

मध्यसूत्रेण विक्षेपं वलनाभिमुखं नयेत् ॥ १० ॥

विक्षेपायास्त्रिखेद्वृत्तं ग्राहकार्धेन तेन यत् ।

ग्राह्यवृत्तं समाक्रान्तं तद्भक्तं तमसा भवेत् ॥ ११ ॥

वलनायान्मध्यकालिकवलनायात् पूर्वश्लोकोक्तात् सूत्रं रेखां
मध्यविन्दुं वृत्तमध्यचिक्कं प्रति पुनर्वारान्तरं पूर्वं स्यान्निकमौ-
लिकवलनायाभ्यां सूत्ररचना तथैवेत्यर्थः । प्रवेशयेत् । गणकः
प्रविष्टं कुर्यात् । मध्यसूत्रेणानेन मध्यकालिकविक्षेपं मध्यवल-
नायाभिमुखं नयेत् । वृत्तमध्यविन्दोरित्यर्थसिद्धम् । तथा च
वृत्तमध्यान्मध्यवलनायसूत्रे विक्षेपाङ्गुलानि गणयित्वा तदग्रे
विक्षेपायचिक्कं कुर्यादित्यर्थः । अस्माद्विक्षेपायाद्ग्राहकविम्बमा-
नार्धेन वृत्तं गणको लिखेत् । तेन वृत्तेन यद्यन्वितं ग्राह्यवृत्तं
समाक्रान्तं व्याप्तम् । यद्ग्राह्यवृत्तविभागरूपं तमसान्धकाररूपेण
ह्लादकेन यस्तमाच्छादितं स्यात् तन्वितं विभागं मध्यादिना

स्त्रिंशत् कुर्थादित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । वृत्ते मध्यसूत्रं कदम्बामि-
मुखं तत्र याज्ञकेन्द्राच्छरान्तरेण याज्ञकेन्द्रं तस्माद्वाहकार्धेन
वृत्तं याज्ञकबिम्बवृत्तं तेन याज्ञकवृत्तं यावदाक्रान्तं तावन्मध्य-
काले यस्मिन्मिति तद्भागस्य हस्तत्वेनाकाशे दर्शनात् तमसा यस्त-
मित्युक्तम् ॥ ११ ॥ ननु पूर्वकपाले ग्रहस्थयोः सम्भवे सर्वमुक्तमु-
पपन्नम् । पश्चिमकपाले ग्रहस्थसम्भवे परिलेखोक्तं वैपरीत्येन
भवति । तथाहि । यस्यां दिशि परिलेखे स्थितो मोक्षो वापर-
कपाले तस्य पश्चिमाभिमुखत्वेन दर्शने दिग्वैपरीत्यं प्रत्यक्षमि-
त्यत आह ।

द्वेद्यकं लिखता भूमौ फलके वा विपश्चिता ।

विपर्ययो दिशा कार्यः पूर्वापरकपालयोः ॥ १२ ॥

भूमौ फलके काष्ठपट्टिकायामित्यर्थः । वा विकल्पे भूमौ
लिखितस्येतसतो नयनासम्भवात् फलक इत्युक्तिः । द्वेद्यकं प्रा-
गुक्तं लिखता गणकेन विपश्चिता तत्त्वज्ञेन दिशां पूर्वादिदिशां
पूर्वापरकपालयोर्विपर्ययो व्यत्यासः कार्यः । यथा पूर्वकपाले
सव्यक्रमेण पूर्वादिद्वेद्यकं तथापरकपाले सव्यक्रमेण पूर्वादि-
द्वेद्यकं न कार्यम् । किन्तु पश्चिमस्थाने पूर्वा पूर्वस्थाने पश्चिमा ।
उत्तरदक्षिणदिग्भागे क्रमेणोत्तरदक्षिणे द्वेद्यके इत्यर्थः । तेन
पश्चिमकपाले ग्रहस्थसम्भवेऽपि परिलेखोक्तं सम्भवत्येवेति भावः ।
अत्रोपपत्तिः । दिग्वैपरीत्यं भवतीति पूर्वमेव वैपरीत्येन दिशां
द्वेद्यके परिलेखो यथास्त्रितो भवतीत्युक्तम् । भास्कराचार्यैश्च

नेतदुक्तम् । परिलेखेनामुक्यां दिग्भ्रमुकं भवतीति ज्ञानसा-
वशकत्वेन तस्य तत्रावाधात् । न हि यथाकाशे तथा दर्शनम-
पेक्षितम् । भूमौ फलके वाकाशादीनां वास्तवानामभावात् ।
अत एव किञ्चिद्भ्रुनशादृशेन दृष्टान्तत्वमिति ध्येयम् ॥ १२ ॥
अथानादेश्यग्रहणमाह ।

स्वच्छत्वाद्वादशांगोऽपि ग्रस्तसन्द्रस्य दृश्यते ।

लिप्तात्रयमपि ग्रस्तं तीक्ष्णत्वान्न विवस्वतः ॥ १३ ॥

चन्द्रबिम्बस्य द्वादशांगो यस्त आच्छादितः । अपिब्रह्मा-
दाच्छादनेन तेजोहीनतया दृश्यतासम्भावनायामित्यर्थः । न
दृश्यते । हेतुमाह । स्वच्छत्वादिति । तदतिरिक्तसम्पूर्णदृश्यभा-
गस्य स्वच्छत्वाज्ज्योत्स्नावत्त्वात् । तथा च तज्ज्योत्स्नाधिष्येण य-
स्योऽप्यस्योऽङ्गः स्नाकारेण न दृश्यते ज्योत्स्नावत्त्वेन दूरतया
भासते । सूर्यस्य लिप्तात्रयं यस्तमपि न दृश्यते । अत्र हेतुमाह ।
तीक्ष्णत्वादिति । सूर्यस्य तेजसौदृश्यास्योक्तयनप्रतिघातार्हत्वा-
च्चेत्यर्थः । दृष्टवसिष्ठेन तु ।

यस्तं ब्रह्माङ्गस्य कलादयं चेत्

कलात्रयं भानुमतो न लक्ष्यम् ।

तत् किञ्चिद्भ्रुनं श्रुदयास्तकाले

लक्ष्यं यतसौ करगुम्फहीनौ ॥

इत्युक्तम् । अत उदयास्तकाले उक्तमदृश्यं दृश्यमिति ध्येयम् ॥ १३ ॥

अथेष्टयासपरिलेखार्थं यावकमार्गं ज्ञानं स्नाकचयेणाह ।

स्वसञ्ज्ञितास्त्रयः कार्या विज्ञेपाद्येषु बिन्दवः ।
 तत्र प्राङ्मध्ययोर्मध्ये तथा मौक्तिकमध्ययोः ॥ १४ ॥
 लिखेन्मत्स्यौ तयोर्मध्यान्मुखपुच्छविनिःसृतम् ।
 प्रसार्य सूत्रद्वितयं तयोर्यत्र युतिर्भवेत् ॥ १५ ॥
 तत्र* सूत्रेण विलिखेच्चापं बिन्दुत्रयस्यूता ।
 स पन्था ग्राहकस्योक्तो येनासौ सम्प्रयास्यति ॥ १६ ॥

विज्ञेपाद्येषु स्यान्निकमौक्तिकमाध्यविज्ञेपाणां पूर्वं स्वस्वस्थाने
 स्वर्गमोक्षमध्ययदृष्टान्नामार्थं दत्तानामयिमभागेषु स्वसञ्ज्ञया
 सङ्केतिता बिन्दवस्त्रयः कार्याः स्वर्गत्रयाद्ये स्वर्गचिह्नाङ्कितो
 बिन्दुर्मोक्षत्रयाद्ये मोक्षचिह्नाङ्कितो बिन्दुर्मध्यत्रयाद्ये मध्यचिह्ना-
 ङ्कितो बिन्दुरिति त्रयो बिन्दवो गणकेन स्थाप्याः । तत्रो-
 पस्थितबिन्दुत्रयमध्ये प्राङ्मध्ययोः स्वर्गमध्यबिन्दोर्मध्येऽन्तराले
 मौक्तिकमध्ययोस्तत्सञ्ज्ञयोर्बिन्दोस्तथान्तराले प्रत्येकं मत्स्यं लि-
 खेदित्यन्यतरद्वये गणको मत्स्यौ लिखेत् । तयोर्मत्स्ययोर्मध्याङ्ग-
 र्भान्मुखपुच्छाभ्यां विनिःसृतं निष्काशितं प्रत्येकं सूत्रमिति
 सूत्रद्वितयम् । प्रसार्याद्येषुपि स्वमार्गेण निःसार्य तयोः स्वस्वमा-
 र्गप्रसारितसूत्रयोर्यत्र प्रदेशे युतिर्योगः स्यात् तत्र प्रदेशे केन्द्रं
 प्रकल्प्य सूत्रेण बिन्दुत्रयस्य स्यूता प्रकल्पितकेन्द्रबिन्दुत्रयान्य-
 तमबिन्दन्तरसूत्रेण व्यासार्धरूपेणेत्यर्थः । चापं वृत्तैकदेशरूपं
 धनुर्बिन्दुत्रयस्यूतं लिखेत् । गणकः कुर्यादित्यर्थः । स चापा-

* तेन इति पाठान्तरम् ।

तत्रको वृत्तैकदेशे ग्राहकस्य पन्था मार्गः कथितः । येन मार्गे-
णासौ ग्राहकः सम्प्रयास्यति ग्राह्यविम्बच्छादनार्थं गमिष्यति ।
परिलेखस्य ग्रहणकालपूर्वकालावश्यावित्वात् । अत्रोपपत्तिः ।
इष्टेऽङ्गि मध्ये प्राक्पश्चादिति त्रिप्रश्नाधिकारान्तर्गतलोकोप-
पत्तिः प्राक् प्रतिपादिता ॥ १६ ॥ अथेष्टयासपरिलेखं श्लोक-
त्रयेणाह ।

ग्राह्यग्राहकयोगार्धात् प्रोज्ज्येष्टग्रासमागतम् ।

अवशिष्टाङ्गुलसमां शलाकां मध्यविन्दुतः ॥ १७ ॥

तयोर्मार्गेण्मुखीं दद्याद्वासतः प्राग्यद्वाश्रिताम् ।

विमुञ्चतो मोक्षदिशि ग्राहकाध्वानमेव सा ॥ १८ ॥

स्युग्नेद्यत्र ततो वृत्तं ग्राहकार्धेन संलिखेत् ।

तेन ग्राह्याद्यदाक्रान्तं तत् * तमोग्रस्तमादिशेत् ॥ १९ ॥

मानैक्यखण्डादिष्टकालिकाभीष्टयासमागतं चन्द्रग्रहणाधि-
कारोक्तप्रकारावगतं त्यक्त्वावशिष्टे चान्यङ्गुलानि तत्प्रमाणां
शलाकां यष्टिं मध्यविन्दुतो वृत्तत्रयमध्यकेन्द्रविन्दोः सक्रातात्
तयोः स्युर्धमोक्षविशेषाययोर्मार्गेण्मुखीं सम्बद्धमार्गचापरेखाभि-
मुखीं मार्गरेखासक्तां दद्यात् । कथमित्यत आह । वासत इति ।
मध्यवासतः प्राक् पूर्वकाले ग्राह्यश्रितां ग्रहस्यर्धस्पर्शकरायसम्ब-
न्धिमार्गचापरेखासक्तां शलाकाम् । विमुञ्चतो मुच्यमानान्तर्ग-
ताभीष्टयासस्य शलाकाम् । मोक्षदिशि । मोक्षविशेषायसम्बन्धि-

* तदा इति पाठान्तरम् ।

यथा तद्वृत्तं कृतं तथेत्यर्थः । वृत्तं कुर्यात् । तद्वाङ्मण्डल्यु-
तिर्लिखितवृत्तयाङ्गवृत्तयोः संयोगो यत्र यस्यां दिशि तत्र
तस्यां दिशि निमीलनं याङ्गबिम्बस्य निमज्जनं स्यात् । अत्रो-
पपत्तिः । सम्मीलनकाले याङ्गयाहककेन्द्रान्तरं मानार्धान्तर-
मितं कर्षः । अन्यथा तदनुपपत्तेः । स याङ्गकेन्द्रात् स्यर्धमार्गे
यत्र अङ्गस्यत्र याहककेन्द्रम् । तस्माद्वाहकवृत्तं याङ्गमण्डलं यत्र
स्युन्नति तत्र निमीलनं स्पष्टम् ॥ २१ ॥ अयोन्मीलनपरिलेखमाह ।

एवमुन्मीलने मोक्षदिङ्मुखीं सम्प्रसारयेत् ।

विलिखेन्मण्डलं प्राग्बदुन्मीलनमथोक्तवत् ॥ २२ ॥

उन्मीलने उन्मीलनज्ञानार्थमित्यर्थः । एवं बिम्बमानान्त-
रार्धमितां ब्रह्माकां मोक्षदिङ्मुखीं मौक्षिकब्रह्मरायविभागाभि-
मुखीं मध्यबिन्दोः सकाशात् सम्प्रसारयेद्दृष्ट्यादित्यर्थः । प्राग्बत्
सम्मीलनार्थं दत्तब्रह्माकास्याग्निर्कर्मयोगस्यानाद्वाहकार्धेन
वृत्तं कृतं तथेत्यर्थः । मौक्षिकमार्गदत्तब्रह्माकायोगस्यानाद्वाह-
कवृत्तं कुर्यात् । अथानन्तरमुक्तवद्वाहकयाङ्गवृत्तयोगो यस्यां
तस्यां दिशीत्यर्थः । उन्मीलनं याङ्गबिम्बस्योन्मज्जनं स्यात् । अत्रो-
पपत्तिः । उन्मीलनेऽपि याङ्गयाहककेन्द्रान्तरं मानार्धान्तरमितं
कर्षः । परमपरमोक्षदिशीति युक्तिस्तुत्या ॥ २२ ॥ अथ ग्रहणे
चन्द्रस्य वर्णानाह ।

अर्धादूने सधूमं स्यात् कृष्णमर्धाधिकं भवेत् ।

विमुञ्चतः कृष्णताम्रं कपिलं सकलग्रहे ॥ २३ ॥

अर्धादध्विम्बादूने न्युने यस्ते सति सधूसं यासीद्यबिम्बं धूस-
वर्षं स्यात् । अर्धाधिकं यस्तबिम्बं कृष्णं स्यात् । विमुञ्चत एतद-
नन्तरं यस्तमधिकमपि मुक्तुमुत्सृज्यति मोक्षारम्भोत्सृज्यस्य पा-
दोनबिम्बाधिकयस्तस्यासम्पूर्णस्येत्यर्थः । कृष्णतासं श्यामरक्तमिश्र-
वर्णः । सम्पूर्णग्रहणे कपिलं पिशङ्गवर्णं बिम्बं स्यात् । अत्र भू-
भाषास्येजोऽभावतया चन्द्राच्छादकत्वादेते वर्णाः सम्भवन्ति ।
सूर्यस्य तु चन्द्रो जलगोलरूप आच्छादकः स दर्शान्तदिवसे-
ऽस्मद्दृष्ट्यार्थं सदा कृष्ण एवेति कृष्ण एव सूर्यस्य यस्तोऽत्रः सर्वदा ।
अत एवाविहृतत्वाद्भगवता वर्णो नोक्तः ॥ २३ ॥ अथोक्तश्चेद्य-
कस्य गोप्यत्वमाह ।

रहस्यमेतद्देवानां न देयं यस्य कस्यचित् ।

सुपरीक्षितशिष्याय *देयं वत्सरवासिने ॥ २४ ॥

एतद्ग्रहणश्चेद्यकं देवानां गोप्यं वस्तु । यस्य कस्यचिद्यस्यै
कस्यैचिदपरीक्षिताय न देयम् । कस्यैचिद्देयमित्यर्थ्यागतं वि-
वृणोति । सुपरीक्षितशिष्यायेति । सुपरीक्षितमित्यत्र हेतुगर्भं
विश्लेषणमाह । वत्सरवासिन इति । वर्षपर्यन्तं तत्सङ्गत्या तस्य
तत्त्वतया ज्ञानं भवत्येवेति भावः ॥ २४ ॥ अर्थायिमग्रन्थस्यास-
ङ्गतित्वनिरासार्थमधिकारसमाप्तिं फक्किकयाह ।

इति क्क्यकाध्यायः ॥

* दातव्यं ज्ञानमुत्तमम् इति पाठान्तरम् ।

ग्रहणभेदज्ञापकपरिलेखप्रतिपादनं परिपूर्तिमाप्तमित्यर्थः ।
इदं दशभेदग्रहणितमित्युक्त्वा गणितक्रियाभावाद्ग्रहणाधिका-
रान्तर्गतं नाधिकारान्तरम् । अत एवाधिकार इत्युपेक्षाध्याय
इत्युक्तम् ।

रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे ।

द्वेष्टकं ग्रहणान्तं तु पूर्णं गूढप्रकाशके ॥

इति श्रीसकलगणकसार्वभौमब्रह्मसिद्धदेवज्ञात्मजरङ्गनाथग-
णकविरचिते गूढार्थप्रकाशके द्वेष्टकाध्यायः सम्पूर्णः ॥

अथ युत्याभासग्रहणनिरूपणेन संसृततयारब्धो ग्रहयुत्य-
धिकारो व्याख्यायते । तत्र युतिभेदानाह ।

ताराग्रहाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमौ ।

समागमः शशाङ्केन सूर्येणास्तमनं सह ॥ १ ॥

ताराग्रहाणां भौमादिपञ्चग्रहाणां परस्परं योगे युद्धस-
मागमौ वक्ष्यमाणलक्षणभिन्नौ स्तः । चन्द्रेण सह पञ्चतारान्य-
तमस्य योगः समागमसञ्ज्ञः । सूर्येण सह पञ्चताराणामन्यत-
मस्य चन्द्रस्य वा योगस्तदस्तमनं पूर्णास्तङ्गतत्वम् । न त्वस्तमा-
चम् । युत्यभावे प्रागपरकाले तस्य सत्त्वात् ॥ १ ॥ अथ युते-
र्मतैश्वर्यं सार्धश्लोकेनाह ।

श्रीघ्ने मन्दाधिकेऽतीतः संयोगो भवितान्यथा ।

द्वयोः प्राग्यायिनोरेवं वक्रिणोस्तु विपर्ययात् ॥ २ ॥

प्राग्यायिन्यधिकेऽतीतो वक्रिण्येष्यः समागमः ।

द्वयोर्ग्रहयोर्योगोऽभिमतस्त्वयोर्ग्रहयोर्मध्ये यः शीघ्रगतिर्ग्रह-
 स्त्रिभङ्ग मन्दाधिके मन्दगतिग्रहादधिके सति तयोः संयोगो
 युतिसञ्ज्ञो गतः पूर्वं जात इत्यर्थः । अन्यथा मन्दगतिग्रहे
 शीघ्रगतिग्रहादधिके सतीत्यर्थः । तयोर्योगो भविता एष्यः ।
 एवमुक्तं गतैश्वर्यम् । द्वयोर्ग्रहयोः प्राग्याचिनाः पूर्वगतिकयोर्भ-
 वति । वक्रिणोर्वक्रगतिग्रहयोर्विपर्ययादुक्तवैपरोत्यात् । तुकारा-
 द्भूतैश्चो योगो भवति । शीघ्रगतिग्रहे मन्दगतिग्रहादधिक एष्यः
 संयोगो मन्दगतिग्रहे शीघ्रगतिग्रहादधिके गतः संयोग इत्यर्थः ।
 अथैकस्य वक्रत्व आह । प्राग्याचिनीति । द्वयोर्मध्य एकतरस्त्रिभङ्ग
 वक्रिणि सति तदा वक्रगतिग्रहात् पूर्वगतिग्रहेऽधिके सति गतो
 योगः । यदा तु पूर्वगतिग्रहाद्वक्रगतिग्रहेऽधिके सति समा-
 गमो योग एष्यः स्यात् । अत्रोपपत्तिः । पूर्वगतयोर्ग्रहयोर्मध्ये
 शीघ्रगत्याधिकत्वेऽप्ये योगासम्भवात् पूर्वयोगो जातः । मन्दग-
 त्याधिकत्वे शीघ्रगस्य न्यूनत्वादप्ये योगो भविष्यति । वक्रिणोस्तु
 शीघ्रगत्याधिकत्वेऽप्ये तन्न्यूनत्वेन योगसम्भवादेश्चो योगो मन्दग-
 त्याधिकत्वे शीघ्रगस्योत्तरोत्तरं न्यूनत्वसम्भवेनाप्ये योगासम्भवा-
 द्भूतो योगः । अथ वक्रगतिग्रहात् पूर्वगतिग्रहेऽधिक उत्तरोत्तरं
 योगासम्भवाद्भूतो योगः । पूर्वगतिग्रहाद्वक्रगतिग्रहेऽधिके वक्र-
 गतिग्रहस्य न्यूनत्वेनाप्ये योगसम्भवादेश्चः संयोग इति ॥ २ ॥
 अथ युतिकाशे तुल्यग्रहयोरानयनं युतिकाशस्य गतैश्वरिणा-
 द्यानयनं च धार्धकौकचवेद्याह ।

ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिलिप्तासमाहताः ॥ ३ ॥
 भुक्त्यन्तरेण विभजेदनुलोमविलोमयोः ।
 द्वयोर्वक्रिण्यथैकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत् ॥ ४ ॥
 लब्धं लिप्तादिकं शोध्यं गते देयं भविष्यति ।
 विपर्ययादक्रगत्योरेकस्मिंस्तु धनव्ययौ ॥ ५ ॥
 समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थितौ ।
 विवरं तद्दुद्भुत्य दिनादि फलमिष्यते ॥ ६ ॥

युतिसम्बन्धिनोर्यद्द्वयोरभीष्टैककालिकयोरन्तरस्य कक्षाः पृ-
 थक् स्वस्वगतिकक्षाभिर्गुणिताः कर्म द्वयोर्ग्रहयोरनुलोमविलो-
 मयोर्मार्गगयोर्वक्रगयोर्वित्यर्थः । स्फुटगत्यन्तरेण गणको भजेत् ।
 विभेषमाह । वक्रिणीति । अथानन्तरं द्वयोर्मध्य एकतरे वक्रिणि
 सति तयोर्गतियोगेन भजेत् । फलं कक्षादि खं खं गते योगे
 सति ग्रहयोर्मार्गगयोः शोध्यं भविष्यति । एष्ये योगे सति तयो-
 र्देयं योज्यम् । द्वयोर्वक्रगत्योः खं खं फलं विपर्ययादुक्तवैपरी-
 त्यात् कार्यम् । गते योगे योज्यम् । एष्ययोगे हीनमित्यर्थः ।
 द्वयोर्मध्य एकतरे तुकारादक्रिणि सति तयोर्ग्रहयोर्वक्रमार्ग-
 गयोः स्वस्वकक्षात्मकफलाद्गौ धनव्ययौ युतहीनौ कार्यौ । यथा-
 हि । गतयोगे मार्गगग्रहे स्वफलं हीनं वक्रिणि ग्रहे योज्यम् ।
 एष्ययोगे वक्रग्रहे शोध्यम् । मार्गग्रहे योज्यमिति । एवं कृते
 तौ युतिसम्बन्धिनौ ग्रहौ भगणसंस्थौ भगणे राश्याधिहितचक्रे
 संस्थितिर्ययोस्तौ राश्याद्यात्मकौ समलिप्तौ समकक्षौ स्तः ।

लिप्तापदस्य भगवत्प्रवचनोपलक्षणत्वेन समौ स इत्यर्थः । अथ
 युतिकालज्ञानमाह । विवरमिति । अभीष्टकालिकयोर्युतिस-
 न्बन्धिनेर्यहयोरन्तरं कलात्मकं तदत् समकलोपयुक्तफलज्ञा-
 नार्थं यथा गतिगुणितमन्तरं गतियोगेन गत्यन्तरेण भक्तं तथे-
 त्यर्थः । तेन हरेण भक्ता फलं दिनादिकं गतैव्ययुतिवशाद्-
 भीष्टकालाद्गतैव्यमुच्यते । तत्समये तद्युतिकाखे तौ यदौ समौ
 स इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । गत्यन्तरेण गतिकलास्तदा यहा-
 न्तरकलाभिः का इति फले गतयुतौ यदयोः शोधे । एव्ययुतौ
 योव्ये । द्वयोर्वक्त्रे गत्यन्तरभक्तफले गतयुतौ यदयोर्योव्ये ।
 एव्ययुतौ शोधे । वक्रयहयोत्तरोत्तरं न्यूनत्वात् । अथैको वकी
 तदा तयोरन्तरं प्रत्यहं गतियोगेनोपचितम् । अतो गतियोग-
 हरेणागतं फलं गतियोगे मार्गगगहे हीनं पूर्वं तस्य न्यूनत्वात् ।
 वक्रयहे योव्यम् । पूर्वं तस्याधिकत्वात् । एव्ययोगमार्गगगहे यो-
 व्यम् । उत्तरोत्तरमधिकत्वात् । वक्रयहे शोधम् । तस्याये न्यू-
 नत्वात् । गतियोगेन गत्यन्तरेण वा दिनमेकं सभ्यते तदा-
 न्तरकलाभिः किमित्यनुपातेन गतैव्यदिनाद्यम् ॥ ६ ॥ अथ
 बुद्धमार्थमुपकरणानि साध्यानीत्याह ।

कृत्वा दिनक्षपामानं तथा विक्षेपलिप्त्रिकाः ।

नतोत्तरं साधयित्वा स्वकाक्षग्रवशात् तयोः ॥ ७ ॥

तयोः समधोर्यहयोर्दिनक्षपामानं प्रत्येकं दिनमानं रात्रि-
 मानं प्रसाध्य विक्षेपकलाः । तथा प्रसाध्येत्यर्थः । अथ भगवता

विशेषकलाः प्रसाध्येत्यस्य दिनरात्रिमानं प्रसाध्येत्येतदनन्तरमु-
 क्तेर्दिनरात्रिमानं स्पष्टक्रान्तिजचरेण न साध्यम् । किन्तु सम-
 ग्रहीष्यरासंज्ञातकेवलक्रान्तिजचरेण साध्यमिति सूचितम् ।
 समग्रग्रहयोः प्रत्येकं नतकालमुन्नतकालं प्रसाध्य । अत्र समु-
 च्ययार्थकं तथेत्यश्वेति । एतदर्थमेव दिनरात्रिमानं प्रसाध्येति
 पूर्वमुक्तम् । समनन्तरोक्तं दृक्कर्म कार्यमिति वाक्यशेषः । ननु
 नतोन्नतं कथं साध्यं ग्रहोदयाज्ञानात् तदवधिकालमानज्ञा-
 नाभावात् । न हि ग्रहस्य दिनरात्रिगतकालज्ञानं विनापि
 केवलदिनरात्रिमानाभ्यां तत्सिद्धिरत आह । स्वकालग्रवशा-
 दिति । यस्मिन् काले समौ ग्रहौ जातौ तात्कालिकलग्नं पूर्वा-
 ऋतप्रकारावगतं तद्वशात् तद्ग्रहणादित्यर्थः । स्वकात् समग्रहात्
 प्रत्येकमुन्नतनतकालौ साध्यावित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । युति-
 कालिकलग्नमधिकसञ्ज्ञं प्रकल्प्य समग्रहं न्यूनसञ्ज्ञं प्रकल्प्य ।

भोग्यासूनूकस्याथ भुक्तासूनधिकस्य च ।

समीच्यान्तरलग्नासूनेवं स्यात् कालसाधनम् ॥

इति चिप्रन्नाधिकारोक्त्वा ग्रहस्य दिनगतं रात्रिगतं प्रसाध्य
 दिने दिनगतशेषयो रात्रौ रात्रिगतशेषयोर्यदस्यं तदुन्नतम् ।
 तेनोक्तं दिनार्धं रात्र्यर्धं वा ग्रहस्य नतम् । दिनलग्नपामानं नतो-
 न्नतमित्येकवचनेन समग्रहयोरभिन्नं दिनमानं रात्रिमानं नत-
 मुन्नतं चेति सूचनादपि नोदयलग्नलग्नाभ्यामन्तरकालः प्रत्येकं
 भिन्नः साध्यः । न वा स्पष्टक्रान्तिजचरेण दिनरात्रिमाने प्रत्येकं
 पूर्वमुदयलग्नस्यैवासिद्धेरिति स्फुटीकृतम् । अत्रोपपत्तिः । ता-

त्कालिकार्कसग्राभां यथा सूर्यस्योदयगतकालस्यथा तात्कालिकयहसग्राभां ग्रहोदयगतकालः सिद्ध्यति । यद्यपि सूर्यस्य क्रान्तिवृत्तस्यत्वात् सूर्यस्य युक्तः कालः । ग्रहस्य तु क्रान्तिवृत्तस्यत्वानिबन्धादुक्तरीत्या गतकालस्य क्रान्तिवृत्तस्यग्रहचिह्नोद्यत्वेऽपि ग्रहविम्बीयत्वाभावादयुक्तत्वम् । अतएव वक्ष्यमाणदृक्कर्मसंज्ञकतपहादानीतकालो ग्रहविम्बीयस्यथापि वक्ष्यमाणदृक्कर्मार्थं ग्रहचिह्नोद्यत्सैवापेक्षितत्वात् धृतिः ॥ ७ ॥ अथाद्यदृक्कर्म तसंस्कारं च ग्रहस्य ज्ञोकाभ्यामाह ।

विषुवच्छाययाभ्यस्ताद्विज्ञेपाद्वाद्गोहृतात् ।

फलं खनतनाडीघ्नं स्वदिनार्धविभाजितम् ॥ ८ ॥

लब्धं प्राच्यामृणं सौम्याद्विज्ञेपात् पश्चिमे धनम् ।

दक्षिणे प्राक्पाले खं पश्चिमे तु तथा क्षयः ॥ ९ ॥

अत्रभया गुणिताद्ग्रहविज्ञेपादानीताद्वाद्गोहृतात्तत् खनतनाडीघ्नं विज्ञेपसम्बन्धिग्रहस्य नतघटीभिर्गुणितं तस्यैव दिनार्धेन भक्तं रात्रौ रात्र्यर्धेनेत्यर्थसिद्धम् । अत्र समयहयोः पूर्वोक्तप्रकारेण दिनमानगतयोरभिन्नत्वात् खगल उभयानावच्छकोऽपि युतियुतिरिक्तदृग्ग्रहाणां प्रयोजनतया साधनवैयधिकरस्यव्यावृत्त्यर्थं खपदं भगवता दत्तम् । वस्तुतस्तु दृग्ग्रहयोस्तुल्यत्वे भगवताद्ये युतेरुक्तत्वात् तात्कालिकयोः स्पष्टयोः रतुस्यत्वेन दृक्कर्मसाधनार्थं नतदिनमानयोस्तयोर्भिन्नत्वेन खपदं युक्तं प्रयुक्तम् । न तु स्पष्टक्रान्तिअचरोत्पन्नदिनमानयो-

भेदात्तभेदाच्च स्वमित्युक्तम् । तस्माधनस्य वैयधिकरणेनाप्रस-
 न्नेरिति ध्येयम् । उत्तरीत्योत्तरादिचेपास्तत्कसात्मकं प्राच्यां
 प्राङ्गपाले ग्रहस्य हीनम् । पश्चिमकपाले योज्यम् । दक्षिणे तथा
 विषेपे । तुकारात् तदुत्पन्नं फलं प्राङ्गपाले योज्यं पश्चिमक-
 पाले हीनं कार्यम् ॥ ६ ॥ अथाथनदृक्कर्माह ।

सत्रिभयद्दजक्रान्तिभागघ्नाः क्षेपलिप्तिकाः ।

विकलाः स्वमृणं क्रान्तिक्षेपयोर्भिन्नतुल्ययोः ॥ १० ॥

विषेपकलाः पूर्वस्थाधिता रात्रिचययुतग्रहोत्पन्नक्रान्त्यंशैर्गु-
 ष्ठिता विकला भवन्ति । ता अथदृक्कर्मसंज्ञितग्रहे विकलास्थाने
 क्रान्तिक्षेपयोः सत्रिभयद्दस्य क्रान्तिग्रहस्य विषेपः । अनयोर्भि-
 न्नतुल्ययोर्भिन्नैकदिक्कयोः सतोः क्रमेण स्वमृणं कार्याः । अत्रो-
 पपत्तिः । विषेपदृक्तस्य ग्रहविम्बोपरिध्रुवप्रोतस्यदृक्तं स्पृष्टा
 क्रान्तिदृक्ते ग्रहासजे यत्र सगति तस्य ग्रहचिह्नस्थान्तरे याः
 क्रान्तिदृक्ते कलास्था आयनकलासादानयनार्थं क्षेपं ग्रहचरः
 कदम्बाभिमुखः कर्णः । तस्यम्बुद्वाराचदृक्तप्रदेशध्रुवप्रोतस्य-
 दृक्तसम्यातयोरन्तरे दुराचदृक्ते भुजः । ध्रुवप्रोतदृक्ते स्पृष्टरो
 ग्रहविम्बतसम्यातान्तरे कोटिः । अतस्त्रिभ्याकर्णैऽथनवस्रज्या
 भुजसादा चरकर्णे क इत्यनुपातेन दुराचदृक्ते सुव्याप्रमाणेन
 भुजकलाः । न तु ग्रहचिह्नतद्वृत्तसम्यातान्तरे क्रान्तिदृक्ते भुज-
 कलाः क्रान्तिदृक्तस्य तिर्यङ्गेन तादृक्क्रान्तिदृक्तप्रदेशस्य तिर्य-
 ङ्गाहुचलासम्भवात् । आयनवस्रज्या भुजस्त्रिभ्या कर्णो यष्टिः

कोटिसद्वर्गान्तरपदरूपेति चेन्न गोखे प्रत्यक्षम् । अतोऽनुपाते न
 क्षतिः । तत्र भगवता लोकानुकम्पया गणितसुखार्थं द्युराच-
 वृत्तस्यभुजकलाः क्रान्तिवृत्तस्या अङ्गीकृताः खल्यान्तरत्वात् ।
 अतोऽयनवलनज्या शरकलाभिर्गुण्या त्रिज्यया भाज्येति प्राप्ते
 भगवतायनवलनस्य सचिभयद्वक्रान्तिभागत्वेनाङ्गीकारात् त-
 द्भागो अष्टपञ्चाशता गुणनीया ज्या भवति । यतः परमाश्च-
 तुर्विंशत्यंशा अष्टपञ्चाशता गुणिताः पञ्चोनाः परमक्रान्तिज्या
 जाता । इयं शरगुणा त्रिज्याभक्तायनकलास्तत्र विकलात्मक-
 फलार्थं षष्टिगुण इति सचिभयद्वक्रान्तिभागगुणितो यद्विच्छे-
 पोऽष्टपञ्चाशत्षष्टिघातेन विंशत्युनेन पञ्चत्रिंशच्छतेन गुण्यस्त्रि-
 ज्यया भक्त इति सिद्धम् । अत्रापि साधवाहुणस्य त्रिज्यामि-
 तत्वेन खल्यान्तरत्वादङ्गीकाराहुणहरयोर्नाश इत्युपपन्नं सचि-
 भेत्यादिविकला इत्यन्तम् । भास्कराचार्यैस्तु ।

आयनं वलनमस्फुटेषुणा सङ्गुणं द्युगुणभाजितं हतम् ।

पूर्णपूर्णधृतिभिर्गहाश्रितव्यचभोदयद्वदायनाः कलाः ॥

इति सूक्ष्ममस्मादुक्तम् । धनर्णोपपत्तिस्तु मकराद्युत्तरायणे
 दक्षिणध्रुवाद्दक्षिणकदम्बोऽधः । उत्तरध्रुवादुत्तरकदम्ब ऊर्ध्वम् ।
 तत्र शरो यदा त्तररसादा यद्विम्बस्योत्तरकदम्बोन्मुखत्वेनो-
 त्तरध्रुवादुन्नतत्वात् क्रान्तिवृत्तस्ययद्विज्ञात् क्रान्तिवृत्तध्रुव-
 प्रोतस्यवृत्तसम्पात् आयनयद्विज्ञारूपः क्रान्तिवृत्ते पञ्चाङ्ग-
 वत्यत आयनविकलाः स्पष्टयद्व च्छणं छतासेदायनयद्वभोगो
 ज्ञातः स्यात् । एवं दक्षिणशरे यद्विम्बस्य दक्षिणकदम्बोन्मुखत्वेन

ध्रुवाक्षतत्वात् क्रान्तिवृत्ते ग्रहचिह्नादायनग्रहचिह्नमय एव भव-
तीति धनमायनविकलाः । कर्कादिदक्षिणायने तु दक्षिण-
ध्रुवाद्दक्षिणकदम्ब ऊर्ध्वमुत्तरध्रुवाद् उत्तरकदम्बोऽधः । तत्र यदि
ग्रहग्रहो दक्षिणस्तादा ग्रहबिम्बस्य दक्षिणध्रुवाद् अतत्वात् क्रान्ति-
वृत्ते ग्रहचिह्नादायनग्रहचिह्नं पश्चादत ऋणमायनम् ।
यद्युत्तरग्रहस्तादा ग्रहबिम्बस्योत्तरध्रुवाक्षतत्वाद् ग्रहचिह्नादायन-
ग्रहचिह्नमये क्रान्तिवृत्ते भवतीत्यायनं धनमिति गोखलित्या-
यनग्रहदिगैश्च ऋणमयनग्रहदिग्भेदे धनमिति सिद्धम् । तत्र
ग्रहायनदिग्बः सच्चिभग्रहगोखदिक्खुलत्वात् सच्चिभग्रहक्रान्ति-
ग्रहग्रहयोरेकदिक् ऋणं भिन्नदिक् धनमित्युपपन्नम् । अथा-
चतुर्दक्षिणोपपत्तिः । भूगर्भचित्तिजयाम्योत्तरवृत्तसम्यातरूपसम-
प्रोतचलवृत्ते ग्रहबिम्बसक्ते क्रान्तिमण्डलस्य ग्रहासन्नो यत्र सम्या-
तस्तत्राचतुर्दक्षिणसंस्कृतो ग्रहस्तस्यायनग्रहस्य चान्तरे क्रान्तिवृ-
त्तप्रदेशे आचतुर्दक्षिणास्ताः चित्तिजस्यग्रहबिम्बे परमान्तरत्वात्
परमा याम्योत्तरवृत्तस्ये ग्रहेऽयनग्रहमेवाचतुर्दक्षिणसंस्कृतग्रह-
चिह्नं भवतीति तदभावः । अतः चित्तिजस्ये ग्रहबिम्बे चलवृत्तं
याम्योत्तरचित्तिजसम्यातप्रोतं चित्तिजवृत्ताभिन्नं तत्र ग्रहबिम्ब-
सक्तं ध्रुवप्रोतचलवृत्तक्रान्तिवृत्तसम्यातोऽयनग्रहचिह्नरूपः चि-
त्तिजस्यक्रान्तिवृत्तप्रदेशेऽर्धमधो वा याभिः कक्षाभिरन्तरि-
तया आचतुर्दक्षिणाः । आर्षा ज्ञानार्थं तदन्तरप्रदेशीयपुराच-
वृत्तस्यप्रदेशेऽस्यसर्वोऽस्यजाः साधिताः । तथाहि । ध्रुवदक्षप्रो-
तग्रहबिम्बगतचलवृत्ते विषुववृत्तग्रहबिम्बान्तरे स्फुटा क्रान्तिः ।

विषुवद्वृत्तस्त्रायनयहचिह्नान्तरे मध्यमा क्रान्तिरयनयहस्त्राय-
 नयहचिह्नयहविम्बान्तरे स्फुटन्नरः । इयोः क्रान्तिरेकदिक्ले
 स्फुटक्रान्तिरधिका । तत्रोत्तरगोलेऽयनयहचिह्नं क्षितिजादधः
 खद्युराचवृत्ते क्रान्त्योस्वरान्तरासुभिर्भवति । यतोऽयनयह-
 चिह्नद्युराचवृत्तस्योन्मण्डलक्षितिजान्तररूपचराद्गृहविम्बीयचर-
 स्त्राधिकत्वेन मध्यमचरसम्बद्धक्षितिजवृत्तप्रदेशाद्गुवाभिमुखसूत्रं
 यहविम्बीयचरसम्बद्धद्युराचवृत्तप्रदेशे यत्र खद्यं तत्क्षितिजा-
 न्तराखे चरान्तरस्य सत्त्वेन स्पष्टग्ररचरान्तराभ्यां कोटिभुजा-
 श्चामासतचतुरस्रत्रेणस्य तद्युराचवृत्तद्वयमध्ये स्फुटदर्शनम् ।
 एवं दक्षिणगोलेऽयनयहचिह्नं खद्युराचवृत्ते क्षितिजादूर्ध्वं
 क्रान्त्योस्वरान्तरासुभिरिति । क्रान्त्योर्भिन्नदिक्ले तु क्षितिजाद-
 चनयहचिह्नं खद्युराचवृत्ते क्रान्त्योस्वरयोमतुस्यासुभिरध उर्ध्व-
 व् । मध्यक्रान्तिद्युराचवृत्त उन्मण्डलात् स्पष्टक्रान्तिचरतुस्या-
 न्तरेष दक्षिणोत्तरगोलेयोरध ऊर्ध्वमयनयहचिह्नस्य सत्त्वात् ।
 क्षितिजाचरान्तरेणोद्भवत्तस्य सत्त्वाच्चेति । भास्कराचार्यैः ।

स्फुटास्फुटक्रान्तिजयोस्वरार्धयोः

समान्यदिक्लेऽन्तरयोगजायवः ।

पक्षोद्भवास्त्रा भनभःसदाम् ।

इति सूत्रमाचदृगसुज्ञानमुक्तम् । भगवता तु पूर्वोक्तरीत्या
 स्फुटास्फुटक्रान्तिसंस्कारोत्पन्नस्फुटन्नररूपक्रान्तिखण्डस्य खद्या-
 न्तरेण यथागतन्नरतुस्यास्य चरमाचदृगसव इत्यङ्गीकृत्य दादन्न-
 कोटौ पक्षभा भुजसदा विधेपरूपक्रान्तिकोटौ क इत्यनुपाता-

द्विषेपव्या कस्यधनुषोऽस्यागात् स्वस्यान्तरेण कुड्याचरव्ययोर-
 भिन्नत्वेनाङ्गीकाराचरासव आशासव एता एव कक्षा वृताः स्व-
 स्यान्तरत्वात् । चितिमातिरिक्तस्ययहविन्ने त्वेताः कक्षा अभीष्ट-
 नतकाक्षपरिषता भवन्तीति विषुवच्छासयेत्यादिस्वदिनाद्रवि-
 भाजितमित्यन्तम् । अथ यद्ये आचनं दृक्कर्म संस्कार्यं तस्माद्दि-
 नरात्रिमाणादिगतं साधयित्वाजदृक्कर्म क्रियते तदा किञ्चित्
 स्वस्वामिति सचिभयद्वयेत्यादिस्योक्तः सप्तमो अत्युक्तके तत्र दृक्क-
 र्कतः सिद्धम् । नतानुपाते स्वपदव्यर्थप्रयोगप्रधानवकाशस्य स-
 म्यययोरचनदृक्कर्मसंस्कारेण भिन्नत्वसम्भवात् तथोर्दिगमाज-
 वतयोरपि भिन्नत्वसिद्धेरित्यवधेयम् । धनर्षीपपत्तिस्तु सम-
 प्रेतेतस्यवृत्तं यद्विन्नेोपरिणं यच्च क्रान्तिवृत्ते सगति स रा-
 श्वादिभोग आचदृक्कर्मसंस्कार इति प्रागुक्तम् । तत्र पूर्वकपाले
 तस्माद्गहादायनयद्विषुवत् क्रान्तिवृत्त उत्तरधरेऽयिमभागे भ-
 वति दक्षिणधरे पश्चाद्भवतीति क्रमेणर्षधनमुक्तम् । पश्चिमक-
 पाले उत्तरधरे पश्चाद्दक्षिणधरेऽयिमभाग इति क्रमेणाचनयद्ये
 धनर्षे दृक्कर्मद्वयसंस्कारो यद्यः सिद्धो भवतीत्युपपन्नं सर्वम् ॥ १० ॥
 अथ प्रवृत्तादृक्कर्मसंस्कारस्यत्वान्वाह ।

नक्षत्रग्रहयोगेषु ग्रहास्तोदयसाधने ।

शुद्धोक्तौ तु चन्द्रस्य दृक्कर्मोदाविद स्मृतम् ॥ ११ ॥

अथ निमित्तसप्तमी । यद्यनक्षत्राणां मङ्गलाद्भवचनम् ।
 नक्षत्रग्रहयोर्धुत्यर्थं नक्षत्रग्रहयोरिदं द्वयं दृक्कर्म स्मृतं प्रागुक्तम् ।

चादौ प्रथमं कार्यम् । ताभ्यामनन्तरं क्रिया कार्येत्यर्थः । अत्र
 नक्षत्रभ्रुवकाशामायनदृक्कर्मसंस्कृतानामेवोक्तलादायनं दृक्कर्म न
 कार्यमिति ध्येयम् । ग्रहाणामसोदयौ नित्यासोदयौ सूर्यसा-
 खिध्यजनितासोदयौ च । ग्रहाणामुपलक्षणलाभचत्राणामपि ।
 तयोः साधननिमित्तं ग्रहस्य नक्षत्रस्य वा देयम् । अत्राक्षदृक्क-
 र्माथं केवलः शरः साध्यः । न तु दिनमानरात्रिमानगतोऽस्ते
 साध्ये । क्षितिजसम्बन्धेन दृग्ग्रहरूपोदयास्तत्प्रस्थावशकलेन
 क्षितिजातिरिक्तगतपरिणामस्य व्यर्थत्वात् । युतौ तु समप्रोत-
 चक्षदृक्ते युगपद्दर्शनार्थं तत्परिणामस्यावशकत्वात् । शृङ्गाक्ष-
 तिनिमित्तं चन्द्रस्य । तुकारः समुच्चयार्थकचकारपरः । अत्रापि
 श्लोके पूर्वार्धात्तमाक्षदृक्कर्म संस्कार्यमिति ध्येयम् ॥ ११ ॥ अथ
 दृक्कर्मसंस्कृतग्रहयोर्युक्तिकाखं तात्कालिकतदिच्छेषाभ्यां ग्रहयो-
 र्याम्बोत्तरान्तरं चाह ।

तात्कालिकौ पुनः कार्यौ विच्छेषौ च तयोस्ततः ।

दिक्तल्ये त्वन्तरं भेदे योगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ॥ १२ ॥

पुनर्दितीयवारं तादृशग्रहाभ्यां शीघ्रे मन्दाधिकेऽतीत इत्या-
 दिना युतेर्गैतैश्चलं ज्ञात्वा ग्रहान्तरकक्षा इत्यादिना दृक्कर्म-
 संस्कृतौ समौ खयुतिसमये भवतः । विवरं तद्दुद्बुध्येत्यादिना
 समस्यष्टग्रहकक्षा दृक्कर्मसंस्कृतसमग्रकालो युत्याख्यो ज्ञेयः ।
 तस्मिन् काले साधितौ तौ ग्रहौ स्फुटावसमौ तात्कालिकौ
 मध्यस्थष्टादिक्रियया कार्यौ । तयोः साधितग्रहयोर्विच्छेषौ चः

समुच्चये । कार्यौ । एतौ यद्यै दृक्कर्मसंस्कृतौ समौ भवत इति प्रतीतिः । नो चेत् तस्मादप्युक्तरीत्या मुञ्जः कालं स्थिरं कृत्वा प्रतीतिर्द्रष्टव्या । ततः सूक्ष्मयुतिसमये ग्रहयोर्विच्छेपसाधनान्तरम् । दिक्कुल्य एकदिक्के तुकारादिच्छेपयोरन्तरं कार्यम् । भेदे भिन्नदिक्के विच्छेपयोर्योगः । त्रिष्टं संस्कारोत्पन्नं ग्रहान्तरम् । युतिसम्बन्धिनेर्ग्रहबिम्बकेन्द्रयोरन्तरालं याम्योत्तरं भवति । अत्रोपपत्तिः । दृक्कर्मसंस्कृतग्रहयोः पूर्वापरान्तराभावः समप्रो-
तचस्रवृत्त इति तयोः समत्वम् । विच्छेपाद्ये ग्रहबिम्बकेन्द्रत्वादेक-
दिशि विच्छेपयोरन्तरं ग्रहबिम्बकेन्द्रयोर्याम्योत्तरमन्तरं समप्रो-
तचस्रवृत्ते भिन्नदिशि त्रयोर्योग एव ग्रहबिम्बकेन्द्रयोर्याम्यो-
त्तरमन्तरं तद्वृत्ते । भास्कराचार्यैस्तु ।

एवं सन्धैर्ग्रहयुतिदिने स्थासितौ तौ समौ स-
स्ताभ्यां सूर्यग्रहणवदिषु संस्कृतौ सखनत्या ।
तौ च स्पष्टौ तदनु विभिन्नौ पूर्ववत् संविधेयौ
दिक्क्षाम्ये या वियुतिरनयोः संयुतिर्भिन्नदिक्के ॥

इत्यनेन सूक्ष्ममुक्तम् । भगवता कृपासुना तदुपेक्षितम् ।
सख्यानन्तरत्वात् ॥ १२ ॥ अथ पञ्चतारणां बिम्बमानकक्षानयनं
छाकाभ्यामाह ।

कुजार्किष्णामरेज्यानां त्रिंशद्धाधवधिताः ।

विष्कन्भास्यन्द्रकक्षायां शृंगोः षष्टिरुदाहता ॥ १३ ॥

त्रिचतुःकर्णयुक्त्याप्तास्ते द्विघ्नास्त्रिज्यया चताः ।

स्फुटाः स्वकर्णास्तिथ्याप्ता भवेयुर्मानसिप्तिकाः ॥ १४ ॥

चिन्नदधार्धवर्धितास्त्रिंशतोऽर्धे पञ्चदश तदर्धे सार्धसप्त तै-
 न्नरोत्तरं युक्तास्त्रिंशत् क्रमेष भौमग्निबुधशुक्रबृहस्पतिनां चन्द्र-
 कक्षायां चन्द्राकाशजोषे चन्द्रकक्षाप्रमाणेन न स्रकक्षाप्रमाणे-
 नेत्यर्थः । विष्कम्भा विम्बव्यासा योजनात्मका उक्ताः । भौमस्य
 चिन्नत् । जनेः सार्धसप्तचिन्नत् । बुधस्य पञ्चचत्वारिंशत् । गुरोः
 सार्धद्विपञ्चाशत् । अनेनैव क्रमेष शुक्रस्य षष्टिः । बृहोः षष्टि-
 रित्यनेनार्धार्धेत्यस्य प्रत्येकमर्धयुक्ता इत्यर्थो निरस्यः स्वाभि-
 मत्तार्थो व्यक्तीकृतस्य । ते उक्ता विष्कम्भा द्विगुणास्त्रिगुणा
 मुखितास्त्रिचतुःकर्णयुक्ताः । द्वितीयकर्मणि चतुर्थकर्मणि च
 चो कर्णौ मन्दकर्णशीघ्रकर्णौ तथोर्थेण भक्ता इति साम्प्र-
 दायिकव्याख्यानम् । नव्यास्तु द्वितीयकर्मणि कर्षानुपातानुक्ते-
 स्तृतीयकर्णस्य मन्दकर्णस्याप्रबिद्धेरपपत्तिविरोधाच्च पूर्वव्याख्या-
 मुपेक्ष्य चिन्नब्देन चिन्व्या चतुःकर्षचतुर्थकर्मणि शीघ्रकर्षस्यो-
 र्थेण भक्ता इत्यर्थे कुर्वन्ति । स्रष्टाः स्रकर्णाः स्रविम्बव्यासा
 भवन्ति । पञ्चदशभक्ता विम्बमानकक्षा भवेयुः । अत्रोपपत्तिः ।
 स्रस्रकक्षायां क्षिताः पञ्चतारास्रहा दूरत्वसोकेस्रकाश-
 क्षिता इव दृश्यन्ते । अतस्तेषां वास्रविम्बव्यासयोजनानि स्रस्रं
 ज्ञातानि । यथा सूर्यविम्बव्यासयोजनान्युक्तानि चन्द्रस्रस्थाधि-
 कारे रवेः स्वभनणाभवस्य इत्यादिना चन्द्रकक्षायां साधितानि
 तथा स्वभनणानुसारेणोक्तप्रकारेण चन्द्रकक्षायां साधितानि ।
 तथा च ग्राहकस्रस्रक्षितायाम् ।

अनस्रस्रतृष्णस्र वनप्रान्ते क्षिता इव ।

दूरत्वाच्चन्द्रकक्षायां दृष्टान्ते सकला ग्रहाः ॥

व्यर्धाष्टवर्धिताखिंशद्विष्कम्भाः श्रास्त्रदृष्टतः ।

इत्येतानि चिज्यातुल्यश्रीघ्नकर्ष उक्तानि । अतः श्रीघ्नकर्षेऽधिके न्यूनं विम्बपक्षयोश्चासन्नत्वादस्ये तु शीघ्रासन्नत्वादधिकं विम्बमिति चिज्ययोक्तानि विम्बानि तदेष्टश्रीघ्नकर्षेण कानीति व्यस्तानुपातेन युक्तमपि भगवतोपलब्ध्या चिज्यातोऽधिकन्यूनकर्षयोः क्रमेण व्यस्तानुपातागतादधिकं न्यूनं च विम्बं दृष्टमतः कर्ष एव चिज्याश्रीघ्नकर्षयोगार्धमितः क्रमेण न्यूनाधिको गृहीतः । अत्र हेतुं सर्वं च परिवर्त्य हरस्येत्यादिना दिग्नास्त्रिज्यागुणिता विष्कम्भास्त्रिज्याश्रीघ्नकर्षयोगभक्ता इत्युपपन्नम् ।

चिचतुःकर्षयोगार्धं स्फुटकर्षोऽस्य मस्तके ।

चिज्याघ्नाः स्फुटकर्षाघ्ना विष्कम्भास्त्रे स्फुटाः स्यताः ॥

इति श्राकस्योक्तेश्च । अत एव विम्बस्य द्राग्शीघ्रोच्चमण्डलसखलेन श्रीघ्नकर्षस्यैव भूगर्भादिम्बे सम्बन्धाच्चन्द्रकर्षसम्बन्धस्य युक्तः । नहि हेतुके मन्दकर्षार्धाच्छ्रीघ्नकर्षार्धे ग्रहविम्बमशीति प्रतिपादितम् । येन मन्दश्रीघ्नकर्षयोर्योगार्धं कर्षः सूपपन्नः । श्रीघ्नफलानयने तथाग्नीकारापत्तेः । भास्कराचार्यैस्तु ।

व्यष्टीषवः सचरणा चतवस्त्रिभाग-

युक्ताद्रथो नव च सचिस्रवेषवश्च ।

स्युर्मध्यमास्तनुकक्षाः चितिआदिकानां

चिज्याशुकर्षविवरेण पृथग्निग्नाः ॥

चिज्या निजान्धफलमौर्विकया विभक्ताः

सन्धेन युक्तरहिताः क्रमज्ञः पृथक्स्थाः ।

जनाधिके त्रिभगुणाच्छ्रवणे स्युटा स्युः ।

इत्युपसंख्योक्तम् । भास्करानुवर्तिनस्तु त्रिषतुःकर्णयुक्ताप्ता
इत्यस्य त्रिध्याशीघ्रकर्णयोर्योगार्धेन भक्ता इत्यर्थं वदन्ति ॥ १४ ॥

अथ युतिसम्बन्धिना यद्वा युतिसमये दर्शनीयावित्याह ।

ह्यायाभूमौ विपर्यस्ते स्वच्छायाये तु दर्शयेत् ।

ग्रहः खदर्पणान्तस्थः शङ्कुये सम्प्रदृश्यते ॥ १५ ॥

ह्यायाभूमौ ह्यायादानार्थं योग्यायां जलवत् समीकृतायां
पृथिव्याम् । विपर्यस्ते वैपरीत्येन दत्ते स्वच्छायाये ग्रहच्छाया-
यस्त्राने । तुकारोऽन्वयोगव्यवच्छेदार्थैवकारपरः । खदर्पणा-
न्तस्थः स्वस्य यो दर्पण आदर्शस्तत्र स्थापितसाम्यस्थितो यद्वा
ग्रहप्रतिबिम्बः स्यात् । तद्गणकः त्रिध्याय दर्शयेत् । एतदुक्तं
भवति । समभूमौ दिक्साधनं कृत्वा दिक्क्षणात्स्थानाद्युतिका-
लिकच्छायाङ्गुलानि पूर्वापरसूत्राहुजविपरीतदिशि भुजान्त-
रेण यद्वाधिष्ठितपूर्वापरकपालदिशि दत्त्वा तच्चादर्शः स्थाप्य-
स्तत्र प्रतिबिम्बं ग्रहस्य दिक्क्षणात्स्थो गणकः त्रिध्याय दर्शये-
दिति । अत्रोपपत्तिः । ग्रहबिम्बादवलम्बसूत्रं महाशङ्कुरूपं यत्र
भूमौ पतति तत्र ग्रहबिम्बप्रतिबिम्बो भवति । तज्ज्ञानं तु
खमध्याद्ग्रहबिम्बपर्यन्तं नतांश्चा आकाशे तथा भूमौ दिक्क्षणा-
त्स्थानान्महाशङ्कुकोटीं दृग्ध्या भुजस्तदा द्वादशाङ्गुलशङ्कुकोटी
को भुज इत्यनुपातानीतच्छायामितान्तरेण यद्वाधिष्ठितकपाले

भवति । यथा दिक्शब्दात्सदादन्नाङ्गुलप्रदोऽस्याया यथाधि-
ष्ठितकपालान्यकपाले भवति । तथा ग्रहप्रतिबिम्बस्नानसदाद-
न्नाङ्गुलप्रदोऽस्याया दिक्शब्दात् भवति । अतो दिक्शब्दात्-
स्नानास्याया यथाधिष्ठितकपाले दत्ता तदग्रे ग्रहप्रतिबिम्ब-
स्नानं ज्ञातं भवतीत्युपपन्नं ज्ञायाभ्रमावित्यादि स्वदर्पणान्तस्व
इत्यन्तम् । अथ यथाधिष्ठितकपालान्यकपाले ज्ञायाभ्रमावनि-
भ्रमाङ्गुलप्रदोऽस्याया कथं ज्ञायादानं युक्तं व्याघातादिति
मन्दाशङ्कास्वरसादाह । अङ्गुल इति । दिक्शब्दात्स्थापितप्र-
क्षोरये मस्त्रक आकाशे यद्ये दृश्यते गणकेनेति शेषः ॥ १५ ॥
अनु कथं दृश्यत इत्यतः प्रहृतग्रहयोर्युतिसम्बन्धिनोर्दर्शनप्रकारं
तार्थज्ञोक्तमस्माह ।

पञ्चदशोऽङ्गुलैः शङ्खुः यथादिग्भ्रमसंस्थितौ ।
ग्रहान्तरेण विक्षिप्तावधौ दस्तनिखातगौ ॥ १६ ॥
ज्ञायाकणा ततो दद्याच्छायायाच्छङ्खुमूर्धगौ ।
ज्ञायाकर्णाग्रसंयोगे संस्थितस्य प्रदर्शयेत् ॥ १७ ॥
स्वशङ्खुमूर्धगो व्योम्नि ग्रहौ दिक्तुल्यतामितौ ।

ग्रहयुतिसम्बन्धिनोर्ग्रहयोरायनदृक्कक्षां क्षोकपूर्वाधीनात्तदु-
क्तान्तरं संस्कृतयोस्तुक्ष्णान्तरेणासक्ते वादयस्ये स्तः । पञ्चयु-
तयोर्ग्रहयोरायनात्तदुक्तान्तरं संस्कृतयोस्तुक्ष्णान्तरेणासक्ते वा-
दयस्ये भ्रमतः । यस्मिन् काले यद्ये द्रष्टुमभिमतौ तात्कालि-
कसम्राट्तासौ यदुदयात्तदग्रे क्रमेण न्यूनाधिके यदि भवतस्यौ

सर्वसाम्निध्यजनितस्वाभावे दर्शनयोग्यौ । तदा पञ्चदशोच्छ्रितौ ।
 चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । एवं पञ्चदशप्रमाणदीर्घा ब्रह्म काष्ठच-
 टितशरसदृशौ यथादिग्भ्रमसंस्थितौ युतिकाले ग्रहयोर्यादृशं
 दिग्भ्रमणम् । यद्यै प्रवहभ्रमेण पूर्वकपाले पश्चिमकपाले वा
 तत्र संस्थितौ स्वाधिष्ठितस्नानाद्गहाधिष्ठितकपालदिशि स्थाप्यौ
 न ग्रहानधिष्ठितकपालदिशि । ग्रहान्तरेण दिक्मुखे तन्तरं
 भेदे योग इत्यादिना ज्ञातयाम्योत्तरग्रहान्तरेण कलात्मकेन
 विधिना याम्योत्तरान्तरितौ स्थाप्यौ । अत्र सोमनमित्यादिना
 ग्रहविद्येपावङ्गुलात्मकौ कला दिक्मुखे तन्तरमित्यादिना ग्रहा-
 न्तरं ज्ञेयम् । अथो भूमेरन्तः । हस्तनिष्ठातगौ हस्तवेधप्र-
 माणा या गर्ता तत्र स्थितौ भूस्वां ब्रह्मोर्हसमात्रं रोपयित्वा
 भूमेरूर्ध्वं ब्रह्म चतुर्हसप्रमाणदीर्घा स्थातामित्यर्थः । ततः ब्र-
 ह्ममूलाभ्यां प्रत्येकं चक्ष्वायायं ग्रहानधिष्ठितकपालदिशि त-
 स्नात् प्रत्येकमित्यर्थः । छायाकर्णौ स्वकीयौ ब्रह्ममूर्धगौ निज-
 ब्रह्मग्रहपमसकप्रापिणौ गणको दद्यात् । एतदुक्तं भवति ।
 युतिसमये लग्नं कृत्वा तात्कालिकोदयलग्नेष्टलग्नाभ्यां पूर्ववद-
 न्तरकालो ग्रहोदयाद्गतकालः सावनः । एवं ग्रहयोर्युतिसमये
 स्वदिनगतात् त्रिप्रभ्राधिकारोक्तविधिना स्पष्टक्रान्द्या छाया
 साध्या । ततो यो ग्रहो दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये यद्विधिं तच्छाया
 तद्विक्सा ब्रह्मोर्मूलाद्ग्रहानधिष्ठितकपालदिशि पूर्वापरस्वचा-
 न्नुजान्तरेण भुजदिशि देया । परमानीतच्छाया दादशाङ्गुल-
 ब्रह्मोरिति चतुर्हसब्रह्मप्रमाणेन प्रसाध्य रेखा तन्मिता सम-

भूमौ ब्रह्ममूलात् कार्या । रेखाद्ये हायाद्ये ज्ञापकं चिह्नं कार्थम् । तत्र कीलादिना सूत्रं बध्वा ब्रह्मयसक्तं प्रसार्यमिति । हायाकर्षाद्यसंयोगे हायाद्यं कर्णस्य मूलरूपमयं तयोः सम्याते संस्थितस्य हायाद्यस्नानकृतगतीपविष्टश्चिह्नस्य गणको यद्वा-वाकाशे खड्गब्रह्ममूर्धगी निजब्रह्मयरूपमसक्तसमसूत्रस्थितौ ब्रह्म-स्यतां दृष्टिगोचरतामितौ प्राप्तौ प्रदर्शयेत् सन्दर्शयेत् । अत्रो-पपत्तिः । उच्यते यद्दर्शनार्थं पञ्चदशप्रमाणौ ब्रह्म कृतौ । तत्रैकदशस्य भूमिगुप्तलं ब्रह्मदृढत्वार्थं कृतम् । बहिः पुरुषप्र-माणौ चतुर्मितदश्यावग्नितौ ब्रह्मोः पुरुषपर्यायेणाभिधानाच्च । ब्रह्मसूत्रस्य यद्द्विभक्तत्वाद्यथा दिग्भ्रमसंस्थितावित्युक्तम् । ब्र-ह्मयसमसूत्रेण यद्द्विभवावस्नाननियमाद्ब्रह्मान्तरेण याम्योत्तरा-न्तरितौ स्थापितौ । अत्र यद्यपि खलस्यष्टकान्यथां प्रसाध्य ततः कर्षाद्यां प्रसाध्योक्तदिग्वा पक्षभासंस्कारेषु खलभुजं प्रसाध्य ताभ्याम् ।

दिक्स्थे तन्तरं भेदे योगः त्रिष्टं यद्द्वान्तरम् ।

इत्युक्तरीत्या यद्द्वान्तरं ब्रह्मोन्तरं युक्तं तथापि भगवता ख-लान्तरेण गणितत्रमापनोदार्थमाकाञ्चित्तदृष्टान्तरमेव धृतम् । ब्रह्मोन्त्यायायाच्छायाकर्णसूत्रं यद्द्विभक्तदर्शनसूत्रमतः कर्षमूल-दृग्वा पुरुषेण यद्द्विभक्तं द्रष्टव्यमेवेति दिक् ॥ १७ ॥ अथ लो-काभ्यां पञ्चताराणां प्राक् प्रतिज्ञातौ युद्धसमागमावाह ।

• उल्लेखं तारकास्पर्शाग्नेदे भेदः प्रकीर्त्यते ॥ १८ ॥

युद्धमंगुविमर्दाख्यमंगुयोगे परस्परम् ।

अंशादूनेऽपसव्याख्यं युद्धमेकोऽत्र चेदणुः ॥ १९ ॥

सभागमोऽशादधिके भक्तयेद्वलाग्नितौ ।

मौमादिपञ्चताराणां मध्ये इयोर्युतौ तारकाखर्षाद्विम्ब-
नेभ्योः खर्षमात्रादुत्प्लेखसञ्ज्ञं युद्धं वदन्ति युतिभेदज्ञाः । इदं
तु इयोर्मानैक्यखण्डगुण्यथान्योत्तरान्तरे भेदे मण्डलभेदे भेदो
भेदसञ्ज्ञो युद्धावात्तरभेदो युद्धभेदतत्त्वज्ञैः कथ्यते । अथ
भेदो मानैक्यखण्डादूने इयोर्मान्योत्तरान्तरे । अथ भास्करा-
चार्यैस्तु ।

मानैक्यार्धाद्युत्तरविवरेऽप्ये भवेद्भेदयोगः

कार्ये सूर्यग्रहवदखिलं सम्मनाद्यं स्फुटार्थम् ॥

कल्पेयाऽधःस्थः सुधार्शुस्तदुपरिग इमो सम्मनादिप्रसिद्धी

किन्त्वकीदेव खर्षं ग्रहयुतिसमये कश्चित्कार्कात्त साध्यम् ।

प्राग्बत् तत्सम्बन्धेन ग्रहयुतिसमयः संस्कृतः प्रस्फुटः स्यात्

खेटौ तौ दृष्टियोग्यौ ग्रहयुतिसमये कार्यमेवं तदैव ॥

याम्योदकखद्युत्तरविवरं भेदयोगे स बाणो

ज्ञेयः सूर्याङ्गवति च यतः शीतगुः वा शराशा ।

अन्दाक्रान्तोऽनृशुरपि यदाधःस्थितः स्यात् तदैन्द्र्या

स्यर्षो मोषोऽपरदिशि तदा पारिलेख्येऽवगम्यः ॥

इति विशेषोऽभिहितः । भगवता तु सुखविम्बयोरकाशे दूरतो
विविक्तदर्शनासम्भवाद्ध्यर्षप्रयासादुपेक्षितमिति ध्येयम् । युताव-
न्योऽन्यं किरणयोगे सत्यंशुमर्दाख्यं किरणसङ्घटनसञ्ज्ञं युद्धं
स्यात् । इयोर्मान्योत्तरान्तरेऽशात् षष्टिकलात्मकैकभागादूने-

ऽनधिके सत्यपसव्यसञ्ज्ञं युद्धं भवति । अत्र विशेषमाह । एक इति । अत्रापसव्ययुद्धं एको द्वयोरन्यतरोऽणुरणुविम्बयेत् स्यात् तदापसव्यं युद्धं व्यक्तं स्यादन्यथा त्व्यक्तं युद्धं स्यात् । एषां चतुर्णां फलम् ।

अपसव्ये विग्रहं ब्रूयात् सङ्ग्रामं रश्मिसकुले ।

खेखनेऽमात्यपीडा स्याद्भेदेने तु धनस्यः ॥

इति भार्गवीद्योक्तं शेषम् । युद्धभेदानुक्ता समागममाह । समागम इति । द्वयोर्याग्योत्तरान्तरे षष्टिकसात्मकैकभागाद-
अधिके सति समागमो योगो भवति । अत्रापि विशेषमाह । भवत इति । युतिविषयकौ यद्यौ बलान्वितौ बलेन ।

स्नानादिवलचिन्ताय व्यर्था केनापि न स्यता ।

प्रअशयेऽद्यवाप्यस्मिन् खौख्यौत्स्यबलं स्यतम् ॥

इति ब्रह्मसिद्धान्तवचनात् । खूलमण्डलतयान्वितौ युक्तौ खूल-
विमौ समावित्यर्थः । चेत् साक्षादा समागमस्योर्थ्यक्तः स्यात् । अन्यथा त्व्यक्तः समागमः ।

दावपि मयूखयुक्तौ विपुलौ खिग्यौ समागमे भवतः ।

अत्रान्योऽन्यं प्रीतिर्विपरीतावात्मपक्षिणौ ॥

युद्धं समागमो वा यद्यव्यक्तौ तु खक्षणेर्भवतः ।

भुवि भूभृतामपि तथा फलमव्यक्तं विनिर्दिष्टम् ॥

इत्युक्तेः ।

भेदोक्तेषांऽसम्भर्दा अपसव्यस्यथापरः ।

ततो धोत्रो भवेदेषामेकांशकसमापनात् ॥

इति काश्यपोक्तेः सर्वं निरवयम् ॥ १८ ॥ अथ बुद्धे पराजितस्य
ग्रहस्य लक्षणमाह ।

अपसव्ये जितो युद्धे पिहितोऽणुरदीप्तिमान् ॥ २० ॥

रुक्तो विवर्णे विध्वस्तो विजितो दक्षिणाश्रितः ।

इयोर्मध्ये घस्रदितरेण विध्वस्तो हतः स विजितः पराजितो
ज्ञेयः । हतस्य लक्षणमाह । अपसव्य इति । अपसव्ये युद्धे यो
जितो जयलक्षणेर्विवर्जितः । एतेनोक्तेः सादिचये सञ्ज्ञाफलं न
पराजितस्य फलमिति सूचितम् । पिहित आच्छादितोऽव्यक्त
इति यावत् । अणुरितरग्रहविम्बादल्पविम्बः । अदीप्तिमान्
प्रभारहितः । रुक्तोऽस्त्रिगुणः । विवर्णः वर्णेन स्ववर्णेन स्वाभा-
विकेन रहित इत्यर्थः । दक्षिणाश्रित इतरग्रहापेक्षया दक्षिण-
दिशि स्थितः ।

स्नातो वा व्यपगतरश्मिवान् कृत्रो वा ।

आक्रान्तो विनिपतितः कृतापसव्यो

विज्ञेयो हत इति समयहे गृहेण ॥

इति भार्गवीयोक्तेः ॥ २० ॥ अथ श्लोकार्धेन जयिनो ग्रहस्य
लक्षणमाह ।

उदक्स्थो दीप्तिमान् स्थूलो जयो याम्येऽपि यो बली ॥ २१ ॥

इतरग्रहापेक्षयोत्तरदिक्स्थः । दीप्तिमान् प्रभायुक्तः ।
स्थूल इतरग्रहविम्बापेक्षया पृथुविम्बः । जयो जययुक्तः स्थात् ।

अथोत्तरदक्षिणदिक्खलक्रमेण जयपराजयौ न स्त इत्याह ।
याम्य इति । दक्षिणदिशि यो यद्दो वस्ती दीप्तिमान् पृथुविम्बो
भवति स जयी । अपिशब्द उत्तरदिशासमुच्चयार्थकः । तथा
च जयपराजयलक्षणयोर्दिग्दानमनुपयुक्तमिति भावः ॥ २१ ॥
अथ युद्धे विशेषमाह ।

आसन्नावप्युभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः ।

खल्यौ द्वावपि विध्वस्तौ भवेतां कूटविग्रहौ ॥ २२ ॥

उभौ द्वौ । आसन्नावेकभागान्तरगतान्तरितौ । अपिशब्दा-
द्युद्धलक्षणाक्रान्तौ । दीप्तौ प्रभायुक्तौ चेत् स्यातां तदा वखा-
न्विताविति समागमलक्षणैकदेशसङ्गावात् समागमाख्यं युद्धम् ।
द्वावपि यद्दो खल्यौ सूक्ष्मविम्बौ विध्वस्तौ । द्वावपि पराजय-
लक्षणाक्रान्तौ स्यातां तदा क्रमेण कूटविग्रहसङ्घट्टौ युद्ध-
भेदौ स्याताम् ॥ २२ ॥ अथोत्सर्गतः शुक्रस्य जयलक्षणाक्रान्त-
त्वमस्तीति वदन् समागमः ब्रह्मास्तेनेति प्राक् प्रतिज्ञातसमा-
गम उक्तप्रकारमतिदिशति ।

उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयी ।

शशाङ्केनैवमेषां कुर्यात् संयोगसाधनम् ॥ २३ ॥

इतरयद्वापेक्षयोदक्स्थो दक्षिणदिक्स्थो वोभयदिशीत्यर्थः ।
शुक्रः प्रायश्च उत्सर्गतो जयलक्षणाक्रान्तत्वेन जयी । कदाचित्
पराजयलक्षणाक्रान्तो भवतीति तात्पर्यार्थः । एतेषां भौमा-

दिपक्षताराणां चन्द्रेण सह संयोगसाधनं युतिसाधनमेवामुक्त-
रीत्या गणकः कुर्यात् । अत्र विशेषार्थकम् ।

अवनत्या स्फुटो ज्ञेयो विक्षेपः ज्ञीतगार्थतौ ।

इत्यर्थं कश्चित् पुस्तके दृश्यते न सर्वचेति चिह्नं मत्तोपेक्षितम् ।
अधिकारस्यापूर्णस्योक्तत्वापत्तेश्च । एतदुक्त्यान्ययोगे नतिसंस्कार-
निषेधस्य धिक्केसखानुक्तत्वमिति तदनुक्तौ सूर्ययन्त्रयोक्तरीत्या
साधारण्येन सर्वत्र तद्विशेषोक्तिरर्थसिद्धेरिति ध्येयम् ॥ २३ ॥
नन्वेषां ग्रहाणां दूरान्तरेण सदोर्ध्वाधरान्तरसङ्गावात् परस्परं
योगासम्भवेन कथं युतिः सङ्गतेत्यत आह ।

भावाभावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता ।

स्वमार्गगाः प्रयान्त्येते दूरमन्योन्यमाश्रिताः ॥ २४ ॥

एते ग्रहाः स्वमार्गगाः स्वस्वकक्षाया अन्योन्यमाश्रिता
युतिकाश्च ऊर्ध्वाधरान्तराभावेन संयुक्ताः सन्तः प्रयान्ति ग-
च्छन्ति । इति दूरं दूरान्तरेण दर्शनादियं ग्रहयुतिकल्पना
कल्पनात्मिकावास्तवा प्रदर्शिता पूर्वोक्तग्रहान्येन कथिता । नन्व-
वस्तुभूता किमर्थमुक्तेत्यतः प्रयोजनमाह । भावाभावायेति ।
लोकानां भूस्वप्राणिनां भावः शुभफलमभावोऽशुभफलं तस्मै
शुभाशुभफलादेश्चायावस्तुभूतापि युतिरुक्तेति भावः ॥ २४ ॥
अथायिमग्रन्थस्यासङ्गतित्वनिरासार्थमधिकारसमाप्तिं कृत्वि-
कमाह ।

इति ग्रहयुत्यधिकारः ।

स्यष्टम् ।

रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे ।

गहयुत्यधिकारोऽयं पूर्णो गूढप्रकाशके ॥

इति श्रीसकलगणकसार्वभौमबलालदेवज्ञात्मजरङ्गनाथग-
णकविरचिते गूढार्थप्रकाशके गहयुत्यधिकारः सम्पूर्णः ॥

अथ प्रसङ्गादारम्भे नक्षत्रगहयुत्यधिकारो व्याख्यायते ।
तत्र प्रथमं नक्षत्राणां ध्रुवकज्ञानमाह ।

प्रोच्यन्ते लिप्निका भानां स्वभोगोऽथ दग्नाहतः ।

भवन्त्यतीतधिष्यानां भोगलिप्ता युता ध्रुवाः ॥ १ ॥

भानामश्विन्यादिनक्षत्राणामुत्तराषाढाभिजिष्णुवणधनिष्ठा-
वर्जितानां लिप्निका भोगसञ्ज्ञाः कक्षाः प्रोच्यन्ते समनन्त-
रमेव कथ्यन्ते । अथानन्तरं स्वभोगः स्वाभीष्टनक्षत्रभोगः क-
क्षात्मको वक्ष्यमाणो दग्गभिर्गुणितः कार्यः । तत्र स्वाभीष्ट-
नक्षत्रगतनक्षत्राणामश्विन्यादीनां भोगलिप्ताः । भभोगोऽष्टमती
लिप्ता इत्युक्ताष्टमतकक्षाः प्रत्येकं युताः । अश्विन्याद्यतीतनक्षत्र-
सञ्ज्ञागुणितकक्षाष्टमत्तं युतमित्यर्थः । ध्रुवा नक्षत्राणां भवन्ति
॥ १ ॥ अथ प्रतिज्ञाता नक्षत्रभोगलिप्ता उत्तराषाढाभि-
जिष्णुवणधनिष्ठाव्यतिरिक्तानां तेषां ध्रुवकानक्षत्रवरांश्चाष्ट-
शोकैराह ।

अष्टार्णवाः शून्यकृताः पञ्चषष्टिर्नगेषवः ।
 अष्टार्था अन्धयोऽष्टागा अङ्गागा मनवस्तथा ॥ २ ॥
 कृतेषवो युगरसाः शून्यबाणा वियद्रसाः ।
 खवेदाः सागरनगा गजागाः सागरर्तवः ॥ ३ ॥
 मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वमाप्यार्धभोगगम् ।
 आप्यस्यैवाभिजित्प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिः ॥ ४ ॥
 त्रिचतुःपादयोः सन्धौ श्रविष्ठा श्रवणस्य तु ।
 स्वभोगतो वियन्नागाः षट्कृतिर्यमलाश्विनः ॥ ५ ॥
 रन्ध्राद्रयः क्रमादेषां विक्षेपाः स्वादपक्रमात् ।
 दिक्कासविषयाः सौम्ये याम्ये पञ्च दिशो नव ॥ ६ ॥
 सौम्ये रसाः खं याम्ये गाः सौम्ये खार्कास्त्रयोदश ।
 दक्षिणे रुद्रयमलाः सप्तत्रिंशदयोत्तरे ॥ ७ ॥
 याम्येऽध्वर्धत्रिककृता नवसार्धशरेषवः ।
 उत्तरस्थां तथा षष्टिस्त्रिंशत् षट्त्रिंशदेव हि ॥ ८ ॥
 दक्षिणे त्वर्धभागस्तु चतुर्विंशतिरुत्तरे ।
 भागाः षड्विंशतिः खं च दक्षादीनां यथाक्रमम् ॥ ९ ॥

अश्विन्यादिनक्षत्राणां क्रमाङ्कोऽगा एते । तत्राश्विन्यां अष्ट-
 चत्वारिंशत् कलाः । भरण्याश्चत्वारिंशत् । कृत्तिकायाः कलाः
 पञ्चषष्टिः । रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत् कलाः । मृगशिरसोऽष्टप-
 चाशत् । आर्द्रायाश्चत्वारः । अत्रान्धय इत्यत्र गोऽन्धवो गो-

ग्रथ इति वा पाठस्त्वयुक्तः । शकल्यसंहिताविरोधात् । एतेन

सौरौक्तद्वयभस्यांशास्त्वद्रथोऽगाभयः कलाः ।

इति नार्मदोक्तं दशकसोनपञ्चदशभागा मिथुने सर्वजनाभि-
मतध्रुवको दशकसायुतचयोदशभागाः पर्वताभिमतध्रुवकस्य
निरस्तः । पुनर्वसोरष्टसप्ततिः । पुष्यस्य षट्सप्ततिः । आश्लेषाया-
श्चतुर्दश । तथेति इन्द्रः पूरणार्थम् । मघायाश्चतुःपञ्चाशत् ।
पूर्वाफाल्गुन्याश्चतुःषष्टिः । उत्तराफाल्गुन्याः पञ्चाशत् । हस्तस्य
षष्टिः । चित्रायाश्चत्वारिंशत् । स्वात्याश्चतुःसप्ततिः । विशाखा-
या अष्टसप्ततिः । अनुराधायाश्चतुःषष्टिः । ज्येष्ठायाश्चतुर्दश ।
अनन्तरं मूलस्य षट् । पूर्वाषाढायाश्चत्वारः । उत्तराषाढाया
ध्रुवकमाह । वैश्वमिति । उत्तराषाढायोगतारानक्षत्रम् । आ-
प्यार्धभोगम् । आप्यस्य पूर्वाषाढानक्षत्रार्धभोगः । धनूरा-
श्वेर्विंशतिभागस्तत्र स्थितं श्रेयम् । अष्टौ राशयो विंशतिभागा
उत्तराषाढाया ध्रुव इत्यर्थः । एतेन पूर्वाषाढायोगतारायाः
सकाशादुत्तराषाढायोगतारा विंशतिकसोनसप्तभागान्तरिता ।
तेन पूर्वाषाढाध्रुवकोऽष्टराश्रयश्चतुर्दश भागा विंशतिकसोन-
सप्तभागैर्युत उत्तराषाढाया ध्रुवश्चत्वारिंशत्कलाधिकोक्तध्रुव
इति पर्वतोक्तमपास्तम् । ब्रह्मसिद्धातविरोधात् । अभिजिह्वुव-
कमाह । आप्यस्येति । पूर्वाषाढाया अवसाने धनूराश्वेर्विंशति-
कसोनसप्तविंशतिभागेऽभिजिद्योगतारा श्रेया । चत्वारिंशत्क-
लाधिकषट्त्रिंशतिभागाधिका अष्टौ राशयोऽभिजितो ध्रुव
इत्यर्थः । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । ते संहितासम्मतं अव-

षड्भद्रांशस्त्वनं विंशतिविकलायुतत्रयोदशकलायुतचतुर्दश-
 भागादिकनवराश्रयो निरस्तम् । अत्रणस्य भ्रुकमाह । वैश्वान्त
 इति । उत्तराषाढाया अवसाने अत्रणयोगतारायाः स्वनं
 ज्ञेयम् । नवराश्रयो दशभागाः अत्रणभ्रुक इत्यर्थः । धनि-
 ष्ठाया भ्रुकमाह । त्रिचतुःपादयोरिति । अत्रणस्य दृती-
 यचतुर्थचरणयोः क्रमेषान्तादिसन्धौ मकरराशेर्विंशतिभागे
 अविष्टा धनिष्ठा ज्ञेया । नवराश्रयो विंशतिभागा धनिष्ठाभ्रुव
 इत्यर्थः । तुकारात् ज्ञेयान्तर्गतधनिष्ठास्वनं कुम्भस्य विंशति-
 कलोनसप्तभागा निरस्तम् । श्रतताराया भोगमाह । स्वभोगत
 इति । धनिष्ठाभोगात् कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्तभागावधेरि-
 त्यर्थः । श्रतताराया अशीतिर्भागः । अतः प्राग्बहुवा इति
 ज्ञापनार्थं स्वभोगत इत्युक्तम् । श्रततारायाः स्वनं श्रततारका-
 भ्रुव इति पर्यवसन्नम् । अवशिष्टनक्षत्राणां भोगमाह । षड्भृ-
 तिरिति । पूर्वाभाद्रपदायाः षट्त्रिंशत् कला भोगः । उत्तरा-
 भाद्रपदाया द्वाविंशतिः । रेवत्या एकोनाशीतिः । अथ भ्रुव-
 कानयनं यथा । अश्विन्या भोगः । ४८ । दशगुणितः । ४८० । अ-
 तीतनक्षत्राभावाद्भोगयोजनाभावः । अतोऽश्विन्याः कलात्मको
 भ्रुवः । ४८० । राश्याद्यस्तु । ८ । भरण्या भोगः । ४० । दशहतः ।
 ४०० । अतीतनक्षत्रस्यैकत्वादष्टशतयुतो भरण्याः परिभाषया
 राश्याद्यो भ्रुवः । ० । २० । एवमार्द्राभोगः । ४ । दशहतः । ४० ।
 अतीतनक्षत्राणां पञ्चतया पञ्चगुणिताष्टशतेन । ४००० । चतुः-
 षड्सात्मकेन युतः कलाद्यो भ्रुवः । ४० । ४० । राश्याद्यस्तु ।

२ । ७ । २० । एवं पूर्वाषाढाया दशगुणितो भोगः । ४० ।
 एकोनविंशतिगुणिताष्टमतेन । १५२०० । युतः परिभाषया
 राश्याद्यो भुवः । ८ । १४ । शतताराया दशगुणितो भोगः ।
 ८०० । चयोविंशतिगुणिताष्टमतेन । १८४०० । युतश्चतुर्विंशति-
 गुणिताष्टमरूपो । १८२०० । जातो भ्रुवो राश्याद्यः । १० ।
 २० । पूर्वाभाद्रपदाया दशगुणितो भोगः । ३६० । चतुर्विंश-
 तिगुणिताष्टमतेन । १८२०० । युतो । १८५६० । जातो भ्रुवो
 राश्याद्यः । १० । २६ । उत्तराषाढाभिजिष्कृवणधनिष्ठानां स-
 भोगस्त्रानात् पश्चात् खितलेनाक्ररोत्यसम्भवाद्भिन्नरीत्या भ्रुवका
 उक्ताः स्वादिस्त्रानाद्योगतारा यदन्तरकक्षाभिस्त्रितासा साघ-
 वाद्भ्रापवर्तिता भोगसञ्ज्ञा उक्ताः । तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते ।

अष्टौ विंशतिरर्धेन गजाग्निर्व्यर्धंखेवः ।

चितर्काः सचिभागाद्विरसास्यद्वाश्च षट्शतम् ॥

नवात्रा नवसूर्याश्च वेदेन्द्राः नरवाणभूः ।

खात्यष्टिः खधृतिर्गोऽतिधृतिर्विंशान्धिनस्तथा ॥

वेदास्ततिर्गोऽदृष्ट्याः क्रम्बिहस्ता युगार्थदृक् ।

खोक्ततिस्थं ब्रह्मीनाश्च रसहस्ताः खहसिदृक् ॥

खगोऽग्निः खदन्ताः षड्दन्ताः शैलगुणाग्रयः ।

मेषाद्यन्त्यादिमथ्यांशः षडंशोनाः खवज्जुषाः ॥

इति । अथ नक्षत्राणां विच्छेपभागनाह । एषामिति । उक्त-
 भ्रुवकसम्भधिनामन्दिनादिनक्षत्राणां यथाक्रमं क्रमादित्यर्थः ।
 स्नात् स्रकीयापक्रमात् क्रान्त्यात् क्रान्तिवृत्तसम्भ्रुवकस्त्रानादि-

त्यर्थः । विक्षेपा विक्षेपभागा दक्षिणा उत्तरा वा भवन्ति । त-
 नोत्तरदिक्षुश्चिन्वादित्रयाणां दिङ्मासविषयाः क्रमेष द्वा-
 दश पञ्चेत्यर्थः । दक्षिणदिशि रोहिण्यादित्रयाणां पञ्चदश नव ।
 उत्तरस्यां पुनर्वसोः षड्भागाः । पुष्यस्य खं विक्षेपाभावः । अत्र
 पञ्चमाक्षरस्य गुह्येन कन्दोभङ्ग आर्षत्वात्त दोषः । दक्षिणस्या-
 माश्लेषायाः सप्त । उत्तरस्यां मघादित्रयाणां शून्यं द्वादश त्रयो-
 दश । दक्षिणस्यां हस्तत्रयोरेकादश द्वौ । अनन्तरं स्वात्या
 उत्तरदिशि सप्तत्रिंशत् । दक्षिणस्यां विशाखादीनां षण्मासार्ध-
 कत्रयं चत्वारः । नव सार्धपञ्च पञ्च क्रमेष । उत्तरदिशि तथा
 विक्षेपभागा अभिजितः षष्टिः । अश्लेषस्य त्रिंशत् । धनिष्ठायाः
 षट्त्रिंशत् । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । चकारः पूर-
 षार्थः । दक्षिणस्यां तुकारस्तथा । अर्धभागः प्रततारायाः ।
 तुकारस्तथा । उत्तरस्यां पूर्वाभाद्रपदायाश्चतुर्विंशतिः । त-
 स्यामेव दिशि भागा विक्षेपभागा उत्तराभाद्रपदायाः षड्विं-
 शतिः । रेवत्या विक्षेपाभावः । चकारः पूरणार्थम् ॥ ९ ॥
 अथागस्त्यस्युत्थकवज्जिभ्रह्महृदयताराणां भ्रुकविक्षेपांस्तदुपपत्तिं
 श्लोकत्रयेणाह ।

अग्नीतिभागैर्याम्यायामगस्त्यो मिथुनान्तगः ।

विंशे च मिथुनस्यांशे मृगव्याधो व्यवस्थितः ॥ १० ॥

विक्षेपो दक्षिणे भागैः खार्षवैः स्वादपक्रमात् ।

ऊतभुग्नहृदयौ वृषे द्वाविंशभागौ ॥ ११ ॥

अष्टाभिस्त्रिंशता चैव विचिन्ता उत्तरेण तौ ।

गोलं बध्वा परीक्षेत विक्षेपं भ्रुवकं स्फुटम् ॥ १२ ॥

खकीयात् क्रान्तिविभागस्थानाद्दक्षिणस्थामशीत्यंशे सारात्म-
कोऽगस्त्यो मिथुनात्तगः कर्कादिभागे स्थितः । अगस्त्यनक्षत्रस्य
राशित्रयं भ्रुवकः । दक्षिणविक्षेपोऽशीतिरित्यर्थः । मृगश्याधो
सुभ्रको मिथुनराशेर्विंशतिभागे स्थितः । चकारः समुच्चये । सुभ्र-
कनक्षत्रस्य राशित्रयं विंशतिभागा भ्रुवक इत्यर्थः । दक्षिणस्थां
चत्वारिंशता भागैः परिमितस्तस्य च क्रान्तिवृत्तस्थानाद्विक्षेपः ।
दृष्यमानो वक्रिब्रह्महृदयो दाविंशभागस्थितो वक्रिब्रह्महृदयन-
क्षत्रयोर्दाविंशतिभागाधिकैकराशिर्भ्रुवकः । तौ वक्रिब्रह्महृदयो ।
अष्टाभिस्त्रिंशता । चकारः क्रमार्थे । एवकारो न्यूनाधिक्यवक्ष्ये-
दार्थः । उत्तरेणोत्तरस्थामित्यर्थः । विचिन्ता विक्षेपवन्तौ । वक्रे-
विक्षेपोऽष्टभाग उत्तरः । ब्रह्महृदयस्योत्तरो विक्षेपस्त्रिंशदि-
त्यर्थः । नन्वेते भ्रुवा विक्षेपास्य कालक्रमेण नियता अनियता
वेत्यत आह । गोलमिति । गोलं वक्ष्यमाणं बध्वा वंशत्रसाका-
दिभिर्निर्बन्ध स्फुटं विक्षेपं क्रान्तिसंस्कारयोग्यं भ्रुवाभिमुखं भ्रुवकं
स्फुटमायनदृक्कर्मसंस्कृतं परीक्षेत । खखकाले दृग्गोचरसिद्ध-
मप्रीकुर्वत । तथा च क्रान्तिसंस्कारयोग्यविक्षेपायनसंस्कृतभ्रुव-
कयोरयनांशवन्नादस्त्रिरत्वादपि मयेदानीन्तनसमयानुरोधेन
साधवार्थमायनदृक्कर्मसंस्कृता भ्रुवाः क्रान्तिसंस्कारयोग्यविक्षे-
पास्य नियता उक्ताः । कालान्तरे गोस्ययन्त्रेण वेधसिद्धा श्रेयाः ।
नैत इति भावः । गोस्ययन्त्रेण वेधस्तु गोस्यबन्धोक्तविधिना गो-

खयन्तं कार्यम् । तच्च खगोलस्योपरि भगोलमाधारवृत्तस्यो-
परि विधुवद्वृत्तम् । तच्च यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांश्राङ्कितं
च बध्ना भुवयष्टिकीलयोः प्रोतमन्यचलं भवेधवल्यम् । तच्च
भगणांश्राङ्कितं कार्यम् । ततस्तद्गोलयन्तं सम्यग्भुवाभिमुख-
यष्टिकं जलसमक्षितिजवल्यं च यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा
रात्रौ गोलमध्यच्छिद्रगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विसोक्य
क्रान्तिवृत्ते मीनान्ताद्भ्रुकलान्तरितपश्चाद्भागं रेवतीतारायां
निवेश्य मध्यगतस्यैव दृष्ट्याश्विन्यादेर्नक्षत्रस्य योगतारां विसोक्य
तस्या उपरि तदेधवल्यं निवेश्यम् । एवं कृते सति वेधवल्यस्य
क्रान्तिवृत्तस्य च यः सम्पातः स मीनान्तादगतो यावद्भ्रुवै-
स्त्वावन्तस्तस्य नक्षत्रस्य भुवांशा ज्ञेयाः । वेधवल्ये तस्यैव सम्पा-
तस्य योगतारायाश्च यावन्तोऽन्तरेंऽशास्त्वावन्तस्तस्य विशेषांशा
दक्षिणा उत्तरा वा वेद्याः । अथ कदम्बप्रोतवेधवल्येन वेधे तु
सदा स्थिरा भुवका आयनदृक्कर्मसंस्कृताः परन्तु कदम्बतार-
योरभावाद्ब्रह्ममिति यथोक्तवेधेनैवायनदृक्कर्मसंस्कृता भुवाः
शराश्च भुवाभिमुखाः स्फुटाः सिद्धा भवन्तीति दिक् ॥ १२ ॥
अथ रोहिणीश्रकटभेदमाह ।

वृषे सप्तदशे भागे यस्य याग्योऽश्रकद्वयात् ।

विशेषोऽभ्यधिको भिन्द्याद्रोहिण्याः श्रकटं तु सः ॥ १३ ॥

वृषराशौ सप्तदशेऽंशे यस्य यदस्य भागदद्यादधिको विशेषो
दक्षिणः स यदो रोहिण्याः श्रकटं श्रकटाकारसन्निवेशं

भिन्दात् । तस्मध्यगतो भवेदित्यर्थः । तुकाराङ्गविक्षेपो रो-
हिणीविक्षेपादस्य इति विशेषार्थकः । विक्षेपस्य दक्षिणस्य रो-
हिणीविक्षेपादधिकत्वे ब्रकटाङ्गदक्षिणभागे ग्रहस्य स्थितत्वेन
तद्भेदकत्वाभावात् । अत्र ब्रकटायिमनस्यस्य भुव एकरात्रिः
सप्तदशांशाः । दक्षिणः ब्रह्मो भागद्वयमिति वेधसिद्धा स्पष्टा
युक्तिः ॥ १२ ॥ अथ ग्रहयोगसाधनार्थं ग्रहयोगसाधनरीत्य-
तिदेशमाह ।

ग्रहवद्युनिशे भानां कुर्याद्दृक्कर्म पूर्ववत् ।

ग्रहमेलकवच्छेषं ग्रहभक्त्या दिनानि च ॥ १४ ॥

ग्रहवद्युनिशे ग्रहाणां यथा दिनरात्रिमाने आद्यदृक्कर्मार्थं
कृते तथा दिनमानरात्रिमाने भानां नक्षत्रभ्रुवकाणामाद्यदृक्क-
र्मार्थं गणकः कुर्यात् । तदनन्तरं पूर्ववत्नक्षत्रनित्योदयास्तौ सा-
धयित्वाभीष्टकासे दिनगतशेषाभ्यां नतं कृत्वा विषुवच्छायया-
भ्रष्टादित्यादिनेत्यर्थः । दृक्कर्म कुर्यात् । अत्र नक्षत्रभ्रुवके पूर्व-
तेनायनदृक्कर्माप्युदाहरणे कृतं तदयुक्तम् । तस्य भ्रुवके स्वतः
सिद्धत्वात् । तदनन्तरं शेषं नक्षत्रग्रहयुतिसाधनं ग्रहभ्रुवतुल्य-
तारूपं ग्रहमेलकवद्ग्रहयोगसाधनरीत्या ग्रहान्तरकक्षा इत्या-
दिना कार्यम् । ननु तत्र ।

ग्रहान्तरकक्षाः स्वस्वभक्तिस्त्रिप्रासमाहताः ।

भुक्तान्तरेण विभजेदित्युक्तेर्नक्षत्रस्य का गतिर्याज्ञेत्यत
आह । ग्रहभुक्तेति । केवलतया ग्रहगत्या ग्रहस्य फलं ग्रहभ्रुवा-
न्तररूपग्रहे संस्कार्यं भ्रुवसमो ग्रहो भवति । नक्षत्रस्य पूर्वगत्य-

भावाद्भुवो यथास्वित इत्यर्थः । ननु तथापि ग्रहगच्छयुतिकाल-
साधनं भुक्तान्तरासम्भवात् कथं कार्यमिति मन्दाग्रहेत्यत आह ।
दिनागति । अभीष्टसमयादिवर्तमत्यादिना केवलतया ग्रहगत्या
ग्रहगच्छयुतिदिनानि साध्यानि । चः समुच्चये । नक्षत्राणां
गत्यभावात् ॥ १४ ॥ अथाभीष्टकालाद्ग्रहगच्छयुतिकालस्य ग-
तैश्चलमसम्प्रमार्थं पुनराह ।

एष्यो हीने ग्रहे योगो भ्रुवकादधिके गतः ।

विपर्ययादक्रगते* ग्रहे ज्ञेयः समागमः ॥ १५ ॥

नक्षत्रभ्रुवादुक्ताद्ग्रह आयनदृक्कर्मसंस्कृतग्रह आचदृक्कर्मसंस्क-
तनक्षत्रभ्रुवकात् । दृक्कर्मद्वयसंस्कृतग्रह इति विवेकार्थः । न्युने
सति योगो नक्षत्रग्रहयोगः स्वाभीष्टसमयाद्भावी । अधिके सति
पूर्वं जातः । वक्रगते ग्रहे विपर्ययादुक्तवैपरीत्यात् समागमो
नक्षत्रग्रहयोगो ज्ञेयः । हीने ग्रहे गतोऽधिके ग्रह एष्यो योगः ।
अत्रोपपत्तिर्नक्षत्रस्य गत्यभावेन सदा स्थिरत्वाद्ग्रहगमनेनैव
योगसम्भवादिति सुगमतरा ॥ १५ ॥ अथाग्निन्यादिनक्षत्रस्य
वृद्धतारात्मकत्वात् कक्षाक्षाराया एते भ्रुवका इत्यस्य योग-
ताराया भ्रुवकमित्युत्तरं मनसि धृत्वाग्निन्यादिनक्षत्राणां यो-
गतारां विवक्षुः प्रथममेषां नक्षत्राणां योगतारामाह ।

फाम्बुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवाषाढयोर्द्वयोः ।

विशाखाग्निनिःसौम्यानां योगतारोत्तरा स्मृता ॥ १६ ॥

* विपर्ययादक्रगते इति वा पाठः ।

एवामुक्तमन्त्राणां प्रत्येकं खतारासु उत्तरदिक्स्था तारा
या योगतारा गोस्तत्त्वज्ञेयता ॥ १६ ॥ अथान्यधोरनधोराह ।

पश्चिमोत्तरताराया द्वितीया पश्चिमे स्थिता ।

हस्तस्य योगतारा सा अविष्टायाश्च पश्चिमा ॥ १७ ॥

हस्तमन्त्रं पश्चतारात्मकं हस्तपञ्चाङ्गुलिषष्टिविंशकारम् ।
तत्र नैर्ऋत्यदिगाश्रितपश्चिमावस्थितताराया उत्तरदिगवस्थि-
तताराया द्वितीया पूर्वाङ्गातिरिक्ता पश्चिमे वायव्याश्रिते स्थिता
या हस्तस्य योगतारा ज्ञेया । उत्तरतारासञ्जा पश्चिमाश्रिता
तारा हस्तस्य योगतारेति फलितार्थः । धनिष्ठाया योगतारा-
माह । अविष्टाया इति । धनिष्ठायास्तारासु या पश्चिमदि-
क्स्था सा तस्या योगतारा । चः समुच्चये ॥ १७ ॥ अथान्ये-
षामेषामाह ।

ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणां बार्हस्पत्यस्य मध्यमा ।

भरण्याग्नेयपित्याणां रेवत्याश्चैव दक्षिणा ॥ १८ ॥

ज्येष्ठाश्रवणानुराधानां पुष्यस्य च प्रत्येकं तारात्रयात्मक-
त्वान्मध्यमतारा योगतारा स्यात् । भरणीकृत्तिका मघानां रेव-
त्याः । चः समुच्चये । प्रत्येकं खतारासु या दक्षिणदिक्स्था
या योगतारा ॥ १८ ॥ अथान्येषामेषामवशिष्टानां चाह ।

रोहिण्यादित्यमूलानां प्राची सर्पस्य चैव हि ।

यथा प्रत्यवशेषाणां स्थूला सा योगतारका । १९ ॥

रोहिणीपुनर्वसुमूलानामाश्लेषायाश्च प्रत्येकं खतारासु पूर्व-
दिक्स्था सैव योगतारेत्येवञ्चोत्तरार्थः । प्रत्यवशेषाणामवशिष्टनक्ष-
त्राणामार्द्राषिचाखात्यभिजिष्कृतताराणां खतारासु यात्यन्तं
खूला महती सा योगतारा स्यात् ॥ १८ ॥ अथ ब्रह्मसञ्ज्ञक-
नक्षत्रावस्थानमाह ।

पूर्वस्यां ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः ।

प्रजापतिवृषान्तेऽसौ सौम्येऽष्टत्रिंशदंशकैः ॥ २० ॥

ब्रह्महृदयस्थानात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः प्रजापतिस्तारा-
त्मको ब्रह्मा क्रान्तिवृत्ते स्थितः । कुचेत्यत आह । वृषान्त इति ।
वृषान्तनिकटे । एकराशिः सप्तविंशत्यंशा ब्रह्मभुवक इत्यर्थः ।
अस्य विचेपमाह । असाविति । ब्रह्मा । उत्तरस्थामष्टत्रिंशद्भागैः
स्थितः । अष्टत्रिंशद्भागा अस्य विचेप इत्यर्थः ॥ २० ॥ अथा-
पांवत्सापयोस्तारयोरेवस्थानमाह ।

अपांवत्सस्तु चित्रायामुत्तरेऽग्नौस्तु पञ्चभिः ।

बृहत् किञ्चिदतो भागैरापः षड्भिस्तथोत्तरे ॥ २१ ॥

चित्रायाः सकाशादपांवत्ससञ्ज्ञकस्तारात्मकः पञ्चभिर्भागै-
रुत्तरस्थां स्थितः । प्रथमतः कारश्चित्राभ्रुवतुल्यभ्रुवकार्थकः । द्वि-
तीयतुकारश्चित्राविचेपस्य दक्षिणभागइयात्मकत्वादपांवत्सविचेप
उत्तरस्तिभाग इति स्फुटार्थकः । अतोऽपांवत्सात् किञ्चिदस्या-
न्तरेण बृहत् खूलातारात्मक आपसञ्ज्ञकः । तथापांवत्सात्
षड्भिरंशैरुत्तरस्थां स्थितश्चित्राभ्रुवक एवापस्य भ्रुवको विचेप

उत्तरो नवांशा इत्यर्थः ॥ २१ ॥ अथायिमयन्यस्यासङ्गतित्वनि-
रासार्थमधिकारसमाप्तिं फल्लिकयाह ।

इति नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारः ।

स्यष्टम् ।

रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे ।

ग्रहर्षेयाधिकारोऽयं पूर्णो गूढप्रकाशके ॥

इति श्रीसकलगणकसार्वभौमब्रह्माख्यद्वैवञ्चात्मजरङ्गनाथग-
णकविरचिते गूढार्थप्रकाशके नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारः पूर्णः ॥

अथोदयास्ताधिकारो व्याख्यायते । ननु सूर्येणास्तमनं
सहेति प्रागुक्तैर्ग्रहयुत्यधिकारानन्तरं नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारात्
प्रागेवोदयास्ताधिकारो निरूपणीय इत्यतोऽत्र तत्सङ्गतिप्रदर्श-
नार्थमादौ तदधिकारं प्रतिजानीते ।

अथोदयास्तमययोः परिज्ञानं प्रकीर्त्यते ।

दिवाकरकराक्रान्तमूर्तीनामल्पतेजसाम् ॥ १ ॥

अथ नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारानन्तरं सूर्यकिरणाभिभूता मूर्ति-
विम्बं येषां तेषां चन्द्रादिषड्यष्टाणां नक्षत्राणां च । अत एवा-
ल्पतेजसां न्यूनप्रभावतामुदयास्तसमययोः । अयिमकाले सूर्या-
दधिकारसन्निहितसन्निहितत्वसम्भावनाया क्रमेषोदयास्तयोः सूर्य-
स्यासिद्धतस्य यस्मिन् काले यदन्तरेण प्रथमदर्शनं सम्भावितं

य उदयः । सूर्यादूरस्थितस्य यस्मिन् कासे यदक्षरेण प्रथ-
मादर्शनं सम्भावितं सोऽक्षः । अनेन नित्योदयास्तव्यवच्छेद-
स्तयोरित्यर्थः । परिज्ञानं सूक्ष्माज्ञानप्रकारः प्रकीर्त्यते । अति-
सूक्ष्मत्वेन मयोच्यत इत्यर्थः । तथा च ग्रह इत्युद्देशेऽस्तमवमु-
द्दिष्टमपि तस्य पूर्वमेव सूर्यासमल एव सम्भवात् तद्विज्ञापणतया
ग्रहयुतिप्रसङ्गेनोक्तम् । नक्षत्रग्रहयुतिसु ग्रहयुतिवदिति तदग-
न्तरमुक्त्वा । अतः प्रतिबन्धकजिज्ञासापगमेऽवश्यवक्तव्यत्वादस्या-
वसरसङ्कतित्वात् तत्सङ्कत्या नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारानन्तरं प्रामु-
द्दिष्टमस्तमं तत्प्रसङ्गादुदयस्य प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ १ ॥
तत्र प्रथमं पञ्चताराणां पश्चिमास्तपूर्वोदयावाह ।

सूर्यादभ्यधिकाः पश्चादस्तं जीवकुजार्कजाः ।

जनाः प्रागुदयं यान्ति शुक्रशौ वक्रिणौ तथा ॥ २ ॥

वक्रगतौ शुक्रबुधौ तथा । सूर्यादधिकौ पश्चिमास्तं गच्छतः ।
सूर्यादस्तौ पूर्वोदयं प्राप्नुतः । शेषं स्पष्टम् ॥ २ ॥ अथ चन्द्रबु-
धशुक्राणां पूर्वोत्पश्चिमोदयावाह ।

जना विवस्वतः प्राच्यामस्तं चन्द्रश्चभार्गवाः ।

ब्रजन्त्यभ्यधिकाः पश्चादुदयं शीघ्रयायिनः ॥ ३ ॥

शीघ्रयायिनः सूर्यगत्यधिकगतय इत्यर्थः । हतेन बुधशुक्रा-
वर्कगत्यल्पमती सूर्यादस्तौ पूर्वोत्पश्चिमोदयं च पश्चिमोदयं न
प्राप्नुत इत्युक्तम् । शेषं स्पष्टम् । अचोपपत्तिः । रविनतितो-
ऽप्यनतिर्घोऽर्कादूनक्षेत् प्राच्यां दर्शनयोग्यो भवितुमर्हति ।

यतः सूर्यास्ताधिकत्वेन बृहत्गतिवाचोत्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षात् प्रवहवग्नेन न्यूनस्य पूर्वमुदयादधिकस्थानन्तरमुदयनिचमात् । यदस्य क्रान्तिजसंख्यताकाज्ञानन्तरं यावत् सूर्यस्य तादृशः कालस्तावत्पर्यन्तं विप्रकर्षे दर्शनसम्भवात् । एवं यदाप्यगतिः सूर्यादधिकस्तदा प्रवहवग्नेनाकस्य पूर्वमुदयादनन्तरमुदितयदस्य दर्शनसम्भवात् प्रवहवग्नेनादौ न्यूनार्कस्यास्यसम्भवादनन्तरमधिकयदस्यास्तसम्भवात् सूर्याज्ञानन्तरं पश्चिमभागे यददर्शनसम्भवेऽप्यधिकगतिसूर्यस्य पृष्ठस्थितत्वेनोत्तरोत्तरमधिकसन्निकर्षात् पश्चिमायामदर्शनं सम्भवत्येव । ते तु भौमगुरुग्रहणयः । वक्रत्वे न्यूनगतिवाहुधशुक्रौ चेति । अथार्कमतितोऽधिकगतिग्रहः सूर्यादूनस्तदोत्तरीत्योत्तरोत्तरमधिकसन्निकर्षात् पूर्वस्मिन्नदर्शनं याति । यदा सूर्यादधिकस्तदोत्तरीत्योत्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षात् पश्चिमायामुदयः । ते तु व्रीघास्यन्त्रबुधशुक्रा इत्युपपन्नमुक्तम् ॥ ३ ॥ अथाभीष्टदिन आसन्ने सूर्योदयास्तकालिकौ सूर्यदृग्ग्रहौ तत्कालज्ञानार्थं कार्यावित्याह ।

सूर्यास्तकालिका पश्चात् प्राच्यामुदयकालिकौ ।

दिवाकरग्रहौ कुर्याद्दृक्कर्माथ ग्रहस्य तु ॥ ४ ॥

पश्चात् पश्चिमासोदयसाधनेऽभीष्टदिन आसन्ने सूर्यग्रहौ सूर्यास्तकालिकौ कुर्याद्दृक्कर्माथः । पूर्वासोदयसाधने सूर्योदयकालिकौ कुर्यात् । दिनेऽभीष्टकाले कुर्यात् । चकारो विक-

व्यार्थकः । अग्नन्तरं ग्रहस्य दृक्कर्म । आयनाच्चदृक्कर्मद्वयं कुर्यात् ।
 तुकार आसदृक्कर्मस्योक्तपूर्वाधीनमिति विशेषार्थकः । अत्रो-
 पपत्तिः । पश्चादस्योदयसाधने पश्चिमाद्यां तद्दर्शनमिति सूर्या-
 सत्कालिकौ सूर्यग्रहावशिष्टकालांशसाधनार्थं सूत्रौ । पूर्वा-
 दयास्तसाधने पूर्वदिशि तद्दर्शनमिति सूर्योदयकालिकौ सूर्य-
 ग्रहावशिष्टकालांशसाधनार्थं सूत्रावन्यकाले तु किञ्चित्काला-
 वपि कृतौ दृक्कर्मसंस्कृतग्रहस्य सूर्यवत् स्थितिजसंख्यतायोग्यत्वा-
 दृक्कर्मसंस्कृतो ग्रहः कार्य इति ॥ ४ ॥ अथेष्टकालांशानयनमाह ।

ततो * लग्नान्तरप्राणाः कालांशाः षष्टिभाजिताः ।

प्रतीच्या षड्भ्युतयोस्तद्वत्स्यन्तरासवः ॥ ५ ॥

ततस्त्राभ्यां सूर्यदृग्ग्रहाभ्यां लग्नान्तरप्राणाः । भोग्या-
 सुनूनकस्थायित्युक्तप्रकारेणान्तरकालासवः षष्टिभक्ता इष्टाः
 कालांशा भवन्ति । प्रागुदयास्तसाधने प्रतीच्या पश्चिमोदया-
 स्तसाधने षड्भ्युतयोः षड्त्रिभ्युक्तयोः सूर्यदृग्ग्रहयोर्लग्नान्-
 तरासवः । अन्तरासवस्तद्वत् षष्टिभक्ता इष्टकालांशा भवन्ती-
 त्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । दृग्ग्रहसूर्याभ्यामन्तरकालो ग्रहस्य
 सूर्योदयकाले दिनगतं पूर्वादयास्तनिमित्तमुपयुक्तम् । एवं
 पश्चिमोदयास्तनिमित्तं सूर्यदृग्ग्रहाभ्यामस्तकालासुभिरन्तर-
 कालः सूर्यास्तकाले ग्रहस्य दिनशेषकाल उपयुक्तः । तत्रास्तका-
 लानामनुक्तेरुदयासुभिः साधनार्थं षषड्भौ सूर्यदृग्ग्रहौ कृतौ ष

* द्वयोर्लग्नान्तरप्राणाः इति वा पाठः ।

काखोऽस्वात्मकः । अहोरात्रासुभिश्चक्रकलातुल्यैश्चक्रांशा ल-
 भ्यन्ते तदेष्टासुभिः क इत्यनुपाते प्रमाणफलयोः फलापवर्त-
 नेन हरस्थाने षष्टिः । अतोऽस्वात्मकान्तरकालः षष्टिभक्त इष्ट-
 काशांशा इत्युपपन्नमुक्तम् । अत्रेदमवधेयम् । सूर्योदयकालि-
 काभ्यामर्कदृग्गहाभ्यामानीतेन दिनगतेन पूर्वं चाख्यो दृग्गहः ।
 सूर्यास्तकालिकाभ्यां षषड्भाभ्यामर्कदृग्गहाभ्यामानीतेन दिन-
 शेषेणाग्रे चाख्यः षषड्भो दृग्गहः । क्रमेण ग्रहोदयास्तकाले
 प्राक्पश्चिमदृग्गहौ भवतः । ताभ्यां सूर्यसषड्भसूर्याभ्यां च क्रमेषु
 पूर्वरीत्यान्तरकालो ग्रहस्य सूर्योदयास्तकाले क्रमेण दिनगत-
 शेषौ नाशचौ षष्टिभक्तौ काशांशाविष्टौ सख्यौ । अथेष्टकालि-
 काभ्यामानीतकालेन पूर्ववचासिताभ्यां प्राक्पश्चिमदृग्गहाभ्यां
 सूर्यसषड्भसूर्याभ्यां चानीतकालो नाशचोऽपि सख्यासन्नः ।
 सूर्योदयास्तसम्बन्धाभावात् तदुत्पन्नाः काशांशा अपि तथा ।
 अथ सूर्योदयास्तकालिकाभ्यामानीतैकवारं कालात् कालांशाः
 स्यूता इष्टकालिकाभ्यामानीतैकवारकालात् कालांशा अति-
 स्यूता उभयत्र कालस्य सावनत्वात् । न हि सावनषष्टिघटी-
 भिश्चक्रपरिपूर्येण सख्याः सिद्ध्यन्तीति ॥ ५ ॥ अथ धैः काला-
 षैर्दयोऽख्यो वा भवति तान् विवशुः प्रथमं गुरुशनिभौमानां
 काशांशानाह ।

एकादशामरेज्यस्य तिथिसङ्ख्यार्कजस्य च ।

अस्तांशा भूमिपुत्रस्य दशसप्ताधिकास्ततः ॥ ६ ॥

तत इष्टकासांघ्रावगमान्तरमसांघ्राः । असौ घैरंघ्रैर्भवति
 तैऽघ्रा असोपखक्षणादुदयांघ्रा ज्ञेयाः । अमरेव्यस्य गुरोरे-
 कादत्र कासांघ्राः । घनेः पञ्चदश सङ्ख्या कासांघ्रानाम् । चः
 समुच्चये । भौमस्य सप्ताधिका दत्र सप्तदश कासांघ्रा इत्यर्थः ॥ ६ ॥
 अथ शुक्रस्याह ।

पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदयः प्राङ्मुहत्तया ।

प्रागस्तमुदयः पश्चात्पत्वाद्दशभिर्भृगोः ॥ ७ ॥

शुक्रस्य महत्तया वक्रत्वेन नीचासन्नतात् खूबविम्बतया
 पश्चिमायामसोऽष्टाभिः कासांघ्रैः प्राच्यामुदवच्च तैः । ना-
 धिकैः । प्राच्यां शुक्रस्यापत्वाद्दशभिः कासांघ्रैरसं-
 गच्छकः कुर्यात् । नास्यैः । पश्चिमायामुदयस्तस्यापुविम्बस्य
 दशभिः कासांघ्रैरेव ज्ञेयः ॥ ७ ॥ अथ बुधस्याह ।

एवं बुधो द्वादशभिश्चतुर्दशभिरंगकैः ।

वक्रो श्रीघ्नगतिस्वार्कात्* करोत्यस्तमयोदयौ ॥ ८ ॥

वक्रो श्रीघ्नगतिः । चः समुच्चये । बुधः सूर्याद्वादशभिश्चतु-
 र्दशभिश्च कासांघ्रैरसोदयौ । एवं शुक्ररीत्या करोति ।
 पश्चादस्तं प्रागुदयं च द्वादशभिः कासांघ्रैर्महाविम्बतया बुधः
 करोति । प्रागस्तं पश्चादुदयं च चतुर्दशभिः कासांघ्रैरपुविम्ब-

* वक्रश्रीघ्नगतिस्वार्कात् इति पाठान्तरम् ।

त्वाद्बुधः करोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ अथ प्रोक्तेष्टकालांशान्नाभ्यामस्तस्यो-
दयस्य वा गतैश्चलज्ञानमाह ।

एभ्योऽधिकैः कालभागैर्दृश्या न्यूनैरदर्शनाः ।

भवन्ति लोके खचरां भानुभायस्तमूर्तयः ॥ ९ ॥

एभ्य एकादशामरेष्वस्येति श्लोकत्रयोक्तेभ्योऽधिकैरिष्टका-
लांशैर्दृश्या दर्शनयोग्या अभीष्टकाले यद्वा भवन्ति । तथा
चास्तसाधने दृश्यत्व अस्त एष्यः । उदयसाधने दृश्यत्व उदयो
गत इति भावः । अस्मैरिष्टकालांशैर्यद्वा लोके भूलोके अदर्शना
न विद्यते दर्शनं दृष्टिगोचरता येषां ते । अदृश्या अभीष्टकाले
भवन्ति । नन्वदृश्याः कुतो भवन्तीत्यत आह । भानुभायस्तमूर्तय
इति । सूर्यासन्नत्वेन सूर्यकिरणदीप्त्या यस्या अभिभूता सूर्य-
किरणप्रतिहतलोकनयनाविषया मूर्तिर्विभक्तस्वरूपं येषां त
इत्यर्थः । तथा चास्तसाधन अदृश्यत्वेऽस्तो गतः । उदयसाध-
नेऽदृश्यत्व उदय एष्य इति भावः । अत एव ।

उक्तेभ्य ऊनाभ्यधिका यदीष्टाः

खेटोदयो गन्धगतस्तदा स्यात् ।

अतोऽन्वया चास्तमयोऽवगन्धः

इति भास्काराचार्योक्तं सङ्गच्छते । अत्रोपपत्तिः । उक्तकालां-
शतुल्येष्टकालांशे यत्काले यद्वा साधितौ तत्काल एव यद्दृश्यो-
दयोऽस्तां वार्कहतः । उक्तकालांशानां सूर्यसान्निध्यजनितस्य-
न्तग्रहादर्शने हेतुत्वप्रतिपादनात् । तथा चेष्टकालांशा उक्ते-
भ्योऽन्वयास्तदा यद्दृश्यास्तत्कालमेवेत्युदयसाधन इष्टकालांशा

उक्तेभ्योऽस्यास्तदेष्टकालादये ग्रहस्योदयः । यदीष्टकालांशा
 उक्तेभ्योऽधिकास्तदेष्टकालाद्ग्रहस्योदयः पूर्वं जातः । एवमस्त-
 साधन इष्टकालांशा अधिकास्तदेष्टकालादये ग्रहास्तः । यदी-
 ष्टकालांशा न्यूनास्तदेष्टकालात् पूर्वं ग्रहास्तो जात इत्युपपन्नमु-
 क्तम् ॥ ८ ॥ अथोदयास्तयोर्गतैष्यदिनाद्यनयनमाह ।

तत्कालांशान्तरकला भुक्त्यन्तरविभाजिताः ।

दिनादि तत्फलं सन्धं भुक्तियोगेन वक्रिणः ॥ १० ॥

उक्तेष्टकालांशयोरन्तरस्य कलाः सूर्यग्रहयोर्गत्योः कला-
 त्मकान्तरेण भक्ताः । दिनादिकमुदयास्तयोः फलमुदयास्त-
 योर्गतैष्यदिनाद्यं भवतीत्यर्थः । वक्रगतिग्रहस्य विज्ञेषमाह ।
 सन्धमिति । वक्रिणो वक्रग्रहस्य भुक्तियोगेन सूर्यग्रहयोः कला-
 त्मकगतियोगेन भक्ताः फलं गतैष्यदिनाद्यं ज्ञेयम् । अत्रो-
 पपन्नः । सूर्यग्रहयोर्गत्यन्तरकलाभिरेकं दिनं तदेष्टप्रोक्त-
 कालांशयोरन्तरकलाभिः किमित्यनुपातेनोदयास्तयोरभीष्ट-
 कालाद्गतैष्यदिनाद्यवगमः । वक्रग्रहे तु सूर्यग्रहयोर्गतियोगेन
 प्रत्यक्षमन्तरवृद्धेर्गतियोगादनुपात उपपन्न इत्युपपन्नमुक्तम्
 ॥ १० ॥ अथ ग्रहगतिकलयोः क्रान्तिवृत्तसत्त्वात् कालांशान्तर-
 स्थाहोरात्रवृत्तसत्त्वाच्चानुपातः प्रमाणेष्वर्थैर्विजात्येनायुक्त इति
 मनसि धृत्वा तयोरेकजातित्वसम्पादनार्थं ग्रहमत्थोरिच्छाजा-
 तीयत्वं वदंस्तदन्तरेणानुपातस्तु युक्त एवेत्याह ।

तत्सग्रासुद्धते भुक्ती अष्टादशशतोद्धृते ।

स्यातां कालमनी ताभ्यां दिनादि गतगम्ययोः ॥ ११ ॥

भुक्ती रविग्रहयोगती कलात्मके तल्लग्नसुष्ठे कालसाध-
नार्थं ग्रहस्य यो राशुदयो गृहीतस्तेनास्त्रात्मकोदयेन गुणित
अष्टादशव्रतेन भक्ते फले सूर्यग्रहयोः कालांशवत् कालगतो
स्याताम् । ताभ्यां गतिभ्यां गतगम्ययोद्दयास्ययोर्दिनादि पूर्वा-
क्तप्रकारेण साध्यम् । न तु पूर्वाक्तप्रकारेण यथास्त्रितगतिभ्यां
सूत्रत्वापत्तेः । अत्रोपपत्तिः । एकरात्रिकलाभी राशुदया-
सवसादा गतिकलाभिः क इत्यनुपातेनाहोरात्रवृत्ते गत्य-
सवः कलासमा इत्युपपन्नमुक्तम् ॥ ११ ॥ अथ नक्षत्राणां
सूर्यसाक्षिध्वज्जादसोदयज्ञानार्थं कालांशान् विवक्षुः प्रथम-
मेषामाह ।

स्वात्यगस्त्यमृगव्याधचित्राज्येष्ठाः पुनर्वसुः ।

अभिजिद्ब्रह्माहृदयं त्रयोदशभिरंशकैः ॥ १२ ॥

मृगव्याधो लुम्बकः । त्रयोदशभिः कालांशैर्दृश्यादृश्यानि
नक्षत्राणि भवन्ति । शेषं स्पष्टम् ॥ १२ ॥ अथान्येषामेषामाह ।

इक्ष्वाकुषफाल्गुन्यः अविष्टारोहिणीमघाः ।

चतुर्दशांशकैर्दृश्या विशाखाश्विनिदैवतम् ॥ १३ ॥

फाल्गुनी पूर्वोत्तराफाल्गुनीद्वयम् । अश्विनिदैवतमश्विनी-
कुमारो दैवतं स्वामी यस्येत्यश्विनीनक्षत्रम् । दृश्या उपलक्षणा-
ददृश्या अपि । लिङ्गपरिणामश्च यथायोग्यं बोध्यः । शेषं
स्पष्टम् ॥ १३ ॥ अथान्येषामेषामाह ।

कृत्तिकामैत्रमूलानि सर्पं रौद्रर्क्षमेव च ।

दृश्यान्ते पञ्चदशभिराषाढादितयं तथा ॥ १४ ॥

कृत्तिकानुराधामूलनक्षत्राणि पञ्चदशभिः कालांशैर्दृश्यन्ते ।
उपलक्षणाच्च दृश्यन्तेऽपि । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः ।
आक्षेपार्द्रा । चः समुच्चये । आषाढादितयं पूर्वोत्तराषाढादयं
तथा पञ्चदशकालांशैर्दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥ अथान्येषाम-
वशिष्टानां च ।

भरणीतिष्यसौम्यानि सौख्यात् त्रिःसप्तकांशकैः ।

शेषाणि सप्तदशभिर्दृश्यादृश्यानि भानि तु ॥ १५ ॥

तिष्यः पुष्यः सोमदैवतं मृगश्रिरो नक्षत्रमेतानि नक्षत्राणि
सौख्यादृश्यादृश्यात् त्रिःसप्तकांशकैरेकविंशतिकालांशैर्दृश्या-
दृश्यानि । उदितान्यस्तङ्गतानि च भवन्तीत्यर्थः । शेषाणि
पूर्वाधिकारोक्तनक्षत्रेषूक्तातिरिक्तानि शततारापूर्वोत्तराभाद्र-
पदारवतीसञ्ज्ञानि । वज्रिब्रह्मापांवत्सापसञ्ज्ञानि च सप्तद-
शभिः कालांशैर्दृश्यादृश्यानि भवन्ति । तुकारो दृश्यादृश्यानी-
त्यत्र समुच्चयार्थकः ॥ १५ ॥ अथ दिनाद्यानयनार्थमिच्छाया
एव प्रमाणजातीयकरणत्वमाह ।

अष्टादशशताभ्यस्ता दृश्यांशाः खोदयासुभिः ।

विभज्य लब्धाः क्षेत्रांशास्तैर्दृश्यादृश्याताथवा ॥ १६ ॥

दृश्यांशाः कालांशा अष्टादशशतगुणितास्तान् खोदयासु-
भिर्गहरासुदयासुभिर्भक्त्वा लब्धाः क्षेत्रांशाः क्रान्तिवृत्तला-

ब्राह्मैरंशैर्दृष्ट्यादृशता । उदयास्तौ प्रकारान्तरेणोक्तरीत्या
 ज्ञेयौ । काशांशान्नाभां चेचांशवान्नीच तदन्तरकला यथास्त्रि-
 तगत्योरन्तरेण योगेन वा भक्ताः फलमुदयास्तयोगैर्गतेष्वदिनाद्यं
 पूर्वागतमेव स्यादित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । राशुदयास्तुभिरे-
 करान्निकलास्तदा काशांशकलास्तुस्यास्तुभिः का इति क्रान्तिवृत्ते
 कलास्ताः षष्टिभक्ता अंशा इति पूर्वमेवेच्छास्थाने काशांश
 एव धृता साधवात् । इत्युक्तमुपपन्नम् ॥ १६ ॥ ननु यद्वाचा-
 ममुकदिशस्तोऽमुकदिशुदय इत्युक्तम् । तथा नक्षत्राणां नोक्तम् ।
 गत्यभावादियोगयोगासम्भवेन गतैष्वदिनाद्यानयनासम्भवस्ये-
 त्यत आह ।

प्रागेषामुदयः पश्चादस्तौ दृक्कर्म पूर्ववत् ।

गतैष्वदिवसप्राप्तिर्भानुभक्त्या सदैव हि ॥ १७ ॥

एषां नक्षत्राणां प्राच्यामुदयः प्रतीच्यामस्तौ गत्यभावादल्प-
 गतिग्रहवत् । एषां नक्षत्राणां दृक्कर्माक्षदृक्कर्म पूर्ववत् पूर्वप्रकारेण
 कार्यम् । परन्तु श्लोकपूर्वाधीनात्मिति श्येयम् । सदा नित्यम् ।
 एवकारात् कदाचिदप्यन्यथा नेत्यर्थः । हि निश्चयेन । रविगत्या
 गतैष्वदिवसानां सभिः स्यात् । नक्षत्रगत्यसम्भवात् । योगे ग्रह-
 गतिवत् ॥ १७ ॥ अथ कतिपयानां नक्षत्राणां सुखसाञ्जिध्य-
 वशादस्तौ नास्तीत्याह ।

अभिजिद्ब्रह्माहृदयं स्वातीवैष्णववासवाः ।

अर्धेर्बुधमुदक्स्थत्वान्न लुप्यन्तेऽर्करश्मिभिः ॥ १८ ॥

अभिजित् । ब्रह्महृदयम् । अनेनैकदेशस्य ब्रह्मणोऽपि ग्रह-
णम् । खातीश्रवणधमिष्ठाः । अहिर्बुध्न्यमुत्तराभाद्रपदा । एतामि
वक्ष्याम्युत्तरदिक्स्वत्वादुत्तरविद्येपाधिकादित्यर्थः । सूर्यकि-
रत्नेर्न सुप्यन्ते । अस्मिन् चान्तीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः ।

यस्योदयार्कादधिकोऽस्तमानुः

प्रवाचते सौम्यन्नरातिदैर्घ्यात् ।

तिग्मांशुसास्त्रिध्ववज्जेन नास्ति

धिष्यस्य तस्यास्तमयः कथञ्चित् ॥

इति भास्कराचार्योक्ता । परमिदमुक्तमष्टाश्रमायाम् । अ-
न्यथा पूर्वाभाद्रपदाया अपि तथात्वापत्तेरिति दिक् ॥ १८ ॥
अथापि मय्यस्यासङ्गतित्तिगिराचार्यमधिकारसमाप्तिं फलिक-
चाह ।

इत्युदयास्ताधिकारः ॥

नक्षत्रग्रहयोरस्योदयनिरूपणात् साधारण्येनोदयास्ताधि-
कार इत्युक्तम् ।

रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे ।

उदयास्ताधिकारोऽयं पूर्णो गूढप्रकाशके ॥

इति श्रीसकलगणकसार्वभौमवज्जास्यदेवज्ञात्मजरङ्गनाथग-
णकविरचिते गूढार्थप्रकाशके उदयास्ताधिकारः पूर्णः ॥

अथ भौमादीनां सूर्यसन्निधौ दद्यात्सासने दीप्या सकल-
बिम्बदर्शनं तथा चन्द्रस्य खोदयास्तकाले सकलबिम्बदर्शनं शुक्ल-
लेन न भवति । किन्तु बिम्बैकदेश एव शुक्ललेन दृश्यत इति
भौमादिविसदृशत्वं चन्द्रस्य कुत इत्याशङ्क्याः पूर्वाधिकारे
समुपस्थितेस्तदुत्तरभूतशुद्धोन्नमनाधिकारोऽवश्यमुपस्थित आ-
रम्भो व्याख्यायते । तत्र शुद्धोन्नतेरुदयकालात् पूर्वकालेऽस्तका-
खानन्तरकाले चासन्नकतिपयदिवसेषु दर्शनात् पूर्वाधिकारे
चन्द्रस्य कालांशानुत्था तदुदयास्तानुक्तेषु प्रथममुपस्थितचन्द्रो-
दयास्तयोः साधनमतिदिशति ।

उदयास्तविधिः प्राम्बत् कर्तव्यः शीतगोरपि ।

भागैर्द्वादशभिः पश्चाद्दृश्यः प्राग्यात्यदृश्यताम् ॥ १ ॥

चन्द्रस्य । अपिब्रह्मः पूर्वाधिकारोक्तैर्यहनचर्चैः समुच्चवा-
र्चकः । उदयास्तविधिर्दद्यास्तयोः साधनप्रकारः प्राम्बत् पूर्वा-
धिकारोक्तरीत्या गणकेन कार्यः । ननु कालांशानां पूर्वमनुक्तेः
कथं तस्मिद्धिरत आह । भागैरिति । द्वादशभिरंशैश्चन्द्रः पश्चि-
मार्था दृश्य उदितो भवति । प्राच्यामदृश्यतामसं प्राप्नोति ।
अत्र पश्चात् प्रागिति पुनरुक्तमपि पूर्वं बुधशुक्रयोः साहचर्येण
चन्द्रोदयास्तदिगुत्था तस्याहचर्येण चन्द्रस्य पश्चिमास्तपूर्वोदयौ
वर्तते इति कस्मिन्मन्त्रबुद्धेर्भ्रमस्य वारणायेति ध्येयम् ॥ १ ॥
अथोदयास्तप्रसङ्गेन स्यतयोश्चन्द्रनित्वास्तोदययोः साधनं वि-
वक्षुः प्रथमं श्लोकत्रयेण्येन्दोर्नित्यास्तसाधनमाह ।

रवोन्धोः षड्भ्युतयोः प्राग्ब्रह्मन्तरासवः ।

एकराशौ रवोन्धोश्च कार्या विवरलिप्तिकाः ॥ २ ॥

तन्नाडिकाद्वते भुक्तौ रवोन्धोः षष्टिभाजिते ।

तत्फलान्विमयोर्भूयः कर्तव्या विवरासवः ॥ ३ ॥

एवं यावत् स्थिरीभूता रवोन्धोरन्तरासवः ।

तैः प्राणैरस्तमेतीन्दुः शुक्लेऽर्कास्तमयात् परम् ॥ ४ ॥

शुक्ले शुक्लपचाभीष्टदिने सूर्यास्तकाले स्पष्टौ सूर्यचन्द्रौ
साध्याः । चन्द्रस्य दृक्कर्मद्वयं संस्कार्यम् । तत्राचदृक्कर्म सौक-
पूर्वाधीनमेव । तयोः सूर्यचन्द्रयोः षड्भास्त्रियुतयोर्लग्नान्तरास-
वोऽन्तरकालासवः प्राग्ब्रह्मोऽग्यासूनूकस्येत्यादिना साध्याः ।
तौ षषड्भ्युतयोर्भूयः कर्तव्या विवरासवः । तैः प्राणैरस्तमेतीन्दुः
शुक्लेऽर्कास्तमयात् परम् ॥ ४ ॥
तयोः सूर्यचन्द्रयोरन्तरकालाः कार्याः । चकारो विषयव्यव-
स्वार्यकः । तयोः सुकलयोर्घटिकाभिरसवः षड्यधिकत्रतत्रयेण
भाज्याः । घटिकाः कला उदयासुगणिता एकराशिकला-
भिर्भक्ता ऋषवसो षड्यधिकत्रतत्रयेण भाज्याः । घटिकाः । आभिः
सूर्येन्दोर्गती कलात्मके गुण्ये षष्टिभक्ते तत्फलान्वितयोः स्वस्व-
फलयुक्तयोः षषड्भ्युतयोर्भूयः पुनर्विवरासवोऽन्तरप्राणाः
पूर्वरीत्या कर्तव्याः । एवं तद्घटिकाभिः सूर्यास्तकालिकौ षषड्भ्यु-
तयोर्भूयः कर्तव्याः । तयोर्विवरासव इति यावत्
स्थिरीभूता अभिजास्तावत् साध्याः । तैरभिज्ञैरसुभिः सूर्या-
स्तादनन्तरं चन्द्रोऽस्त्वं प्राप्नोति । अत्रोपपत्तिः । सूर्यास्तकाले

सषड्भाकीं सद्यं वृक्षमसंज्ञतस्यः षड्भ्युतस्यन्नास्तकाले सद्यम् ।
परन्तु सूर्यास्तकालिकं न स्वास्तकालिकम् । पश्चिमदृग्गहः
सूर्यास्तकालिक इति तत्त्वम् । तदन्तरासवः सावनास्यन्त्य
सूक्ष्मा दिनशेषाः । परन्तु परिभाषया नाक्षत्रज्ञानसम्भवात्सा-
वनाः साध्या इति चन्द्रसाभिख्याः स्वास्तकाले सषड्भा सद्य-
मस्मात् सूर्यास्तकालिकसषड्भ्युतसूर्यान्तरासवो नाक्षत्राः सूक्ष्मा
अपि भगवतैकरीतिप्रदर्शनार्थं भिन्नकालिकाभ्यां सूर्यचन्द्राभ्यां
कथं सूक्ष्मसमयसिद्धिरिति मन्दाग्ररूपनेदार्थं च सषड्भ्युतः सूर्यो-
ऽपि साधितस्यन्नास्तकाले । ताभ्यामन्तरासवो नाक्षत्रा अपि
सूर्यास्तकालिकसद्यग्रहदसूक्ष्मा इत्यसकत् सूक्ष्मा इत्युक्तमुपप-
न्नम् । वस्तुतस्तु सावनाभ्युपगमे ।

रवीन्दोः षड्भ्युतयोः प्राग्ब्रह्मन्तरासवः ।

तेः प्राणैरस्तमेतीन्दुः शुक्लेऽर्कास्तमनात् परम् ॥

इत्येक एव सूर्यसिद्धान्ते श्लोकः । श्लोकमध्य एकरात्रावि-
त्यादि रवीन्दोरित्यन्तरासव इत्यन्तं श्लोकद्वयं केनचिन्मन्दम-
तिना समयोऽसकृदेव साध्य इति शिष्यधीष्टद्विदतन्मोक्तं सुबु-
द्धिसन्धेनायुक्तमपि युक्तियुक्तं मत्वा निश्चितम् । कथमन्यथा
भगवतः सर्वज्ञस्य शुद्धसावगच्छोद्धानानन्तरमसकृत्साधनोक्तिः
षड्भ्युतते । किञ्च ।

एकरात्रौ रवीन्दोश्च कार्या विवरलिपिकाः ।

इत्यर्थस्य चिप्रत्राधिकारे भोग्यासूनुनकस्तेत्यादिश्लोकायो-
ऽपेक्षितत्वेनात्रानपेक्षितत्वम् । प्राग्ब्रह्मन्तरासव इत्यनेनैवात्र

तस्मिद्धेरिति । अथ नाक्षत्राभ्युपगमे तु चन्द्रस्य सावनघटी-
भिश्चासनं स्वास्तकालिकसिद्धर्यभावशकं न तु सूर्यस्य प्रयो-
जनाभावात् । न हि चन्द्रास्तकालसाधितसप्तसूर्यः सूर्यास्त-
कालिकं लग्नं येन सूर्यचालनं युक्तम् । अपिच । एकस्य चन्द्रस्य
चालनेन पुनरेकवारैश्चैव सूक्ष्माक्षत्रकालसिद्धौ द्वयोश्चास-
नोक्त्वा नाक्षत्रस्यासकृत् क्रियानयनमतत्त्वं गौरवं सर्वज्ञेन कथमु-
क्तम् । असकृत्साधनेन सूक्ष्माक्षत्रसिद्धौ युक्तभावश्च । अतएव ।

ज्ञातुं यदा भाभिमता ग्रहस्य

तत्कालखेटोदयलग्नसम्ये ।

साध्ये तयोरन्तरनाडिका या-

साः सावनाः स्युर्द्युगता ग्रहस्य ॥

इति भास्कराचार्योक्तं सङ्गच्छत इति तत्त्वम् ॥ ४ ॥ अथो-
दयसाधनमाह ।

भगणार्धं रवेर्दत्त्वा कार्यास्तद्विवरासवः ।

तैः प्राणैः कृष्णपक्षे तु ग्रीतांप्रसूदयं व्रजेत् ॥ ५ ॥

कृष्णपक्षे भगणार्धं षड्भाषीन् सूर्यस्य दत्त्वा संयोज्य तुका-
राचन्द्रस्यादत्तेत्यर्थः । तद्विवरासवस्तयोर्दृक्कर्मसंस्कृतसप्तसप्त-
सूर्ययोरन्तरासवः प्रागुक्तप्रकारेण साध्याः । तैः साधितैरसुभि-
स्यन्तः सूर्यास्तानन्तरमुदयं गच्छेत् । अत्रोपपत्तिः । सूर्यास्त-
काले सप्तद्वार्कस्य लग्नत्वात् सूर्ये षड्भाषीयोजनम् । उदयसा-
धनार्थं । प्राग्दृग्ग्रहस्यापेक्षितत्वाच्चन्द्रो दृक्कर्मसंस्कृतो यथा-

स्थितो न षड्भाषियुक्तः । तद्विवरासुभिश्चन्द्रस्य सूर्यास्तानन्तर-
मुदयः सावनैः । तच्चालितचन्द्रात् सूर्यास्तकालिकषड्भाषिकांश्च
विवरासवो नाचचा इति । शुद्धोन्नतिसाधनार्थं दृश्यकाले
सूर्यचन्द्रौ साध्याविति ज्ञापनार्थं चन्द्रस्य नित्योदयास्तावुक्ता-
वन्येषां ग्रहनक्षत्रादीनां प्रयोजनाभावादनुरक्तौ चन्द्रेपलक्षणा-
दुक्तौ वा तत्र शुद्धलक्षणपक्षविवेको नेति धेयम् ॥ ५ ॥ अथ
प्रकृतं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तभुजकोटिकर्णात्मकं क्षेत्रं श्लोक-
चयेणाह ।

अर्कन्दोः क्रान्तिविक्षेपो दिक्क्षाम्ये युतिरन्यथा ।
तज्ज्येन्दुरर्काधत्रासौ विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ॥ ६ ॥
मध्याह्नेन्दुप्रभाकर्णसङ्गुणा यदि सोत्तरा ।
तदार्कम्राक्षजीवायां शोध्या योज्या च दक्षिणा ॥ ७ ॥
शेषं लम्बज्यया भक्तं लम्बो बाहुः खदिङ्मुखः ।
कोटिशङ्कुस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं श्रुतिर्भवेत् ॥ ८ ॥

सूर्यचन्द्रयोः स्पष्टक्रान्त्योर्दिगैकोऽन्तरम् । अन्यथा दिग्भेदे
योगः । अत्र क्रान्तिशब्दः क्रान्तिज्यापरो ज्ञेयः । उपपत्त्य-
विरोधात् । तज्ज्या सा चासौ ज्या च संस्कारसिद्धाहमिता
व्येत्यर्थः । अर्काचन्द्रे यत्र बस्यां दिशि तद्विक्ता दक्षिणोत्तरा
वासौ ज्या ज्ञेया । एकदिशि रविक्रान्तिसंज्ञाक्रमोरधिकत्वे
सूर्याचन्द्रस्य क्रान्तिदिक्स्थलेन ज्या क्रान्तिदिक् । जगत्केर्का-
क्रान्तिदिग्बिपरीतदिक्स्थलेन क्रान्तिभिन्नदिक् । भिन्नदिशि

चन्द्रकान्तिदिग्ध्या ज्ञेयेत्यर्थः । सा ज्या मध्याह्नेन्दुप्रभाकर्ण-
 सङ्गुणा यत्काले चन्द्रः श्टङ्कोन्नत्यर्थं साधितस्तत्काले मध्याह्न-
 ष्कायाकर्णवष्कायाकर्णसम्बन्धस्य साध्यः । स तच्चान्नचन्द्रस्यष्टका-
 न्योदन्तरदिशि वियोगो दक्षिणदिशि शीगस्तदूननवत्यंशज्यया
 भक्ता द्वादशगुणितचिज्येति । उपपत्त्यनुरोधेन तु मध्याह्नपरं
 तत्कालपरम् । यत्काले चन्द्रस्तत्काले चन्द्रस्य युगतं दिनशेषं वा
 प्रसाध्य चिप्रम्नाधिकारविधिना शङ्कुं प्रसाध्य ह्यायाकर्णः साध्यः ।
 अहोऽहोरात्रस्य मध्यं सूर्यास्तः । तत्कालिकचन्द्रस्य ह्यायाकर्णे
 वायमेव भगवदभिप्रेतः । कथसन्यथा चन्द्रस्य श्टङ्कोन्नतौ दृक्क-
 र्मद्वयसंस्कारः श्टङ्कोन्नतौ ब्रह्माङ्गस्येति प्रागुक्तः सङ्गच्छते ।
 दिनार्धातिरिक्तच्छायासाधनार्थमेव दृक्कर्मणोरुपयोगादन्यत्र
 श्टङ्कोन्नतिगणित उपयोगाभावात् । स्पष्टकान्त्यैव ह्यायाकर्ण-
 सिद्धेः । अत्रापि श्लोकपूर्वाधीनमेवाच्चदृक्कर्म संस्कार्यम् । तेन
 ह्यायाकर्णेन गुणितेत्यर्थः । सा तादृशी ज्या यद्युत्तरा तदा
 द्वादशगुणितायामचज्यायां श्रोध्यान्तरिता । तेन द्वादशगुणि-
 ताच्चञ्चाभिक्रा तादृशी ज्या । तदापि विपरीतशोधने न क्षतिः ।
 यदि दक्षिणा तदा तस्मात्मेव युक्ता कार्या । सो व्यावस्थार्थकः ।
 शेषं संस्कारजं स्रष्ट्रेत्रलम्बज्या भक्तं फलं भुजः प्राप्रः । स्रदि-
 ष्णुषः स्रष्ट्रेत्रेण संस्कारस्य दिक् तस्यां मुखमयं यस्यासौ ।
 संस्कारदिक् इत्यर्थः । भुजस्य कोटिकर्णसापेक्षत्वात् तावाह ।
 कोटिरिति । ब्रह्मुर्वाद्ब्रह्माङ्गुलः कोटिः । तयोर्भुजकोशोर्वावर्म-
 षोर्धोगात् पदं कर्णः स्थात् । अत्रोपपत्तिः ।

स्वायास्त्रकुतलयोः समभिन्नदिक्षौ ।
 योगोऽन्तरं भवति दोरिनचन्द्रदोषोश्च
 तुल्याश्रयोर्विवरमन्यदशोस्तु योगः ॥
 स्पष्टो भुजो भवति चन्द्रभुजाश्च इन्दोः
 शूद्धे भुजे रविभुजादिपरोतदिक्षः ।

इति सूक्ष्मभुजसाधनं भास्कराचार्येण सिद्धान्तशिरोमणौ-
 क्तम् । तदुपपत्तिस्तु तद्दीकार्या व्यक्ता । अनया रीत्या भुजसाध-
 नार्थं क्रान्तिव्ययोरये साधे सम्बन्धाकोटौ चिज्याकर्णसदा क्रान्-
 त्तिव्याकोटौ कः कर्ण इत्यनुपातेन । तत्स्वरूपं तु प्रत्येकं सूर्यचन्द्र-
 योः सूर्यक्रान्तिज्या चिज्यागुणा सम्बन्धाभक्ता { ख. क्रं. व्या. वि १ }
 चन्द्रस्पष्टक्रान्तिज्या चिज्यागुणा सम्बन्धाभक्ता { चं. क्रं. व्या. वि १ }
 अनयोः खं खं श्रुतलं संस्कार्यम् । तत्र शूद्धोन्नत्यर्थं सूर्येण
 भगवता सूर्योदयास्तकालिकगणितस्यैवाभ्युपगमात् । तत्र सूर्य-
 चन्द्रोरभावात् तच्छ्रुतलाभावाच्च सूर्यायैव सूर्यभुजः सिद्धः ।
 चन्द्रस्य तु तदा श्रुतोः सद्भावाच्छ्रुतलमुत्पद्यते तत्तु सम्ब-
 न्धाकोटावच्छाभुजसदा श्रुतोकोटौ को भुज इत्यनुपातेन
 तात्कालिकचन्द्रोन्नतगतकालसाधितत्रिप्रश्नाधिकारोक्तचन्द्रम-
 चाश्रुतगुणिताश्रया सम्बन्धाभक्तेति दक्षिणमेव श्रुतलस्वरू-
 पम् { चचन्वा. चं. श्र. १ } इदं चन्द्रदक्षिणायायां योज्यम् । चन्द्रस्य
 दक्षिणो भुजः । चन्द्रोत्तरायायां तु हीनं चन्द्रोत्तरो भुजः ।
 चन्द्रोत्तरायाया हीनमिदं चन्द्रस्य दक्षिणो भुजः । यथा दक्षिणो
 भुजः { चं. क्रं. व्या. वि. १ चचन्वा. चं. श्र. १ } वा { चं. क्रं. व्या. वि १

चचन्वा. चं. मं. १ } उत्तरो भुजः { चं. क्रां. व्या. वि. १ चचन्वा. चं. मं. १ }
 अयं चन्द्रभुजः सूर्यायैकदिग्गन्तरितो भिन्नदिशि युक्तः स्पष्टः
 शृङ्गोन्नत्युपयुक्तो भुजः । यथा सूर्यस्य दक्षिणगोले { छ. क्रां. व्या.
 वि. १ चं. क्रां. व्या. वि. १ चचन्वा. चं. मं. १ } { छ. क्रां. व्या. वि. १ चं.
 क्रां. व्या. वि. १ चचन्वा. चं. मं. १ } इदं भुजद्वयं स्पष्टो भुजो भवति
 चन्द्रभुजाश्च इत्युक्तेर्दक्षिणम् । सूर्यभुजस्य न्यूनत्वेन शोध्यत्वात् । सूर्य-
 भुजस्याधिकत्वे तु { छ. क्रां. व्या. वि. १ चं. क्रां. व्या. वि. १ चचन्वा. चं. मं. १ }
 { छ. क्रां. व्या. वि. १ चं. क्रां. व्या. वि. १ चचन्वा. चं. मं. १ } इदं भुजद्व-
 यमुत्तरम् । इन्दोः शृङ्गे भुजे रविभुजाद्विपरीतदिक्क इत्युक्तेः ।
 योगे त्त्तरो भुजः { छ. क्रां. व्या. वि. १ चं. क्रां. व्या. वि. १ चचन्वा. चं. मं. १ }
 सूर्योत्तरगोलेऽपि { छ. क्रां. व्या. वि. १ चं. क्रां. व्या. वि. १ चचन्वा. चं. मं. १ }
 { छ. क्रां. व्या. वि. १ चं. क्रां. व्या. वि. १ चचन्वा. चं. मं. १ } इदं भुजद्वयं द-
 क्षिणम् । अन्तरे तु सूर्यभुजस्य न्यूनत्वं उत्तरो भुजः { छ. क्रां.
 व्या. वि. १ चं. क्रां. व्या. वि. १ चचन्वा. चं. मं. १ } सूर्यभुजस्याधिकत्वे तु
 { सूर्यक्रां. व्या. वि. १ चं. क्रां. व्या. वि. १ चचन्वा. चं. मं. १ } दक्षिणोऽयं भु-
 जः । इन्दोः शृङ्गे भुज इत्युक्तत्वात् । अत्र नवसु पक्षेषु प्रथम-
 पक्षे सूर्यचन्द्रक्रान्तिअयोरैकदिग्गयोरन्तरं चिज्यागुणितं तत्सू-
 र्यक्रान्तिसम्बद्धं चेत् तेनोत्तराक्ष्येन्दुशङ्कुघातो सम्बन्धाभक्त इति ।
 चन्द्रक्रान्तिसम्बद्धं चेत् तेन युतस्तद्घातो सम्बन्धाभक्त इति सि-
 द्धम् । तत्राक्षांशानां दक्षिणत्वेनैकदिशि योगार्थं चन्द्रशेषे
 दक्षिणत्वं सूर्यशेष उत्तरत्वं भिन्नदिशि वियोगार्थं कल्पितम् ।
 युक्तं चैतत् । सूर्यक्रान्त्यधिकत्वे सूर्याचन्द्रस्योत्तरत्वात् । शृङ्गो-

अतो चन्द्रस्यैव प्राधान्याच्च । द्वितीयपक्षे क्रान्तिज्ययोर्भिन्नदि-
 श्ययोर्योगेन तादृशेन तद्वातमूनं कृत्वा सम्बन्ध्या भजेदित्य-
 चापि योगस्याधोऽन्तरार्थमुत्तरदिक्त्वं चन्द्रक्रान्तेरुत्तरत्वेन दक्षि-
 षस्यसूर्याचन्द्रस्य सुतरामुत्तरत्वाच्च । तृतीयपक्षे क्रान्तिज्ययो-
 रेकदिश्वयोरन्तरे सूर्यसम्बद्ध एव तादृशे तदध ऊन इति वि-
 योगार्थमन्तरस्योत्तरदिक्त्वं । द्वयोर्दक्षिणगोलस्यलेऽप्यधिक-
 सूर्याशून्यचन्द्रस्योत्तरत्वात् । चतुर्थपक्षे भिन्नदिश्वयोः क्रान्ति-
 ज्ययोर्योगे तादृशे तदध ऊन इति वियोगार्थं योगस्योत्तर-
 दिक्त्वं । चन्द्रस्योत्तरदिक्त्वत्वात् । पञ्चमपक्षे तु चतुर्थपक्षोक्तं
 तुल्यत्वात् । षष्ठपक्षे क्रान्तिज्ययोर्भिन्नदिश्वयोर्योगे दक्षिण-
 स्यदधे योगार्थं चन्द्रस्य दक्षिणगोलस्यत्वात् । सप्तमपक्षे क्रान्ति-
 ज्ययोरेकदिश्वयोरन्तरं सूर्यसम्बद्धं तदा तदधे योज्यमित्यन्तरं
 दक्षिणम् । द्वयोर्दक्षिणगोलस्यलेऽपि चन्द्रस्य न्यूनत्वेनार्काद्दक्षि-
 षस्यत्वात् । अधिकत्वे तु उत्तरं तदधे हीनमिति । अष्टमपक्षे
 क्रान्तिज्ययोरेकदिश्वयोरन्तरे चन्द्रसम्बद्ध उत्तरे तदध ऊनः ।
 चन्द्रस्याधिकत्वेनोत्तरस्यत्वात् । नवमपक्षे तु समदिश्वयोः क्रा-
 न्तिज्ययोरन्तरं सूर्यसम्बद्धं तदधे योज्यमिति दक्षिणम् । च-
 न्द्रस्य न्यूनत्वेन दक्षिणस्यत्वादित्युपपन्नं प्रथमस्योक्तोक्तम् । अत्र
 केनचित् क्रान्तिशब्देन चापात्मकक्रान्ती गृहीत्वा तत्संस्कारः
 कृतस्तस्य व्या कार्येति व्याख्यातम् । तदुपपत्तिविरुद्धम् । नहि
 भुजसाधने चापात्मकक्रान्ती प्रयोजकत्वेनोपपक्षे । येन व्या-
 ख्योक्ता । नवा क्रान्तिज्यायोगवियोगाभ्यां चापात्मकक्रान्ति-

योगवियोगचोर्ध्वं तुल्ये येनोक्तं सङ्गतं स्यात् । अन्यथाचात्र-
 क्रान्तिव्यवस्थायाः विनापि क्रान्तिव्यवस्थायाः संस्कारेषु
 गतांश्यायाः साधनापत्तेरिति दिक् । अथायं भुजस्त्रिज्या-
 वृत्त इति साधवात् तात्कालिके चन्द्रच्छायाकर्णमितवृत्ते
 स्त्रिज्या साधितस्त्रिज्यावृत्तेऽयं भुजसदा चन्द्रच्छायाकर्ण-
 वृत्ते क इत्यनुपातेन क्रान्तिज्यायाः संस्कारमितमाद्यं खण्डं
 चन्द्रच्छायाकर्णगुणमिति सिद्धम् । त्रिज्यामितपूर्वगुणखेदानीन्त-
 नत्रिज्यामितहरस्य तुल्यत्वेन द्वयोर्मात्राच्च । अथापरखण्डं चन्द्र-
 वृत्तज्याघातात्मकं चन्द्रच्छायाकर्णगुणं त्रिज्याभक्तं कार्यम् ।
 तत्र त्रिज्याद्वादशघातस्य चन्द्रशकुभक्तस्य छायाकर्णत्वाच्छकु-
 त्रिज्यामितयोगुणहरयोः प्रत्येकं वाग्नादश्या द्वादशगुणेत्यपरं
 खण्डं सिद्धम् । द्वयोरेकदिशि योगो भिन्नदिग्भ्रमरमिति
 संस्कारो सम्बन्धाभक्तो भुजः संस्कारदिक् सिद्धः । शकुः
 कोटिरिति चन्द्रच्छायाकर्णवृत्ते भुजसाधनात् तद्वृत्ते कोटिरपि
 साध्या । सा तु नियता द्वादश । नियतकोत्पर्यमेव भुजश्चन्द्र-
 छायाकर्णवृत्ते साधितः सूर्योदघातयोः सूर्यशङ्कोरभावात्
 सूर्यशकुसंस्काराभावः । तदितरकाल उक्तक्रियया निर्वाहः
 कोटिभुजयोर्द्विगुणयोगात्सूत्रं कर्ण इत्युपपन्नं मध्याह्नेत्यादि श्लोक-
 इयोक्तम् ॥ ८ ॥ अथ शुक्लानयनमाह ।

सूर्योत्तरीयगोर्लिप्ताः शुक्लं नवशतोद्भूताः ।

चन्द्रविम्बाङ्गुलाभ्यस्त इतं द्वादशभिः स्फुटम् ॥ ९ ॥

सूर्योन्नितचन्द्रस्य कला नवव्रतभक्ताः फलं शुक्लं तच्चन्द्रयद्य-
 षाधिकारोक्तप्रकारेषागतचन्द्रबिम्बाङ्गुलैर्गुणितं द्वादशभिर्भक्तं
 फलं स्फुटं शुक्लं स्यात् । अत्रोपपत्तिः । दशान्ते सूर्यचन्द्रयोर-
 न्तराभावादसहस्रार्धं चन्द्रगोले सूर्यकिरणप्रतिफलनाभावा-
 ष्कौल्यभावात् । ततो यथायथाकाञ्चन्द्रः पूर्वतोऽन्तरितस्तथा-
 तथा चन्द्रगोलासहस्रार्धं चन्द्रपश्चिमभागक्रमेण शौक्यवृद्धिः ।
 एवं षड्वाश्रयन्तरे पौर्णमास्यन्ते चन्द्रगोलासहस्रार्धं सम्पूर्णं श्वेतं
 भवति । इतः षड्वाश्रिकलाभिः खखाष्टदिग्भिर्द्वादशाङ्गुलव्या-
 सविम्बं श्वेतं तदेष्टेन सूर्योन्नचन्द्रकलागुणेन किमित्यनुपाते
 प्रमाणफलयोः फलापवर्तनेन प्रमाणस्थाने नवव्रतम् । अतः
 सूर्योन्नचन्द्रस्य कला नवव्रतभक्ताः शौक्यमिदं द्वादशाङ्गुलव्या-
 सप्रमाणेन सिद्धम् । अतो द्वादशाङ्गुलप्रमाणेनेदं तदाभिम-
 तचन्द्रबिम्बाङ्गुलव्यासप्रमाणेन किमित्यनुपातेनोक्तमुपपन्नम् ।
 अनेन प्रकारेण त्रिभान्तरे चन्द्रगोलासहस्रार्धमर्धं श्वेतं भव-
 तीति सिद्धम् । भास्कराचार्यैस्तु ।

कक्षाचतुर्थस्तरणोर्ध्वं चन्द्रः कर्णान्तरे तिर्यग्गिणो यतोऽक्षार् ।

पादोनषट्पाष्टलवान्तरेऽतो दक्षं नृदृशं दक्षमस्य शुक्लम् ॥

इति षट्कोशतिवासनायामुक्तम् । षट्कोशत्यधिकारे ।

चन्द्रस्य योजनमयश्रवणेन निम्नो

थर्केन्दुदोर्गुण इमश्रवणेन भक्तः ।

तत्कार्मुकेण सहितः खलु शुक्लपथे

कृष्णोऽमुना विरहितः ब्रह्मद्विधेयः ॥

इति तदभिप्रेतयेतानयनोपपन्नसङ्घः साधित इत्यस्यम् ॥ ९ ॥

अथ शोकचतुष्टयेन ऋद्धोन्नतिपरिच्छेदमाह ।

दत्त्वाकसञ्चितं विन्दुं ततो वाङ्गं सदिक्षुस्यम् ।

ततः पश्चान्मुखीं कोटिं कर्णं कोव्यग्रमध्यगम् ॥ १० ॥

कोटिकर्णयुताद्विन्दोर्विम्बं तात्कालिकं लिखेत् ।

कर्णद्वारेण दिक्सिद्धिं प्रथमं परिकल्पयेत् ॥ ११ ॥

शुक्लकर्णेन तद्विम्बयोगादन्तर्मुखं नयेत् ॥

शुक्लाग्रयाम्योत्तरयोर्मध्ये मत्स्यौ प्रसाधयेत् ॥ १२ ॥

तन्मध्यद्वारसंयोगाद्विन्दुत्रिसृग्लिखेद्दनुः ।

प्राग्विम्बं यादृगेव स्यात् तादृक् तत्र दिने शशी ॥ १३ ॥

समभूमावभीष्टस्थाने दिक्साधनं कृत्वा पूर्वापरा दक्षिणोत्तरा
च रेखा कर्षा । तत्र दिक्प्रमातेऽर्कसञ्चितमर्कसञ्ज्ञासञ्ज्ञा-
ता थयेत्येतादृशमर्कसञ्ज्ञं विन्दुं चिह्नं दत्त्वा कृतेत्यर्थः । ततो
विन्दोः सकाम्राहुजं पूर्वसाधितं सदिक्षुस्यं सदिक्षा दक्षिणो-
त्तरान्वतरा तदभिमुखं दत्त्वा भुजाङ्गुष्ठानि गणयित्वा चिह्नं
कृत्वा ततो भुजाग्रचिह्नात् पश्चान्मुखीं पश्चिमदिक्प्रमसूत्राभि-
मुखायां कोटिं दादत्राङ्गुष्ठात्मिकां दत्त्वा कर्णं पूर्वसाधितं
कोव्यग्रमध्यगं कोव्यग्रचिह्नं मध्यं सूर्यसञ्ज्ञकचिह्नं तयोर्गतं
सृष्टम् । तदन्तराखे कर्षाङ्गुष्ठानि कृतेत्यर्थः । कोटिकर्णरेखा-
संयोगे मध्यं प्रकल्प्य तात्कालिकं सूर्यासोदयकालिकं चन्द्रस्य
साधितं मण्डलं लिखेत् । तत्र लिखितचन्द्रविम्बे कर्णसूत्रेष

कर्णरेखाया प्रथममादौ दिक्चिह्नं दिग्गानिष्यन्तिं परिकल्पयेत् ।
 कुर्यात् । चन्द्रमण्डलं कर्णरेखायां यत्र खग्नं तत्र चन्द्रवृत्ते
 पूर्वा । कर्णरेखां स्वमार्गेषाये निःसार्य चन्द्रवृत्तपरिधौ यत्र
 कर्णरेखापरभागे खग्नो तत्र पश्चिमा । तन्मन्त्राभ्यां रेखा द-
 क्षिणोत्तरा चन्द्रवृत्ते यत्र खग्नो तत्र दक्षिणोत्तरेति फलि-
 तार्थः । शुक्लं पूर्वसाधितं कर्णेन कर्णरेखामार्गेण तद्विन्वयोगात्
 कर्णरेखाचन्द्रमण्डलपरिधौः सन्नातादपूर्वात् । अन्तर्मुखं चन्द्र-
 वृत्तकेन्द्राभिमुखं गयेत् । शुक्लायचिह्नं कुर्यात् । चन्द्रवृत्तान्तः
 कर्णरेखायां पश्चिमचिह्नाच्छुक्लाङ्गुलानि गणयित्वा चिह्नं कुर्वा-
 दित्यर्थः । शुक्लाययाम्बोत्तरयोश्चन्द्रवृत्तान्तार्थं च शुक्लायचिह्नं
 यत्र च चन्द्रवृत्तपरिधौ दक्षिणोत्तरयोश्चिह्नं तयोरित्यर्थः ।
 मध्येऽन्तराले । मन्त्रौ प्रत्येकं साधयेत् । शुक्लायदक्षिणचि-
 ह्नाभ्यां मन्त्रः शुक्लायोत्तरचिह्नाभ्यां मन्त्रश्चेति पूर्वोक्तरीत्या
 मन्त्रौ कुर्यादित्यर्थः । तन्मध्यसूत्रसंयोगात् । तयोर्मन्त्रयोर्मध्य-
 सूत्रं मुखपुच्छस्युग्मर्मसूत्रं प्रत्येकं तयोर्थं च चन्द्रमण्डलान्तसाह-
 चिर्वा केन्द्राच्छुक्लायस्य पश्चिमले पूर्वभागे संयोगः पूर्वले पश्चि-
 मभागे संयोगः स्वस्वमार्गेण प्रसारितयोस्तयोः सन्नातसाक्षात्
 खानात् । विन्दुचिस्यूक् । शुक्लायविन्दुर्याम्बोत्तरयोश्चिह्नवि-
 न्दुरिति विन्दुचितयस्त्रिं धनुर्दृष्टैकदेशात्मकं सिखेत् । सूत्र-
 सन्नातशुक्लायविन्दुनरासाङ्गुलसंख्यासार्द्धेन सन्नातखानात् वि-
 न्दुचयस्युत्तपरिधौकदेशात्मकं चन्द्रमण्डलान्तसापं कुर्या-
 दित्यर्थः । प्राक् पूर्वकाले । सिखितं चन्द्रविन्मन् । घाट्टक् ।

लिखितचापच्छेदेन चादृशं पश्चिमभागे भवति । तादृशः
 एवकारखण्डिनिरासार्थकः । तस्मिन् दिने । शृङ्गोन्नतिगणि-
 तान्नयीभूतसन्ध्यासमये चन्द्र आकाशस्थो भवति । अत्रोप-
 पत्तिः । भुजस्तु सूर्याचन्द्रे यावतान्तरेण तद्रूप इति सूर्य-
 स्थानं प्रकल्प्य तस्माद्यथादिग्भुजा देयस्तस्माच्छुक्लपक्षे पश्चिम-
 दिक्स्थस्य चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिर्भवतीति सूर्यचन्द्रयोर्ध्वाधरा-
 न्तरं कोटिर्दत्ता । सूर्यचन्द्रयोरन्तरं तिर्यक्कर्णं इति कोष्-
 यसूर्यबिम्बान्तराखे कर्षो दत्तः । कर्षदानं कोटेः सरसत्व-
 सिद्धार्थम् । तत्र कोटिकर्षयोगे चन्द्रावस्थानात् चन्द्रवृत्तं
 तन्मध्यत्वेन लिखितम् । कर्षमार्गेण शृङ्गदर्शनात् चन्द्रबिम्बे
 कर्षसूत्रानुबद्धा पूर्वापरा तदनुबद्धा दक्षिणोत्तरा च । शृङ्ग-
 पक्षे चन्द्रपश्चिमभागेऽर्काभिमुखत्वेन शैल्युत्थात् पश्चिमस्थानात्
 कर्षरेखायां चन्द्रवृत्तान्तः श्वेतं दत्तम् । तत्र चन्द्रमण्डले चा-
 म्योत्तरचिह्नवधिकं वृत्तैकदेशरूपं धनुः शृङ्गायबिन्दुस्युष्टं
 चन्द्राकृतिदर्शनार्थं कार्यम् । अतो बिन्दुत्रयस्युष्टस्य केन्द्र-
 ज्ञानार्थं प्रागुक्तरीत्या बिन्दुत्रयेभ्यो मत्स्यौ प्रसाध्य तत्सूत्रयुतिः
 केन्द्रमस्मात् चापं तथैव भवतीति चन्द्राकृतिः प्रत्यक्षा ॥ १३ ॥
 ननु यदर्थमयमुद्योगस्तस्याः शृङ्गोन्नतेर्ज्ञानं नोक्तमत आह ।

कोट्या दिक्साधनात् तिर्यक्सूत्रान्ते शृङ्गमुन्नतम् ।

दर्शयेदुन्नतां कोटिं कृत्वा चन्द्रस्य सा कृतिः ॥ १४ ॥

कोट्या कोटिरेखया चन्द्रवृत्ते कर्षरेखावत् दिक्साधनात्
 परिच्छेदे शृङ्गधनुषः कोटिमयभागात्त्रिकामुन्नतामुखां कृत्वा

दृष्ट्वा । तिर्यक्सूत्रान्ते । दक्षिणोत्तररेखाया अन्ते । अवसाने ।
 उन्नतमुच्चं श्टङ्गं दर्शयेत् । सा परिलेखसिद्धा । आकृतिः खरू-
 पम् । चन्द्रस्य । आकाशखचन्द्रस्य । भवति । परिलेखसिद्धरूप-
 माकाशखचन्द्रे प्रत्यक्षमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । यथा चन्द्रवृत्ते
 कर्णरेखया चन्द्रदिशस्तथा कोटिरेखया चन्द्रवृत्ते सूर्यदिश-
 स्तथोरन्तरं भुजचन्द्रवृत्तपरिणतः । अथ चन्द्रदक्षिणोत्तरयो-
 र्धनुःकोट्योः संग्रहत्वात् सूर्यदक्षिणोत्तराभ्यां कोटिरूपश्टङ्गेण
 नतोन्नते भवतस्तत्र भुजदिकं श्टङ्गं नतम् । तदितरदिकं श्टङ्ग-
 मुन्नतम् । अत एव भास्कराचार्यैरुक्तम् ।

स्यात् तु श्टङ्गं वलनान्वदिकस्वम् ।

इति ॥ १४ ॥ ननु सूर्योन्नतचन्द्रस्य षड्धाधिकत्व उक्तप्रकारेण
 चन्द्रबिम्बाभधिकं शुकुमायाति तत् कथं युक्तं व्याघातादित्य-
 तस्तदुत्तरं विशेषं चाह ।

दृष्ट्वा षड्भूयुतं सूर्यं विशोध्येन्दोस्तथासितम् ।

दद्याद्दामं भजं तत्र पश्चिमं मण्डलं विधोः ॥ १५ ॥

दृष्ट्वा षडे षड्भागिभिः सहितमर्कं चन्द्रादिशोध्य । तथा खिप्ता
 नवव्रतभक्ता इति पूर्वप्रकारेण । असितं श्याममानेयम् । तथा च
 पूर्वोक्तं शुकुमानयनं शुकुपत्र एव चन्द्रभौक्त्यद्विज्ञानार्थम् ।
 दृष्ट्वा षडे तु भौक्त्यप्रासात् दृष्ट्वा तादृहेः दृष्ट्वा नयनं युक्तं न बुद्ध्या-
 नयनम् । अत एव दर्शान्तमासस्य शुकुदृष्ट्वा द्वौ पञ्चाविति
 भावः । अथ दृष्ट्वा परिलेखार्थं पूर्वोक्ते विशेषमाह । इत्यादिति ।

तत्र कृष्णपरिलेखविषये वामं विपरीतं भुजं प्रागुक्तं दद्यात् ।
 अर्कचिह्नादुत्तरं भुजं दक्षिणतो दक्षिणं भुजमुत्तरतो गणको
 दद्यात् । चन्द्रस्य मण्डलं पश्चिमं दर्शयेत् । यथा शुक्लपक्षे चन्द्रम-
 ण्डलस्य पश्चिमभागे ब्रौह्मं तथा कृष्णपक्षे चन्द्रमण्डलस्य पश्चिम-
 भागे कृष्णाभिवृद्धिं दर्शयेदित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । कृष्णपक्षारम्भे
 सूर्यचन्द्रयोः षड्भाष्यन्तरम् । ततः षड्भाष्यपर्यन्तं कृष्णाभिवृद्धिः ।
 अतः षड्भाष्ययुतसूर्येण वर्जितचन्द्रात् पूर्वप्रकारेण कृष्णानयनं यु-
 क्तम् । अथ शुक्लशुद्धं यत्र नतं तत्र कृष्णशुद्धमुन्नतं यत्र सोन्नतं तत्र
 नतम् । अतः कृष्णपरिलेखार्थं भुजो विपरीतो देयः । तदपि कृष्णं
 पश्चिमभागादेवाभिवृद्धम् । अतः कर्षरेखायां चन्द्रबिम्बान्तः प-
 श्चिमस्त्राणाद्देयम् । ततः प्राग्बत् कृष्णशुद्धोन्नतिरिति ॥ १५ ॥ अ-
 ष्ठापिमद्यन्यस्यासङ्गतिलनिरासार्थमधिकारसमाप्तिं फलिकयाह ।

इति षट्श्लोक्त्यधिकारः ।

चन्द्रोदयास्तयोः शुद्धोन्नतिविषयत्वेनोक्तत्वादस्यामेवान्त-
 र्भावो न स्तन्माधिकारत्वमन्यथा यद्दोदयास्ताधिकारे तदु-
 न्यापत्तेः । एतेन चन्द्रोदयास्तयोः पौर्णमास्यधिकारत्वं पर्व-
 तोक्तं निरस्तम् । तत्संज्ञायां प्रमाणाभावादन्यथामावास्याधि-
 कारस्यैव सुवचत्वापपत्तेरिति धेयम् ।

रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे ।

शुद्धोन्नत्यधिकारोऽयं पूर्णो गूढप्रकाशके ॥

इति श्रीसकलगणकसार्वभौमबह्मस्यदेवज्ञातमजरङ्गनाथगणक-
 विरचिते गूढार्थप्रकाशके शुद्धोन्नत्यधिकारः पूर्णः ॥

अथ पाताध्यायो व्याख्यायते । तत्र भेदद्वयात्मकपातस्य
सम्भवं विवक्षुः प्रथमं वैधृतसंज्ञपातस्य सम्भवमाह ।

एकायनगतौ स्यातां सूर्याचन्द्रमसौ यदा ।

तद्युतौ मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिधः ॥ १ ॥

सूर्यचन्द्रौ । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति
श्रुत्युक्तप्रयोगः । एकायनगतौ । अभिन्नदक्षिणोत्तरान्यतरायनस्यौ
भवतस्तत्र यदा यस्मिन् काले तद्युतौ सूर्यचन्द्रयोर्भाषोर्योगे
मण्डले दादशराश्रमिते सति तदा तयोः क्रान्त्योः समत्वे
महापातरूपे वैधृतसंज्ञः पातो भवति ॥ १ ॥ अथ व्यतीपात-
संज्ञपातस्य सम्भवमाह ।

विपरीतायनगतौ चन्द्रार्कौ क्रान्तिलिप्त्रिकाः ।

समास्तदा व्यतीपातो भगणार्धं तयोर्युतौ ॥ २ ॥

चन्द्रार्कौ विपरीतायनगतौ भिन्नायनस्यौ भवतस्तत्र यदा
तयोः सूर्यचन्द्रयोर्भाषोर्योगे भगणार्धं राश्रिषट्के सति । तयोः
क्रान्तिकलास्तुत्या भवन्ति तदा तस्मिन् काले व्यतीपातसंज्ञकः
पातो भवति । अत्रोपपत्तिः । समक्रान्तिकालो महापातकालः ।
तत्र स्पष्टक्रान्त्योरतिवैलक्षण्योपचयापचययोर्निश्चयमाभावाच्च स-
मकालो दुर्लभ इति मध्यमक्रान्त्योः समत्वकालात् पूर्वमपरच
वा श्रवणेन श्रवसंस्कृतक्रान्तिसमत्वं भवतीति निश्चित्य वस्तुभू-
ततत्कालज्ञानार्थं प्रथमं तदासककालस्य मध्यमक्रान्तितुल्यस्य
ज्ञानमावश्यकं तत्तु सूर्यचन्द्रयोः क्रान्तिसमत्वं भुजतुल्यत्वे सम्भ-

वति भुजोत्पन्नत्वात् । भुजसमत्वं सूर्यचन्द्रयोः षड्राश्रिमितयोगे
द्वादशराश्रिमितयोगे वा षड्राश्रिमितान्तरेऽन्तराभावे वा कुत
एवमिति चेच्छृणु । तत्रान्तराभावे द्वयोस्तुल्यत्वेन भुजसाम्ये वि-
वादाभावः । एवं षड्भ्रान्तरेऽपीतरयोर्विषमपदस्थयोः समपदस्थ-
योर्वा क्रमेण पदगतैस्त्वयोस्तुल्ययोर्भुजत्वमित्यविवादः । षड्द्वा-
दशराश्रियोगे तु तयोर्विषमसमपदस्थत्वात् क्रमेण तुल्यगतैस्त्वत्वेन
भुजतुल्यत्वम् । रविगोलायनसंधिस्थयोस्तु क्रान्तिपरमाभावत्वं
इति तत्रापि तदन्तरयोगयोः षड्द्वादशराश्र्योर्ध्यायोग्यसत्त्वात्
क्रान्तिसाम्यं सहजत एव । अत एकायनस्थयोर्भिन्नगोलस्थयोर्द्वा-
दशराश्रियोग एकगोलायनस्थयोरन्तराभावे क्रान्तिसाम्यम् ।
एवं भिन्नायनस्थयोरैकगोलस्थयोः षड्राश्रियोगे गोलभेद-
स्थयोः षड्भ्रान्तरे क्रान्तिसाम्यमिति युतावित्युपलक्षणादन्तर
इत्यपि ज्ञेयम् । न तु तद्युतौ मण्डले भगणार्धे तथोर्धुतावि-
त्युक्तेन क्रमेण गोलभेदैक्ययोरन्तरनिरासार्थकोक्तिस्तत्रापि क्रा-
न्तिसाम्यत्वेनानिवार्यत्वात् । अत्रैकायनगताविति विपरोतायन-
गताविति च स्वरूपोक्तिरनावश्यकतीति ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु सूर्य-
चन्द्रयोर्द्वादशमिते योगेऽन्तरे वा वैधृतास्यं क्रान्तिसाम्यम् । ष-
ड्राश्रिमिते तथोर्ध्यायोगेऽन्तरे वा व्यतीपातास्यं क्रान्तिसाम्यमिति
तात्पर्योक्तिः । अत एवाप्ये भास्करेन्दोरित्याद्युक्तं युक्तमिति
तत्त्वम् ॥ १ ॥ ननु क्रान्तयोः साम्ये कथं पातो भवतीत्यत आह ।

तुल्यांशुजालसंपर्कात् तयोस्तु प्रवहादतः ।

तद्दुष्प्रोधाभवो वक्रिर्लौकाभावाय जायते ॥ ३ ॥

तयोश्चन्द्रसूर्ययोः । तुकारात् क्रान्तिसाम्यकालिकयोः ।
तुल्यांशुजाससंपर्कात् समकिरणानां जालं समूहस्योरन्योन्या-
भिमुखयोः संपर्कात् । एकीभावापन्नत्वात् । तद्द्वन्द्वोऽधभवः सूर्य-
चन्द्रयोरन्योन्याभिमुखयोर्द्वन्द्वोऽधो विम्बकेन्द्रयोर्द्वन्द्वयोः क्रोधः
परस्परभिमुखेन दीप्याधिक्यं तदुत्पन्नोऽग्निः । प्रवहाहतः प्रव-
हवायुप्रव्वलितः । लोकाभावाच्च जनानामशुभफलाय । जा-
यते ॥ ३ ॥ अथायं वज्रिर्व्यतीपाताख्यो वैधृताख्यो वेत्यत आह ।

विनाशयति पातोऽस्मिन् लोकानामसहृद्यतः ।

व्यतीपातः प्रसिद्धोऽयं संज्ञाभेदेन वैधृतिः ॥ ४ ॥

अस्मिन् क्रान्तिसाम्यकाले । प्रसिद्धः पूर्वसोकोक्तस्वरूपः ।
पाते वज्रिः । यतः कारणात् । असहृत् स्वसम्भवेन वारं वारम् ।
लोकानां विनाशयति । नाशं करोति । अतः कारणादयं
वज्रिर्व्यतीपातसंज्ञोऽयमेवाग्निः संज्ञाभेदेन नामान्तरेण वैधृ-
तिसंज्ञः । तथा चोऽभयत्र पाताख्यो वज्रिर्भवतीति भावः ॥ ४ ॥
अथ तत्स्वरूपमाह ।

स कृष्णो दाहणवपुर्लोहिताक्षो महोदरः ।

सर्वानिष्टकरो रौद्रो भूयो भूयः प्रजायते ॥ ५ ॥

स क्रान्तिसाम्यकालोत्पन्न उभयसंज्ञकः पाताख्योऽग्निपुरुषः
कृष्णः श्यामः । दाहणवपुः कठिनशरीरः । लोहिताक्ष आर-
क्तनेत्रः । महोदरः पृथुदरः । अत एव सर्वानिष्टकरः सर्वलो-
कानामशुभकारकः । रौद्रः चक्रकारकः । भूयो भूयोऽनेक-

वारम् । प्रजावते । प्रत्येकं क्रान्तिव्याप्त्यका स उत्पन्नो भवतीत्यर्थः
 ॥ ५ ॥ अथ सप्तकालज्ञानं विवक्षुः प्रथमं तादृशयोः सूर्यच-
 न्द्रयोः सायनांशयोः क्रान्ती साध्ये इत्याह ।

भास्करेन्द्वेर्भचक्रान्तश्चक्रार्धावधिसंस्थयोः ।

इत्तल्यसाधिनांशादियुक्तयोः स्वावपक्रमौ ॥ ६ ॥

सूर्यचन्द्रयोर्दृक्तुल्यसाधिनांशादियुक्तयोः ।

प्राक् चक्रं स्थितं हीने क्षायार्कात् करणागते ।

इत्यादिना । दृग्गोचरोभूतं साधितमंशादिकं तेन संस्कृतयो-
 रित्यर्थः । एतेन पूर्वसाधारणोक्तिरपि स्पष्टीकृता क्रान्तयोः सा-
 यनोत्पत्त्यात् । भचक्रान्तर्भचक्रं द्वादशराशयस्त्रयस्ये । संस्थयोः
 स्थितयोः । यथोर्थांगो द्वादशराशयस्तयोरित्यर्थः । चक्रार्धाव-
 धिसंस्थयोः । चक्रार्धं राशिषट्कं तदवध तदन्तः स्थितयोर्यथो-
 र्थांगो राशिषट्कं तयोरित्यर्थः । खौ खकीयो । अपक्रमौ साध्ये ।
 सूर्यस्य क्रान्तिः साध्या । चन्द्रस्य विक्षेपसंस्कृता क्रान्तिः साधे-
 त्यर्थः ॥ ६ ॥ अथ साधितक्रान्तिभ्यां स्वकालात् सप्तपातका-
 लस्य गतेत्यलं विशेषं च श्लोकाभ्यामाह ।

अथौजपदगस्येन्दोः क्रान्तिर्विक्षेपसंस्कृता ।

यदि स्यादधिका भानोः क्रान्तेः पतो गतस्तदा ॥ ७ ॥

ऊना चेत् स्यात् तदा भावी वामं युष्मपदस्य च ।

पदान्यत्वं विधोः क्रान्तिर्विक्षेपाच्चद्विप्रुध्यति ॥ ८ ॥

अथ सूर्यचन्द्रयोः क्रान्तिबाधनागन्तरम् । चन्द्रस्य विषम-
 पदस्यस्य । विषेपसंज्ञता क्रान्तिः । स्पष्टक्रान्तिरित्यर्थः । यदि
 चर्हि । सूर्यस्य विषमसमान्वतरपदस्यस्य । साधितक्रान्तेः सका-
 भ्रादधिका स्यात् । तदा तर्हि । पातः स्पष्टक्रान्तिसाम्यात्मकः ।
 मतः । साधितक्रान्तिकालात् पूर्वकाले जात इत्यर्थः । चेच्चर्हि ।
 सूर्यक्रान्तेर्विषमपदस्यचन्द्रस्पष्टक्रान्तिर्न्यूना भवति तदा तर्हि स्प-
 ष्टक्रान्तिसाम्यरूपपातः । भावी । साधितक्रान्तिकालादुत्तरकाले
 भवतीत्यर्थः । ननु विषमपदे चन्द्रे न भवति तदा गतैव्यत्वज्ञानं
 कथं स्यादत आह । वाममिति । युग्मपदस्य । समपदस्यचन्द्रस्ये-
 त्यर्थः । चकारात् स्पष्टक्रान्तिः सूर्यक्रान्तेः सकाभ्रादधिकोना वा
 स्यात् तर्हीत्यर्थः । वामम् । उक्तगतैव्यक्रमेण वैपरीत्यम् । एव्यगतत्वं
 पातस्य भवतीत्यर्थः । अथ चन्द्रस्य विशेषमाह । पदान्यत्वमिति ।
 चन्द्रस्य स्पष्टक्रान्तिक्रियायाम् । चेच्चर्हि । चन्द्रस्य विषेपसंज्ञतके-
 वलक्रान्तिर्विषेपात् भिन्नदिक्कादिशुध्यति हीना भवति । क्रो-
 न्तिवर्जितविषेपरूपा स्पष्टक्रान्तिर्यदि स्यात् तदेत्यर्थः । पदा-
 न्यत्वं राश्यादिचन्द्राधिष्ठितपदभिन्नपदस्यत्वं चन्द्रस्य श्रेयम् ।
 सायनराश्यादिना समपदस्यस्य चन्द्रस्य विषमपदस्यत्वम् । साय-
 नराश्यादिना विषमपदस्यस्य चन्द्रस्य समपदस्यत्वं तत्पदसम्बन्धा
 स्पष्टा क्रान्तिर्ज्ञेयेत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । विषमपदे क्रान्तिरूप-
 चिता समपदेऽपचिता । अतः सूर्यक्रान्तेर्विषमपदस्य इन्दुक्रा-
 न्तिरधिका तदाके कृतरामधिककालाद्भ्रुविक्रान्त्युपपद्यन्त्यास्यत्याह
 न्यूनया रविक्रान्त्या चन्द्रक्रान्तेः समत्वमसिद्धकालेन भवति । अतः

पूर्वकाखे चन्द्रक्रान्तेर्न्यूनत्वाद्द्विक्रान्द्यप्यस्यस्यास्यत्वाच्च तत्क्रान्ति-
 साम्यं जातमित्यनुमितम् । एवं समपदस्य इन्दुक्रान्तिरूना तदाये
 सूर्यक्रान्तेर्न्यूना तदाये सुतरां न्यूनत्वात् तत्साम्याभावः । पूर्वं
 त्वधिकत्वात् तत्समत्वं जातमिति ज्ञातम् । यदा तु सूर्यक्रान्तेर्विष-
 मपदस्य इन्दुक्रान्द्यधिकत्वेन तत्क्रान्तिसाम्यं भवति पूर्वं तद्व्यूनत्वे
 तदभावात् । एवं सूर्यक्रान्तेः समपदस्येन्दुक्रान्तिरधिका तदाये
 न्यूनत्वेन तत्साम्यं भवति । अत एव तुल्यत्वे वर्तमान इति । अत्र च-
 च्चस्य विक्षेपवृत्तं विषुववृत्ते खग्नं यत्र तत्र स्पष्टक्रान्तेरभावाद्गो-
 खसन्धिः । तस्मात् त्रिभान्तरे विक्षेपवृत्तेऽयमसन्धिः । स्पष्टक्रा-
 न्तिस्सादन्तराख उपचितापचितायमसन्धिसखक्रान्द्यनधिका । यदा
 चन्द्रक्रान्तिर्मध्यमा शरभिक्षदिका शरादस्या तदा शराच्छोधनेन
 स्पष्टक्रान्तिर्मध्यमक्रान्तिसम्बन्धपदभिन्नपदसम्बन्धा भवति । अतः

पदान्यत्वं विधाः क्रान्तिर्विक्षेपाच्चेद्विशुध्यति ।

इति सम्यगुक्तम् । भास्कराचार्योक्तं च ।

चक्रे चक्रार्धे च व्ययनांशेऽर्कस्य गोखसन्धिः स्यात् ।

एवं त्रिभे च नवभेऽयमसन्धिर्ययनभागेऽस्य ॥

अयनांशेनितपाताद्दोःकोटिष्ये सधुष्यकोत्वे ये ।

ते गुणसूर्यैरश्वैर्गुणिते भक्ते हतैः सूर्यैः ॥

अयनांशेनितपाते मृगकर्कादिस्थिते दिषड्रामैः ।

कोटिफलयुतविहीनैर्वाङ्गफलं भक्तमात्रांशैः ॥

मेवादिस्थे गोखायमसन्धी भास्करखोनौ ।

तौ चन्द्रस्य स्यातां तुलादिषड्स्थिते तु संयुक्तौ ॥

गोलायनसन्ध्यम् पदं विधोरच धीमता ज्ञेयम् ।

रविगोलावदस्यष्टा स्यष्टा क्रान्तिः स्रगोलादिक् ब्रह्मिणः ॥

इति पदज्ञानम् । अनेनैव प्रकारेण चन्द्रस्यष्टक्रान्तेः पदं ज्ञेयं
विद्येपद्युक्तसम्बन्धत्वात् । न साधारणपदज्ञानेन स्यष्टक्रान्तेः क्रान्ति-
न्युक्तसम्बन्धाभावात् । अन्यथा पदज्ञानासम्भवापत्तेः । एत-
दङ्गीकारे पदान्यत्वमित्याद्यर्थं व्यर्थमपि भगवता तदर्धनैता-
दृशं पदं स्थापितमन्यथा तदनुत्त्वापत्तेरिति दिक् ॥ ८ ॥ अथ
गतैस्वकाखानयनं विवक्षुः प्रथमं स्यष्टक्रान्तिसाम्यायनयनप्रकारं
श्लोकत्रयेणाह ।

क्रान्त्योर्ज्ये त्रिज्ययाभ्यस्ते परक्रान्तिज्ययोद्धृते ।

तच्चापान्तरमर्धं वा योज्यं भाविनि शीतगौ ॥ ९ ॥

शोध्यं चन्द्राद्गते पाते तत्सूर्यगतिताडितम् ।

चन्द्रभुक्त्या हृतं भानौ लिप्तादि शशिवत् फलम् ॥ १० ॥

तद्वत् शशाङ्कपातस्य फलं देयं विपर्ययात् ।

कर्मेतदस्यैव तावद्यावत् क्रान्ती समे तयोः ॥ ११ ॥

सूर्यचन्द्रयोः साधितक्रान्त्योर्ज्ये कार्ये ते त्रिज्यया गुणिते ।

परक्रान्तिज्यया ।

परमापक्रमक्या तु सप्तत्रयगुणेन्दवः ।

इति । पूर्वोक्तपरमक्रान्तिज्येत्यर्थः । भक्ते । तयोः फलयोर्धनुषी
कार्ये । चन्द्रस्य यदा त्रिज्याधिकं फलं तदोक्तप्रकारेण धनु-
षोऽसम्भवात् त्रिज्यया नवत्यंशास्यदेष्टव्यया क इत्यनुपातेन धनुः

कार्यमथवा त्रिज्यातो अर्धधिकं तदुक्तमथनुवा युक्तचतुःपञ्चा-
 शतकक्षा धनुः स्यादिति श्लोकम् । तयोरेकदम् । अर्धम् ।
 अक्षरार्धम् । वा विकल्पार्थकः । अथवा विषयव्यवसायार्थकः ।
 सा तु अक्षरान्तरमन्तं तदक्षरम् । अथा तु बह्वक्षरं तदा-
 न्तरार्धं साक्षरमिति । भाविनि भविष्यत्याते । अन्ते राक्ष-
 त्तके । तत्कालात्मकं युक्तं कार्यम् । गते पाते सति । अन्तःस्थी-
 क्तार्थं अन्तः स्यात् । सूर्यसाधनमाह । तदिति । अन्तःसन्धि-
 क्ततफलम् । अष्टसूर्यगत्या गुणितं अष्टचन्द्रगत्या भक्तं फलं क-
 खादिकं अन्तवत् । अन्तयुतहीनक्रमेण सूर्ये युतहीनं कार्यं सूर्यः
 स्यात् । अन्तपातसाधनमाह । तदिति । अन्तपातस्य फलं क-
 खादिकम् । तदन्त । अन्तफलं पातगत्या गुणितं अष्टचन्द्रगत्या
 भक्तं विपर्ययात् । व्यत्यासात् । देयं संस्कार्यम् । अन्तयुतहीन-
 क्रमेण अन्तपाते हीनयुतं कार्यम् । अन्तपातः स्यात् । उक्तक्रिया-
 तिदेशमाह । कर्मेति । एतत् । उक्तं कर्म गणितक्रियारूपम् ।
 असङ्गतम् । अनेकवारम् । साधितसूर्यात् । सूर्यक्रान्तिं प्रसाध्य सा-
 धितचन्द्रपाताभ्यां अन्तस्यष्टक्रान्तिं प्रसाध्य ताभ्यां क्रान्तिभ्यां
 क्रान्त्योर्ध्वं इत्यादिना चाप्यन्तरं तदर्थं वा तत्क्रान्तिभ्यामवगत-
 गतैश्चपातस्यचयवशात् । द्वितीयचन्द्रे हीनयुतं तृतीयचन्द्रः
 स्यात् । आद्यसूर्यचन्द्रगतिभ्यामवगतसूर्यपातफलं द्वितीयसूर्य-
 पातयोर्यथोक्तं संकृतं तृतीयसूर्यफलम् । एवम् । सूर्यचन्द्रपातेभ्यः
 सूर्यचन्द्रक्रान्तिभ्यां साधिताभ्यां चाप्यन्तरं तदर्थं वा तृतीयचन्द्रे
 तत्क्रान्त्यवगतयुतैश्चपातवशात् संकृतं चतुर्थचन्द्रः स्यात् । आद्य-

सूर्यचन्द्रगत्यवगतस्वफलसंस्कृतौ तृतीयसूर्यपातौ चतुर्थसूर्यपातौ
 स्तः । एवमेभ्यः पञ्चमास्यन्त्रसूर्यपाता उक्तरीत्या साध्या इत्यु-
 न्तरोत्तरं मुहुः साध्या इत्यर्थः । अवधिमाह । तावदिति ।
 यावद्यदवधि तयोः सूर्यचन्द्रयोः क्रान्ती स्पष्टक्रान्तितुल्ये सस्ता-
 वत् तदवधि क्रिया कार्येत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । मध्यमक्रान्ति-
 साम्यरूपपातकालिकस्पष्टक्रान्तिभ्यां स्पष्टक्रान्तिसाम्यरूपवस्तुभृ-
 तकालो गतैश्वलेन ज्ञातोऽपि विभेषतस्तत्कालज्ञानार्थं सूर्य-
 चन्द्रयोः क्रान्ती समे स्पष्टे उपपन्ने कार्ये । तत्र मध्यपातका-
 लाद्गतैवपातवशादभीष्टकाले चन्द्रसूर्यपातान् प्रसाध्य तयोः
 क्रान्ती साधे । एवं साधितक्रान्त्योर्द्यदैवात्तुल्यत्वं तदैव स्पष्ट-
 पातः । अथानियमात् प्रथमं पूर्वायिमकाले चन्द्रसाधनार्थं च-
 न्द्रस्त्रेष्टांशा हीना योज्यासेति नियता भागा उक्तप्रकारानीता
 एवेष्टाः कल्पिताः । तथाहि । सूर्यक्रान्तिज्यातः परक्रान्तिज्यथा
 न्यूनया चतुर्दशतमितया त्रिज्या तुल्या दोर्ज्या तदेष्टक्रान्ति-
 ज्यया केत्यभीष्टदोर्ज्यायाश्चापं सायनसूर्यभुज एव । एवं चन्द्र-
 स्पष्टक्रान्तिज्यातश्चापं सायनसूर्यभुजाशून्यमधिकं भवति । क्रा-
 न्तिसमत्वाभावात् । यद्यपि न्यूनचतुर्दशतताधिकस्पष्टक्रान्तेरुक्त-
 रीत्या भुजज्यायास्त्रिज्याधिकत्वेन चापाकरणमशक्यं तथापि ।

त्रिज्याधिकस्य क्रमचापसिन्नाः

सखाश्रिबाणा धनुस्तत्कमात् स्यात् ।

इति सिद्धान्तत्रिरोमण्युक्तवैपरीत्येन त्रिज्यातो यदधिकं तदु-
 त्क्रमचापयुक्ताश्चतुःपञ्चाशच्छतकला इत्यनेन चापोत्पत्तौ न

क्षतिः । एतेन चापासम्भवशङ्कया सार्धाष्टविंशत्यंशानां ज्या पर-
 मक्रान्तिञ्चेति स्वायमसन्धिस्यष्टक्रान्तिज्या चेति च निरसाम् ।
 मध्ये तयोः परमक्रान्तिव्यात्वानुक्तेः । स्यष्टक्रान्तिसाम्बान्तर-
 मण्डुकरीत्या कर्मान्तरनिवारणानुपपत्तेश्च । क्रान्त्योस्तु स्यष्टेऽपि
 हरभेदात् तच्चापान्तरसङ्घावेन क्रियाकुण्डनासम्भवात् । न ह्यस-
 ह्यत्कर्मणि स्वाभीष्टसिद्धान्तरं कर्मान्तरं सम्भवति । अप्रसिद्धेः
 स्वरूपव्याधाताश्च । तच्चापयोरन्तरमिष्टांशास्यन्त्रस्य गतैष्यपात-
 वज्ञाङ्गीगयुता अभीष्टचन्द्रे भवति । तदिष्टांशानां बहुले बहु-
 षरिवर्तैरभीष्टसिद्धिरतोऽप्यपरिवर्तैरभीष्टसिद्ध्यर्थं तदर्धमिष्टांशा
 इति । अथैते चन्द्रखेष्टांशा इत्येभ्यश्चन्द्रमतिप्रमाणैते तदा
 सूर्यपातगतिभ्यां क इत्यनुपातेन तयोश्चन्द्रकालिकत्वसिद्ध्यर्थमि-
 ष्टांशा एते सूर्यस्य संज्ञतास्यन्त्रवदभीष्टसूर्यो भवति । पातस्य
 तु चक्रशुद्धत्वेन विपरीतत्वात् पातेष्टांशाः पातस्य व्यसं संस्कार्या
 अभीष्टपातो भवति । एभ्यः सूर्यचन्द्रयोः स्यष्टक्रान्ती मध्ये ।
 तयोरसमत्व उक्तरीत्या चन्द्रखेष्टांशा एतत्साधितचन्द्रे संस्का-
 र्याः । न प्रथमचन्द्रे । तत्क्रान्तिजलाभावात् । अन्यथा समक्रान-
 त्वान्तरमपि तयोरिष्टांशाभावे प्रथमचन्द्रसूर्यपातानां तत्सं-
 स्क्रान्तेऽप्यविकारा तत्क्रान्त्योर्द्वितीयपरिवर्तक्रान्तिसमत्वेन कर्मा-
 न्तरसम्भवात् क्रियाकुण्डनत्वानुपपत्तेः । अव्यवहितपूर्वग्रहयोजने
 त्वन्धकर्मण एव सिद्धेः । कर्मान्तरासम्भवाच्च । सूर्यपातयोरिष्टां-
 शास्तु पूर्वचन्द्रसूर्यस्यष्टगतिभ्यामेव स्वल्पान्तरात् कार्याः । अव्य-
 वहितपूर्वकासे स्यष्टगत्यज्ञानात् । एवमसङ्कत् करणेन क्रान्तयोः

साम्यमुत्तरोत्तरपरिवर्तान्तरे भवत्येवेत्युपपन्नं क्रान्त्योर्ध्वं इत्यादि
श्लोकत्रयम् ॥ ११ ॥ अथ क्रान्तिसाम्यं पात इति स्पष्टं कथयन्
तत्कालज्ञानार्थं साधितक्रान्तिसाम्यसम्बन्धिसम्प्रदासस्यार्धराचात्
पातकालस्य गतगम्यत्वमाह ।

क्रान्त्योः समत्वे पातोऽथ प्रक्षिप्ताग्नेनिते विधौ ।

क्षीनेऽर्धरात्रिकाद्यातो भावी तात्कालिकेऽधिके ॥ १२ ॥

सूर्यचन्द्रयोः स्पष्टक्रान्त्योः साम्ये स्पष्टः पातः स्यात् । अथा-
गन्तरम् । स्पष्टपातसम्बन्धी साधितचन्द्रः पूर्वानुसन्धानेनापाततो
यदिनीयो भवति तदासम्प्रदासस्य स्पष्टचन्द्रे मध्यस्पष्टाधि-
कारोक्तप्रकारेण साध्यः । तस्मादर्धरात्रिकालिकाचन्द्रात् प्रक्षि-
प्ताग्नेनिते क्रान्तिसापान्तरेण तदर्धेन वा युतोऽग्नेन चन्द्रे स्पष्टक्रा-
न्तिसाम्यसम्बद्धसाधितचन्द्रे न्युने सति तदर्धरात्रिकासात् पातका-
लो गतः । तात्कालिके क्रान्तिसाम्यकालिकसाधितचन्द्रेऽर्धरात्रि-
कालिकचन्द्रादधिके सति तदर्धरात्रिकासात् पातकाल एव इ-
त्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । यद्यपि स्पष्टक्रान्तिसाम्यसम्बद्धचन्द्रमध्य-
क्रान्तिसाम्यकालिकचन्द्राभ्यां वक्ष्यमाणप्रकारेण पातकालस्य म-
ध्यक्रान्तिसाम्यकालाद्गतैव्यधत्वादिज्ञानं भवतीति निकटार्धरा-
त्रिकचन्द्रात् तस्माधनं पुनस्तद्गतैव्यकथनं च गौरवम् । अर्धरात्रि-
कस्पष्टचन्द्रसाधनक्रियाधिक्यात् । तथापि चन्द्रगतेरतिमहत्त्वेन
प्रतिषेधं गतेर्बहुन्तरेणान्यादृशत्वाद्भ्रुकालान्तरे बहुकालान्त-
रितस्पष्टगत्यानीतघस्यात्मकस्यातिस्थूलत्वादासन्नकाले स्वस्यान्त-

राश्यासम्बन्धरात्रिकः स्पष्टचन्द्रो ग्रन्थोक्तः स स्पष्टगतिकोऽवश्यमपे-
क्षितः । अतस्साक्षाच्चन्द्रात् स्पष्टक्रान्तिसाम्यसम्बद्धचन्द्रस्य न्यूनाधि-
कत्वे क्रमेण तदर्धरात्रात् स्पष्टपातो गतैव्य इति सम्यगुक्तम् । अतएव ।

समीपतिथ्यन्तसमीपचक्षणं

विधेस्तु तत्कालजयैव युज्यते ।

इति भास्कराचार्योक्तं सङ्गच्छते ॥ १२ ॥ अथ स्पष्टपात-
कालज्ञानमाह ।

स्थिरीकृतार्धरात्रेन्दोर्द्वयोर्विवरलिप्तिकाः ।

षष्टिघ्नाश्चन्द्रभक्त्याप्ताः पातकालस्य नाडिकाः ॥ १३ ॥

स्थिरीकृतार्धरात्रेन्दोः स्पष्टक्रान्तिसाम्यसम्बद्धसाधिता सङ्घ-
त्कित्या नियतचन्द्रस्तदामस्यार्धरात्रिकस्पष्टचन्द्रः । तयोर्द्वयोः ।
अत्र द्वयोरिति पूर्वपदार्थव्यक्तोकरणाय । अन्यथैकवचनप्रमादा-
द्याकुलतापत्तेः । अन्तरकलाः षष्ट्या गुणिता अर्धरात्रिकचन्द्र-
स्पष्टकलात्मकगत्या भक्ताः फलम् । पातकालस्यार्धरात्राद्गतैव्य-
स्पष्टक्रान्तिसाम्यस्य घटिका भवन्ति । अर्धरात्राद्गतैव्यक्रमेण
फलघटीभिः पूर्वमुत्तरत्र स्पष्टक्रान्तिसाम्यरूपपातः स्यादित्य-
र्थः । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रस्पष्टगत्या षष्टिसावनघटिकास्तदा
स्वाभीष्टार्धरात्रकालिकक्रान्तिसाम्यकालिकस्पष्टचन्द्रयोरन्तर-
कलाभिः का इत्युपपन्नमुक्तम् । साधितसूर्यस्य प्राथमिकचन्द्र-
गतिग्रहणेन स्थूलत्वादार्धरात्रिकस्पष्टसूर्यादुत्तरीत्या पातकाला-
नयनं स्थूलं नोक्तमिति ध्येयम् ॥ १३ ॥ अथ पातकालस्य स्थि-
त्यर्धानयनमाह ।

रवीन्दुमानयोगार्धं षष्ठ्या सङ्गुण्य भाजयेत् ।
तयोर्भक्त्यन्तरेणाप्तं स्थित्यर्धं नाडिकादि तत् ॥ १४ ॥

सूर्यचन्द्रयोश्चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तप्रकारेण ये बिम्बमान-
कले खल्वगतिकलोत्पन्ने तयोर्नैक्यस्थार्धं षष्ठ्या गुणयित्वा सूर्य-
चन्द्रयोः कक्षात्मकस्यष्टगतोरन्तरेण भजेत् । यत्तत्र तद्दृष्टिका-
दिकं स्थित्यर्धं पातकालात् पूर्वमपरत्र च स्थित्यर्धकालपर्यन्तं
पातस्यावस्थानमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । सूर्यचन्द्रबिम्बकेन्द्रयो-
रेकद्वाराचष्टत्स्थले विषुवद्वृत्ताद्भयतस्तुल्यान्तरले वा पातमध्यं
केन्द्रसाम्याद्विषुवद्वृत्तात् क्रान्तिसूत्रस्यो मण्डलपरिधिप्रदेशो य
आसन्नः स बिम्बपृष्ठप्रान्तः । दूरस्थस्तु बिम्बाग्रप्रान्तः । याम्यो-
त्तरगमनेन पातस्योक्तेः । तत्र शीघ्रबिम्बाग्रप्रान्तमन्दपृष्ठबिम्ब-
प्रान्तयोस्तथात्वे पातारम्भः । सूर्यबिम्बाग्रप्रान्तचन्द्रबिम्बपृष्ठप्रा-
न्तयोस्तथात्वे पातान्तः । अत आद्यन्तकालाभ्यां क्रमेण पूर्वात्तर-
कालयोश्चन्द्रार्कबिम्बान्तर्गतप्रदेशानां केषामप्युक्तरूपस्थितित्वा-
भावेन सूर्यचन्द्रयोस्तथात्वाभावात् पाताभाव इत्यादिकाल-
मारभ्यान्तकालपर्यन्तं सूर्यचन्द्रयोस्तथात्वात् पातस्थितिः । पात-
मध्यकाले क्रान्त्यन्तराभावः पाताद्यन्तकालयोर्मानैक्यार्धतुल्यं
क्रान्त्यन्तरम् । तेन तत्तुल्यान्तरस्यापचयकाल उपचयकाल-
स्याद्यन्तस्थित्यर्धं । तत्र तत्कालानयनं सूर्यचन्द्रगत्यन्तरेण
षष्टिघटिकास्तदा मानैक्यखण्डकक्षाभिः का इत्यनुपातेनोक्त-
मुपपन्नम् । यद्यपि प्रमाणेच्छयोः समजातित्वाभावादानुपातो-

ऽसङ्गतः क्रान्तेर्दक्षिणोत्तरान्तरस्योपचयापचययोः सूर्यचन्द्र-
गत्यन्तरस्य पूर्वापरान्तरस्योपचयापचयाभ्यामतिविलक्षणत्वात् ।
तथापि गणितलाघवायै भगवता स्वल्पान्तरत्वेनानुपातो लो-
कानुकम्पयाङ्गीकृत इत्यदोषः । भास्कराचार्यैस्तु ।

मानैक्यार्धं गुणितं स्पष्टघटीभिर्विभक्तमाद्येन ।

सप्तघटीभिर्मध्यादादिः प्रागयतश्च पातान्तः ॥

इति युक्तमुक्तम् । केचित् तु षष्टिघटिकाभिर्यहान् प्रचास्य क्रान्तिः
स्पष्टा साध्या । प्रत्येकं तयोरन्तरं योगो वा गत्यन्तरमिति भा-
स्कराभिमतमाहुः ॥ १४ ॥ अथ पातस्यादिमध्यान्तकालानाह ।

पातकालः स्फुटो मध्यः सोऽपि स्थित्यर्धवर्जितः ।

तस्य सम्भवकालः स्यात् तत्संयुक्तोऽन्त्यसञ्ज्ञितः ॥ १५ ॥

स्थिरीकृतार्धरात्रेत्यादिना स्पष्टः पातकालः क्रान्तिसा-
म्यस्य काल आनीतो मध्यसञ्ज्ञो ज्ञेयः । स मध्यकाल आनी-
तस्थित्यर्धेन हीनस्तस्य पातस्य सम्भवकाल आरम्भकालः । अपिः
समुच्चये । तत्संयुक्तः स्थित्यर्धयुक्तो मध्यकालोऽन्त्यसञ्ज्ञितः पातो
भवति । पातस्यान्तकालो भवतीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिसम्प्रदा-
णस्यर्धमोक्षवत् स्पष्टा । स्वरूपं तु प्राग्व्यङ्गीकृतम् ॥ १५ ॥ अथै-
तज्ज्ञानस्य प्रयोजनं किमित्यतः पातस्थितिकालो मङ्गलकृत्ये
निषिद्ध इत्याह ।

आद्यन्तकालयोर्मध्यः कालो ज्ञेयोऽतिदारुणः ।

प्रज्वलज्वलनाकारः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥ १६ ॥

पातस्थारम्भसमाप्तिमययोरन्तरालवर्ती समयः । अत्यन्तं कठिनः । सर्वेषु मङ्गलकृत्येषु निन्दितो ज्ञेयः । अत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह । प्रञ्चलञ्चलनाकार इति । देदीप्यमानाग्निस्वरूपः । तथाच कृतं मङ्गलकृत्यं भस्मावशेषं स्यादिति भावः ॥ १६ ॥ ननु पातस्य क्रान्तिसाम्यत्वेन सूक्ष्मकास्वरूपत्वादागत-मध्यकाल एव सूक्ष्मः शुभकर्मसु निन्दितो न पातस्त्रित्यात्मक-सूक्ष्मकालः क्रान्तिसाम्याभावादित्यत आह ।

एकायनगतं* यावदूर्केन्द्रोर्मण्डलान्तरम् ।

सम्भवस्तावदेवास्य सर्वकर्मविनाशकृत् ॥ १७ ॥

सूर्यचन्द्रोर्मण्डलान्तरं प्रत्येकं विम्बैकदेब्ररूपं यावद्यत्काल-पर्यन्तमेकायनगतं तुल्यमार्गस्थितं भवति । तावत् तत्काल-पर्यन्तम् । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थकः । अस्य पातस्य । सकलशुभकर्मणामाचरितानां नाशकारी । सम्भव उत्पत्तिः । स्थितिरिति यावत् । न क्रान्तिसाम्यमात्रे स्थितिरलक्ष्यत्वात् । तथाच विषुवदृत्तादुभयत एकतो वा चन्द्रार्कविम्बैकदेब्रयोः क्रयोरपि तुल्यान्तरेण यावदवस्थानं केन्द्रावस्थानाभावेऽपि विम्बसम्बन्धात् तत्स्थितिः । अतएव

तावत् समत्वमेव क्रान्त्योर्विवरं भवेद्यावत् ।

मानैक्यार्थादूनं साम्याद्धिम्बैकदेब्रजक्रान्त्योः ॥

* एकाङ्गाछागतं इति पाठान्तरम् ।

इति भास्कराचार्योक्तं युक्ततरमिति भावः ॥ १७ ॥ नन्वयं
केवलं मङ्गलनाशको न शुभकारक इत्यत आह ।

स्नानदानजपश्राद्धव्रतक्षोमादिकर्मभिः* ।

प्राप्यते सुमहच्छ्रेयस्तत्कालज्ञानतस्तथा ॥ १८ ॥

व्रतं स्वाभिमतदेवताराधनम् । आदिपदाङ्कमन्तरम् ।
इत्यादिपुण्यक्रियाभिस्तत्कालकृताभिः सुतरामुत्कृष्टं कल्याणं
मनुष्यैर्लभ्यते । तस्य पातस्य स्थित्यादिकास्त्रज्ञानात् । तथा
समुच्चये । तेन महच्छ्रेयः प्राप्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ अथ पात-
विशेषमाह ।

रवीन्द्रोस्तुल्यतां क्रान्त्योर्विषुवत्सन्निधौ यदा ।

द्विर्भवेद्विस्तदा पातः स्याद्भावो विपर्ययात् ॥ १९ ॥

यदा तस्मिन् काले विषुवन्निकटे क्रान्त्यभावासन्ने । अत्र
चन्द्रस्य स्पष्टक्रान्त्यभावासन्नत्वं धेयम् । सूर्यचन्द्रयोः क्रान्त्योः
समता भवति । तदा तस्मिंस्तदासन्नकाले स्थूलरूपे क्रान्त्य-
भावादुभयत्र द्विर्वैधृतव्यतीपातभेदद्वयात्मकः पातः । द्विः
प्रत्येकं द्विधा वारद्वयं भवेत् । विपर्ययादुक्तव्यत्यासात् । चा-
न्द्रायणसन्निधिनिकटे तयोः क्रान्त्योस्तुल्यत्व इत्यर्थः । अत्रातु-
ल्यत्वं सूर्यक्रान्तितश्चन्द्रस्पष्टक्रान्तेर्नूनत्वमेव नाधिकत्वमिति धे-
यम् । अभावः क्रान्तिसाम्यरूपपातस्य तस्मिन् स्थूलकाले कि-
ञ्चिन्मितेऽनुत्पत्तिः स्यात् । एतेन

* -कर्मसु इति वा पाठः ।

स्वायनसन्धाविन्दोः क्रान्तिस्तत्कालभास्करक्रान्तेः ।

ऊना यावत्तावत्क्रान्त्योः साम्यं तयोर्नास्ति ॥

इति भास्कराचार्योक्तं सङ्गच्छते । तत्साधनं तु प्रथमागतचा-
पान्तरादिष्टांशसन्धे युता हीना इति प्रत्येकमसङ्गच्छित्वा
द्विधा पातकालस्य ज्ञेयम् । अत्रोपपत्तिः । व्यतीपाते विषुवदृ-
त्तादुभयतस्तुल्यान्तरेण सूर्यचन्द्रयोरवस्थितिकालेऽपि पातत्वम् ।
क्रान्तिसाम्यादेवं वैधृतेऽप्येकाहोरात्रवृत्तस्थत्वकाले पातत्वम् ।
एवमेव वियोगव्यतीपातवैधृतयोरप्येकाहोरात्रवृत्तस्थत्वे विषुव-
दृत्तादुभयतस्तुल्यान्तरावस्थितौ च पातत्वम् । क्रान्तिसाम्यादि-
युक्तं गोलसिद्धं चन्द्रगोलसन्धिकटप्रत्यक्षम् । अभावोपप-
त्तिस्तु । चन्द्रस्य स्वायनसन्धौ तत्स्यष्टक्रान्तिमुखं परमं वि-
षुवदृत्ताहचिषोत्तरं गमनं भवत्यस्मादप्ये पृष्ठे वा विक्षेपवृत्ते
भ्रमतस्य चन्द्रस्य क्रान्तिर्नूनैव सम्भवत्यतः स्वायनसन्धिस्य चन्द्र-
कालिकसूर्यक्रान्तिः स्वायनसन्धिस्य चन्द्रस्यष्टक्रान्तेरधिका तदे-
ष्टचन्द्रक्रान्तेर्नूनत्वेनाधिकसूर्येष्टक्रान्त्या समत्वानुत्पत्तिः । सूर्यस्य
चन्द्राख्यगमनवत्तात् क्रान्त्यपचयस्यापि चन्द्रक्रान्त्यपचयाख्यत्व-
सम्भवात् । सूर्यक्रान्त्यपचये तु सुतरां तदसम्भवः । एवं
तत्रत्यसूर्यक्रान्तिर्नूना तदापचयाधिक्या चन्द्रस्यष्टक्रान्तिस्तत्समा
तदुत्तरपूर्वकाले सम्भवति । सूर्यक्रान्त्यपचये तु सुतराम् ।
तथा च द्वितीयरविगोलसन्ध्यासन्धे चन्द्रपाते स्वायनसन्ध्या-
सन्धे सूर्ये च तदसम्भवः कियन्तिचिद्दिनामीति यावत्ताव-
दुक्तमन्यत्र तत्सम्भावना भवतीति गोलयुक्त्वा फलितम् ।

अथासम्भवलक्षणेषुपि क्रान्त्यन्तरस्य मानैक्यखण्डादल्पत्वे

एकायनगतं यावदकेन्दोर्मण्डलान्तरम् ।

इति पूर्वोक्तेन पातसम्भवः । तत्र पातमध्यं तस्मिन्नेव काले
स्वित्यर्थं तु रवीन्दुमानयोगार्धमित्युक्तरीत्या मानयोगार्धमिति
खाने क्रान्त्यन्तरमानैक्यखण्डयोरन्तरं गृहीत्वा साध्यमिति
ध्येयम् ॥ १९ ॥ अथ शुभकार्ये महापातस्य निषिद्धलोक्तिप्रस-
ङ्गात् पञ्चाङ्गान्तर्गतयोगान्तर्गतव्यतीपातस्यैव ज्ञानमाह ।

शशाङ्कार्कयुतेर्लिप्ता भभोगेन विभाजिताः ।

लब्धं सप्तदशान्तोऽन्यो व्यतीपातस्तृतीयकः ॥ २० ॥

अयनांशसंस्कृतयोश्चन्द्रसूर्ययोर्योगस्य राश्यादेः कला अष्ट-
शतेन भक्ताः फलं सप्तदशान्तः । सप्तदशमध्ये षोडशान्तरं सप्त-
दशपर्यन्तमित्यर्थः । तदपि व्यतीपातः । अन्य एतदधिकार-
पूर्वाक्तातिरिक्तः । तृतीय एव तृतीयकः । सूर्यचन्द्रयोगान्त-
राभ्यां व्यतीपातद्वैविध्यात् । एवमुपलक्षणादुक्तरीत्या फलं ष-
ड्विंशत्यनन्तरं सप्तविंशतिसदा तृतीया वैधृतिः । तत्सञ्ज्ञपा-
तस्यापि योगान्तराभ्यां द्वैविध्यादिति । अत्रोपपत्तिः । विष्क-
म्भादिव्यतीपातः सप्तदशो योग इति ॥ २० ॥ अथ प्रसङ्गादेत-
त्तुल्यनिषिद्धे गण्डान्तभसन्धी विवक्षुस्तयोः स्वरूपज्ञानमाह ।

सार्पेन्द्रपौष्ण्यधिष्णयानामन्त्याः पादा भसन्धयः ।

तदग्रभेष्वाद्यपादो गण्डान्तं नाम कीर्त्यते ॥ २१ ॥

आक्षेपाज्येष्ठारेवतीनक्षत्राणामन्यास्तु र्थास्तरणाः नक्षत्र-
सन्धयो भवन्ति । तदयमेषु तेषामाक्षेपाज्येष्ठारेवतीनक्षत्राणाम-
यिमनक्षत्रेषु मघामूलाश्विनीनक्षत्रेष्वित्यर्थः । प्रथमचरणो ग-
ण्डान्तं नाम प्रसिद्धमुच्यते । यद्यथाक्षेपाज्येष्ठारेवतीनक्षत्राणा-
मन्तिमं घटिकाद्वयं मघामूलाश्विनीनक्षत्राणामादिमं घटि-
काद्वयमिति चतस्रोऽन्तरघटिका गण्डान्तम् । एतदतिरिक्तो
नक्षत्रसन्धिः पूर्वमक्षत्रान्तघटिकोत्तरनक्षत्रादिमघटिकेत्यन्त-
रालघटिकाद्वयं चन्द्रमण्डलसम्बन्धेन घटिकाः सार्धद्वयमिति
संहिताविद्भूः तथापि सूर्योक्तास्त स्वतः प्रामाख्यास्त चतिः ।
अथवैकवाक्यतायै पादशब्दः करनेत्रादिवद्विसङ्ख्यावाचकः ।
घटिका इत्यध्याहारश्च । तथा च द्विसङ्ख्यामिता अन्यघटिका
नक्षत्रसन्धयः । प्रथमद्विघटिकामितः कासो गण्डान्तमित्यर्थः ।
अत्रापि गण्डान्तत्वाद्गसन्धिकथनमयुक्तं गण्डान्तस्य तदन्तरा-
लरूपत्वात् तथापि तत्कालस्य निषिद्धत्वोक्तात्पर्याद्विभाग-
दयेनोक्तावपि तदन्तरालकाल उत्तरोत्तरकालस्यातिनिषि-
द्धत्वस्य च नान्न चतिः ॥ २१ ॥ अथैतदधिकारोक्तानां तुल्यनि-
षिद्धत्वमाह ।

व्यतीपातत्रयं घोरं गण्डान्तत्रितयं तथा ।

एतद् भसन्धित्रितयं सर्वकर्मसु वर्जयेत् ॥ २२ ॥

व्यतीपातानां त्रयं योगवियोगात्मकौ क्रान्तिसाम्यरूपौ द्वौ
व्यतीपातौ विषुवत्सन्धिभौ क्रान्तिसाम्यान्तरेण व्यतीपातस्तयोरेव

भेदः । न पृथक् । पञ्चाङ्गान्तर्गतयोगान्तर्गतव्यतीपातश्चेति चयं
 स्पष्टम् । उपलक्षणाद्वैधृतिचयमपि । योगवियोगात्मकौ क्रान्ति-
 साम्यरूपौ द्वौ वैधृतिश्चञ्चौ । विषुवत्सन्निधौ क्रान्तिसाम्यान्त-
 रेण । वैधृतिश्चञ्चसु तयोरन्तर्गतः । न पृथक् । पञ्चाङ्गान्त-
 र्गतयोगान्तर्गतवैधृतियोगश्चेति स्पष्टं चयम् । केचित्तु व्यतीपा-
 तवैधृतिश्चञ्चं व्यतीपातद्वयं सञ्ज्ञाभेदेन वैधृतिरिति पूर्वमुक्तेः
 पञ्चाङ्गान्तर्गतयोगान्तर्गतव्यतीपातश्चेति व्यतीपातचयमिति
 यथाश्रुतमाहुः । घोरं दुष्टं गण्डान्तचयम् । तथा घोरं नक्षत्र-
 सन्धिचयम् । एतत् पूर्वोक्तं घोरम् । अतः कारणात् सर्वमाङ्गस्य-
 कर्मसु शुभेच्छुरेतद्दुष्टं जज्ञादित्यर्थः ॥ २२ ॥ अथार्काङ्गपुद्गः
 त्रिष्टावन्नित्यं स्ववाक्यमुपसंहरति ।

इत्येतत् परमं पुण्यं ज्योतिषां चरितं हितम् ।

रक्षस्यं महदाख्यातं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ २३ ॥

हे मय्य तुभ्यमिति । एवमेतत् । शृणुष्वैकमना इत्यादि
 सर्वकर्मसु वर्जयेदित्यन्तम् । ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां चरितं
 माहात्म्यं गणितादिज्ञानमिति यावत् । हितमिह लोके की-
 र्तिकरम् । परमं पुण्यं परत्र लोक उक्तं धर्मम् । अतएव
 महद्द्रव्यम् । अतिगोप्यमाख्यातं मया कथितम् । अथ खोक्तं
 युक्त्यप्रतिपादितमेतस्य मनसि निश्चितार्थं नागतमिति तदध-
 रोष्ठस्फुरणदर्शनादनुमितं चास्मै मत्सङ्कोचेन स्वाशङ्कोद्घाटना-
 शक्तायैतत्प्रतीचावसाने मया युक्त्यापि वक्तव्यमित्याशयेनाह ।

किमिति । अतः परं त्वमन्यदुक्तातिरिक्तं किं कतरत् श्रोतुं
 ज्ञातुमिच्छसि । तथाच मया तुभ्यं पूर्वमुक्तं तत्र यत्र यत्र तव
 संग्रहस्तत्र तत्र मत्सङ्कोचमुपेक्ष्य मां प्रति प्रश्नस्त्वया कार्यः ।
 तव समाधानं करिष्यामीति भावः ॥ २३ ॥ अथायिमगन्धस्य
 प्रतिपादिताधिकारासङ्गतित्वपरिहाराधारव्याधिकारसमाप्तिं
 फल्लिकयाह ।

इति सूर्यसिद्धान्ते पाताधिकारः ।

इति स्पष्टम् । देशभेदं गहनणितमिति दशाधिकारात्मकगन्ध-
 पूर्वार्धं पाताधिकारसमाप्त्या समाप्तमिति तु पाताधिकारा-
 न्तस्थेनेत्येतत् परमं पुष्पमित्यादिसंज्ञेकेनैव सूचितम् ।

रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे ।

पाताधिकारः पूर्णाऽयं तद्गूढार्थप्रकाशके ॥

सूर्यसिद्धान्तगूढार्थप्रकाशकमिदं दक्षम् ।

रङ्गनाथकृतं दृष्ट्वा सभर्ता गणकाः सुखम् ॥

इति श्रीसकलगणकसार्वभौमबल्लाखदेवशास्त्रजरङ्गनाथ-
 गणकविरचिते गूढार्थप्रकाशके पूर्वखण्डं परिपूर्तिमगमत् ।

महादेवं वक्रतुण्डं वाणीं सूर्यं प्रणम्य च ।

कृष्णं गुरुं रङ्गनाथो व्याख्यामुत्तरखण्डकम् ॥

अथ मुनीन् प्रति मुनिः सूर्यांशपुरुषवचनमनूद्यानन्तरं
मयासुरेषु सूर्यांशपुरुषः पृष्ट इत्याह ।

अथार्कांशसमुद्भूतं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।

भक्त्या परमयाभ्यर्च्य पप्रच्छेदं मयासुरः ॥ १ ॥

अथ सूर्यांशपुरुषवचनश्रवणानन्तरं मयासुरो मयनामा
श्रोता दैत्यः कृताञ्जलिः । रचितहस्तायाञ्जलिपुटः । अर्कांश-
समुद्भूतं सूर्यांशोत्पन्नं पुरुषं स्वाध्यापकं गुरुं परमयोत्कृष्टय
भक्त्या । आराध्यत्वेन ज्ञानरूपया । अभ्यर्च्य सम्पूज्य प्रणिपत्य
नमस्कृत्य । समुच्चयार्थञ्चकारोऽज्ञानुसन्धेयः । इदं वक्ष्यमाणं
पप्रच्छ पृष्टवान् ॥ १ ॥ अथ किं पप्रच्छेत्यतस्तत्रानुवादे प्रथमं
तत्कृतं भूप्रश्नमाह ।

भगवन् किम्प्रमाणा भूः किमाकारा किमाश्रया ।

किंविभागा कथं चात्र सप्तपातालभूमयः ॥ २ ॥

हे भगवन् भूर्भूमिः किम्प्रमाणा कियत् प्रमाणं यस्याः सा ।
किमाकारा कथमाकारः स्वरूपं यस्याः सा । किमाश्रया क
आश्रयो यस्याः सा । किंविभागा कथं विभागा विभक्तांशा यस्याः
सा । अत्र भूम्यां पातालभूमयः पातालविभागरूपा आश्रयाः
सप्तसङ्ख्याकाः कथं तिष्ठन्ति । चः समुच्चयार्थः । किमाकारेत्यादौ

प्रत्येकमश्चेति । अयमभिप्रायः । योजनानि शतान्यष्टावित्यादि-
 नावगतभूमानं पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णैति सर्वजनावगतभूमा-
 नाङ्गिमिति लदुक्तभूमाने संश्रयात् किम्पमाणेति प्रश्नः ।
 अन्यथा पूर्वं भूमानकथनात् प्रश्नवैयर्थ्यापत्तेः । उक्तश्रुतत्वाप-
 त्तेश्च । एवं खम्बज्याघ्न इत्यादिना स्पष्टपरिध्यन्तरसम्भवात्
 सर्वजनावगतादर्शाकारतायां भूमौ तदसम्भवेन भवदभिमत-
 त्वाकारसदतिरिक्त इति किमाकारेति प्रश्नः । एवं तेन देशा-
 न्तराभ्यस्तेत्यादिना ग्रहाणां भूम्यभितो भ्रमणसूचनाद्यदाधारे
 शेषादौ तेषामभितो भ्रमणासम्भवेनाधारे संश्रयात् किमाश्र-
 येति प्रश्नः । निराधाराया अवस्थानासम्भवात् । एतेन सर्व-
 जनावगतभूस्वरूपातिरिक्तभूस्वरूपेणोत्तरार्धप्रश्नावपि प्रसङ्गा-
 दुक्तौ सङ्गताविति ॥ २ ॥ अथ किमाश्रयेति प्रश्नकारणे भूम्य-
 भितो ग्रहभ्रमणे सूर्यस्योपलक्षणत्वेन प्रश्नावाह ।

अहोरात्रव्यवस्थां च विदधाति कथं रविः ।

कथं पर्येति वस्तुधां भुवनानि विभावयन् ॥ ३ ॥

सूर्यः । अहोरात्रव्यवस्थां दिनरात्र्योर्विवेकं कथं केन प्रका-
 रेण विदधाति करोति । अयं भावः । आदर्शाकारभूम्या मध्ये
 मेरुसदभिमतो भूम्यपरि प्रदक्षिणतया सूर्यभ्रमणेन खदृश्य-
 विभागे सूर्ये दिनं स्नादृश्यविभागे रात्रिरिति सर्वजनावगता-
 ङ्गवदभिप्रेतं सूर्यभ्रमणं भिन्नं तर्हि त्वन्मते सूर्यो दिनं रात्रिं
 च व्यवधायकाव्यवधायकौ विना कथं करोति । अन्ये ग्रहा

अपि कथं स्यादिनं सूररात्रिं च कुर्वन्ति । सूर्योपलक्षणादिति ।
 अथ भूम्यभितो भ्रमणाङ्गीकारे भूरेव व्यवधाधिकेत्यहोराच-
 व्यवस्था युक्तैवेत्यतः प्रश्नान्तरमाह । कथमिति । सूर्यो भुवनानि
 वक्ष्यमाणस्वरूपाणि विभावयन् प्रकाशयन् सन् वसुधां पृथ्वीं
 कथं केन प्रकारेण पर्थेति प्रदक्षिणतया भ्रमति । भूमेनि-
 राधारावस्थानासम्भवेन साधारत्वे भूम्यभितो यद्भ्रमणमाधारे
 बाधितमिति भावः ॥ ३ ॥ प्रश्नावाह ।

देवासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात् ।

किमर्थं तत् कथं वा स्याद्भ्रानोर्भ्रमणपूरणात् ॥ ४ ॥

पूर्वाधं व्याख्यातम् । किमर्थं कोऽर्थोऽभिप्रायो यस्य तदि-
 त्यहोराचविशेषणम् । देवासुरयोर्दिनं रात्रिश्चाभिज्ञा कथं
 नोक्ता स्यात्तत्र नियामकाभावादिति भावः । तद्देवासुरयो-
 रहोरात्रं सूर्यस्य द्वादशरात्रिभोगादित्यर्थः । कथं कुतः । वा-
 कारः समुच्चये भवति । उभयत्र नियामकाभावादुभयत्र मम
 सन्देहः । दिनरात्र्योः सूर्यदर्शनादर्शननियामकत्वाद्यत्र सूर्यं
 षण्मासावधि देवाः पश्यन्ति तच्चासुरा न पश्यन्ति । यत्र
 देवाः षण्मासावधि न पश्यन्ति तच्चासुराः पश्यन्तीह भगवता
 बोधनीय इति भावः ॥ ४ ॥ अथ प्रश्नान्तरं पूर्वोक्तश्लोकद्वयस्य
 तात्पर्याच्च प्रश्नं चाह ।

पितृभ्यं मासेन भवति नाडीषष्ठ्या तु मानुषम् ।

तदेव किल सर्वत्र न भवेत् केन हेतुना ॥ ५ ॥

पिटृणामिदमहोरात्रं मासेन दर्श्यावधिकचान्द्रमासेन केन हेतुनेत्यस्य प्रत्येकं समन्वयात् केन कारणेन भवति । अन्यथा प्रश्नानुपपत्तेः । सावनघटीषष्ट्या मानुषं मनुष्याणामहोरात्रं केन कारणेन भवतीत्यर्थः । न च यथा दिव्यं तदह उच्यत इत्युक्तं तथा पूर्वोक्तेऽप्यमानुषाहोरात्रयोरनुक्तेः प्रश्नावसङ्गताविति वाच्यम् । दिव्यं तदह उच्यत इत्यनेनैव पूर्वोक्तसावनाहोरात्रत्वेन प्रत्यक्षत्वाच्च परिशेषान्नासत्त्वैव पित्र्याहोरात्रत्वसिद्धेः । ननु तथापि प्रत्यक्षसिद्धमानुषाहोरात्रे प्रश्नोऽनुपपन्न एवेत्यतस्मात्पर्यप्रश्नमाह । तदेवेति । तस्मानुषाहोरात्रम् । एवकारस्तदन्व-
निरासार्थकः । सर्वत्र सर्वलोके किल निश्चयेन केन कारणेन न स्यात् । पितृदेवदैत्यानामप्रत्यक्षमहोरात्रं कथमङ्गीकृतम् । कथं च मानुषाहोरात्रं प्रत्यक्षसिद्धं तेषां माने नोक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥ अथाहर्गण्णादवगतदिनमासवर्षेश्वरेषु तत्प्रसङ्गाद्धोरेश्वरे प्रश्नं पश्चाद्गन्तोऽतिजवादित्यत्र प्रश्नद्वयं चाह ।

दिनाब्दमासहोराणामधिपान न समाः कुतः ।

कथं पर्येति भगवः सग्रहोऽयं किमाश्रयः ॥ ६ ॥

दिनवर्षमासहोराणां स्वामिनोऽभिन्नाः कुतः कस्मान्न भवन्ति । यथा दिनाधिपतिलं सूर्यादीनां क्रमेण तथा प्रथमादि-
मासवर्षक्रमेण सूर्यादीनां क्रमेण मासवर्षाधिपत्वं युक्तम् । आ-
नयने युक्तप्रतिपादनादिति भावः । यद्यपि पूर्वं होरेश्वरानयनं नोक्तमिति तत्प्रश्नोऽसङ्गतस्तथापि लोके प्रसिद्धतरो होरेश्वर-

स्वया किमर्थं मोक्त इति तत्प्रश्नतात्पर्यमिति ध्येयम् । भगणो
 नक्षत्रसमूहः सद्यहो यद्दृश्यतेः कथं केन प्रकारेण पर्येति भ्र-
 मति । नक्षत्राणि यद्वाञ्च केन प्रयुक्ताः सन्तो भूस्वभितो भ्रम-
 न्तीत्यर्थः । अथैषामन्तरिक्षावस्थानेऽपि प्रश्नमाह । अथमिति ।
 सद्यहो भगणो दृश्यमानः किमाश्रयः क आधारेो यत्येति ।
 विनाधारमन्तरिक्षावस्थानं न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु कक्षा
 एवाधाराः पूर्वं तत्रैव स्वमार्गगा इत्युक्तेरित्यतः कक्षाणां प्रश्न-
 चतुष्टयमाह ।

भूमेरुपर्युपर्यूर्ध्वाः किमुत्सेधाः किमन्तराः ।

ग्रहर्चकक्षाः किम्मात्राः स्थिताः केन क्रमेण ताः ॥ ७ ॥

भूमेः सकाशादूर्ध्वमुष्वा ग्रहर्चकक्षा ग्रहनक्षत्राणामाकाशे
 मार्गाः किमुत्सेधाः कियानुत्सेध उच्यता यासां ताः । भूमेः स-
 काशाद्ग्रहनक्षत्रमार्गकक्षाः कियदन्तरेण सन्तीत्यर्थः । किमन्तराः
 कियदन्तरालं यासां ताः । उत्तरोत्तरमुष्वा अपि परस्परं तासां
 कियदन्तरालमित्यर्थः । किम्मात्राः किमात्मिकाः । किंस्वरूपाः
 किम्प्रमाणा वा । ता ग्रहनक्षत्रकक्षाः केन क्रमेणाधिष्ठिताः
 सन्ति । पूर्वं कक्षदुत्तरं क इत्यादिक्रमो न ज्ञात इत्यर्थः ॥ ७ ॥
 अथानुभवप्रश्नं तत्प्रसङ्गात् सूर्यकिरणप्रचारप्रश्नं च पूर्वोक्तमा-
 नानां प्रश्नद्वयं चाह ।

ग्रोष्मे तीव्रकरो भानुर्न हेमन्ते तथाविधः ।

कियती तत्करप्राप्तिर्मानानि कति किं च तैः ॥ ८ ॥

दीर्घार्थो सूर्यो यथा तीक्ष्णकिरण उष्णकिरणस्यैवाविध-
स्तादृशो हेमन्ते न भवतीति किम् । सूर्यस्य किरणानां प्राप्ति-
र्ममणपङ्क्तिः किञ्चिती किञ्चिन्नमाणा । मानान्युक्तानीति तत्तत्त्वं
सम्यङ् ज्ञातमित्यर्थः । तैर्मानैः किं प्रयोजनम् । चः समुच्च-
यार्थः प्रत्येकमन्वेति ॥ ८ ॥ अथास्य प्रश्नमपसंहरति ।

एतं मे संशयं छिन्धि भगवन् भूतभावन ।

अन्यो न त्वामृते क्केत्ता विद्यते सर्वदर्शिवान् ॥ ९ ॥

हे भगवन् षष्ठ्युपैश्वर्यसम्यङ् । सर्वबोधकेति तात्पर्यार्थः ।
भूतभावन भूतस्थातीतकालस्य भावना विचारो यस्य । भूत-
स्थोपलक्षणादर्थमानभविष्यतोरपि कालज्ञेति सिद्धोऽर्थः । त्वं मे
मम । एतमुक्तं संशयम् । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । तेन मत्कृतान्
प्रश्नानित्यर्थः । छिन्धि ह्येदम् । नन्वहमिदानीमेतदुक्तैव वक्तुं
न शक्नोम्यन्यस्मात् संशयान् दूरीकुर्वित्यत आह । अन्य इति ।
त्वामृते विना । अन्यः सर्वदर्शिवान् सर्वद्रष्टा । सर्वज्ञ इत्यर्थः ।
क्केत्ता संशयापनोदकः । न विद्यते नास्ति । तथाचैतावत्काल-
पर्यन्तं यथोक्तं तथान्यदपि कृपया वक्तव्यमिति भावः ॥ ९ ॥
अथ मुनीन् प्रति मुनिर्मयासुरोक्तप्रश्नानुवादं कृत्वा सूर्याङ्ग-
पुरुषो मयासुरं प्रति पुनर्वदति स्मेत्याह ।

इति भक्तयोदितं श्रुत्वा मयोक्तं वाक्यमस्य हि ।

रहस्यं परमध्यायं ततः प्राह पुनः स तम् ॥ १० ॥

स सूर्यांशपुरुषः । इति पूर्वोक्तम् । भक्त्याराध्यज्ञानेन । उ-
दितमुत्पन्नम् । मयेन कथितं वचनम् श्रुत्वाकर्ण्य । पुनर्द्वितीय-
वारं ततः पूर्वाधीक्ष्यन्त्तरं तं मयासुरं प्रति परं द्वितीयमध्यायं
ग्रन्थम् । ग्रन्थस्योत्तरखण्डमित्यर्थः । अस्य ग्रन्थपूर्वखण्डस्य हि
निस्रयेन रहस्यं गोप्यत्वेन तत्त्वभूतं प्राह । प्रकर्षेणावददित्यर्थः
॥ १० ॥ अथ सूर्यांशपुरुषो मयासुरं प्रति यदुक्तं सावधानतया
श्रोतव्यमित्याह ।

शृणुष्वैकमना भूत्वा गुह्यमध्यात्मसञ्ज्ञितम् ।

प्रवक्ष्याम्यतिभक्तानां नादेयं विद्यते मम ॥ ११ ॥

यतः कारणात् । अतिभक्तानामत्यन्तमङ्गजनकारकाणां
भवाद्दृशां मम सूर्यांशपुरुषस्य । अदेयमदातव्यं वस्तु न विद्यते ।
अतः कारणादहं त्वां प्रति गुह्यं गोप्यमध्यात्मसञ्ज्ञितमध्या-
त्मज्ञानसञ्ज्ञं यत् प्रवक्ष्यामि कथयिष्यामि तत् त्वमेकमना
एकस्मिन् मदुक्ते मनो विद्यते चस्थासौ भूत्वा शृणुष्व श्रोत्र-
द्वारात्ममनःसंयोगेन कुर्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ गुह्यं वक्ष्यामि यदुक्तं
तदाह ।

वासुदेवः परं ब्रह्म तन्मूर्तिः पुरुषः परः ।

अव्यक्तो निर्गुणः शान्तः पञ्चविंशत् परोऽव्ययः ॥ १२ ॥

वसत्यस्मिन् जगत् समस्तमसौ वा जगति समस्ते वसतीति
वसतेरुषि वासुः । देवनाङ्गासनाद्देवः । वासुश्चासौ देवश्चेति
वासुदेवः । तथासौक्तम् ।

सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यचेति वै यतः ।

अतोऽसौ वासुदेवाख्यो विद्वद्भिः परिगीयते ॥

इति । न तु वसुदेवस्यापत्यमिति विग्रहः । तस्य अगत्कारणता-
निरूपणावसरेऽनुपयोगात् । अस्मात्पक्षे पुनरुपादाने कार्यस्या-
धारतया कार्ये वोपादानस्यानुस्यूततया वा स उपयुक्त एव ।
तथाचोक्तं श्रुतौ । ईशावास्यमिदं सर्वमित्यादि । भागवते च ।
अजनि च यन्मयं तदविमुच्यमियं नृभवेदिति । जीवानामपि
ब्रह्मात्मकतया तदारणाय परमिति सर्वोत्तममित्यर्थकम् ।

यस्मात् अरमितीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि वेदे लोके च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

इति स्मृतेः । तस्मूर्तिस्तस्य वासुदेवस्य मूर्तिरंशः । इदं विशेषणं
वक्ष्यमाणस्य सङ्कर्षणस्य । चिन्मूर्तिरिति पाठस्तु प्रामादिकः ।
वासुदेवः सङ्कर्षण इत्यस्माद्वासुदेवात् सङ्कर्षण इत्यस्यार्थस्य
विवक्षितस्याप्रतीतेः । अव्यक्त इत्यतीन्द्रिय इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः ।

नतं विदाथ य इमा अजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।

नीहारेण प्रावृता जस्थ्या वासुदृप उक्थन्ना सञ्चरन्ति ॥

न संदृशं तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

इति । अव्यक्तत्वे हेतुर्निर्गुण इति । शान्तः षडूर्मिरहितत्वात् ।
पञ्चविंशत् परः । षोडश विद्यतयः सप्त प्रकृतिविद्यतयो मूलप्र-
कृतिश्चेति षतुर्विंशतितत्त्वानि । पञ्चविंशस्तु जीवन्तस्मात् पर
इत्यर्थः । पञ्चविंशात्मक इति पाठे अगदात्मक इति ॥ १२ ॥

इदं ब्रह्म ब्रह्मणो अगत्कारणत्वासम्भवादाह ।

प्रकृत्यन्तर्गतो देवो बहिरन्तश्च सर्वगः ।

सङ्कर्षणोऽयं सृष्ट्वादौ तासु वीर्यमवाहजत् ॥ १३ ॥

प्रकृत्यन्तर्गतो मायोपहितो बहिरन्तश्च सर्वगो जगदुपा-
दानत्वात् । एतानि सर्वाणि विशेषणानि सङ्कर्षणस्य वासुदेवा-
ग्रस्यापि वासुदेवात्मकताध्यवसानेन बोध्यानि । वासुदेवांशा-
त्मकः सङ्कर्षणः प्रथमं जलानि निर्माय । तास्वसु । वीर्यं श-
क्तिविशेषम् । अवाहजच्चित्तेप ॥ १३ ॥ ततः किमत आह ।

तदण्डमभवद्वैमं सर्वत्र तमसावृतम् ।

तत्रानिरुद्धः प्रथमं व्यक्तीभूतः सनातनः ॥ १४ ॥

तत् तच्छक्तिमिश्रितं जलं वैमं सैवर्णं गोलाकारं सर्वत्र ब-
हिरन्तस्थान्बकारेणावृतमभवत् । अन्बकारसहिताकाशे सुव-
र्णाण्डमजनीत्यर्थः । तत्र सुवर्णाण्ड आदावनिरुद्धः सनातनो
मित्यो वासुदेवांशसङ्कर्षणोऽग्ररूपत्वाद्भूतोऽभिव्यक्तः । न त्र-
त्यन्नः । सत्कार्यवादाभ्युपगमात् । यथा तिलेभ्यस्तेलं सदेवा-
भिव्यक्तं नद्वत्यन्नम् ॥ १४ ॥ अथास्याभिधान्तराणि लोक-
सुज्ञानार्थमाह ।

हिरण्यगर्भो भगवानेष क्कन्दसि पद्यते ।

आदित्यो ह्यादिभूतत्वात् प्रकृत्या सूर्य उच्यते ॥ १५ ॥

एष सङ्कर्षणांशोऽनिरुद्धो भगवान् षाड्मुखैश्चर्यसम्पन्नश्च-
न्दसि वेदे हिरण्यगर्भः सुवर्णाण्डमध्यरूपगर्भे स्थितत्वात् पद्यते

निरूप्यते । वेदेऽस्य हिरण्यगर्भं इति प्रसिद्धमभिधान्तरमित्यर्थः ।
हि निश्चयेनादित्यः प्रथममभिव्यक्तत्वादुच्यते । प्रसूत्या । अ-
स्मात्प्रगतोऽभिव्यक्ततयायमनिरुद्धः सूर्य उच्यते ।

हिरण्यगर्भः समवर्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
इति श्रुतिः ॥ १५ ॥ अस्य स्वरूपं स्थितिं चाह ।

परं ज्योतिस्तमःपारे सूर्योऽयं सवितेति च ।

पर्येति भुवनान्येष भावयन् भूतभावनः ॥ १६ ॥

अयमनिरुद्धः सूर्यनामकः सविता । इति नास्तीति च । समु-
च्चये । प्रसिद्धः । तमःपारेऽन्धकारस्य विरामे परमुत्कृष्टं ज्यो-
तिस्त्रेजोरूपम् । अन्धकारनाशक इति तात्पर्यार्थः । आदित्यवर्णं
तमसस्तु पारे इति श्रुतिः । एष सविता भूतभावनः प्राण्युत्प-
त्तिस्थितिसंहारकारको भुवनानि वक्ष्यमाणानि भावयन् प्रका-
शयन् पर्येति सुवर्णाब्जमध्ये सदा भ्रमति ॥ १६ ॥ अथ परं
ज्योतिरिति पादं विद्वेषन्नन्यतमस्येतत् स्वरूपं श्लोकाभ्यामाह ।

प्रकाशात्मा तमोदन्ता महानित्येष विश्रुतः ।

ऋचोऽस्य मण्डलं सामान्युत्सामूर्तिर्यजूषि च ॥ १७ ॥

त्रयीमयोऽयं भगवान् कालात्मा कालकृद्भिभुः ।

सर्वात्मा सर्वगः सूक्ष्मः सर्वमस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥ १८ ॥

प्रकाशरूपोऽन्धकारनाशकोऽतएवैष अनिरुद्धाख्यः सूर्यो
महान् महत्तत्त्वमिति । एवं विश्रुतो वेदपुराणादौ निरुक्तो-

ऽस्य निरुक्तस्य सूर्यस्य । अथः । अग्नेदमन्त्रा मण्डलं सामानि
 सामवेदमन्त्रा उखाः किरणा यजूषि यजुर्वेदमन्त्रा मूर्तिः
 स्वरूपम् । अः समुचये । अतएवायं निरुक्तो भगवान् षाण्डुष्यै-
 श्वर्यसम्पन्नः । चधीमयो वेदत्रयात्मकः । कास्वरूपः कास्वर्य का-
 रणम् । विभुर्जगदुत्पत्तिस्थितिनाम्नाय समर्थः । अतएव सर्वात्मा
 जगत्स्वरूपः सर्वगः सर्वत्र स्थितो व्यापकः स्रक्षोऽव्यापकमूर्ति-
 धारी । अस्मिन् निरुक्तसूर्ये सर्वं जगत् प्रतिष्ठितम् । एतेन
 व्यापकाव्यापकत्वयोरचाविरोधः ॥ १८ ॥ अथ पर्येति भुवना-
 न्येषेत्यर्थं विवृणोति ।

रथे विश्वमये चक्रं कृत्वा संवत्सरात्मकम् ।

कन्दांस्यश्वाः सप्त युक्ताः पर्यटत्येष सर्वदा* ॥ १९ ॥

त्रिलोक्यात्मके रथे संवत्सरात्मकं द्वादशमासात्मकं वर्षचक्रं
 नियोज्य सप्त कन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्धृहतीपङ्क्तिचिष्टुजग-
 त्योऽश्वाः युक्ताः संयोजिताः कृत्वा । कन्दांस्यश्वास्तत्र युक्तेति
 पाठे सप्ताश्वान् रथे नियोज्येत्यर्थः । सर्वदा नित्यमेषोऽनिरुद्ध-
 नामा पर्यटति भ्रमति ॥ १९ ॥ अथास्य स्वरूपं ब्रह्मण उत्पत्तिं
 चाह ।

त्रिपादममृतं गुह्यं पादोऽयं प्रकटोऽभवत् ।

सोऽहङ्कारं जगत्सृष्ट्यै ब्रह्माणममृतजत् प्रभुः ॥ २० ॥

अस्य वेदात्मनस्त्रिपादं चरणत्रयममृतं दिवि ज्ञेयम् । अत-

* पर्येतिव वशी सदा इति पाठान्तरम् ।

एव गुह्यमगम्यमिदम् । पादस्रतुर्थस्ररणः । अयं स्थावरजङ्गमा-
त्मकजगद्रूपः प्रकटः प्रत्यक्षोऽभवत् । त्रिपादूर्ध्वं उदैत् पुरुषः
पादोस्त्रेहाभवत् पुनरिति श्रुतिरपि व्यक्ता । सोऽनिरुद्धनामा
प्रभुत्पत्तिसमर्थः । अहङ्कारतत्त्वरूपं ब्रह्माणं पुरुषं जगत्सृष्टौ
जगत्सर्जननिमित्तमसृजदुत्पादयामास ॥ २० ॥ अथोत्पादित-
ब्रह्मपुरुषं जगत्सर्जनार्थं नियुज्य स्वयं भ्रमस्रवतिष्ठत इत्याह ।

तस्मै वेदान् वरान् दत्त्वा सर्वलोकपितामहम् ।

प्रतिष्ठाप्याण्डमध्येऽथ स्वयं पर्येति भावयन् ॥ २१ ॥

अथ ब्रह्मोत्पादनानन्तरं स्वयमनिरुद्धनामा । तस्मै । उत्पा-
दितब्रह्मपुरुषाय । वरानुत्कृष्टान् वेदोक्तमार्गेण सृष्टिसर्जनार्थं
सर्वलोकानां पितामहरूपं तं ब्रह्माणं सुवर्णाण्डमध्ये प्रतिष्ठाप्य
निधाय । सोऽत्रानुसन्धेयः । भावयन् प्रकाशयन् सन् पर्येति
भ्रमति ॥ २१ ॥ अथ जातसृष्टोच्छो ब्रह्मा चन्द्रसूर्यावस्रात्प्रत्य-
चावत्पादयामासेत्याह ।

अथ सृष्ट्यां मनश्चक्रे ब्रह्माहङ्कारमूर्तिभृत् ।

मनसश्चन्द्रमा जज्ञे सूर्याऽरुणोस्तेजतां निधिः ॥ २२ ॥

अथाधिकारप्राप्त्यनन्तरम् । अहङ्कारतत्त्वमूर्तिधारको ब्रह्मा
सृष्ट्यां मनोऽन्तःकरणं चक्रे करोति स्म । ब्रह्मणोऽहं सृष्टिं क-
रोमीतीच्छा जातेत्यर्थः । अनन्तरं तस्य मनसः सकाशाच्चन्द्रमा
जज्ञ उत्पन्नः । चन्द्रो भवत्विति मनसा चन्द्रो जात इत्यर्थः ।

अक्ष्योर्गेचाभ्यां सकाशात् तेजसां निधिराकरभूतः सूर्य
 उच्यते । चचुरिन्द्रियस्य तेजसत्वात् ॥ २२ ॥ अथ महाभू-
 तात्पत्तिमाह ।

मनसः खं ततो वायुरग्निरापो धरा क्रमात् ।

गुणैकवृद्ध्या पञ्चैव महाभूतानि जज्ञिरे ॥ २३ ॥

मनस आकाशो भवत्विति च्छयात्मनः खमाकाशं तत आ-
 काशात् क्रमाद्यथोत्तरं वायुरग्निर्जलं पृथिवी । आकाशादायुर्वा-
 योरग्निरग्निरापोऽद्भ्यः पृथिवीति गुणैकवृद्ध्या गुणस्त्रैकोपचयेन
 महाभूतानि पञ्चसङ्ख्याकानि । एवकारान्शून्याधिकव्यवच्छेदः ।
 जज्ञिरे । उत्पन्नानि । शब्दगुणसहितमाकाशं शब्दस्पर्शगुणद्व-
 यसमेतो वायुः शब्दस्पर्शरूपात्मकगुणत्रयसमेतोऽग्निः शब्दस्पर्श-
 रूपरसात्मकगुणचतुष्टयसमेतं जलं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मक-
 गुणपञ्चकसमेता पृथिवीति स्फुटार्थाः ॥ २३ ॥ अथ चन्द्रसूर्ययोः
 स्वरूपं वदन् पञ्चताराणामुत्पत्तिमाह ।

अग्निषोमौ भानुचन्द्रौ ततस्त्वङ्गारकादयः * ।

तेजोभूखाब्जवातेभ्यः क्रमशः पञ्च जज्ञिरे ॥ २४ ॥

सूर्यचन्द्रौ प्रागुदितोत्पत्ती अग्निषोमौ सूर्योऽग्निस्वरूपस्ते-
 जोगोलकश्चाक्षुषत्वात् । चन्द्रस्तु सोमस्वरूपः । मद्यस्य सोमवा-
 च्यत्वाज्जलगोलरूपः । अग्निषोमाविति प्रयोगश्चान्दसिकः ।

* भूतावङ्गारकादयः इति वा पाठः ।

ततोऽनन्तरमङ्गारकादयो भौमादयः पञ्च तारा यहास्तेजो-
भ्रुखाम्बुवातेभ्यः क्रमादुत्पन्नाः । तुकारादुक्तभूतस्य भागाधिक्य-
मन्यभूतानां च भागसाम्यमित्यर्थः । मङ्गलस्तेजस उत्पन्नोऽतए-
वायमङ्गारक उच्यते । बुधो भूमितः । बृहस्पतिराकाशात् । शुक्रो
जलात् । शनिर्वायोः ॥ २४ ॥ अथ राशीन् नक्षत्राणि चाह ।

पुनर्द्वादशधात्मानं विभजद्राशिसञ्ज्ञकम् ।

नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशत्प्रकं वशी ॥ २५ ॥

पुनरनन्तरमात्मानं द्वादशधा द्वादशस्थानेषु राशिसञ्ज्ञकं
विभजत् । मनःकल्पितं वृत्तं द्वादशविभागं राशिवृत्तमकरो-
दित्यर्थः । भूयो द्वितीयवारमात्मानं नक्षत्ररूपिणं सप्तविंशा-
त्मकं विभजत् । मनःकल्पितं तदेव वृत्तं सप्तविंशतिविभागं
चाकरोदित्यर्थः । ननु न्यूनाधिकविभागाः कथं न कृता उक्त-
सङ्ख्यायां नियामकाभावादित्यत आह । वशीति । इच्छाविषयं
वशं विद्यते यस्येति वशी स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगानर्हत्वात् । स्वे-
च्छया तत्सङ्ख्याका विभागाः कृता इति भावः । सप्तविंशतिवि-
भागव्यञ्जकानि नक्षत्राणि तारात्मकानि निर्मितानीत्यर्थसि-
द्धम् ॥ २५ ॥ अथ चराचरं जगदकरोदित्याह ।

ततश्चराचरं विश्वं निर्ममे देवपूर्वकम् ।

ऊर्ध्वमध्याधरेभ्योऽथ स्रोतोभ्यः प्रकृतीः सृजन् ॥ २६ ॥

ततः स चक्रयहसर्जनानन्तरमूर्ध्वमध्याधरेभ्यः श्रेष्ठमध्याध-
रेभ्यः स्रोतोभ्यो व्यक्तिभ्यः प्रकृतीः सत्त्वरजस्तमोविभेदात्मप्र-

कृतीः सृजन् विसृजन् देवपूर्वकं देवमनुष्यासुरादिकं विश्वं
जगच्चराचरं चेतनाचेतनात्मकं निर्ममे कृतवान् ॥ २६ ॥ अथ
रचितपदार्थानामवस्थानं कृतवानित्याह ।

गुणकर्मविभागेन सृष्ट्वा प्राग्वदनुक्रमात् ।

विभागं कल्पयामास यथास्वं वेददर्शनात् ॥ २७ ॥

गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपाः । कर्म पूर्वजन्मार्जितं सदसत् कर्म ।
अनयोर्विभागेनैकीकरणात्मकेन प्राग्वच्चन्द्रसूर्यादिप्रागुक्तसृष्टि-
रित्यनुक्रमात् सृष्ट्वा देवमनुष्यासुरभूमिपर्वतादिकचराचरस-
र्जनं कृत्वा वेददर्शनाद्देदोक्तप्रकाराद्यथास्वं यथादेशं यथाकालं
विभागमवस्थानविभागं कल्पयामास कृतवान् ॥ २७ ॥ केषा-
मित्यत आह ।

ग्रहनक्षत्रताराणां भूमेर्विश्वस्य वा विभुः ।

देवासुरमनुष्याणां सिद्धानां च यथाक्रमम् ॥ २८ ॥

विभुर्नियोजनसमर्थो ब्रह्मा ग्रहनक्षत्रयोर्विभानां पृथिव्या-
स्तैल्लोक्यस्य । वाकारः समुच्चये । आकाशेऽवस्थानं कृतवान् । तत्र
ग्रहनक्षत्राणां यथाकालमनियतावस्थानम् । पृथिव्यास्तु निय-
तावस्थानम् । पृथिव्यां तु त्रैलोक्यस्य यथादेशमवस्थानम् । तत्र
यथाक्रमं यथायोग्यं देवासुरमनुष्याणां सिद्धानाम् । चः समु-
च्चये । अवस्थानं यथादेशं कृतवान् ॥ २८ ॥ ननु सर्ववाकाशस्य
सत्त्वाद्ब्रह्माण्डमध्यस्थेन ब्रह्मणा ग्रहनक्षत्राणां भूमेसावस्थानं

ब्रह्माण्डबहिराकाशे कृतमथवा ब्रह्माण्डान्तराकाशे कृतमित्यत आह ।

ब्रह्माण्डमेतत् सुषिरं तत्रेदं भूर्भुवादिकम् ।
कटाहद्वितयस्यैव सम्युटं गोलकाकृतिः ॥ २९ ॥

एतत् प्रागुक्तं ब्रह्मणाधिष्ठितं सुवर्णाण्डं सुषिरमवकाशात्मकं तत्रावकाश इदं जगत् भूर्भुवादिकं भूर्भुवःस्वर्गात्मकमवस्थितं न बहिः । नन्वण्डस्य गोलाकारत्वेनान्तरवकाशात्मकत्वमसम्भवतीत्यत आह । कटाहद्वितयस्येति । कटाहोऽर्धगोलाकारं सावकाशं पाचं तस्य द्वितयं द्वयं समं तस्य । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदकार्थः । सम्युटमाभिमुख्येन मिश्रितं गोलाकाकृतिर्गोलाकारः स्यात् । तथाच न कृतिः ॥ २९ ॥ अथ ब्रह्माण्डान्तः परिधिं वदंस्तदन्तर्भयहादिकमाकाशे यथास्थानं परिभ्रमतीति श्लोकाभ्यामाह ।

ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षाभिधीयते ।
तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा ॥ ३० ॥
मन्दामरेज्यभूपुत्रहृद्यंशुक्रेन्दुजेन्दवः ।
परिभ्रमन्त्यधोऽधस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः ॥ ३१ ॥

ब्रह्माण्डान्तः परिधिस्तुल्यवृत्तमानं व्योमकक्षा वक्ष्यमाणाकाशकक्षोच्यते । तन्मध्ये ब्रह्माण्डमध्य आकाशे भानां वक्षत्राणां सर्वेषां सर्वतस्तुल्योर्ध्वान्तरितानां भ्रमणं भवति । तथा तुल्यो-

ध्यानरेणाधो नक्षत्रेभ्यः शनिवृहस्पतिभौमार्कशुक्रबुधचन्द्रा
अधस्तात् परिभ्रमन्ति । सिद्धा विद्याधरास्वाधस्तासन्त्राद-
धस्थिता अधोऽधः क्रमेणाकाशे स्थिताः । एषां प्रवहवायावव-
स्थानाभावाच्चन्द्रवत् परिभ्रमः ॥ ३१ ॥ अथ भूम्यवस्थानमाह ।

मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोले व्योम्नि तिष्ठति ।

विभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकाम् ॥ ३२ ॥

अण्डस्य ब्रह्माण्डस्य समन्तात् सर्वप्रदेशान्मध्ये मध्यस्थाने
केन्द्ररूप आकाशे भूगोलस्तिष्ठति । नन्वाकाशे निराधारवस्तु-
नोऽवस्थानासम्भवात् कथमवस्थितो भूमिगोल इत्यतो भूगोल-
विशेषणमाह । विभ्राण इति । ब्रह्मणः परमां शक्तिं धारणा-
त्मिकां निराधारावस्थानरूपां विभ्राणो धारयन् । तथाच न
क्षितिः । एतेन भूः किमाकारा किमाश्रयेति प्रश्नद्वयमुत्तरि-
तम् ॥ ३२ ॥ अथ कथं चात्र सप्त पातालभूमय इति प्रश्नस्यो-
त्तरमाह ।

तदन्तरपुटाः सप्त नागासुरसमाश्रयाः ।

दिव्यौषधिरसोपेता रम्याः पातालभूमयः ॥ ३३ ॥

तस्य भूगोलस्थान्तरपुटा मध्यस्थपुटा गुहारूपाः सप्ता-
तल्लवितल्लसुतल्लादिकाः पातालभूमयः पातालप्रदेशा रम्या
मनोहराः सन्ति । ननु भूगोले मनुष्यादिकमस्ति तथा तत्र
के सन्तीत्यतस्तद्विशेषणमाह । नागासुरसमाश्रया इति । वा-

सुकिप्रमुखादयः सर्पा दैत्या एषामाश्रयभृताः । ननु तत्र सूर्य-
सञ्चाराभावात् तमोमयत्वेन तन्स्थितलोकानां व्यवहारः कथं
भवतीत्यतो द्वितीयं विशेषणमाह । दिव्यौषधिरसोपेता इति ।
दिव्या या औषधयः स्वप्रकाशास्त्वासां रसैर्युक्ताः । तथाच
तत्प्रकाशेन व्यवहारो भवति तद्वशेन तल्लोकानां जीवनं च
भवतीति भावः ॥ ३३ ॥ अथ भूगोलमुक्त्वा दक्षिणोत्तरभूम्या-
साधिकप्रमाणमेरोरवस्थानमाह ।

अनेकरत्ननिचयो जाम्बूनदमयो गिरिः ।

भूगोलमध्यगो मेरुरूभयत्र विनिर्गतः ॥ ३४ ॥

भूगोलमध्यगतः पर्वतो मेवाख्योऽनेकरत्ननिचयोऽनेकानि
नानाविधानि माणिक्यवज्रादीनि तेषां निचयः समूहो य-
चासौ । जाम्बूनदमयो जाम्बूनदम् ।

जम्बूफलामलगलद्रसतः प्रवृत्ता

जम्बूनदीरसयुता मृदभृत् सुवर्णम् ।

जाम्बूनदं हि तदतः सुरसिद्धसङ्घाः

अथत् पिबन्मृतपानपराङ्मुखास्तौ ॥

इति भास्कराचार्योक्तेषु सुवर्णं तन्मयः स्वर्णघटित उभयत्र
व्यासान्तरितभूपृष्ठप्रदेशाभ्यां विनिर्गतो बहिःस्थितदण्डाकार-
स्वर्णाद्रिमध्ये भूगोलः प्रोतोऽस्ति । अतएव भूभृदित्यन्वर्थसञ्ज्ञ
इति तात्पर्यार्थः ॥ ३४ ॥ अथ मेरोरुर्ध्वाधःप्रदेशयोर्देवादयो-
ऽसुराश्च वसन्तीत्याह ।

उपरिष्ठात् स्थितास्तस्य सेन्द्रा देवा महर्षयः ।

अधस्तादसुरास्तद्विषन्तोऽन्योन्यमाश्रिताः ॥ ३५ ॥

उपरिष्ठात् स्थितास्तस्य सेन्द्रा इन्द्रसहिता देवा इन्द्रादयो देवा महर्षयः । चः समुच्चयार्थोऽनुसन्धेयः । स्थिताः । अधस्ता-
न्नेरोरधःप्रदेशे । असुरा दैत्याः । तद्वत् । यथोर्ध्वभागे देवास्त-
द्वदित्यर्थः । आश्रिता आस्थिताः । ननु देवा असुरासैकत्र कथं
न स्थिता इत्यत आह । विषन्त इति । अन्योन्यं परस्परं द्वेषं
कुर्वन्तः । तथाच देवासुरयोः परस्परं द्वेषमङ्गावादेकत्रावस्था-
नासम्भवेनोत्तमा देवास्तदूर्ध्वभागे स्थिता महर्षयश्च दैत्यभीता-
स्तत्रैव स्थितास्तदधोभागे तन्निष्ठा दैत्याः स्थिता इति भावः
॥ ३५ ॥ अथ भूगोले समुद्रावस्थानमाह ।

ततः समन्तात् परिधिः क्रमेणायं महार्णवः ।

मेखलेव स्थितो धाव्या देवासुरविभागकृत् ॥ ३६ ॥

दण्डाकारमेरोः सकाशादभितोऽयं प्रत्यक्षो महार्णवो
महासमुद्रः क्रमेण निरन्तरालक्रमणपरिधिरूपो भूम्या मेख-
लेव काञ्चीरूपो देवासुरविभागकृत् देवदैत्ययोर्भूमिगोले
विभागयोः परिधिरेखारूप इत्यर्थः । तेन समुद्रादुत्तरं भू-
गोलाख्यार्धं जम्बूद्वीपं देवानां समुद्राद्विषणं समुद्रातिरिक्तं
भूमिगोलाख्यार्धं षड्द्वीपषट्समुद्रोभयात्मकं दैत्यानामिति सि-
द्धम् । मेरुदण्डानुबद्धभूगोलमध्ये परिधिरूपो खण्डसमुद्रो-
ऽस्ति । उत्तरगोलाख्यं दक्षिणभूगोलाख्यार्धान्तर्गतसमुद्रस्य प्रान्त-

परिधिस्पृष्टमिति मेखलायाः कव्यधःस्त्रित्वेन तात्पर्यार्थः ॥ ३६ ॥
अथ समुद्रोत्तरतटे परिधिरूपे जम्बूद्वीपारम्भे चतुर्विभागे
चत्वारि नगराणि सन्तीत्याह ।

समन्तान्मेरुमध्यात् तु तुल्यभागेषु तोयधेः ।

द्वीपेषु दिक्षु पूर्वादिनगर्यो देवनिर्मिताः ॥ ३७ ॥

मेरुमध्याद्दृष्टाकारमेरोर्मध्यप्रदेशाद्भूगोलगर्भकादिति त्वर्थः ।
समन्तादभितो भूगोलपृष्ठे तोयधेः परिधिरूपसमुद्रस्य तुल्य-
भागेषु समभागेषु द्वीपेषु जम्बूद्वीपारम्भेषु दिक्षु चतुर्विभागेषु
चतुर्दिक्षु पूर्वादिनगर्यो मेरोः पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिक्षुमेण
चतुःपुर्यो देवनिर्मिता देवैः कृताः सन्तीति शेषः । समुद्रो-
त्तरतटे जम्बूद्वीपस्यादिभागरूपे तुल्यान्तरेण चत्वारि नग-
राणि भूगोलस्य कल्पितपूर्वादिदिशासु सन्तीति तात्पर्यार्थः
॥ ३७ ॥ अथासां नामानि द्वीपोत्थितस्य जम्बूद्वीपादिभाग-
स्त्रितवर्षाख्यपारिभाषिकविभागेष्वित्यर्थं च श्लोकत्रयेण विव्र-
दयति ।

ध्रुवुत्तपादे पूर्वस्यां यमकोटीति विश्रुता ।

भद्राश्ववर्षे नगरी स्वर्णप्राकारतोरणा ॥ ३८ ॥

याम्यार्या भारते वष लङ्का तद्वन्महापुरी ।

पश्चिमे केतुमालाख्ये रोमक्राख्या प्रकीर्तिता ॥ ३९ ॥

उदक् सिद्धपुरीनाम कुरुवर्षे प्रकीर्तिता ।

तस्यां सिद्धा मचात्मने निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ४० ॥

भूगोला उभयत्र दृष्टाकारो मेदर्यत्र निर्गतस्तस्यानाभ्या
 वृत्ताकारसूत्रेषोर्ध्वाधरेण भूगोलमाखण्डद्वयं पूर्वापरं तिर्य-
 ग्वृत्ताकारं सूत्रेषोर्ध्वाधो भूमेः खण्डद्वयं तेन भूगोले वप्राका-
 रास्तत्वारो भूम्यंशास्तत्रोर्ध्वस्यपूर्ववप्रे भूम्यां यः समुद्रपरिधि-
 स्तस्य चतुर्थ्यांशे भद्राश्वसञ्ज्ञकवर्षे पूर्वस्मिन्नूर्ध्वाधःशकलसन्धौ
 सुवर्णघटिताः प्रासादास्तोरणानि च यस्यामेतादृशी पुरी यम-
 कोटीति सञ्ज्ञया विश्रुता विख्याता याम्यायामूर्ध्वशकलद्वय-
 सन्धौ मेदस्तस्य दक्षिणत्वात् भारतसञ्ज्ञकवर्षे खड्गासञ्ज्ञा
 महानगरी तद्वत् स्वर्णप्राकारतोरणा विश्रुतेत्यर्थः । पश्चिमे
 पश्चिमशकलाधःस्वशकलसन्धौ केतुमाससञ्ज्ञो वर्षे रोमकसञ्ज्ञा
 नगरी । उक्ता । उदक् । अधःशकलद्वयसन्धौ कुदसञ्ज्ञकवर्षे
 सिद्धपुरी नाम नगरी प्रोक्ता । अस्याः पुर्याः सिद्धपुरीत्वमन्वर्थ-
 मित्याह । तस्यामिति । सिद्धपुर्यां सिद्धा योगाभासका अस्त्र-
 दादिभ्यो महानुक्तवृत् आत्मा येषां ते गतव्यथा दुःखरहिता
 निरन्तरा वसन्ति ॥ ४० ॥ अथोक्तानां चतुर्णां पुराणां पर-
 स्परमन्तरासमव्यवहितं मेरोरासामन्तरं चाह ।

भूवृत्तपादविवरास्ताश्चान्योन्यं प्रतिष्ठिताः ।

ताभ्यश्चोत्तरगो * मेरुस्तावानेव सुराश्रयः ॥ ४१ ॥

ता उक्तनगरीणांऽन्योन्यं परस्परं भूवृत्तपादविवरा भूगोला-
 वृत्तपरिधिचतुर्थ्यांशान्तरदिक्स्थाः । मेदः स चोक्तः सुराश्रयः

* ताभ्यश्चोत्तरतो मेदरिति वा पाठः ।

देवैरधिष्ठितस्तावान् भूपरिधिषतुर्थीश्रावणरेण स्थितः । एव-
कारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । चकारः श्लोकपूर्वार्धेन समुच्च-
यार्थः ॥ ४१ ॥ अथ तेषां पुराणां निरञ्जलमस्तौत्याह ।

तासामुपरिगो याति विषुवस्थो दिवाकरः ।

न तासु विषुवच्छाया नाक्षस्योन्नतिरिच्यते ॥ ४२ ॥

तासामुक्तनगरीणां विषुवस्तो विषुवद्वृत्तस्थो घट्टिने समरा-
चिम्बिद्वं तद्दिने चमार्गेण भ्रमति तद्विषुवद्वृत्तं तत्रस्त इत्यर्थः ।
सूर्य उपरिगः सन् याति भ्रमति । अतः कारणात् तासु
नगरीषु विषुवच्छायासभा न भवति तत्र गतानां विषुवद्वृ-
त्ताभिन्नपूर्वापरवृत्तसङ्गावात् । तत्रस्तसूर्ये मध्याह्ने छायाभा-
वोपलम्भात् । अतएव तेषु नगरेषु अक्षध्रुवस्योन्नतिरक्षताक्षां-
शरूपा नश्यते गार्गीक्रियते । अक्षांशाभावाच्चिरक्षदेवत्वं तेषां
सिद्धमिति भावः ॥ ४१ ॥ अथ मेरावुक्तपुरीषु क्रमेण लम्बां-
शाक्षांशाभावावुपपत्त्या प्रतिपिपादयिषुस्तयोः प्रथमं ध्रुवस्थि-
तिमाह ।

मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभःस्थिते ।

निरक्षदेशसंस्थानामुभये क्षितिजाश्रये ॥ ४३ ॥

मेरोरुभयतो दक्षिणोत्तरापथोराकाशस्थिते ध्रुवतारे द-
क्षिणोत्तरे क्रमेण मध्य आकाशमध्ये भवतः । निरक्षदेशसंस्थानां
प्रागुक्तनगरस्थितमनुव्याणामुभये दक्षिणोत्तरे ध्रुवतारे क्षिति-

जाग्रये तद्गुर्भञ्जितिजट्टसखे भवत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ अथात-
एव तेव्वर्णाभावात्सर्वाङ्गपरमत्वमित्याह ।

अतो नाक्षोऽयस्तासु ध्रुवयोः क्षितिजस्थयोः ।

नवतिर्लम्बकांशास्तु मेरावर्णाङ्गकास्तथा ॥ ४४ ॥

तासूक्तनगरीषु । अत उभये क्षितिजाग्रये इति कारणात् ।
अक्षोऽयस्यो ध्रुवौ च न । तथा च क्षितिजाद्गुर्वैद्यमर्णाङ्गा इति
तदभावात् तदभाव इति भावः । तुकारात् तन्नगरीषु ध्रुवयोः
क्षितिजस्थयोः सतोर्लम्बांशा नवतिः शून्यार्णांशो नवतेर्लम्बांश-
त्वात् । खमध्याद्गुर्वयोः क्षितिजस्य लम्बांशस्वरूपत्वाच्च मेराव-
र्णाङ्गास्तथा नवतिः । ध्रुवस्य परमोच्चत्वात् । यथा निरक्ष-
देऽर्णांशाभावात्सर्वाङ्गाः परमास्तथा मेरावर्णाङ्गपरमत्वात्-
लम्बांशाभाव इत्यर्थमिदम् । एतेन

पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात्

तदक्षविशेषत्ववैस्तदा किम् ।

चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्त्वा

युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणम् ॥

इति भास्कराचार्योक्तं प्रथमप्रश्नोत्तरं सूचितम् । स्पष्ट-
परिधिषाधनं च कल्पितैकमध्यस्थानानुरोधेनापचीयमानं मेरा-
वभावात्मकं नानुपपन्नमिति च सूचितम् ॥ ४४ ॥ अथाक्षो-
राचक्षवस्थां चेत्यादिप्रश्नोत्तरं विवक्षुर्देवासुरयोर्दिगारम्भं प्रथ-
ममाह ।

मेषादौ देवभागस्थे देवानां याति दर्शनम् ।

असुराणां तुलादौ तु सूर्यस्तद्भागसञ्चरः ॥ ४५ ॥

जम्बूद्वीपसप्तवर्षसमुद्रसन्धौ परिधिदृत्तं भूगोलमध्ये तत्सम-
सूत्रेणाकाशे दृत्तं विषुवदृत्तं तत्र क्रान्तिदृत्तं षड्भान्तरेण स्थान-
द्वये लग्नं तन्मेषतुलास्थानं प्रवहवायुना विषुवदृत्तमार्गं भ्रमति
मेषस्थानात् कर्कादिस्थानं विषुवदृत्ताच्चतुर्विंशत्यंशान्तर उत्त-
रतः । मकरादिस्थानं विषुवदृत्ताच्चतुर्विंशत्यंशान्तरे दक्षिणतः ।
तत् स्थाने प्रवहवायुना भ्रमति । एवं क्रान्तिदृत्तप्रदेशाः स्व-
स्थाने प्रवहवायुना भ्रमन्ति । तत्र मेषादौ देवभागस्थो
जम्बूद्वीपं देवानां देवासुरविभागश्चदिति पूर्वोक्तेः । तत्सम्बद्धा
मेषादिकन्यान्ता राशयो उत्तरगोलः । तत्रस्थः सूर्यो मेषादौ
मेषादिप्रदेशे देवानां मेरोरुत्तरायवर्तिनां दर्शनं षण्मासान-
न्तरप्रथमदर्शनं याति गच्छति । प्राप्नोतीत्यर्थः । विषुवदृत्तस्य
तत्त्वितिजत्वात् । एवं दैत्यानां मेरोर्दक्षिणायवर्तिनामित्यसु-
राणामित्युक्तेनैवोक्तम् । तद्भागसञ्चरो दैत्यभागे समुद्रादि-
दक्षिणविभागस्थास्तुलादिमीनान्ता राशयो दक्षिणगोलस्यच
सञ्चरो गमनं यस्मैत्येतादृशसूर्यस्तुलादिप्रदेशे तुकाराददर्श-
नानन्तरं प्रथमदर्शनं प्राप्नोतीत्यर्थः । तेषामपि विषुवदृत्त-
चित्तिजत्वात् ॥ ४५ ॥ अथ प्रसङ्गाद्भीमे तीव्रकर इत्याद्यर्धो-
क्तप्रश्नस्योत्तरमाह ।

अत्यासन्नतया तेन ग्रीष्मे तीव्रकरा रवेः ।

देवभागे सुराणां तु हेमन्ते मन्दतान्यथा ॥ ४६ ॥

तेन । उत्तरदक्षिणगोलयोः सूर्यस्योत्तरदक्षिणसञ्चाररूप-
कारणेनेत्यर्थः । देवभागे जम्बूद्वीपे । अत्यासन्नतया सूर्यस्वा-
त्यन्तिकटस्थत्वेन ग्रीष्मे ग्रीष्मर्तौ सूर्यस्य तेजोगोलकस्य किर-
णास्तीच्छ्वा अत्युष्णा असुराणां देवभाग इत्यस्य समन्वयाद्दे-
त्यानां भागे समुद्रादिदक्षिणप्रदेशे हेमन्ते हेमर्तौ तुकारात्
सूर्यस्वात्युष्णाः किरणाः सूर्यस्वात्यासन्नतात् । अन्यथा सूर्यस्य
दूरस्थत्वेन मन्दता किरणानामनुष्णताभावः । देवभागे हेम-
न्तर्तौ कराणां मन्दता । अतएव तत्र ग्रीताधिक्यं दैत्यभागे
ग्रीष्मे कराणां मन्दता ग्रीताधिक्यं च । तथाच देवभागे दक्षि-
णगोले सूर्यस्य दूरस्थत्वमुत्तरगोले निकटस्थत्वं मध्याह्ननतां-
त्राणां क्रमेषाधिकाप्यत्वादिति भावः ॥ ४६ ॥ अथ मेघादौ
देवभागस्य इत्युक्तं देवासुरादौरात्रकथनव्याजेन विद्मदधति ।

देवासुरा विषुवति क्षितिजस्थं दिवाकरम् ।

पश्यन्त्यन्योन्यमेतेषां वामसव्ये दिनक्षपे ॥ ४७ ॥

विषुवति काले देवदैत्याः सूर्यं क्षितिजस्थं पश्यन्ति । वि-
षुवदृक्तस्य तयोः स्वस्थानाद्गोलमध्यस्थत्वेन क्षितिजत्वात् ।
एतेषां देवदैत्यानामन्योन्यं परस्परं वामसव्ये अपसव्यसव्ये मत्क्र-
मेण दिनक्षपे दिवसरात्रौ भवतः । अयं भावः । देवानां

भूमेदत्तरभागः स्वकीयत्वात् सव्यं दैत्यानामपसव्यं स्वकीयत्वा-
भावात् । एवं दैत्यानां भूमेर्दक्षिणभागः स्वकीयत्वात् सव्यं
देवानां स्वकीयत्वाभावाद्पसव्यमतो दैत्यानां वामपसव्यभागा-
वुत्तरदक्षिणगोलौ देवानां क्रमेष दिग्गच्छी । देवानां वाम-
पसव्यभागौ दक्षिणोत्तरगोलौ दैत्यानां दिग्गच्छी । अन्यथा-
न्योन्यं वामपसव्ये इत्यनयोः सङ्गतार्थानुपपत्तेः । अतएव पूर्वं
मेषादावित्याद्युक्तमिति ॥ ४७ ॥ अथ पूर्वश्लोकोत्तरार्धस्य स-
न्दिग्धत्वं शङ्कया दिग्पूर्वापरार्धकथनच्छ्लेणे तदर्थं श्लोकाभ्यां
विग्रहयति ।

मेषादावुदितः सूर्यस्त्रीन् रात्रीनुदगुत्तरम् ।

सञ्चरन् प्रागर्द्धमध्यं पूरयेन्मेरुवासिनाम् ॥ ४८ ॥

कर्कादीन् सञ्चरंस्तद्वदङ्गः पश्चार्धमेव सः ।

तुलादींस्त्रीभृगादींश्च तद्वदेव सुरद्विषाम् ॥ ४९ ॥

मेषादौ विषुवदृत्तस्यक्रान्तिदृत्तभागे रेवत्यास्य उदितो
दर्शनतां प्राप्तः सूर्य उत्तरं च्योत्तरं क्रमेणेति यावत् । चोन्
रात्रीनुदगुत्तरभागस्यान् मेषदृष्टमिथुनान् सञ्चरन्नतिक्रामन्
सन् मेरुस्थानां देवानां प्रागर्द्धमध्यं प्रथमं दिग्दार्धं पूरयेत्
पूर्णं करोतीत्यर्थः । मिथुनान्ते सूर्ये मेरुस्थानां मध्याङ्गं स्थादिति
फलितार्थः । कर्कादीन् रात्रीन् कर्कसिंहकन्यासदत् क्रमेणे-
त्यर्थः । अतिक्रामन् सन् स सूर्यो दिग्दार्धं पश्चार्धमपरदक्षम् ।
एवकारोऽन्यथोक्तव्यवच्छेदार्थः । पूरयेत् । कन्यान्ते सूर्ये मेरुस्थानां

सूर्यास्तो भवतीति फलितार्थः । अथ दैत्यानामाह । तुषा-
दीनिति । सुरद्विषां मेरोर्दक्षिणायवर्तिनां दैत्यानामित्यर्थः ।
तुषादींस्त्रीन् रात्रींस्तुषादृष्टिकधनुराखान् मृगादींस्त्रीन् रा-
त्रीन् मकरकुम्भमीनांस्तदत् क्रमेणातिक्रामन् सूर्यः । चकार-
स्तुषामृगादिक्रमेष पूर्वापरार्धमित्यर्थकः । एवकार उक्ताति-
रिक्तव्यवच्छेदार्थः । दिनं पूरयतीत्यर्थः । धनुरन्ते सूर्ये दैत्यानां
मध्याह्नं मीनान्ते सूर्ये सूर्यास्तो भवतीति फलितार्थः ॥ ४६ ॥
अथातो देवासुराणामिति प्रश्नस्योत्तरं सिद्धमित्याह ।

अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात् ।

अक्षोरात्रप्रमाणं च भानोर्भगणपूरणात् ॥ ५० ॥

अत उक्तकारणात् तेषां देवदैत्यानामन्योन्यं परस्परं हि
निसृजेन विपर्ययाद्भ्रत्यासाहिनरात्री स्त इति फलितम् । एत-
त्फलितार्थस्तु पूर्वं बह्वधोक्तः । अथ तत् कथं वा स्यात् । भा-
नोर्भगणपूरणादिति प्रश्नस्याप्युत्तरं फलितमित्याह । अक्षोरा-
त्रप्रमाणमिति । सूर्यस्य मेषादिद्वादशरात्रिभोगाद्देवदैत्याना-
मक्षोरात्रमानं भवति । चकारः पूर्वार्धेन समुच्चयार्थकत्वेन
इयोः पूर्वोक्तमेकं कारणमिति स्पष्टम् ॥ ५० ॥ अथ मेषादावु-
दित इत्यादिसौक्यस्य फलितार्थं तदुपपत्तिं चाह ।

दिनक्षपार्धमेतेषामयनान्ते विपर्ययात् ।

उपर्यात्मानमन्योन्यं कल्पयन्ति सुरासुराः ॥ ५१ ॥

एतेषां देवदैत्यानामयनानोऽयनसन्धौ विपर्ययाद्वात्यासा-
 ह्नित्वापार्धं दिनाधं रात्र्यर्धं च भवति । यत्र देवानां मध्याह्नं
 रात्र्यर्धं तत्र दैत्यानां क्रमेष रात्र्यर्धमध्याह्ने यत्र च दैत्यानां
 मध्याह्नरात्र्यर्धं तत्र देवानां क्रमेष रात्र्यर्धमध्याह्ने इति फलि-
 तार्थः । अत्र हेतुमाह । उपरीति । देवदैत्या मेरोरुत्तरद-
 क्षिणायवर्तिनोऽन्योन्यमात्मानमुपरिभागे कल्पयन्सङ्गीकुर्वन्ति ।
 वस्तुतो भ्रुमेर्गोखकलेन सर्वत्र तुल्यत्वाच्चिरपेक्षोर्ध्वाधोभागयो-
 रनुपपत्तेः । तथाच देवा दैत्यापेक्षयोर्ध्वं मन्थमाना दैत्या-
 नधःस्नानङ्गीकुर्वन्ति । दैत्याश्च देवस्नानापेक्षयोर्ध्वं मन्थमाना
 देवानधः कुर्वन्तीति तात्पर्यार्थः । एवं च देवदैत्ययोर्विपरीता-
 वस्नानाद्दिनरात्र्योर्विपरीतं युक्तमेवेति भावः ॥ ५१ ॥ अत्र देव-
 दैत्ययोर्ध्वाधोरीतिमन्यचापि सदृष्टान्तमतिदिशति ।

अन्येऽपि समसूत्रस्था मन्यन्तेऽधः परस्परम् ।

भद्राश्वकेतुमालस्था लङ्कासिद्धपुराश्रिताः ॥ ५२ ॥

अन्ये देवदैत्यभिन्ना भूगोखस्थाः । अपिब्रह्मे दैत्यैः समुच्च-
 चार्थकः । समसूत्रस्था भूव्यासान्तरिता नराः परस्परमधो म-
 न्यन्ते । तुर्यचरणसु व्यक्त एव ॥ ५२ ॥ अथोक्तं काव्यनिकमे-
 वेति द्रढयन्माह ।

सर्वत्रैव महीगोले स्वस्थानमुपरि स्थितम् ।

मन्यन्ते खे यतो गोलस्तस्य कोर्ध्वं क्व वाप्यधः ॥ ५३ ॥

भूगोखे सर्वत्र सर्वप्रदेशेषु मध्ये स्वस्थानं निजाधिष्ठितस्थान-

मूर्ध्वस्थितं तदधिष्ठिता मनुष्याः स्वाभिमानेनाङ्गीकुर्युः । अतः
कारणाद्भूगोले सर्गोले सर्व एवोर्ध्वस्थाः । अधःस्थास्तु न भव-
न्येव । सापेक्षतयोर्ध्वाधःस्थत्वं न वस्तुत इति तत्त्वम् । अन्यथाधः-
स्थत्वेन पतनब्रह्मया भूगोले मनुष्याद्यवस्थानानुपपत्तेः । अत्र
कारणमाह । ख इति । यतः कारणात् खे ब्रह्माण्डाकाशमध्य-
भागे भूगोलेऽस्ति । तथाच ब्रह्माण्डस्य भूगोलादभितस्तुल्य-
त्वाद्भूगोले तत्त्वतयोर्ध्वाधोभागदेरसम्भव इति भावः । स्वाभि-
प्रायं स्पष्टयति । तस्येति । भूगोलस्याकाशमध्यस्थस्य समन्तादा-
काशे क कस्मिन् भागे ऊर्ध्वमूर्ध्वत्वम् । कस्मिन् भागे । वा समु-
चये । अधोऽधस्त्वम् । अपिरूर्ध्वत्वेन समुच्चयार्थकः । तथाच सम-
न्तादाकाशस्य तुल्यत्वेन भूमेरूर्ध्वाधोभागो निर्वचनीकर्तुमशक्यौ
याभ्यामूर्ध्वाधोसोका नियताः स्युरिति । भूमेरूर्ध्वाधोभागाद्य-
सम्भवादिति भावः ॥ ५३ ॥ नन्वियं भूः समादर्शाकारा प्रत्यक्षा
कथं गोलाकारेत्यत आह ।

अल्पकायतया लोकाः स्वस्थानात् सर्वतोमुखम् ।

पश्यन्ति वृत्तामप्येतां चक्राकारां वसुन्धराम् ॥ ५४ ॥

जनाः स्वाधिष्ठितप्रदेशात् सर्वतः सर्वदिक्षु । अभिमुखं वृत्तां
गोलाकारामेतां प्रत्यक्षां पृथ्वीं चक्राकारां मण्डलाकारां समां
पश्यन्ति । एवकारार्थेऽपिब्रह्मः । तेन भूमेर्वस्तुतो गोलाकार-
त्वेऽपि तदाकारेणादर्शनं मुकुराकारतया दर्शनं च न विरुद्धम् ।
अत्र हेतुमाह । अल्पकायतयेति । इत्यशरीरत्वेनेत्यर्थः । तथाच

महती भ्रूक्षत्पृष्ठस्य मनुष्यस्यातिद्विखस्याप्यदृष्टिप्रचाराद्गोला-
कारतया न भासते किन्तु सममण्डलतया भासते । गोलवृ-
त्तशतान्नस्य समत्वेन भानात् । अन्यथा प्रथमज्यायाश्चापसम-
त्वानुपपत्तिरिति भावः ॥ ५४ ॥ अथ निरक्षादिदेशेषु मेरु-
व्यतिरिक्तान्यदेशेषु दिनरात्र्योर्मानं विवक्षुर्मैरोरग्रभागयोर्निर-
क्षदेशेषु भ्रमकभ्रमणमाह ।

सव्यं भ्रमति देवानामपसव्यं सुरद्विषाम् ।

उपरिष्टान्गोलोऽयं व्यक्षे पश्चान्मुखः सदा ॥ ५५ ॥

अयं प्रत्यक्षो भगोलो नक्षत्राधिष्ठितमूर्तगोलो देवानां
मेरोरुत्तरायवर्तिनां सव्यम् । पूर्वादिक्रममार्गेणेत्यर्थः । भ्रमति
भ्रमपरिवर्तं करोतीत्यर्थः । दैत्यानां मेरोर्दक्षिणायवर्तिनाम-
पसव्यं पूर्वादिदिग्ब्युत्क्रममार्गेण । पूर्वात्तरपश्चिमदक्षिणक्रमेण-
त्यर्थः । नक्षत्राधिष्ठितगोलो भ्रमति । व्यक्षे निरक्षदेशेषु जा-
त्यभिप्रायेणैकवचनम् । उपरिष्टान्मस्तकोर्ध्वमध्यभागे भगोलः
पश्चान्मुखः पश्चिमदिग्भिमुखः सदा नित्यं परिभ्रमति । भगो-
लस्य ध्रुवमध्यस्थत्वेन भ्रमणात् । तयोस्तत्र चिन्तिजवृत्तस्यत्वाच्च
॥ ५५ ॥ अथ निरक्षे दिनरात्र्योर्मानं कथयन्नन्यथापि ततो
न्यूनाधिकं मानं भवतीत्याह ।

अतस्तत्र दिनं त्रिंशन्नाडिकं शर्वरी तथा ।

क्षानिवृद्धी सदा वामं सुरासुरविभागयोः ॥ ५६ ॥

अतो निरक्षे मस्तकोर्ध्वं भगोलो भ्रमतीति कारणात् तत्र

निरक्षदेशे चिन्नस्राष्टिकं चिन्नद्विटीमितं दिनं स्यात् । प्रवरी
 रात्रिस्यथा चिन्नद्विटीपरिमिता स्यात् । तत्त्वितिजवृत्तस्य ध्रुवद-
 चसंलग्नतया गोलमध्यस्थत्वाद्दिनरात्र्योस्तुल्यत्वं युक्तमेवेति भावः ।
 सुरासुरविभागयोर्जम्बूदीपसमुद्रादिदक्षिणदेशयोः सदा विषु-
 वत्क्रमणातिरिक्तकाले अथवृद्धी दिनरात्र्योः प्रत्येकं त्रामं व्यसं
 यथा स्यात् तथा श्रेयम् । एतदुक्तं भवति । जम्बूदीपे दिनरात्र्यो
 रात्रिवृद्धिसदा दक्षिणदेशे दिनरात्र्योः क्रमेण वृद्धिहानी ।
 जम्बूदीपे दिनवृद्धौ रात्रिहानिसदा दक्षिणदेशे दिनरात्र्योः
 क्रमेण हानिवृद्धी । एवं दक्षिणदेशे हानिवृद्धोर्जम्बूदीपे वृद्धि-
 हानी दिनरात्र्योर्वा योग्ये इति । अत्रोपपत्तिः । तत्त्वितिजवृ-
 त्तस्य ध्रुवसम्बन्धाभावेन गोलमध्यस्थत्वाभावाद्दिनरात्र्योः सदा
 विषुवद्दिनव्यतिरिक्तेन तुल्यत्वं किन्तु न्यूनाधिकत्वमहोरात्रस्य
 षष्टिषटिकात्मकत्वादिति ॥ ५६ ॥ अथैतच्छ्लोकोत्तरार्धार्थं
 श्लोकाभ्यां विशदयति ।

मेषादौ तु सदा * वृद्धिरुदगुत्तरतोऽधिका ।

देवांशे त्वक्षया क्षान्तिर्विपरोतं तथासुरे ॥ ५७ ॥

तुलादौ युनिशोर्वातं क्षयवृद्धी तयोस्तमे ।

देशक्रान्तिवशात्क्षित्यं तद्विज्ञानं पुरोदितम् ॥ ५८ ॥

मेषादौ षड् उदगुत्तरगोले सूर्ये सति । उत्तरतो अयो-
 न्तरं सदा यावदुत्तरगोले देवांशे जम्बूदीपेऽधिका अयोत्तर-

* मेषादौ प्रवृद्धं इति वा पाठः ।

मधिका वृद्धिर्निरक्षदेशीयदिने तुकाराद्ययोत्तरं सूर्यस्योत्तर-
गमने यथोत्तरं दिने वृद्धिः परमोत्तरगमना परावर्तते ।
अथोत्तरं न्यूना वृद्धिरित्यर्थः । अथो हानी रात्रेरपचयः ।
अः समुच्चये । आसुरे समुद्रादिदक्षिणभागे तथा दिनरात्र्योः
अथवृद्धी विपरीतं व्यसम् । दिने हानी रात्रौ वृद्धिरित्यर्थः ।
तुलादौ षड्भे दक्षिणगोले सूर्ये सति तयोर्जम्बूदीपसमुद्रादि-
दक्षिणभागयोर्दिनरात्र्योरुभे द्वे अथवृद्धी उपचयापचयौ वामं
व्यसम् । अथमर्थः । जम्बूदीपे दिनरात्र्योरुत्तरगोलस्यवृद्धि-
अथक्रमेण अथवृद्धी सः । समुद्रादिदक्षिणभागे दिनरात्र्यो-
वृद्धिचयौ स इति । ननु अथवृद्ध्योः किञ्चिन्नितत्वमित्यतः पूर्वं
विस्तारयति । देशक्रान्तिवशादिति । तद्विज्ञानं तयोः अथवृ-
द्ध्योर्ज्ञानं सञ्ज्ञाज्ञानं नित्यं प्रत्यहं देशक्रान्तिवशात् । देशपलभा
क्रान्तिरेतदुभयानुरोधात् पुरा पूर्वखण्डस्यष्टाधिकारे

क्रान्तिव्या विषुवद्भागी चितिव्या द्वादशोद्धृता ।

चितिव्यागुणाहोरात्रार्धकर्णाप्ता चरमासवः ॥

तत्कार्मुकमित्यनेन दिनरात्र्योरर्धं उक्तम् । तद्विगुणं दिन-
रात्र्योरित्यर्थमिद्धम् । अत्रोपपत्तिः । निरक्षदेशे ध्रुवदयस्य
चितिजवृत्तं तत उत्तरभागे स्वस्थामचितिजं स्वभूगोलमध्यस्य-
मुत्तरध्रुवादधो दक्षिणध्रुवाच्चोच्चमित्यत उत्तरगोले निरक्ष-
चितिजादधो दक्षिणगोल ऊर्ध्वमिति पञ्चदशघटिका निरक्ष-
देशदिनार्धं चितिजान्तररूपचरेण गोलक्रमेण युतहीनं दिनार्धं
रात्र्यर्धं च विपरीतम् । एवं दक्षिणभागेऽभीष्टदेशे चितिज-

मुत्तरध्रुवादुन्नतं दक्षिणध्रुवान्नतमिति निरक्षरितिजाश्चिरक्ष-
चित्तिजं गोलक्रमेणोर्ध्वाध इत्युत्तरभागाद्वास्तम् ॥ ५८ ॥ अयो-
क्तस्यावधिदेशं विवचुः प्रथमं तदुपयुक्तानि क्रान्त्यंशयोजनान्याह ।

भ्रुवृत्तं क्रान्तिभागघ्नं भगणांशविभाजितम् ।

अवाप्तयोजनैरर्को व्यक्षाद्यात्युपरिस्थितः ॥ ५९ ॥

भ्रुवृत्तं भूपरिधियोजनमानं प्रागुक्तमभीष्टक्रान्त्यंशैर्गुणितं
द्वादशराश्रिभागैः षड्यधिकशतत्रयमितैर्भक्तं लब्धयोजनैः कृत्वा
सूर्य उपरि आकाशे स्थितो वर्तमानो दक्षिणत उत्तरतो वा
याति गच्छति । क्रान्त्यभावे तु निरक्षदेशोपर्येव परिभ्रमति ।
अत्रोपपत्तिः । निरक्षदेशान्मेरोत्तरदक्षिणाद्याभिमुखं सूर्यः
क्रान्त्यंशैर्गच्छति । तद्योजनज्ञानं तु भगणांशैर्मैवैवद्यनिरक्ष-
देशस्यृष्टभूपरिधियोजनानि तदा क्रान्त्यंशैः कानीत्यनुपातेने-
त्युपपन्नम् ॥ ५९ ॥ अथ दिनमानाद्यनगणितस्यावधिदेशज्ञानं
स्त्रोकाभ्यामाह ।

परमापक्रमादेवं योजनानि विशोधयेत् ।

भ्रुवृत्तपादाच्छेषाणि यानि स्युर्योजनानि तैः ॥ ६० ॥

अयनान्ते विलोमेन देवासुरविभागयोः ।

नाडीषष्ट्या सकृदर्चनिंशा र्यस्मिन् सकृत् तथा ॥ ६१ ॥

परमक्रान्तिभागाच्चतुर्विंशतितात् । एवं पूर्वोक्तरीत्या यो-
जनानि जातानि । भूपरिधेः पूर्वोक्तस्य चतुर्थांशात् परिवर्जयेत् ।
अवशिष्टानि यानि यत्सङ्ख्यामितानि योजनानि भवन्ति तैर्यो-

जनैर्देवासुरविभागयोर्निरक्षदेव्यादुत्तरदक्षिणप्रदेशयोर्था देवैः
तयोरित्यर्थः । अथनाम्न उत्तरदक्षिणायनसन्धौ कर्कादिस्थे
सूर्ये दक्षिणोत्तरायनसन्धौ मकरादिस्थे सूर्ये विलोमेन व्य-
त्यासेन सप्तदेकवारं नाडोषध्या घटोषध्याहर्दिनमानं भवति ।
अस्मिन्नेतादृशे देशे तस्मिन्नेवायनसन्ध्यासन्धे सप्तदेकवारं तथा
षष्टिघटीमिता विलोमेन रात्रिर्भवति । अपिब्रह्मे दिनेन समु-
च्यार्थः । एतदुक्तं भवति । कर्कादिस्थे सूर्ये निरक्षदेव्यादु-
त्तरतयोजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमितदिनं तदैव निरक्षदेव्या-
दक्षिणतयोजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमिता रात्रिः । मकरा-
दिस्थे सूर्ये तादृशोत्तरभागे षष्टिघटीमिता रात्रिर्दक्षिणभागे
तादृशे षष्टिमितं दिनमिति । अत्रोपपत्तिः । परमक्रान्तियो-
जनानि भूवृत्तचतुर्थांशयोजनेभ्यो हीनानि । निरक्षदेव्यात्
तन्मितयोजनान्तरितो यो दक्षिणोत्तरदेशसंख्यान्वरोर्दक्षि-
णोत्तरायं क्रमेण परमक्रान्तियोजनान्तरितम् । अतस्तत्र लम्बा-
न्नास्तुर्विद्यतिः पलांशान् षट्षष्टिरिति । तद्देशे क्रान्तिवृत्तानु-
कारं क्षितिजमित्ययनाम्ने पञ्चदशघटीमितमहोरात्रवृत्तचतु-
र्भागखण्डं निरक्षतद्देशक्षितिजयोरन्तरालरूपं चरमत उक्त-
रीत्या दिनार्धं रात्र्यर्धं वोक्तरीत्या यथायोग्यं त्रिंशत् तद्विगुणं
षष्टिघटीमिततन्मानं गणितरीत्योपपन्नम् । युक्तं चैतत् । अथ-
नान्ताहोरात्रवृत्तस्यैकस्य तत्क्षितिजप्रदेशे एकत्रैव संलग्नत्वाद्बिधा
संलग्नत्वाभावात् प्रवक्ष्यमिति सूर्यपरिवर्तपूर्तिषष्टिघटीभिर्द्वर्गम-
दर्शनं यथायोग्यं तद्गोसंस्थित्या प्रत्यक्षसिद्धमेवेति ॥ ६१ ॥ अयो-

ऋदिनरात्रिमानगणितं तदवधिदेशपर्यन्तं दक्षिणोत्तरभागयो-
र्नाय इत्याह ।

तदन्तरेऽपि षष्ठ्यन्ते क्षयवृद्धी अर्द्धनिशोः ।

परतो विपरीतोऽयं भगोलः परिवर्तते ॥ ६२ ॥

तदन्तरे निरक्षदेशोक्तावधिदेशयोरन्तरास्यदक्षिणोत्तर-
विभागदेशे षष्ठ्यन्ते षष्टिघटीमध्ये क्षयवृद्धी अपचयोपचयावु-
क्तरीत्या दिनरात्र्योर्यथायोग्यं भवतः । परतोऽवधिदेशादधि-
मदेशे दक्षिणोत्तरे दैत्यदेवस्थाननिकटेऽयं प्रत्यक्षो भगोलो
नक्षत्राद्यधिष्ठितो मूर्तो गोलो विपरीतोऽवधिदेशान्तर्गतदेश-
सम्बन्धी गणितविरुद्धः परिवर्तते भ्रमति । तत्रोक्तरीत्या दिन-
रात्र्योर्द्विचयौ न भवत इत्यर्थः । त्रिज्याधिकाक्षरानयनानु-
पपत्तेः । अस्वरूपसम्भवाच्च ॥ ६२ ॥ अथ विपरीतगोलस्थितं
तं श्लोकाभ्यां प्रदर्शयति ।

जनभ्रुवृत्तपादे तु द्विज्यापक्रमयोजनैः ।

धनुर्मृगस्थः सविता देवभागे न दृश्यते ॥ ६३ ॥

तथाचासुरभागे तु मिथुने कर्कटे स्थितः ।

नष्टच्छायामहीवृत्तपादे दर्शनमादिशेत् ॥ ६४ ॥

द्विराग्निव्यथा ये क्रान्त्यंशासोषां योजनैः पूर्वामतैर्भूपरि-
धिचतुर्थीत्रे हीने कृते सति । तुकाराक्षिरक्षदेशात् तद्योजना-
न्तरिते देशे देवभाग उत्तरभागे धनुर्मकररात्रिखोऽर्कसहस्र-
वासिभिर्न दृश्यते । धनुर्मकरखोऽर्के तेषां रात्रिः सदा स्यादि-

त्यर्थः । असुरभागे निरक्षदेग्नाद्दक्षिणप्रदेशे । चः समुच्चयार्थः ।
 तुकारात् तद्योजनान्तरितप्रदेशे मिथुने कर्के कर्कराशौ स्थितो-
 ऽर्कसाया तद्देहवासिभिर्न दृश्यते । नष्टच्छायामहीष्टत्तपादे ।
 अभावं प्राप्तं ज्ञाया भूच्छाया यत्र तादृशे भूपरिधिचतुर्थीशे
 सूर्यस्य दर्शनं सदा कथयेत् । यत्र भूच्छायात्मिका रात्रिर्नास्ति
 तत्र दिनमित्यर्थः । तथाच निरक्षदेग्नात् तद्योजनान्तरितोत्तर-
 प्रदेशे कर्कमिथुनस्योऽर्को दृश्यते तद्योजनान्तरितदक्षिणप्रदेशे
 धनुर्मकरस्योऽर्को दृश्यत इति फलितार्थः । अतएव

अंशयुक्त्वरसाः पक्षांशका

यत्र तत्र विषये कदाचन ।

दृश्यते न मकरो न कार्मुकं

किञ्च कर्कमिथुनौ सदादितौ ॥

इति भास्कराचार्योक्तं सङ्गच्छते ॥ ६४ ॥ अथान्यत्रापि विप-
 रीतस्त्रितिं श्लोकाभ्यां दर्शयति ।

एकज्यापक्रमानीतैर्योजनैः परिवर्जितैः ।

भूमिकक्षाचतुर्थीशे व्यक्षाच्छेषैस्तु योजनैः ॥ ६५ ॥

धनुर्मृगालिकुम्भेषु संस्थितोऽर्को न दृश्यते ।

देवभागेऽसुराणां तु वृषाद्ये भचतुष्टये ॥ ६६ ॥

एकरात्रिज्यायाः क्रान्द्यंशेभ्यो भूपरिधिचतुर्थीशे हीने हते
 षति निरक्षदेग्नादवत्रिष्टैर्योजनैः । तुकारादन्तरिते देशे देव-
 भाग उत्तरभागे धनुर्मकरवृश्चिककुम्भरात्रिषु स्थितः सूर्यस-

हेमवाशिभिर्न दृश्यते । असुराणां दैत्यानां निरक्षदेष्वात् तद्यो-
जनात्तरितदक्षिणभागे वृषादिके राशिचतुष्टये स्थितोऽर्कस्य-
हेमवाशिभिर्न दृश्यते । तुकारादुत्तरभागे वृषादिचतुष्टय-
स्थितोऽर्कस्य हेमवाशिभिर्दृश्यते वृश्चिकादिचतुष्टयस्थितोऽर्को
दक्षिणभागे तद्देववाशिभिर्दृश्यत इत्यर्थः । अतएव

अथ साङ्गिगणवाजिसंज्ञिता-

अथ वृश्चिकचतुष्टयं नच ।

दृश्यते च वृषभाचतुष्टयं

सर्वदा समुदितं हि सञ्च्यते ॥

इति भास्कराचार्योक्तं च सङ्गच्छते ॥ ६६ ॥ अथ शून्यरा-
त्रिक्रान्धामीतयोऽजनेभ्योऽवगतमेवंपभाग्योरपि स्थितिर्वैलक्षण्य-
माह ।

मेरौ मेषादिचक्रार्धे देवाः पश्यन्ति भास्करम् ।

सकृदेवोदितं तद्वदसुराश्च तुलादिगम् ॥ ६७ ॥

मेरावुत्तरायावस्थिता देवा मेषादिचक्रार्धे मेषादिराशि-
षट्केऽवस्थितमर्कं सकृदेकवारम् । एवकारादनेकवारनिरास-
निस्ययः । उदितमदर्शनान्तरं प्रथमदर्शनविषयं निरन्तरं
पश्यन्ति । असुरा मेरुदक्षिणायत्ना दैत्याः । यो देवैः समुच्च-
थार्थः । तुलादिराशिषट्कसं तद्वत् सकृदुदितं निरन्तरं पश्यन्ति
॥ ६७ ॥ अथ निरक्षदेष्वाद्यनसन्धौ क्रियद्भिर्धौऽजनेरूर्ध्वमर्कः
भवति तदाह ।

भूमण्डलात् पञ्चदशे भागे देवेऽथ वासुरे ।

उपरिष्टाद्भ्रजत्यर्कः सौम्ययाम्यायनान्तगः ॥ ६८ ॥

देव उत्तरभागे । अथवासुरे दक्षिणभागे । निरक्षदेव्याङ्ग-
परिधेः पञ्चदशे भागे तत्फलसंयोजनान्तरिते देवे क्रमेण सौम्य-
याम्यायनान्तग उत्तरायणान्तदक्षिणायनान्तस्थितोऽर्क उपरि-
ष्टादूर्ध्वं भ्रजति परिभ्रमति । अथा गोलसन्धौ निरक्षदेवे तथाच
भागद्वय इति फलितार्थः । अत्रोपपत्तिः । अयनान्तस्त्रे परम-
क्रान्तिचतुर्विंशत्यंशासंयोजनानि

भ्रष्टत्तं क्रान्तिभागं भ्रमणं श्विभाजितम् ।

इति चतुर्विंशतिमितगुणो भ्रमणं श्वमितद्वरो गुणेनापवर्त्य ह-
रस्थाने पञ्चदशेति भूमण्डलात् पञ्चदशे भाग इत्युक्तमुपपन्नम्
॥ ६८ ॥ अथ निरक्षदेव्याङ्गपरिधिपञ्चदशभागपर्यन्तं सूर्यस्य
दक्षिणोत्तरतो गमनमुक्त्वा तच्छायागमनं प्रतिपादयति ।

तदन्तरालयोश्चाया याम्योदक् सन्भवत्यपि ।

मेरोरभिमुखं याति परतः स्वविभागयोः ॥ ६९ ॥

तदन्तरालयोर्निरक्षदेवात् पञ्चदशभागमध्यस्थितदक्षिणो-
त्तरदेशयोश्चाया दादव्याङ्गुलशङ्कोर्मध्याङ्गच्छायाभीष्टकालि-
कच्छायायं वा दक्षिणायमुत्तरायं वा सन्भवति । एतदुक्तं भवति ।
निरक्षदेवात् पञ्चदशभागान्तरालोत्तरदेशे मध्याङ्गनतांशानां
दक्षिणत्वे छायायमुत्तरमुत्तरांशानामुत्तरत्वे छायायं दक्षिणम् ।
एवं निरक्षदेवात् पञ्चदशभागान्तरालस्थितदक्षिणदेशे सूर्य-

स्योत्तरत्वे क्वाथायं दक्षिणं दक्षिणस्यत्वे क्वाथायमुत्तरमिति ।
 परतः पञ्चदशभागान्तरालदेशे खविभागयोर्दक्षिणोत्तरविभा-
 गयोर्मेरोरभिमुखमेवाययोः सम्युखं क्रमेण दक्षिणायमुत्तरायं
 यथा स्यात् तथेत्यर्थः । क्वाथा याति गच्छति भवतीत्यर्थः । अपि-
 ब्रह्मः पूर्वार्धार्थेन समुच्चयार्थकः ॥ ६८ ॥ अथ कथं पर्येति
 भुवनानि विभावयन्निति प्रश्नस्योत्तरं श्लोकाभ्यामाह ।

भद्राश्वोपरिगः कुर्याद्भारते त्वदयं रविः ।

रात्यर्धं केतुमाले तु कुरावस्तमयं तदा ॥ ७० ॥

भारतादिषु वर्षेषु तद्ददेव परिभ्रमन् ।

मध्येदयार्धरात्यस्तकालात् कुर्यात् प्रदक्षिणम् ॥ ७१ ॥

भद्राश्ववर्षोपरिगतः सूर्यो भरतवर्षे खोदयं कुर्यात् ।
 तुकाराङ्गभद्राश्ववर्षे मध्याह्नं कुर्यात् । तदा तस्मिन् काले केतुमा-
 लवर्षेऽर्धरात्रं कुरौ कुरुवर्षेऽस्तमयं स्वास्तं कुर्यात् । तुकारादुक्त-
 वर्षयोरन्तराले दिनस्य गतं शेषं वा रात्रेश्च तद्यथायोग्यं कुर्या-
 दित्यर्थः । अतिस्थूलदेशग्रहणे यथाश्रुतमिदं भयं किञ्चित्सूक्ष्म-
 देशग्रहणे तु यमकोटिसङ्कारोमसिद्धपुराण्यन्तर्गतानि तच्छब्द-
 वाच्यानि ज्ञेयानि ।

सङ्घापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्यात्

तदा दिनार्धं यमकोटिपर्याम् ।

अधस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकालः

श्राद्धोमके रात्रिदलं तदैव ॥

इति भास्कराचार्याक्तं भूगोल उक्तमगराणां भूपरिधिचतु-
 र्थांशान्तरत्वात् सङ्गच्छते । अथ भारतादिषु त्रिषु वर्षसञ्ज्ञेषु
 भारतकेतुमालकुर्वर्षेषु तदङ्गद्राश्ववर्षोपरिगवत् । एवकारात्
 तद्व्याधिक्ववच्छेदः । परिभ्रमन् परिभ्रमेष खल्लाभिमन-
 स्सामोपरिस्थितिं कुर्वन् सूर्यः प्रदक्षिणं यथा स्यात् तथा सव्य-
 क्रमेष खल्लानादिक्रमेषेति यावत् । उक्तचतुर्वर्षेषु मध्यादयार्ध-
 राश्र्यसकालान्मध्याह्नोदयार्धराश्र्यसञ्ज्ञान् कालान् कुर्यात्
 एतदुक्तं भवति । भारतवर्षोपरि गतेऽर्के भारतकेतुमालकुर्व-
 भद्राश्ववर्षेषु क्रमेष मध्याह्नसूर्योदयार्धरात्रास्ताः स्युः । केतु-
 मालवर्षोपरि गतेऽर्के केतुमालकुर्वभद्राश्वभारतवर्षेषु क्रमेष
 मध्याह्नसूर्योदयार्धरात्रास्ताः । कुर्वर्षोपरि गतार्के कुर्वभ-
 द्राश्वभारतकेतुमालवर्षेषु क्रमेष मध्याह्नसूर्योदयार्धरात्रास्ता
 भवन्तीति ॥ ७१ ॥ ननु ग्रहाणां गतिसङ्गावात् प्रतिदेशं
 साम्योत्तरयोर्ग्रहमन्त्रं प्रतिक्षणं च विलक्षणं भासतां परन्तु-
 नक्षत्राणां गत्यभावात् प्रतिक्षणं भ्रमेणैकत्रावस्थानाभावेऽपि
 प्रतिदेशमेकरूपावस्थानं कुतो न । एवं ध्रुवयोः परिभ्रमस्याप्य-
 भावात् सदा सर्वत्रैकरूपावस्थानदर्शनापत्तिश्चेत्यत्र आह ।

ध्रुवोन्नतिर्भ्रमक्रस्य नतिर्मेरुं प्रयास्यतः ।

निरक्षाभिमुखं यातुर्विपरीते नतोन्नते ॥ ७२ ॥

मेरुं मेरोत्तरायं दक्षिणायं वा तदभिमुखं प्रयास्यतो
 गच्छतः पुरुषस्य ध्रुवोन्नतिः क्रमेषोत्तरदक्षिणयोर्ध्रुवयोर्दोषः

भवति । भ्रमकस्य मक्षत्राधिष्ठितगोलमध्यभागवृत्तस्य नतिः क्रमेष दक्षिणोत्तरयोर्नतत्वं भवति । निरक्षदेव्याभिमुखं गच्छतः पुरुषस्य नतोन्नते पूर्वोक्ते च्यस्ते भवतः । उत्तरभागस्यपुरुषस्य निरक्षाभिमुखं गच्छतः पूर्वोक्तस्थानापेक्षयोत्तरध्रुवस्य नतत्वं पूर्वस्थानापेक्षया भ्रमकस्योन्नतत्वम् । एवं दक्षिणभागस्यपुरुषस्य निरक्षाभिमुखं गच्छतः पूर्वस्थानापेक्षया दक्षिणध्रुवस्य नतत्वं भ्रमकस्योन्नतत्वमिति ॥ ७२ ॥ अथ कुत एवमित्यतः

कथं पर्येति भ्रमणः सद्योऽयं किमानयः ।

इति प्रश्नोत्तरं भ्रमकभ्रमणवस्तुस्त्वितिमाह ।

भ्रमकं ध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः ।

पर्येत्यजस्रं तन्नद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ॥ ७३ ॥

भ्रमकं मक्षत्राधिष्ठितमूर्तगोलरूपं ध्रुवयोर्दक्षिणोत्तरस्ति-
रतारचोर्बद्धं ब्रह्मणा निबद्धं नियतवायुगतिना गोलकारेण
प्रतिबद्धं प्रवहानिलैः प्रवहवाय्वग्नेः स्वस्थानस्यैराक्षिप्तं स्वस्थ-
स्थानाभिघातं प्राप्तं सद्यस्रं निरन्तरं पर्येति । पश्चिमाभिमुखं
भ्रमतीत्यर्थः । ननु मक्षत्रभ्रमकं वायुना भ्रमति यद्वास्वधोऽधःस्थाः
सम्बन्धाभावात् कथं भ्रमन्तीत्यत आह । तन्नद्धा इति । यद्वाणां
ब्रह्मणादीनां कक्षा मार्गा वाय्वंशरूपा भ्रमकान्तर्गताकाशस्था य-
थाक्रममधोऽधस्तन्नद्धा महाप्रवहवायुगोलस्थापितभ्रमके वायु-
सूत्रेण निबद्धा अतो भ्रमकेण सह भ्रमन्ति । तन्नस्था यद्वा अपि
भ्रमन्तीति किं चित्रम् । तथाच प्रवहवायुगोलमध्याख्यविषु-

वह्नुत्पूर्वापरनिरक्षदेष्टे भुवयोः क्षितिजस्यत्वाद्गच्छस्य मस्तको-
परि भ्रमणाच्च मेर्व्याभिमुखं प्रयातुर्भुव उच्यो भवति । तत
आसन्नत्वाद्गच्छं नतं भवति । ततो दूरत्वादिति सर्वं युक्तम्
॥ ७३ ॥ अथ पित्र्यं मासेन भवतीति प्रश्नयोस्त्तरमाह ।

सकृदुद्गतमब्दार्धं पश्यन्त्यर्कं सुरासुराः ।

पितरः शशिगाः पक्षं स्वदिनं च नरा भुवि ॥ ७४ ॥

यथा देवदैत्या एकवारमुदितं सूर्यं सौरवर्षार्धपर्यन्तं
पश्यन्ति । नरा भूमौ स्वदिनपर्यन्तमर्कं पश्यन्ति
पित्र्यं मासेन भवति नाडीष्वथ तु मानुषम् ।
इति सर्वं युक्तमतएव

विधूर्ध्वभागे पितरो वसन्तः

स्नाधः सुधादीधितिमामनन्ति ।

पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वं

दर्शं यतोऽस्माद्युदलं तदैषाम् ॥

भार्धान्तरत्वाच्च विधोरधःस्थं

तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् ।

कृष्णे रविः पक्षदक्षेऽभ्युदेति

शुक्लेऽसमेत्यर्थत एव सिद्धम् ॥

इति भास्कराचार्येण विस्तीर्योक्तं सङ्गच्छते ॥ ७४ ॥ अथ प्रस-
ङ्गादूर्ध्वस्यस्नात्पभगणानामधःस्नात्साधिकभगणानां युक्त्य प्रति-

पादनार्थं प्रथमं कक्षाया ऊर्ध्वधःक्रमेण महदल्पत्वं तत्र
भागानां महदल्पप्रदेशत्वं चाह ।

उपरिस्थस्य महती कक्षात्पाधःस्थितस्य च ।

महत्या कक्षया भागा महान्तोऽल्पास्तथाल्पया ॥ ७५ ॥

ऊर्ध्वस्थस्य ग्रहस्य कक्षा वायुवृत्तसार्गरूपा महती महा-
परिधिप्रमाणा । अधःस्थस्य ग्रहस्य कक्षात्पात्परिधिप्रमाणा ।
सो निश्चयार्थं । लघुकक्षाणां महाकक्षान्तर्गमनं महाकक्षाणां
चान्तर्गतलघुकक्षात्वेनोर्ध्वधःस्थयोर्महदल्पपरिधिके कक्षे । अ-
न्यथोक्तस्वरूपानुपपत्तेः । एवं महति वृत्तपरिधौ द्वादशरात्रि-
भागानां समत्वेनाङ्गुले भागा एकैकभागप्रदेशा महत्या क-
क्षया कृत्वा महान्तो बृहत्स्यत्वात्मका लघुनि वृत्ते तदङ्गुले
तथा भागा अल्पया कक्षया कृत्वात्पा अल्पस्यत्वात्मकाः क्रमे-
णैकैकभागप्रमाणमधिकात्वं न समं चक्राग्रपूर्त्यनुपपत्तेरिति
तात्पर्यम् ॥ ७५ ॥ अथोर्ध्वधःक्रमेण ग्रहभगणभोगकालयो-
र्महदल्पत्वमाह ।

कालेनाल्पेन भगणं भुङ्क्तेऽल्पभ्रमणाश्रितः ।

ग्रहः कालेन महता मण्डले महति भ्रमन् ॥ ७६ ॥

अल्पभ्रमणाश्रितः । अल्पभ्रमणं परिधिमानं चस्थाः सा-
ल्पभ्रमणाधःस्थकक्षा । तत्स्थो ग्रहोऽल्पेन समयेन भगणं द्वाद-
शराशात्मकं भुङ्क्तेऽतिक्रमते । महति मण्डले । ऊर्ध्वस्थकक्षा-
यामित्यर्थः । भ्रमन् गच्छन् महता बृहत्तया समयेन द्वादश-

रात्रीन् भुङ्क्ते । वक्ष्यमाणयोजनगतेरभिस्रत्वात् ॥ ७६ ॥ अथा-
नएवोर्धाधःक्रमेण ग्रहयोर्भगणास्तुल्यकाखेऽस्या बहवो भवन्ती-
ति सोदाहरणमाह ।

स्वल्पयातो बहून् भुङ्क्ते भगणान् शीतदीधितिः ।

महत्या कक्षया गच्छन् ततः स्वल्पं ग्रनैश्चरः ॥ ७७ ॥

स्वल्पप्रमाणया कक्षया । तुकारादतिक्रामंश्चन्द्रे बह्वप्रमा-
णान् भगणान् बह्ववारं द्वादश रात्रीनित्यर्थः । भुङ्क्ते । महाप्र-
माणया कक्षया गच्छन् ग्रनिस्तस्यन्त्रात् स्वल्पं भगणमल्पप्र-
माणान् भगणान् । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । अल्पवारं द्वादश
रात्रीन् भुङ्क्ते । अतएव ग्रनैश्चर इति ॥ ७७ ॥ अथ

दिगाब्दमासहोराषामधिपा न समाः कुतः ।

इति प्रश्नस्योत्तरं श्लोकाभ्यामाह ।

मन्दादधःक्रमेण स्युश्चतुर्था दिवसाधिपाः ।

वर्षाधिपतयस्तद्वत् तृतीयाश्च प्रकीर्तिताः ॥ ७८ ॥

ऊर्ध्वक्रमेण शशिनो मासानामधिपाः स्मृताः ।

चोरेयाः सूर्यतनयाद्धोऽधःक्रमतस्तथा ॥ ७९ ॥

ऊर्ध्वक्रमेण चतुर्थसङ्ख्याका यथा दिगाधिपतयो वारेश्चरा
भवन्ति । यथा ग्रनिरविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रा इति तत्क्रमः ।
वर्षस्य वक्ष्यधिकत्रतचयदिगात्मकस्य सामिनसाद्वमन्दादधः
क्रमेण तृतीयसङ्ख्याका यथा उक्ताः । चः समुच्चयार्थे । तत्क्रमस्य
यथा ग्रनिभौमशुक्रचन्द्रगुरुसूर्यबुधा इति । चन्त्रात् सकाशाद्दू-

ध्वंशकामेष यथा मासोर्णा चिंजदिनात्मकानां स्वामिनः
कथिताः । तत्क्रमस्य चन्द्रबुधशुक्ररविभौमगुरुशनिश्च इति । ग्रनेः
सकाशादधःक्रमः । अधःक्रमेण होरेषाः

होरेति लग्नं भगणस्य चार्धम् ।

इति पञ्चदशभागात्मकहोराणां दिने द्वादश रात्रौ द्वादशेत्य-
होरात्रे चतुर्विंशतिहोराणामित्यर्थः ।

होरा चार्धदिनाडिका ।

इति षष्टिषुटिकात्मकेऽहोरात्रे । चतुर्विंशतिहोराणामित्यन्वि ।
स्वामिनस्तथा मासेश्वरवदव्यवहृताः कथिताः । यथा तत्क्रमः
शनिगुरुभौमरविशुक्रबुधचन्द्रा इति । अत्र ग्रनेः सर्वोर्ध्वस्वत्वा-
च्चन्द्रस्य सर्वाधःस्वत्वात् ताभ्यामधःऊर्ध्वक्रमः क्रमेणोक्तः । अन्य-
ग्रहस्याधिपत्वाभ्युपगमे विनिगमनाविरहापत्तेः । ननु ग्रनेरा-
द्यावधिलेन सृष्ट्यादौ दिनवर्षहोराणां स्वामित्वं नवा चन्द्रस्या-
द्यावधिलेन सृष्ट्यादौ मासेष्वलं पूर्वस्वल्पोक्तानीततदीशैर्विरो-
धापत्तेः । अत्रोपपत्तिः । होरारूपलग्नानां क्रान्तिवृत्तेऽधः-
क्रमेण मेवादीनां सञ्जवादूर्ध्वकक्षातोऽधःक्रमेण होरेष्वलं युक्तम् ।
एवमहोरात्रे चतुर्विंशतिहोराः सप्ततष्टास्त्वथो होरेषा मताः ।
चतुर्थो होरेषो द्वितीयदिनप्रारम्भे च एव प्रथमहोरेष्वला-
द्वितीयदिनेषुः । एवमुत्तरत्रापि । एवमेतदारक्रमेण सावनवर्षे
त्रयो वारा इति पूर्ववर्षेभ्योऽधःक्रमेण तृतीय-
चत्तरोत्तरम् । एवं सावनमासे द्वौ वारौ वारक्रमेण मासे-
श्वरस्याधिकाविति कक्षोर्ध्वक्रमे वारक्रमेणैकान्तरितत्वात् कक्षो-

धर्मकमेव मासेश्वर उत्तरोत्तरमित्युपपन्नं मन्दादित्यादि क्लोक-
द्वयम् ॥ ७६ ॥ अथ

सूर्यार्चकक्षाः किंमात्राः ।

इति प्रपञ्चोत्तरं विवक्षुः प्रथमं नक्षत्राणां कक्षामानमाह ।

भवेद्भ्रमणं निम्नांशोर्भ्रमणं पृथिताडितम् ।

सर्वोपरिष्ठाद्भ्रमति योजनैस्तैर्मण्डलम् ॥ ८० ॥

सूर्यस्य भ्रमणं कक्षापरिधिमानं योजनात्मकम् ।

खल्वर्थैकसुरार्णवाः ।

इति वक्ष्यमाणं पश्चात् गुणितं सन्नक्षत्राणां कक्षा नक्षत्राधिष्ठित-
भोजस्य मध्यवृत्तं स्थात् । तैर्नक्षत्रकक्षामितैर्योजनैर्भ्रमण्डलं
नक्षत्राधिष्ठितगोलमध्यवृत्तं सर्वोपरिष्ठाच्चन्द्रादिसप्तग्रहेभ्य उपरि-
दुरं भ्रमति भूगोलादभितः परिभ्रमति । अत्रोपपत्तिः । नक्ष-
त्राणां गत्यभावस्थानेऽप्यत्यूर्ध्वं नक्षत्रमण्डलं तत्र सूर्यगत्या सूर्य-
कक्षा तदा नक्षत्रगत्यभावेऽप्येककक्षागतिकल्पनयानुपातान्य-
थानुपपत्तितया

कल्प्यो हरो रूपमहाररात्रेः ।

इतीच्छाद्वासे फलवृक्षपेक्षित्वाद्गुणानुपातो साधकात् सूर्य-
गतिः पृथिकसगमिता च भगवता कृता । नक्षत्रगतेरभावाच्चेति
वदित्वाहितमित्युपपन्नम् ॥ ८० ॥ अथ सूर्यकक्षायां मानज्ञा-
नसूर्यकाकात्रकक्षामानम् ।

किञ्चित् तत्करप्रतिः ।

इति प्रत्रस्योत्तरमाह ।

कस्योक्तचन्द्रभगणा गुणिताः शशिकक्षया ।

आकाशकक्षा सा ज्ञेया करव्याप्तिस्तथा रवेः ॥ ८१ ॥

कस्योक्तचन्द्रभगणाः ।

एते सहस्रगुणिताः कस्ये स्युर्भगणादयः ।

इत्युक्त्वा युगचन्द्रभगणाः सहस्रगुणिताः कस्यचन्द्रभगणा इत्यर्थः ।
चन्द्रकक्षया खचयाब्धिदिदहना इति वक्ष्यमाणया गुणिता
या तन्मिताकाशकक्षापरिधिरूपा ज्ञेया । धीमतेति शेषः ।
गन्धनमाकाशस्य कथं परिधिरित्यत आह । करव्याप्तिरिति ।
सूर्यस्य किरणप्रचारस्तथाकाशकक्षापरिमित इत्यर्थः । तथाच
यद्देवावच्छेदेन सूर्यकिरणप्रचारसद्देवादिजाकाशगोलस्य प्र-
च्छाण्डकटाशान्तगतस्य परिधिमानं सम्भवत्येवेति भावः । अत्रो-
पपत्तिः । समन्तरमेव यद्गणभक्ता खकक्षा तस्य कक्षा स्या-
दित्युक्तेर्भगणकक्षाघातः खकक्षा सिद्धा । अतश्चन्द्रभगणकक्षयो-
र्घातः खकक्षातुल्य एवेति दिक् ॥ ८१ ॥ अथ यद्दार्ष्टान्त्यं कक्षान-
यनं योजनगत्यानयनं चाह ।

सैव यत्कस्यभगणैर्भक्ता तद्भ्रमणं भवेत् ।

कुवासरैर्विभज्याङ्गः सर्वेषां प्राग्गतिः स्मृता ॥ ८२ ॥

यार्ककरव्याप्तिरूपाकाशकक्षा यत्कस्यभगणैर्भक्त्यं कस्यभ-
गणैर्भक्ता फलं तस्य कक्षा भवेत् । एवकारो निश्चयार्थं । खकक्षा
कस्यरविखागनेर्भक्ता प्राप्तं फलं सर्वेषामुक्तभगणसम्बन्धिनां यद्दार्-

दीनामञ्जो दिवसस्य दिनसम्बन्धिनीत्यर्थः । प्राम्प्रतिर्योजना-
त्मिका कथिता । अत्रोपपत्तिः । कल्पभगणकचाघातरूपाका-
ब्रह्मणा कल्पभगणभक्ता कथा स्यादेव । कल्पे खकचामितयोज-
नानि ग्रहः क्रामतीति कल्परविषावनदिनेराकाशकचामित-
योजनानि तदैकरविषावनदिनेन कानोत्पनुपातेन पूर्वगति-
र्योजनात्मिका प्रत्यक्षं तुल्येत्युपपन्नम् ॥ ८२ ॥ अथ योजनात्म-
कगतेः कक्षात्मकगतिं स्वीयामाह ।

भुक्तियोजनजा सञ्ज्ञा सेन्दोर्भ्रमणसङ्गुणा ।

खकचाप्रा तु सा तस्य तिथ्याप्रा गतिलिपिकाः ॥ ८३ ॥

गतियोजनोत्पन्ना या सञ्ज्ञा सा सञ्ज्ञा चन्द्रस्य भ्रमणसङ्गुणा
कचया गुणिता खकचयाप्राभिमतग्रहस्य कचया भक्ता सां फल-
रूपा तिथ्याप्रा पञ्चदशभक्ता । तुकारात् फलं तस्याभिमतग्रहस्य
गतिकक्षा भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । कक्षायोजनैश्चक्रकक्षासूत्रा
गतियोजनैः का इत्यनुपातेन गतिकक्षाः । तथापि चन्द्रकचा
पञ्चदशभक्ताश्चक्रकक्षा इति चक्रकक्षास्वरूपं धृतमित्युपपन्नम्
॥ ८३ ॥ अथ किमुत्पेधा इति प्रश्नस्योत्तरमाह ।

कक्षा भूकर्णगुणिता महीमण्डलभाजिता ।

तत्कर्णा भूमिकर्णानां ग्रहोच्चं स्वं दलीकृताः ॥ ८४ ॥

यहासां योजनात्मिका कक्षा भूकर्णेन योजनानि व्रतान्बद्धी
भूकर्णे द्विगुणानीत्युक्तभूव्यासेन षोडशव्रतेन गुणिता भूपरि-
धिना तद्व्रततेन भक्ता फलं तस्याः कक्षायाः कर्णा व्याख्या

भवन्ति । एते भूव्यासेन हीना अर्धिताः सन्तः खण्ड्यहीतव्यासे-
 सन्वन्धिषडौच्छं यदस्योच्यता भूमिः सकाशाद्भवति । अथोपपत्तिः ।
 भूपरिधिना भूव्याससदा कषायोजनैः क इत्यकुपातेन कषा-
 व्यासासोऽर्धिताः कषायव्यासार्धं भूमर्मकषापरिधिप्रदेशान्तरास-
 रूपं भूपृष्ठात् तदन्तरज्ञानार्धं भूव्यासार्धेन हीनं भूपृष्ठात् क-
 षौच्छं तच्च कषाव्यासा भूव्यासेना अर्धिताः कृताः । उभयथा
 समत्वात् । कषौच्छमेव यदौच्छं तत्राधिष्ठायादिति । एतेषु
 सिद्धयदौच्छोभ्यः परस्परान्तरज्ञानं सुगममिति । द्विमन्तरा इति
 प्रअस्योत्तरं खतः सिद्धमेवेति दिक् ॥ ८४ ॥ अयोर्ध्वक्रमेष
 सिद्धाः कषा विवक्षुः प्रथमं चन्द्रस्य कषां बुधश्रीघोचकषां चाह ।

खनयन्धिदिदक्षनाः कषा तु द्विमदीधितेः ।

शशीप्रस्त्राङ्गखदिनिष्ठतपूव्येन्द्वस्ततः ॥ ८५ ॥

चन्द्रस्य कषा सप्तसगुणितसिद्धरामाः । तुकारादागम-
 प्रामाखेनाङ्गीकार्या । अन्यथान्योन्यात्रयापत्तेस्तस्यद्वादूर्ध्वं
 बुधश्रीघोचस्य कषा नवखदन्तवेददिशः । यद्यपि बुधश्रीघोच-
 माकात्रे प्रत्यक्षं नेति तत्कचोक्तिरयुक्ता तथापि बुधश्रीघोचभ-
 गणानीतकषायां गत्यनुरोधेन चन्द्रोर्ध्वगात्रां बुधो भ्रमति । पूर्वं
 सूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः ।

इति क्रमोक्तेः । अन्यथा भमश्रीघादेककषायां रक्त्वुधश्रीघासा-
 भवस्थितौ मण्डलभङ्गापत्तेरिति सूचनार्थमुक्तम् ॥ ८५ ॥ अत्र
 शुकश्रीघोचस्य कषां सूर्यबुधशुक्राणामभिर्जा कषां चाह । . .

शुक्रशीघ्रस्य सप्ताग्निरसाब्धिरसषड्यमाः ।

ततोऽर्कनुभशुक्राणां स्वस्वार्थैकसुरार्णवाः ॥ ८६ ॥

तदूर्ध्वं शुक्रशीघ्रोच्चस्य कक्षाद्रिच्यङ्गवेदषड्रसपक्षाः शुक्राव-
स्त्रागसूचनार्थमुक्ताः । ततस्तदूर्ध्वं सूर्यबुधशुक्राणां भगणैक्याद-
भिन्ना कक्षा स्वस्वपक्षभूरेवाभ्यः । यद्यपि बुधशुक्रयोः सूर्याधः-
स्थितान् केवलं सूर्यकक्षैव वक्तुमुचिता तथापि कक्षयैको भगण-
स्तदा कक्षपरविषावनदिनैः स्वकक्षामितयोजनानि तदाहर्गणेन
कानीत्यनुपातागतयोजनैः क इत्यनुपातेन सूर्यबुधशुक्राणाम-
भिसत्त्वसिद्ध्यर्थं बुधशुक्रयोरप्युक्ता । अन्यथा समलानुपपत्ते-
रिति ॥ ८६ ॥ अथ भौमस्य कक्षां चन्द्रमन्दोच्चस्य कक्षां चाह ।

कुजस्त्राप्यङ्गशून्याङ्गषड्वेदैकभुजङ्गमाः ।

चन्द्रोच्चस्य कृताष्टाब्धिवसुदित्यष्टवङ्गयः ॥ ८७ ॥

भौमस्य । अपिब्रह्मात् सूर्यादूर्ध्वकक्षा नवखनवषडिन्द्रसर्पाः ।
चन्द्रमन्दोच्चस्य कक्षा वेदाहिवेदसर्पचरामनागरामाः । इय-
मप्याकाशे न दृश्या तथापि गतयोजनैश्चन्द्रोच्चज्ञानायोक्ता ॥
८७ ॥ अथ गुरुराहोः कक्षे चाह ।

कृतर्तुमुनिपञ्चाद्रिगुणेन्दुविषया गरोः ।

स्वर्भानेर्वेदतर्काष्टद्विशैलार्थस्वकुञ्जराः ॥ ८८ ॥

वृहस्पतेर्भौमाश्चन्द्रोच्चादूर्ध्वं कक्षा वेदाङ्गमुनिपञ्चसरराम-
चन्द्रशराः । राशेः कक्षा वेदाङ्गगजयमसप्तपञ्चाश्रीतयः । इयम-

दृश्यापि राशेर्गतिद्योऽनेर्ज्ञानार्थमुक्ता । अत्रापि पातखं चक्र-
शुद्धत्वमवधेयम् ॥ ८८ ॥ अथ जनेः कक्षां नक्षत्राधिष्ठितमूर्ते-
गोलमध्यकक्षां चारु ।

पञ्चवाणाक्षिनागर्तुरसाद्र्यर्काः शनेस्तलः ।

भानां रविखण्डन्याङ्गवसुरन्ध्रशरश्विनः ॥ ८९ ॥

ततो दृश्यते राशेर्वर्ध्वं जनेः कक्षा पञ्चपञ्चद्वष्टषड्रस-
सप्तार्काः । नक्षत्राणां गोलमध्ये कक्षा शनेरूर्ध्वं द्वादशमव-
ताष्टमवतितत्त्वमिता ।

भवेद्भ्रुकक्षा तीक्ष्णाभोर्भ्रमणं षष्टिताडितम् ।

इत्यनेन भकक्षाया द्वादशान्तरितत्वादयुक्तत्वं तथापि सैव यत्क-
ल्पभगणैरित्यनेन सूर्यकक्षाया उत्त्वा द्वादशाधोऽवयवस्य निब-
न्धने त्यागेऽपि भकक्षार्थं भगवता गृहीतत्वाददोषः । एतेना-
धोऽवयवस्यार्धन्यूनत्वेन त्यागेऽर्धाभ्यधिकत्वेनोर्ध्वमेकाधिकग्रहणं
कक्षानिबन्धेन हतमिति सूचितम् ॥ ८९ ॥ ननु चन्द्रकक्षाया
आगमप्रामाण्येनाङ्गीकारे सर्वकक्षाणांमागमप्रामाण्यापत्त्या

सैव यत्कल्पभगणैर्भक्ता तद्भ्रमणं भवेत् ।

इति कक्षानयनं व्यर्थम् । अन्यथाकाशकक्षाज्ञानासम्भवापत्ते-
रित्यत आकाशकक्षैवागमप्रामाण्येनाङ्गीकार्येति वसन्ततिस-
कथाह ।

खव्योमखत्रयखसागरषट्कनाग-

व्योमाष्टशून्ययमरूपनगाष्टचन्द्राः ।

ब्रह्माण्डसम्पुटपरिभ्रमणं समन्ता-
दभ्यन्तरे दिनकरस्य* करप्रसारः ॥ ९० ॥

वेदाङ्गाष्टाशीतिनखभूसप्तष्टतयः प्रयुतगुणिता योजनानि
पूर्वार्धोक्तानि । ब्रह्माण्डसम्पुटपरिभ्रमणं ब्रह्माण्डगोलस्य परि-
धिः । कल्पभगणकच्चाहतित्वेनाकाशकच्चायाः पूर्वं स्वरूपोक्तेरिति
न पौनरुक्त्यम् । अभ्यन्तरे ब्रह्माण्डगोलान्तः सूर्यस्याभितः
किरणानां प्रसारः सूर्यकिरणप्रचारदेशस्य परिधिस्तत्तुल्यः ।
एतेन ब्रह्माण्डगोलान्तःपरिधिर्न बाह्य इति सूचितम् ॥ ९० ॥
अथायिमग्रन्यस्यासङ्गतित्वपरिहारार्थमध्यायसमाप्तिं फक्किकया ह ।

इति सूर्यसिद्धान्ते भूगोलाध्यायः ।

इति भिन्नच्छन्दसा प्रारम्भप्रसङ्गः समाप्त इत्यर्थः । पूर्वखण्डे
ग्रन्थैकदेशस्याधिकारसञ्ज्ञा कृता । उत्तरखण्डे ग्रन्थैकदेशस्या-
ध्यायसञ्ज्ञा भिन्नप्रसङ्गवशात् कृतेति ध्येयम् ।

रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे ।

उत्तरार्धे समाप्तोऽयं भूगोलाध्यायसञ्ज्ञकः ॥

इति श्रीसकलमणिकसार्वभौमवल्लालदेवज्ञात्मजरङ्गनाथवि-
रचिते गूढार्थप्रकाशके उत्तरखण्डे भूगोलाध्यायः पूर्णः ।

* करप्रसारः । इति वा पाठः ।

अथ पुनर्मुनीन् आह्वन् प्रति श्लोकाभ्यामाह ।

अथ गुप्ते शुचौ देशे स्नातः शुचिरलङ्कृतः ।

सम्पूज्य भास्करं भक्त्या ग्रहान् भान्यथ गुह्यकान् ॥ १ ॥

पारम्पर्योपदेशेन यथाज्ञानं गुरोर्मुखात् ।

आचार्यः शिष्यबोधार्थं सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ २ ॥

अथशब्दो मङ्गलार्थः । द्वितीयोऽथशब्दः पूर्वोक्तानन्तर्यार्थकः । गुप्ते रहसि शुचौ पवित्रे देशे स्नान आचार्यः सूर्यांशपुरुषो मयासुराधापकः । स्नातः कृतस्नानः शुचिः शुद्धमनाः । अलङ्कृतो हस्तकर्णकण्ठादिभूषणभूषितः । निश्चिन्तलघोतकमिदं विशेषणम् । अन्यथा गृहादिव्यवहारादिव्याकुलतया मनस्वैर्यानुपपत्तेः । भास्करं श्रीसूर्यं श्लोपजीव्यं भक्त्याराध्यत्वेन ज्ञानरूपया सम्पूज्य नमस्कारस्तुतिविषयं कृत्वा ग्रहान् चन्द्रादिग्रहान् सूर्यस्य पृथगुद्देशः प्राधान्यज्ञानार्थम् ॥ भानि नक्षत्राणि राशींश्च गुह्यकान् यक्षादीन् क्षुद्रदेवताः सम्पूज्य । समुच्चयार्थकश्चोऽत्रानुसन्धेयः । गुरोः सूर्यस्य मुखाद्ददनारविन्दात् । पारम्पर्योपदेशेन सूर्येण मुनीन् प्रत्युक्तं मुनिभिः सूर्यांशपुरुषं प्रत्युक्तमिति परम्परया कथनेन । वस्तुतस्तु । शिष्यस्याग्रहोत्पादनार्थं ज्ञानेतिगोप्यत्वसूचनमेतदुक्त्या कृतम् । कथमन्यथा सूर्यांशप्रांशपुरुषो मयासुरं प्रत्यवददूरस्यमुनीन् प्रति कथन उद्यतोऽर्कः स्त्रांशपुरुषं प्रति कथनेऽनुद्यतः कुतःकारणाभावाच्च । यथा स्वशक्त्या यादृशं ज्ञानं

पूर्वाक्तमवगतं शिष्यबोधार्थं मयासुरस्याभ्रमज्ञानोत्पादनार्थं
सर्वं प्रागध्यायोक्तं प्रत्यक्षदर्शिवान् प्रत्यक्षं दर्शितवानित्यर्थः ॥ २ ॥
कथं दर्शितवानिति मयासुरं प्रत्युक्तसूर्यांशुपुरुषवचनस्यानुवादे
सूर्यांशुपुरुषो मयासुरं प्रति गोलबन्धोद्देशं तदुपक्रमं च श्लोका-
भ्यामाह ।

भूभगोलस्य रचनां कुर्यादाश्चर्यकारिणीम् ।

अभीष्टं पृथिवीगोलं कारयित्वा तु दारवम् ॥ ३ ॥

दण्डं तन्मध्यगं मेरोरुभयत्र विनिर्गतम् ।

आधारकक्षादितयं कक्षा वैषुवती तथा ॥ ४ ॥

भगोलस्य भूगोलादभितः संख्यितस्य नक्षत्राधिष्ठितगोलस्य
प्रागध्यायोक्तार्थस्य रचनां स्थितिज्ञानार्थं दृष्टान्तात्मकगोलस्य
निर्मितिं सुधीर्गणको गोलशिष्यश्च कुर्यात् । ननु तदुक्तेन सर्वं
ज्ञानं भवतीति दृष्टान्तगोलनिबन्धनं व्यर्थमेवेत्यत आह । आश्च-
र्यकारिणीमिति । उक्तप्रतीत्युद्भूताद्भुतबुद्धिजनयित्रीं तथाचोक्तेन
स्वाधस्तिर्यग्भागयोर्लौकावस्थानस्य तद्भागस्यभूगोलप्रदेशस्य च
भूमेर्निराधारत्वादेस्य ज्ञानं मनसि सप्रतीतिकं न भवत्यतो
दृष्टान्तगोले तन्निश्चयसम्भवात् तन्निबन्धनमावश्यकमिति भावः ।
कथं रचनां कुर्यादित्यत आह । अभीष्टमिति । भुवो गोल-
मभीष्टं स्वेच्छाकल्पितपरिधिप्रमाणकं दारवं काष्ठघटितं स-
च्छिद्रं कारयित्वा काष्ठशिष्यद्वारा ह्यलेत्यर्थः । मेरोरनु-
कल्परूपं दण्डकाष्ठं तन्मध्यगं तस्य काष्ठघटितभूगोलस्य मध्ये

छिद्रमध्ये त्रिथिलतया स्थितम् । उभयत्र भूगोलस्त्रव्यासप्र-
 माणच्छिद्रस्यायाभ्यां बहिरित्यर्थः । विनिर्गतमेकायादन्यतरा-
 यावन्निष्टदण्डप्रदेशतुल्यं निःसृतम् । उभयायाभ्यां तुल्यौ दण्ड-
 प्रदेशौ यथा स्यातां तथा कुर्यादित्यर्थः । भगोलनिबन्धना-
 र्थमाधारवृत्तद्वयमाह । आधारकक्षादित्यमिति । भगोल-
 निबन्धनार्थमादावाश्रयार्थं वृत्तयोर्द्वितयमूर्ध्वाधस्तिर्यगवस्थान-
 क्रमेणैकमेकमेवं द्वयमित्यर्थः । भूगोलादुभयतस्तुल्यान्तरेण
 दण्डप्रदेशयोः प्रोतमेकं वृत्तं कुर्यात् । तत्तुल्यं वृत्तमपरं तद-
 धच्छेदेन दण्डप्रोतं कुर्यादिति सिद्धोऽर्थः । एतद्वृत्तद्वयव्यतिरे-
 केण भूगोलादभितो भगोलनिबन्धनानुपपत्तेः । भगोलनिबन्ध-
 नारम्भमाह । कक्षेति । वैषुवती विषुवसम्बन्धिनी कक्षा वृत्तपरि-
 धिर्विषुवद्वृत्तमित्यर्थः । तथाधारवृत्तद्वयस्यार्धच्छेदेन भगोलम-
 ध्यवृत्तानुकल्पेण गणकेन निबद्धमित्यर्थः ॥ ४ ॥ अथ मेषादि-
 दादब्रराशीनामहोरात्रवृत्तनिबन्धनमन्यदपि श्लोकपञ्चकेनाह ।

भगणांशाङ्गुलैः कार्या दलितैस्तिष्ठ एव ताः ।
 स्वाहोरात्रार्धकर्णेषु तत्प्रमाणानुमानतः ॥ ५ ॥
 क्रान्तिविक्षेपभागैश्च दलितैर्दक्षिणोत्तरैः ।
 स्वैः स्वैरपक्रमैस्तिष्ठो मेषादीनामपक्रमात् ॥ ६ ॥
 कक्षाः प्रकल्पयेत् ताश्च कर्कादीनां विपर्ययात् ।
 तद्वत् तिष्ठस्तुलादीनां मृगादीनां विलोमतः ॥ ७ ॥
 याम्यगोलाश्रिताः कार्याः कक्षाधाराद्वयोरपि ।

याम्योद्गोलसंस्थानां भानामभिजितस्तथा ॥ ८ ॥

सप्रर्षीणामगस्त्यस्य ब्रह्मादीनां च कल्पयेत् ।

मध्ये वैषुवतो कला सर्वेप्रामेव संस्थिता ॥ ९ ॥

भगणांशाङ्गुलैः द्वादशराशिभागैः षड्यधिकशतत्रयपरि-
मिताङ्गुलैः दक्षितैः समविभागेन खण्डितैरङ्गुलैरित्यर्थः । ताः
कलाः वंशशलाकावृत्तात्मिकास्तिस्त्रः । त्रिसङ्ख्याकाः । एवका-
रादङ्गुले वृत्ते च न्यूनाधिकव्यवच्छेदः । शिल्पज्ञेन गोख-
गणितज्ञेन कार्याः । एताः पूर्ववृत्तप्रमाणेन न कार्या इत्यभि-
प्रायेणाह । स्वाहोरात्रार्धकर्णैरिति । स्वशब्देन मेषादित्रिकं
तस्य प्रतिराश्याहोरात्रवृत्तस्यार्धकर्णा व्यासार्धं द्युज्या ताभि-
रित्यर्थः । चकारात् कार्याः । स्वस्वद्युज्यामितेन व्यासार्धेन मेषा-
दित्रयाणां वृत्तत्रयं कुर्यादित्यर्थः । ननु स्यष्टाधिकारोक्ताहो-
रात्रार्धकर्णानयने युक्त्यभावात् तैर्वृत्तनिर्माणं कुतः कार्यमि-
त्यत आह । तत्प्रमाणानुमानत इति । विषुवत्कक्षाप्रमाणा-
नुमानाद्दृत्तत्रयं कार्यम् । यथा विषुवद्दृत्तं पूर्ववृत्तसमम् । तथा
तदनुरोधेन मेषान्तवृत्तमख्यं तदनुरोधेन वृषान्तवृत्तमख्यं
तदनुरोधेन मिथुनान्तवृत्तमख्यमित्युत्तरोत्तरमख्यव्यासार्धवृ-
त्तम् । तत्त्वहोरात्रवृत्तमिति द्युज्याव्यासार्धेन वृत्तनिर्माणं
युक्तियुक्तं क्रान्तिव्यावर्गेनात् त्रिज्यावर्गान्मूलस्वाहोरात्रवृ-
त्तव्यासार्धत्वादिति भावः । वृत्तत्रयं सिद्धं कृत्वा दृष्टान्तगोले
निबध्नाति । क्रान्तिविच्छेपभागैरिति । क्रान्तिवृत्तस्य विषुवद्दृत्त-

प्रदेशाद्विचित्रप्रदेशा यैरंशैः । चकारादाधारवृत्तस्यैर्दक्षितैः सम-
 विभागेन खण्डितैरङ्कितैः । दक्षिणोत्तरैर्विषुववृत्तक्रान्तिवृत्त-
 प्रदेशयोर्दक्षिणोत्तरान्तरात्मकैरुक्तलक्षणैः स्वकीयैः खराग्नि-
 सम्बद्धैरपक्रमैः स्यष्टाधिकारानीतक्रान्थंशैर्मेघादीनां मेषादि-
 राग्नित्रयान्तानां मेषान्तवृषान्तमिथुनान्तानामित्यर्थः । ति-
 स्रस्त्रिसंज्ञाकाः प्राङ्निर्मिता वृत्तरूपाः कक्षाः । अपक्रमात् ।
 अपशब्दस्योपवर्गत्वात् क्रमादित्यर्थः । प्रकल्पयेत् । शिल्पज्ञ-
 गणको विषुववृत्तानुरोधेनाधारवृत्तद्वय उत्तरतो निबन्ध-
 येदित्यर्थः । कर्कादीनामाह । ता इति । मेषादिकक्षा नि-
 बद्धाः कर्कादीनां कर्कसिंहकन्यानामादिप्रदेशानां विपर्ययात्
 व्यत्यासात् । चकारः समुच्चये । तेन प्रकल्पयेदित्यर्थः । मिथु-
 नान्तवृत्तं कर्कादेर्वृषान्तवृत्तं सिंहादेर्मेषान्तवृत्तं कन्यादे-
 रिति फलितम् । तुलादीनामाह । तद्वदिति । तुलादीनां
 तुलावृत्तिकधन्विनां तिस्रः । अन्यास्त्रिसंज्ञाकाः कक्षास्तद्वदेक-
 द्विचिराग्निक्रान्थंशैस्तुलान्तवृत्तिकान्तधनुरन्तानां याम्यगोला-
 श्रिताः । विषुववृत्ताद्दक्षिणभाग आधारवृत्तद्वये निबद्धाः
 कार्याः । गणकेनेति शेषः । मकरादीनामाह । मृगादीनामिति ।
 विलोमत उक्तमात् तुलादिसम्बद्धाः कक्षा मकरादीनां
 भवन्ति । धनुरन्तवृत्तं मकरादेर्वृत्तिकान्तवृत्तं कुम्भादेस्तुला-
 न्तवृत्तं मीनादेरिति फलितम् । ताराणां कक्षानिबन्धन-
 माह । कक्षाधारादिति । भानामश्विन्यादिसप्तविंशतिसप्तत्र-
 विम्बानां याम्योद्गोलसंस्थानां विषुववृत्ताद्दक्षिणोत्तरभा-

गथोर्यथायोग्यमवस्थितानां यन्नचत्रध्रुवकस्यष्टक्रान्तिरुत्तरा
तन्नचत्राणामुत्तरभागावस्थितानां येषां स्यष्टक्रान्तिर्दक्षिणा
तेषां दक्षिणभागावस्थितानामित्यर्थः । द्वयोर्दक्षिणोत्तरभा-
गयोः । अपिशब्दे घाम्योत्तरनक्षत्रक्रमेण व्यवस्थार्थकः । क-
क्षाधारात् कक्षाणामाधारवृत्तद्वयात् तयोरित्यर्थः । सप्तम्यर्थे
पञ्चमी । कक्षाः स्वस्यष्टक्रान्तिज्योत्पन्नद्युज्याव्यासार्धप्रमाणेन
वृत्ताकाराः प्रकल्पयेत् । शिल्पज्ञो निबन्धयेत् । अन्येषामप्याह ।
अभिजित इति । अभिजिन्नक्षत्रबिम्बस्य सप्तविंशतिबिम्बानाम-
गत्स्यनक्षत्रबिम्बस्य ब्रह्मसञ्ज्ञकताराद्युक्तलुब्धकापांवत्सादिनक्षत्र-
बिम्बानां चकारोऽनुसन्धेयः । तथा कक्षा यथायोग्यं प्रकल्प-
येदित्यर्थः । निबन्धनप्रकारमुपसंहरति । मथ्य इति । सर्वा-
सामुक्तकक्षाणां मध्ये तुल्यभागेऽनाधारवृत्तमध्यप्रदेशे । एव-
कारादन्ययोगव्यवच्छेदः । विषुवती कक्षा विषुवसम्बन्धिनी वृत्त-
रूपा संस्थितावस्थिता भवति । तथा शिल्पकः कक्षां निबन्धये-
दित्यर्थः । विषुवद्वृत्तात् स्वस्यष्टक्रान्त्यन्तरेण स्वद्युज्याव्यासार्ध-
प्रमाणेनाहोरात्रवृत्तमाधारवृत्तयोर्निबन्धयेदिति निष्कृष्टो-
ऽर्थः ॥ ८ ॥ अथ गोले मेषादिराशिसन्निवेशं सार्धसंज्ञकेनाह ।

तदाधारयुतेरूर्ध्वमयने विषुवद्वयम् ।

विषुवत्स्थानतो भागैः स्फुटैर्भगणसञ्चरात् ॥ १० ॥

क्षेत्राप्येवमजादीनां तिर्यग्ज्याभिः प्रकल्पयेत् ।

तदाधारयुतेस्त्रिविषुवद्वृत्तमाधारमाधारवृत्तं तथोच्यते तेः

सम्पातादूर्ध्वमुपरि । अग्निमाहोरात्राधारवृत्तयोः सम्पातेऽयने दक्षिणोत्तरायणसन्धिस्थाने भवतः । अत्रोर्ध्वपदसञ्चारादाधारवृत्तमूर्ध्वाधरं याद्यं न तिर्यगुन्मण्डलाकारम् । तेनैतत् फलितम् । विषुवदृत्तस्योर्ध्वाधराधारवृत्त ऊर्ध्वमधश्च सम्पात-सत्रोर्ध्वसम्पातात्मकरायहोरात्रवृत्तं चतुर्विंशत्यंशैस्तदाधार-वृत्ते दक्षिणतो यत्र लग्नं तत्रोत्तरायणसन्धिस्थानम् । एव-मधःसम्पातात् कर्काद्यहोरात्रवृत्तं चतुर्विंशत्यंशैस्तदाधारवृत्त उत्तरतो यत्र लग्नं तत्र दक्षिणायनसन्धिस्थानमिति । अय-नाद्विषुवस्य विपरीतस्थितत्वादूर्ध्वशब्दोत्तितविपरोताधःशब्द-सम्बन्धाद्विषुवद्वयं भवति । तात्पर्यार्थस्तु तिर्यगुन्मण्डलाकारा-धारवृत्तविषुवदृत्तसम्पातौ पूर्वापरौ क्रमेण मेषादितुखादि-रूपौ विषुवत्स्थाने भवत इति । अथ राशिसाकल्यसन्निवेश-माह । विषुवत्स्थानत इति । विषुवप्रदेशात् स्फुटै राशिसम्बन्धि-भित्तिंश्चान्तिरंशैर्भगणसञ्चाराद्राशिसाकल्यसन्निवेशात् तिर्यग्-ज्याभक्तवृत्तानुकारातिरिक्तानुकारसूत्रवृत्तप्रदेशैरजादीनां मेषादीनाम् । एवमयमविषुवकल्पनरीत्या तदन्तराले षेचाषि स्थानानि सुधीर्गणकः प्रकल्पयेदङ्कयेत् । तद्यथा पूर्वदिक्स्व-विषुवस्थानाद्गोखवृत्तदादशांशखण्डप्रदेशेन मेषान्ताहोरात्रवृत्ते पूर्वभागे यत्र स्थानं तत्र मेषान्तस्थानं तस्मात् तदन्तरेण वृषा-न्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण वृषान्तस्थानमस्मादयनसन्धिस्थानं तत्प्रदेशान्तरेण मिथुनान्तस्थानमस्मात् पश्चिमभागे कर्कान्ता-होरात्रवृत्ते तदन्तरेण कर्कान्तस्थानमस्मादपि सिंहान्ताहो-

रात्रवृत्ते तदन्तरेण सिंहान्तस्थानमस्मादपि तदन्तरेण पश्चिमविषुवस्थानं कन्यान्तस्थानमस्मादपि पूर्वभागे तुलान्ता-
होरात्रवृत्ते तदन्तरेण तुलान्तस्थानमस्मादपि वृश्चिकान्ता-
होरात्रवृत्ते तदन्तरेण वृश्चिकान्तस्थानमस्मादपि तदन्तरेणा-
यनसन्धिस्थानं धनुरन्तस्थानमस्मात् कुम्भाद्यहोरात्रवृत्ते तद-
न्तरेण मकरान्तस्थानमस्मादपि मीनाद्यहोरात्रवृत्ते तदन्त-
रेण कुम्भान्तस्थानं मीनादिस्थानं च । अस्मादपि पूर्वविषुवे
मीनान्तस्थानं मेषादिस्थानं च तदन्तरेणेति व्यक्तम् ॥१०॥ गनु
गोखे वृत्ते द्वादशराशीनां सत्त्वादन्वया चक्रकक्षानुपपत्तेरि-
त्यत्रैकवृत्ताभावात् कथं राश्याङ्कनं राशिविभागानुपपत्तिश्च ।
अन्तरालभागस्याकाशात्मकत्वादित्यतो वृत्तकथनच्छेलेन पूर्वोक्तं
स्यष्टयन् सूर्यस्तद्वृत्ते भगणभोगं करोतीत्याह ।

अयनादयनं चैव कक्षा तिर्यक् तथापरा ॥ ११ ॥

क्रान्तिसञ्ज्ञा तथा सूर्यः सदा पर्येति भासयन् ।

अयनस्थानमारभ्य परिवर्तनं तदयनस्थानपर्यन्तं चकार
आरभ्यसमाप्तोर्भिन्नायनस्थाननिरासार्थकः । अपरा गोख
आधारवृत्तसमा वृत्तरूपा कक्षा तथा राश्याङ्कमार्गेण । एव-
कारोऽन्यमार्गव्यवच्छेदार्थकः । तिर्यक् । उक्तवृत्तानुकारविल-
क्षणानुकारा क्रान्तिसञ्ज्ञा क्रमणं क्रान्तिः । ग्रहगमनभोग-
ज्ञानार्थं वृत्तं तद्वृत्तमुपकल्पितम् । अयनविषुवद्वयसंसक्तं
क्रान्तिवृत्तं द्वादशराश्याङ्कितं गोखे निबन्धयेदिति तात्पर्यार्थः ।

भासयन् भुवनानि प्रकारवचन् सन् स सूर्यः । एतेन चन्द्रादीर्णां
निरासः । सदा निरन्तरं तथा क्रान्तिसङ्घट्टा कक्षेषु पर्येति
स्वव्रज्या गच्छन् भगणपरिपूर्तिभोगं करोति । सूर्यगत्य-
नुरोधेन नियतं क्रान्तिवृत्तं कल्पितमिति भावः ॥ ११ ॥
ननु चन्द्राद्याः क्रान्तिवृत्ते कुतो न गच्छन्तीत्यत आह ।

चन्द्राद्याश्च स्वकैः पातैरपमण्डलमाश्रितैः ॥ १२ ॥
ततोऽपकृष्टा दृश्यन्ते विक्षेपान्तेष्वपक्रमात् ।

चन्द्रादयोऽर्कव्यतिरिक्ता यथाः स्वकैः स्त्रीयैः पातैः पाता-
ख्यदैवतैरपमण्डलं क्रान्तिवृत्तमाश्रितैः स्वस्वभोगस्थानेऽधिष्ठि-
तैस्ततः क्रान्तिवृत्तान्तर्गतयहभोगस्थानादित्यर्थः । चकारा-
द्विक्षेपान्तरेणापकृष्टा दक्षिणत उत्तरतो वा कर्षिता भवन्ति ।
अतः कारणादपक्रमात् क्रान्तिवृत्तान्तर्गतस्वभोगस्थानादित्य-
र्थः । दक्षिणत उत्तरतो वा विक्षेपान्तेषु गणितागतविक्षेपक-
सायस्थानेषु भूस्वजनैर्दृश्यन्ते । तथाच क्रान्तिवृत्तं यथा विषु-
वम्नण्डलेऽवस्थितं तथा क्रान्तिवृत्ते पातस्थाने तत्पङ्कान्तरस्थाने
च लग्नमुक्तपरमविक्षेपकसाभिस्तन्निभान्तरस्थानादूर्ध्वाधःक्रमेण
दक्षिणोत्तरतो लग्नं च वृत्तं विक्षेपवृत्तं चन्द्रादिगत्यनुरोधेन
खं खं भिन्नं कल्पितं तत्र गच्छन्तीति भावः ॥ १२ ॥ अथ
चिप्रश्राधिकारोक्तलग्नमध्यलग्नयोः स्वरूपमाह ।

उदयस्थितिजे लग्नमस्तां गच्छच्च तद्गशात् ॥ १३ ॥
लङ्कोदयैर्यथा सिद्धं खमध्येपरि मध्यमम् ।

उदयक्षितिजे क्षितिजवृत्तस्य पूर्वदिग्देश इत्यर्थः । लग्नं क्रान्तिवृत्तं यत्प्रदेशे प्रवहवायुना संसक्तं तत्प्रदेशो मेघाद्यवधिभोगेनोदयलग्नमुच्यत इत्यर्थः । प्रसङ्गादस्य लग्नस्वरूपमाह । अस्तमिति । तदग्रादुदयलग्नानुरोधादस्तमस्तक्षितिजं क्षितिजवृत्तस्य पश्चिमदिक्प्रदेशमित्यर्थः । क्रान्तिवृत्तं गच्छत् । यत्प्रदेशेन प्रवहवायुना सलग्नं तत्प्रदेशो मेघाद्यवधिभोगेनास्य लग्नमुच्यत इत्यर्थः । तथाच क्षितिजोर्ध्वं सदा क्रान्तिवृत्तस्य सङ्गावाद्दुदयास्य लग्नयोः षड्भाष्यन्तरं सिद्धं सङ्घोदयैर्निर्णयदेशीयराश्यादुदयासुभिः । यथात्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण यत्सङ्ख्यामितं सिद्धं निष्पन्नम् । मध्यमं मध्यमलग्नं तत् स्वमधोपरि खस्य दृश्याकाशविभागस्य मध्यं मध्यगतदक्षिणोत्तरसूत्रवृत्तानुकारप्रदेशरूपं नतु स्वमध्यं भास्कराचार्याभिमतं खस्यस्तिकं तल्लग्नस्य कादाचित्कत्वेन सदानुत्पत्तेः । तस्योपरि स्थितं क्रान्तिवृत्तं याम्योत्तरवृत्ते यत्प्रदेशेन लग्नं तत्प्रदेशो मेघाद्यवधिभोगेन मध्यलग्नमुच्यत इति तात्पर्यार्थः ॥ १३ ॥ अथ त्रिप्रश्नाधिकारोक्तान्यायाः स्वरूपं स्पष्टाधिकारोक्तचरव्यायाः स्वरूपं चाह ।

मध्यक्षितिजयोर्मध्ये या ज्या सान्त्याभिधीयते ॥ १४ ॥

ज्ञेया चरदलज्या च विषवत्क्षितिजान्तरम् ।

या उत्तरगोले त्रिव्याचरव्यायुतिरूपा दक्षिणगोले चरव्याचरव्यारूपा त्रिप्रश्नाधिकारोक्ता । अन्त्या सा मध्यं या-

म्योत्तरवृत्तं चितिजं स्वाभिमतदेशचितिजवृत्तं तयोर्मध्येऽन्तराखेऽहोराचवृत्तस्यैकदेशप्रदेशे व्या । उदयास्तसूत्रयाम्योत्तरसूत्रसम्याताद्दोराचयाम्योत्तरवृत्तसम्यातावधिसूत्ररूपा व्यासूत्रानुकारा न तु व्या । अहोराचचितिजवृत्तसम्यातद्वयबद्धोदयास्तसूत्रस्याहोराचवृत्तव्याससूत्रत्वाभावात् । अतएवोत्तरगोलेऽन्या चिञ्चाधिका सङ्गच्छते । अभिधीयते गोलज्ञैः कथ्यते । नन्वन्योपजीव्यचरञ्चैव किंस्वरूपा यथा तत्सिद्धिरित्यत आह । ज्ञेयेति ।

उन्मण्डलं च विषुवन्मण्डलं परिकीर्त्यते ।

इति चिप्रश्नाधिकारोक्तेन द्वयोः शब्दयोरेकार्थवाचकत्वात् तिर्यगाधारवृत्तानुकारं स्थिरं निरक्षचितिजवृत्तमुन्मण्डलं चितिजं स्वाभिमतदेशचितिजवृत्तमनयोरन्तरम् । चकारो विशेषार्थकसुकारपरस्तेन तदन्तरालस्थिताहोराचवृत्तैकदेशस्थार्थव्यारूपमृजुसूत्रमन्तरविशेषात्मकम् । तथाच खनिरक्षदेशस्थयोद्दयास्तसूत्रयोरन्तरमूर्धाधारमिति फलितार्थः । चरदलव्या तदन्तरालस्थिताहोराचवृत्तैकदेशरूपचराख्यखण्डकस्य । न तु दलमर्धम् । व्या चरञ्चेत्यर्थः । गोलज्ञैर्ज्ञातव्या ॥ १४ ॥ ननु पूर्वोक्तेद्वयोक्तं चितिजस्याज्ञानाद्बुर्बाधमित्यतः श्लोकार्धेन चितिजस्वरूपमाह ।

कृत्वोपरि स्वकं स्थानं मध्ये चितिजमण्डलम् ॥ १५ ॥

भूगोले स्वकं स्वीयं स्थानं भूप्रदेशैकदेशरूपमुपरि सर्वप्रदेशेषु ऊर्ध्वं कृत्वा प्रकल्प्य मध्ये तादृशभूगोल ऊर्धाधःख-

स्वसन्धौ यदृप्तं तत् क्षितिजवृत्तं तदनुरोधेन दृष्टान्तगोले
क्षितिजवृत्तं स्थिरं संसक्तं कार्यमिति भावः ॥ १५ ॥ अथैनं
दृष्टान्तगोलं सिद्धं कृत्वा स्वत एव पश्चिमभ्रमो यथा भवति
तथा प्रकारमाह ।

वस्तुच्छन्नं बहिःश्चापि लोकालोकेन वेष्टितम् ।

अमृतस्त्रावयोगेन कालभ्रमणसाधनम् ॥ १६ ॥

बहिः । गोलोपरीत्यर्थः । गोलाकारेण वस्तेषु क्वचनं छादितं
दृष्टान्तगोलम् । चकाराद्वस्तेपरि तत्तदृत्तानामङ्गनं का-
र्यम् । लोकालोकेन वेष्टितं दृष्ट्यादृश्यसन्धिस्थवृत्तेन क्षितिजा-
ख्येन संसक्तम् । अपिः समुच्चये । एतेन क्षितिजं वस्तुच्छन्नं न
कार्यं किं तु वस्तेपरि क्षितिजं गोलसंसक्तं केनापि प्रकारेण
स्थिरं यथा भवति तथा कार्यमिति तात्पर्यम् । अमृतस्त्राव-
योगेनैतादृशं गोलं कृत्वा जलप्रवाहाधोघातेन कालभ्रमण-
साधनं षष्टिनाक्षत्रघटीभिर्दृष्टान्तगोलस्य भ्रमणं यथा भवति
तथा साधनं कारणं कार्यं स्वयंवहगोलस्य कार्यमित्यर्थः ।
एतदुक्तं भवति । दृष्टान्तगोलं वस्तुच्छन्नं कृत्वा तदाधारयक्ष्ये
दक्षिणोत्तरभिन्निक्षिप्तनक्षिकयोः क्षेपे । यथा यक्ष्यं ध्रुवा-
भिमुखं स्यात् । ततो यक्ष्यर्जुमार्गगतजलप्रवाहेण पूर्वाभिमु-
खेन तस्याधः पश्चाद्भागे घातोऽपि यथा स्यात् तथास्त्रादर्श-
नार्थमेव वस्तुच्छन्नमुक्तम् । अन्यथा गोलवृत्तान्तरवकाशमा-
र्गेण जलाघातदर्शनभ्रमेण समत्कारानुत्पत्तेः । आकाशाका-

रतासम्पादनार्थमपि वस्तुच्छन्नमुक्तम् । इदं वस्तुमाद्रं यथा
 न भवति तथा चिकणवस्तुना मदनादिना खिन्नं कार्यम् ।
 क्षितिजवृत्ताकारेणाधो गोलो दृश्यो यथा स्यात् तथा
 परिखारूपा भित्तिः कार्या । परन्तु दक्षिणयष्टिभागस्तत्र
 त्रिधिसो यथा भवति । अन्यथा भ्रमणानुपपत्तेः । पूर्वदिक्-
 क्षपरिखाविभागाद्द्विर्जलप्रवाहोऽदृश्यः कार्य इत्यादि खनुधैव
 हेयमिति ॥ १६ ॥ अथ यदि जलप्रवाहस्तत्र न सम्भवति
 तदा कथं खयंवहो दृष्टान्तगोलो भवतीत्यतस्तत्खयंवहार्थमुक्तं
 च गोप्यं कार्यमित्याह ।

तुङ्गबीजसमायुक्तं गोलयन्त्रं प्रसाधयेत् ।

गोप्यमेतत् प्रकाशोक्तं सर्वगम्यं भवेद्विद्ध ॥ १७ ॥

दृष्टान्तगोलरूपं यन्त्रं तुङ्गबीजसमायुक्तं तुङ्गे महादेव-
 स्तस्य बीजं वीर्यं पारद इत्यर्थः । तेन योजितं सत् प्रसाधयेत् ।
 गणकः त्रिष्वप्यः । प्रकर्षेण यथा नाचत्रयष्टिघटीभिर्गोलाभ्रम-
 स्तथा पारदप्रयोगेण सिद्धं कुर्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति ।
 निबद्धगोलावहिर्भूतयष्टिप्रान्तयोर्यथेच्छया स्थानद्वये स्थानत्रये
 वा नेमिं परिधिरूपामुत्कीर्य तां तास्यपत्रादिना चिकणवस्तु-
 खेपेनाच्छाद्य तत्र छिद्रं कृत्वा तन्मार्गेण पारदोऽर्धपरिधौ
 पूर्णो देय इतरार्धपरिधौ जलं च देयं ततो मुद्रितच्छिद्रं
 कृत्वा यस्ये भित्तिखननसिकयोः क्षेपे यथा गोलोऽन्तरिक्षो
 भवति । ततः पारदजलाकर्षितयष्टिः खयं भ्रमति । तदा-

अत्रितो गोखस्य । एतत्पक्षे वस्त्रच्छन्नमाकाशाकारतासम्पाद-
नार्थमेव चेत् क्रियत इति । नन्विद्यं स्वयंवहक्रिया व्यक्ता
नोक्तेत्यत आह । गोप्यमिति । एतत् स्वयंवहकरणं गोप्यम-
प्रकाशं कुत इत्यत आह । प्रकाशोक्तमिति । अतिव्यक्ततयोक्तं
स्वयंवहकरणमिह भूलोके सर्वगम्यं सर्वजनगम्यं भवेत् । तथाच
सर्वज्ञेये वस्तुनि चमत्कारानुत्पत्तेश्चमत्कृत्यर्थं सर्वत्र न प्रका-
शमित्याशयेन तत्करणं व्यक्तं नोक्तमिति भावः ॥ १७ ॥
ननु त्वया गोप्यत्वेनोक्तं मया कथमवगन्तव्यं मादृशैरन्यैश्च
कथमवगन्तव्यमित्यतः सार्धश्लोकेनाह ।

तस्माद्गुरूपदेशेन रचयेद्गोलमुत्तमम् ।

युगे युगे समुच्छिन्ना रचनेयं विवस्वतः ॥ १८ ॥

प्रसादात् कस्यचिद्भूयः प्रादुर्भवति कामतः ।

तस्मात् स्वयंवहकरणस्य गोप्यत्वात् गुरूपदेशेन परम्परा-
प्राप्तगुरोर्निर्घाजकथनेन गोलं दृष्टान्तगोलमुत्तमं स्वयंवहा-
त्मकं गणकः कुर्यात् । तथाच मया तुभ्यमुक्ता ग्रन्थे गोप्यत्वे-
नातिव्यक्ता नोक्तेति भावः । अन्यैः कथं ज्ञेयमिदमित्यत आह ।
युग इत्यादि । विवस्वतः सूर्यमण्डलाधिष्ठातुर्जीवविशेषस्येयं
स्वयंवहरूपा रचना क्रिया युगे युगे ब्रह्मकास इत्यर्थः । स-
मुच्छिन्ना लोके क्षुप्ता कस्यचित् मादृशस्य प्रसादादनुग्रहा-
द्भूयः वारंवारमिच्छया प्रादुर्भवति व्यक्ता भवतीत्यर्थः ।
तथाच यथा भक्तस्त्रयावगतं तथान्यस्मात्मादृशादन्यैरवगन्तव्यं

कालस्य निरवधितात् सृष्टेरनादित्वाच्चेति भावः ॥ १८ ॥ अथो-
क्तस्वयंवहक्रियारीत्या स्वयंवहगोसातिरिक्तान्यस्वयंवहयन्त्राणि
कालज्ञानार्थं साध्यानि तस्माधनं रहसि कार्यमिति चाह ।

कालसंसाधनार्थाय तथा यन्त्राणि साधयेत् ॥ १९ ॥
एकाकी योजयेद्द्वीजं यन्त्रे विस्मयकारिणि ।

तथा यथा स्वयंवहगोस्ययन्त्रं साधितं तददित्यर्थः । काल-
संसाधनार्थाय कालस्य दिनगतादेः सूक्तज्ञाननिमित्तं यन्त्राणि
स्वयंवहगोसातिरिक्तानि स्वयंवहयन्त्राणि साधयेत् । गणकः
शिल्पादिस्वकौशल्येन कारयेत् । यन्त्रे कालसाधके विस्मयका-
रिणि स्वयंवहरूपतया लोकानामुत्पन्नाश्चर्यस्य कारणभूते
द्वीजं स्वयंवहतासम्पादकं कारणमेकाकी एकव्यक्तिकोऽद्वितीयः
सन् योजयेत् । शिल्पज्ञतया स्वयमेव निष्पादयेदित्यर्थः ।
अन्यथा द्वितीयस्य तज्ज्ञानेन तन्मुखात् तद्यन्त्रदार्ढ्यस्य लोक-
चयेण गोचरतायां कदाचित् सम्भावितायां विस्मयानुत्पत्तेः
॥ १९ ॥ अथैषां स्वयंवहयन्त्राणां दुर्घटत्वाच्छङ्कादियन्त्रैः
कालज्ञानं ज्ञेयमित्याह ।

शङ्कुयष्टिधनुश्चक्रैश्चायायन्त्रैरनेकधा ॥ २० ॥
गुरूपदेशादिज्ञेयं कालज्ञानमतन्द्रितैः ।

शङ्कुयष्टिधनुश्चक्रैः प्रसिद्धैश्चायायन्त्रैश्चायासाधकयन्त्रैर-
नेकधा नानाविधगणितप्रकारैर्गुरूपदेशात् स्वाध्यापकस्य नि-

र्याजकथनादतन्त्रितैरधमैः पुरुषैः कालज्ञानं दिनगतादिज्ञानं
विज्ञेयं सूक्ष्मत्वेनावगम्यम् । एतत् सर्वं सिद्धान्तभिरामणैः
भास्कराचार्यैः स्पष्टीकृतम् । तत्र ब्रह्मुखरूपम् ।

समतलमस्तकपरिधि-

र्धमसिद्धो दन्तिदन्तजः ब्रह्मः ।

तच्छायातः प्रोक्तं

ज्ञानं दिग्देशकालानाम् ॥

इति । यष्टियन्त्रं च ।

त्रिज्याविष्कम्भाधं

वृत्तं कृत्वा दिग्द्वितं तत्र ।

दत्तायां प्राक् पश्चात्

द्युज्यावृत्तं च तन्मध्ये ॥

तत् परिधौ षष्ट्यङ्गं

यष्टिर्नष्टद्युतिसूतः केन्द्रे ।

त्रिज्याकृत्वा निधेया

षष्ट्यायान्तरं यावत् ॥

तावत्या मौर्या य-

द्वितीयवृत्ते धनुर्भवेत् तत्र ।

दिग्गतशेषा नाद्यः

प्राक् पश्चात् स्युः क्रमेणैवम् ॥

इति । चक्रयन्त्रं तु ।

चक्रं चक्रांशङ्गं

परिधौ स्रग्धृङ्खलादिकाधारम् ।
 धात्री त्रिभू आधारात्
 कस्या भार्धेऽत्र खार्धं च ॥
 तन्मध्ये सूक्ष्माक्षं
 चिन्नार्काभिमुखनेमिकं धार्यम् ।
 भ्रूमेरुन्नतभागा-
 स्त्राचच्छायया भुक्ताः ॥
 तत्खार्धान्तस्य नता
 उन्नतलवसङ्गुणं युदलम् ।
 युदलोन्नतांशभक्तं
 नाश्वः स्थूलाः परैः प्रोक्ताः ॥

इति । धनुर्वन्त्रं तु ।

दलीकृतं चक्रमुशन्ति सापम् ।

इति । अथ ग्रन्थविस्तरभयादेतेषां निरूपणविस्तरौ गणिता-
दिविचारस्योपेक्षित इति मन्तव्यम् ॥ २० ॥

अथ घटीयन्त्रादिभिश्चमत्कारियन्त्रैर्वा सर्वोपजीव्यं कालं
सूक्ष्मं साधयेदिति कालसाधनमुपसंहरति ।

तोययन्त्रकपालाद्यैर्मथूरनरवानरैः ।

सूक्ष्मरेणुगैर्भैश्च सम्यक् कालं प्रसाधयेत् ॥ २१ ॥

जलयन्त्रं च तत् कपालं च कपालाख्यं जलयन्त्रं वक्ष्यमाणं
तदाद्यं प्रथमं येषां तैर्यन्त्रैर्वालुकायन्त्रप्रभृतिभिः सापेक्षघटी-

यन्त्रैर्मयूरनरवानरैः । मयूराख्यं स्वयंवहयन्त्रं निरपेक्षं नर-
यन्त्रं शङ्खाख्यं कायायन्त्रं पूर्वोद्दिष्टं वानरयन्त्रं स्वयंवहं निर-
पेक्षमेतैः ससूत्ररेणुगर्भैः सूत्रसहिता रेणवो धूलयो गर्भे मध्ये
येषां तैः सूत्रप्रोताः षष्टिसङ्ख्याका मृद्वटिका मयूरोदरस्त्रा
मुखाद् घटिकान्तरेण खत एव निःसरन्तीति लोकप्रसिद्धा
तादृग्भ्रैर्यन्त्रैरित्यर्थः । यद्वा सूत्राकारेण रेणवः सिकतांशा गर्भे
उदरे यत्नैतादृशं यन्त्रं वालुकायन्त्रं प्रसिद्धम् । तेन सहितै-
र्मयूरादियन्त्रैर्मयूराद्युक्तयन्त्रैर्वालुकायन्त्रेण चेति सिद्धोऽर्थः ।
चकारस्रोत्रयन्त्रकपालाद्यैरित्यनेन समुच्चयार्थकः । कालं दि-
नगतादिरूपं सम्यक् सूक्ष्मं प्रसाधयेत् । प्रकर्षेण सूक्ष्मत्वेनाति-
सूक्ष्मत्वेनेत्यर्थः । जानीयादित्यर्थः ॥ २१ ॥ ननु मयूरादिस्वयं-
वहयन्त्राणि कथं साध्यानीत्यतस्तत्साधनप्रकारा बहवो दुर्ग-
माश्च सन्तीत्याह ।

पारदाराम्बुद्धत्राणि शुल्बतैलजलानि च ।

बीजानि पांसवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः ॥ २२ ॥

तेषु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमेते प्रयोगाः प्रकर्षेण
योञ्ज्याः । प्रकर्षस्तु यावदभिमतसिद्धेः । एते क इत्यत आह ।
पारदाराम्बुद्धत्राणीति । पारदयुक्ता आराः । यथाच सि-
द्धान्तत्रिरोमणौ ।

स्रग्घुकाष्ठजसमचक्रं

समसुषिराराः समान्तरा नेम्बाम् ।

किञ्चिद्दक्षा योज्याः

सुधिरस्यार्धे पृथक् तासाम् ॥

रसपूर्णे तच्चक्रं

द्व्याधाराच्चस्थितं स्वयं भ्रमति ।

इति । अन्वु जलस्य प्रयोगः । सूत्राणि सूत्रसाधनप्रयोगः ।
शुल्बं त्रिभुजैपुण्यम् । तैलजलानि तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः ।
चकारात् तयोः पृथक् प्रयोगोऽपि । यथाच सिद्धान्तत्रि-
रोमणौ ।

उत्कीर्य नेमिमथवा

परितो मदनेन संलग्नम् ।

तदुपरि तालदस्ताद्यं

हत्वा सुधरे रसं क्षिपेत् तावत् ॥

यावद्रसैकपार्श्वे

क्षिप्तजलं नान्यतो याति ।

पिहितच्छिद्रं तदत-

च्चक्रं भ्रमति स्वयं जलाकृष्टम् ॥

तास्रादिमयस्याकुम्भ-

रूपनलस्याम्बुपूर्णस्य ।

एकं कुण्डजलान्त-

र्दितीयमयं त्वधोमुखं च बहिः ॥

युगपन्मुक्तं चेत् कं

नलेन कुण्डाद्बहिः पतति ।

नेम्यां बध्वा घटिका-
 स्रक्तं जलयन्मवत् तथा धार्यम् ॥
 नलकप्रच्युतसखिलं
 पतति यथा तद्वटीमध्ये ।
 भ्रमति ततस्तत् सततं
 पूर्णघटीभिः समाकृतम् ॥
 चक्रच्युतं खमुदकं
 कुण्डे याति प्रणालिकया ।

इति । बीजानि केवलं तुङ्गबीजप्रयोगः । पांसवो धूलिप्रयो-
 गासौर्युक्ताः प्रयोगाः । अपिभ्रष्टात् प्रयोगेषु सुगमतरा इत्यर्थः ।
 दुर्लभाः साधारणत्वेन मनुष्यैः कर्तुमशक्या इत्यर्थः । अन्यथा
 प्रतिशृङ्खलं खयंवहानां प्राचुर्यापत्तेः । इयं खयंवहविद्या समु-
 द्रात्मनिवासिजनेः फिरङ्गाख्यैः सम्यग्भ्यस्येति । कुहकविद्या-
 त्वाद् च विस्तारानुयोग इति संक्षेपः ॥ २२ ॥ अथ कपालाख्यं
 जलयन्ममाह ।

ताम्रपात्रमधश्चिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्बसि ।

षष्टिर्मज्जत्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम् ॥ २३ ॥

यत् ताम्रघटितं पात्रमधश्चिद्रमधोभागे चिद्रं यस्य
 तत् । अमलाम्बसि निर्मलं जलं विद्यते यस्मिन् तादृशे कुण्डे
 दृढङ्गाख्ये न्यस्तं धारितं सदहोरात्रे नाक्षत्राहोरात्रे षष्टिः
 षष्टिवारमेव न न्यूनाधिकं मज्जति । अधश्चिद्रमार्गेषु जला-

गमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति । तत् कपालकं कपाल-
मेव कपालकं घटखण्डानां कपालपदवाच्यत्वात् घटाधस्ता-
र्धाकारं यन्त्रं घटीयन्त्रं स्फुटं सूक्ष्मम् । तद्दृढं तु ।

शुक्लस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत्
षडङ्गुलोच्चं द्विगुणायतास्यम् ।
तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्यं
पात्रं घटार्धप्रतिमं घटी स्यात् ॥
सञ्चञ्चमाषत्रयनिर्मिता या
हेलः शलाका चतुरङ्गुला स्यात् ।
विद्धं तथा प्राक्तनमत्रपात्रं
प्रपूर्यते नाडिकयान्मुभिस्तत् ॥

इति व्यक्तम् । भगवता तु सूक्ष्ममुक्तम् ॥ २३ ॥ अथ शकुयन्त्रं
दिवैव कालज्ञानार्थं नान्यदेत्याह ।

नरयन्त्रं तथा साधु दिवा च विमले रवौ ।
कायासंसाधनैः प्रोक्तं कालसाधनमुत्तमम् ॥ २४ ॥

विमले मेघादिव्यवधानरूपमलेन रहिते सूर्य एतद्रूपे
दिने । चकार एवकारार्थस्तेन साभ्रदिनव्यवच्छेदः । नर-
यन्त्रं दादशाङ्गुलशकुयन्त्रं तथा घटीयन्त्रवत् कालसाधकं
साधु सूक्ष्मं रात्रौ नेत्यर्थसिद्धम् । ननु शङ्कोरुहायासाधकत्वं
न कालसाधकत्वं तेन तस्य कथं यन्त्रत्वं कालसाधकवस्तुनो
यन्त्रत्वप्रतिपादनादित्यत आह । कायासंसाधनैरिति । इदं

बहु रूपनरयन्त्रं ह्यायायाः सम्यक् सूक्ष्मत्वेन साधनैरवगमैः
 कृत्वा कालसाधनं दिनगतादिकालस्य कारणमुत्तमम् । अन्य-
 यन्त्रेभ्योऽस्माच्चिरन्तरतयातिश्रेष्ठम् । तथाच ह्यायासाधकत्वेनैव
 ह्यायाद्वारा शङ्कोः कालसाधकत्वमिति न यन्त्रत्वव्याघातः ।
 अतएव साधदिने रात्रौ चानुपयुक्तः । नरस्य ह्याया यन्त्रो-
 पलक्षणत्वात् यष्टिधनुस्त्रक्राण्यपि तथेति ध्येयम् ॥ २४ ॥
 अथादित एतदन्तयन्त्रज्ञानस्यैकफलकथनेन विभक्तमपि खण्ड-
 दयं क्रोडयति ।

ग्रहनक्षत्रचरितं ज्ञात्वा गोलं च तत्त्वतः ।

ग्रहलोकमवाप्नोति पर्यायेणात्मवान् नरः ॥ २५ ॥

ग्रहनक्षत्राणां चरितं गणितविषयकं ज्ञानं यन्त्रपूर्वखण्डरूपं
 गोलं भूगोलभगोलस्वरूपप्रतिपादकयन्त्रं यन्त्रोत्तरार्धान्त-
 र्गतम् । चकारः समुच्चये । तत्त्वतः वस्तुस्थितिसद्भावेन सार्व-
 विभक्तिकस्यैरित्येके । ज्ञात्वावगम्य नरः पुरुषः । ग्रहलोकं
 चन्द्रादिग्रहाणां लोकं तल्लोकाधिष्ठितस्थानं ग्रहोपलक्षणान्
 नक्षत्राधिष्ठितस्थानमपि ध्येयम् । प्राप्नोति । ननु ग्रहलोकप्राप्त्या
 कः पुरुषार्थ इत्यतो मोक्षरूपं पुरुषार्थफलमाह । पर्यायेणेति ।
 जन्मान्तरेण पुरुष आत्मवानात्मज्ञानी भवति । तथाचात्म-
 ज्ञानान् मोक्षप्राप्तिरेवेति भावः ॥ २५ ॥ अथायिमयन्त्रस्था-
 सङ्गतिपरिहाराद्यारम्भाध्यायसमाप्तिं फलिकयाह ।

इति ज्योतिषोपनिषद्‌ध्यायः ।

इति । यथा वेदे आत्मस्वरूपनिरूपणाच्चारयणोपनि-
षदुच्यते । तथा ज्योतिःशास्त्रे प्रतिपादितानां ग्रहनक्ष-
त्राणामेतद्वन्वैकदेशे स्वरूपादिनिरूपणाज्ज्योतिःशास्त्रसारं
ज्योतिषोपनिषदुच्यते । तत्सञ्ज्ञोऽध्यायो ग्रन्थैकदेशः सम्पूर्ण
इत्यर्थः ।

रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे ।

ज्योतिषोपनिषत्सञ्ज्ञोऽध्यायः पूर्णोऽपरार्धके ॥

इति श्रीसकलगणकसार्वभौमबल्लालदेवज्ञात्मजरङ्गनाथ-
गणकविरचिते गूढार्थप्रकाशक उत्तरखण्डे ज्योतिषोपनिषद्-
ध्यायः पूर्णः ॥

अथ मानानि कति किञ्च तैरित्यवशिष्टप्रश्नस्योत्तरभूत
आरम्भमानाध्यायो व्याख्यायते । तत्र प्रथमं मानानि कतीति
प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह ।

ब्राह्मं दिव्यं तथा पितृयं प्राजापत्यं गुरोस्तथा ।
सौरं च सावनं चान्द्रमार्त्तं मानानि वै नव ॥ १ ॥

वै निश्चयेन । नवसङ्ख्याकानि कास्त्रमानानि । तत्र प्रथमं
ब्राह्ममानम् ।

कस्यो ब्राह्ममहः प्रोक्तम् ।

इत्यादि ।

परमायुः शतं तस्य तथाहोरात्रसङ्ख्याया ।

इत्यन्तं मध्यमाधिकारे प्रतिपादितम् । द्वितीयं दिव्यं
देवमानम् ।

दिव्यं तदह उच्यते ।

इत्यादि ।

तत्षष्टिः षड्गुणा दिव्यं वर्षम् ।

इत्यन्तं तत्रैव प्रतिपादितम् । तथा द्वितीयं मानं पित्र्यं पितृणां
मानं वक्ष्यमाणम् । प्राजापत्यं मानं वक्ष्यमाणं चतुर्थम् ।
वृहस्पतेस्तथा मानं वक्ष्यमाणं पञ्चमम् । सौरं चकारात् षष्ठं
मानम् । सावनं सप्तमं मानम् । चान्द्रमानमष्टमम् । नाक्षत्रं
मानं नवमम् । एतान्यपि तत्रैवोक्तानि ॥ १ ॥ अथ किञ्च
तैरिति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं विवक्षुः प्रथमं व्यवहारोपयुक्तमा-
नानि दर्शयति ।

चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रर्क्षसावनैः ।

वार्हस्पत्येन षष्ठ्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः ॥ २ ॥

अत्र मनुष्यलोके सौरचान्द्रनाचत्रसावनैश्चतुर्भिर्मानैर्व्यवहारः कर्मघटना । षष्ठ्यब्दं प्रभवादिषष्टिवर्षं जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । वार्हस्पत्येन वृहस्पतिमानेन वृहस्पतिमध्यमराशिभोगात्मककालेन प्रत्येकं ज्ञेयम् । अन्यैरवशिष्टैर्ब्राह्मपिच्यप्राजापत्यैः । नित्यशः सदेत्यर्थः । व्यवहारो नास्ति । तुकारात् कादाचित्कत्वेन तैर्व्यवहारः ॥ २ ॥ अथ सौरेण व्यवहारं प्रदर्शयति ।

सौरेण द्युनिशोर्वामं षडशीतिमुखानि च ।

अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता ॥ ३ ॥

अहोरात्र्योर्मानं सौरेण ज्ञेयम् । प्रात्यहिकसूर्यगतिभोगादहोरात्रं भवतीत्यर्थः । षडशीतिमुखानि वक्ष्यमाणानि । चः समुच्चये । तेन सौरमानेन ज्ञेयानि । अयनं विषुवत् । चः समुच्चये । संक्रान्तेः पुण्यकालता सूर्यबिम्बकलासम्बद्धा सौरमानेन ॥ ३ ॥ अथ षडशीतिमुखमाह ।

तुलादिषडशीत्यङ्गां षडशीतिमुखं क्रमात् ।

तच्चतुष्टयमेव स्याद्विस्वभावेषु राशिषु ॥ ४ ॥

तुलारम्भात् षडशीतिदिवसानां सौराणां षडशीतिमुखं भवति । तच्चतुष्टयं षडशीतिमुखस्य चतुःसङ्ख्या दिस्वभावेषु राशिषु चतुर्षु क्रमादेवं वक्ष्यमाणा भवति ॥ ४ ॥ तदेवाह ।

षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशे निमिषस्य च ।

मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दश ॥ ५ ॥

धनूराशेः षड्विंशतितमेश्च षडशीतिमुखं मीनराशेर्द्वाविंश-
तितमेश्च षडशीतिमुखम् । चकारः समुच्चयार्थकः प्रत्येकम-
न्वेति । मिथुनराशेरष्टादशेश्च षडशीतिमुखं कन्यायाश्चतुर्दश
भागे षडशीतिमुखम् । अतएव तुलादितः षडशीत्यंशो गणनया
येषु राशिषु भवति ते राशयो द्विस्वभावाः षडशीतिमुखसञ्ज्ञाः
संक्रान्तिप्रकरणे सांख्यिकैरुक्ताः ॥ ५ ॥ अथ षडशीत्यंशगण-
नया चत्वारि षडशीतिमुखान्युक्ता भगणांशपूर्य्यर्थमवशिष्टांशाः
षोडशान्तिपुण्या इत्याह ।

ततः शेषाणि कन्याया यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ ६ ॥

ततः कन्यादिचतुर्दशभागानन्तरं शेषाणि भगणभागे-
ऽवशिष्टानि कन्याया यान्यहानि सौरभागसमानि षोडश
तानि । तुकारान् पूर्वदिनासमानि क्रतुभिर्यज्ञैः समानि । अति-
पुण्यानीत्यर्थः । तत्र पितृणां दत्तं आङ्गादि ह्यतमक्षयमनन्त-
फलदं भवति ॥ ६ ॥ अथ राश्याधिष्ठितक्रान्तिवृत्ते चत्वारि
स्थानानि पदसन्धिस्थाने विषुवायनाभ्यां प्रसिद्धानीत्याह ।

भक्षक्रनाभौ विषुवद्वितयं समक्षत्रगम् ।

अयनद्वितयं चैव चतस्रः प्रथितास्तु ताः ॥ ७ ॥

भचक्रनाभो भगोलस्य ध्रुवद्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विषुवद्वितयं विषुवद्वयं समसूचगं परस्परं व्याससूचान्तरितं ध्रुवमध्ये विषुवद्वृत्तावस्थानात् तद्वृत्ते क्रान्तिवृत्तभागौ यौ सग्री तौ क्रमेण पूर्वापरौ विषुवत्सञ्ज्ञौ मेषतुलाख्यौ चेत्यर्थः। अयनद्वितयमयनद्वयं कर्कमकरादिरूपम्। चः समुच्चये। तेन समसूचगं ता विषुवायनाख्याः क्रान्तिवृत्तप्रदेशरूपा भूमय-
श्चतस्रश्चतुःसङ्ख्याकाः प्रथिता गणितादौ पदादित्वेन प्रसि-
द्धाः। एवकारादन्यराश्रीनां निरासः। तुकारात् तासां समसूचस्त्वलेऽपि विषुवायनत्वाभावात् पदादित्वेनाप्रसिद्धिरि-
त्यर्थः ॥ ७ ॥ अथावशिष्टनामादिस्वरूपमन्यदप्याह।

तदन्तरेषु संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः।

नैरन्तर्यात् तु संक्रान्तेर्ज्ञेयं विष्णुपदीद्वयम् ॥ ८ ॥

तदन्तरेषु विषुवायनान्तरालेषु। अत्रान्तरालानां चतुः-
स्थाने सङ्गावाङ्ङवचनम्। संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः राश्या-
दिभागे घट्टाणामाक्रमणं वारद्वयं भवति तदन्तराले रा-
श्यादिभागौ द्वौ भवत इत्यर्थः। यथा हि मेषाख्यविषुवकर्का-
ख्यायनयोरन्तराले वृषमिथुनयोरानी। कर्कतुल्ययोरन्तराले
सिंहकन्ययोरानी। तुलामकरयोरन्तराले वृश्चिकधनुषो-
रानी। मकरमेषयोरन्तराले कुम्भमीनयोरानी इति। एवं
विषुवान्तरं संक्रमणद्वयमनन्तरमयनं तदनन्तरं संक्रान्ति-
द्वयं तदनन्तरं विषुवमनन्तरं संक्रान्तिद्वयमनन्तरमयनमि-

त्यादि पौनःपुन्येन ज्ञेयमित्यर्थः । संक्रान्तिद्वयमध्ये प्रथमसंक्रान्तौ विशेषमाह । नैरन्तर्यादिति । निरन्तरतया सम्भूतायाः संक्रान्तेः सकाशाद्दिष्णुपदीद्वयं तदन्तराल इति त्वर्थः । अवगम्यं प्रथमसंक्रान्तिर्विष्णुपदसञ्ज्ञा तयोर्द्वयं तदभ्यन्तरे प्रत्येकं भवतीति तात्पर्यार्थः । षडशीतिसञ्ज्ञं द्वितीयसंक्रमणं पूर्वसूचितं तयोरपि द्वयं तदन्तराले भवतीति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥ अथायनद्वयमाह ।

भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम् ।

कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम् ॥ ९ ॥

सूर्यस्य मकरसंक्रान्तेः सकाशात् षट् सौरमासा उत्तरायणं भवति । कर्कादेः कर्कसंक्रान्तेः सकाशात् तथा सूर्यभोगात् । एवकारादन्ययत्निरासः । षण्मासाः । तुकारात् सौराः । दक्षिणायनं भवति ॥ ९ ॥ अथर्तुमासवर्षाण्याह ।

द्विराग्निनाथा षटवस्ततोऽपि शिशिरादयः ।

मेषादयो द्वादशैते मासास्तैरैव वत्सरः ॥ १० ॥

ततो मकरसंक्रान्तेः सकाशात् । अपिशब्द उत्तरायणावधिना समुच्चयार्थकः । द्विराग्निनाथा राग्निद्वयस्वामिका राग्निद्वयार्कभोगात्मका इत्यर्थः । शिशिरादयः शिशिरवसन्तीश्रवर्षाश्ररद्धेमन्ता षटवः कालविभागविशेषा भवन्ति । एते सूर्यभोगविषयका मेषादयो राशयो द्वादशमासास्तैर्द्वादशभि-

मौसैः । एवकारान्त्रूनाधिकव्यवच्छेदः । वत्सरः सौरवर्षं भव-
ति ॥ १० ॥ अथ प्रसङ्गात् संक्रान्तौ पुष्यकालानयनमाह ।

अर्कमानकलाः षष्ट्या गुणिता भुक्तिभाजिताः ।

तदर्धनाशः संक्रान्तेरर्वाक् पुष्यं तथापरे ॥ ११ ॥

सूर्यस्य विम्बप्रमाणकलाः षष्ट्या गुणिताः सूर्यगत्या भक्ता-
स्तस्य फलास्यार्धं तत्सङ्ख्याका घटिका इत्यर्थः । संक्रान्तेः सूर्यस्य
रात्रिप्रवेशकालादित्यर्थः । अर्वाक् पूर्वं पुष्यं खानादिधर्मकृत्ये
पुष्यघटिकाः पुष्यवृद्धिकारिकाः । अपरे संक्रान्त्युत्तरकाले
तथा खानादिधर्मकृत्ये पुष्यवृद्धिदा इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः ।
सूर्यविम्बकेन्द्रस्य राश्यादौ सञ्चरणकालः संक्रमणकालस्तस्य
सूक्ष्मत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात् फलकालः कोऽप्यभ्युपेयः स तु राश्यादौ
विम्बसञ्चरणरूपोऽङ्गीकृतो विम्बसम्बन्धात् । अतः सूर्यगत्या
षष्टिसावनघटिकास्तदा सूर्यविम्बकलाभिः का इत्यनुपाता-
नीता विम्बघटिकाः संक्रान्तिकालः स्थूलः प्राङ्ग्रेमिसञ्चरण-
कालात् पश्चिमनेमिसञ्चरणकालपर्यन्तं तदर्धघटिका व्यासार्ध-
घटिका इति संक्रान्तिकालात् ताभिः पूर्वमपरत्र काले प्रा-
गपरनेम्योः क्रमेण सञ्चरणात् पूर्वोत्तरकाले पुष्या इति ॥
॥ ११ ॥ अथ सौरमुक्त्वा क्रमप्राप्तं चान्द्रमानमाह ।

अर्काद्विनिसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी ।

तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः ॥ १२ ॥

सूर्यात् समागमं त्यक्त्वा विनिर्गतः पृथग्भूतः संसृष्टो-

ऽहरहः प्रतिदिनं यत् । यत्सङ्ख्यामितं प्राचीं पूर्वां दिशं
गच्छति तत् प्रतिदिने चान्द्रमानं तत्तु गत्यन्तरांशमितम् ।
ननु सौरदिनं सूर्यांशेन यथा भवति तथैतद्रूपैर्भागैः कियद्भिः
पूर्णं चान्द्रं दिनं भवतीत्यत आह । अंशैरिति । भागैस्तुकारात्
सूर्यचन्द्रान्तरोत्पन्नैस्तस्य तद्रूपत्वात् । द्वादशभिर्द्वादशसङ्ख्याकै-
स्तिथिर्ज्ञेया । एकं चान्द्रदिनं ज्ञेयमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति ।
सूर्यचन्द्रयोगाच्चान्द्रदिनप्रवृत्तेः पुनर्योगे माससमाप्तेर्भगणा-
न्तरेण चान्द्रो मासस्त्रिंशच्चान्द्रदिनात्मकः । अतस्त्रिंशद्दिनेर्भ-
गणांशान्तरं तदैकेन किमिति । द्वादशभागेरेकं चान्द्रदिनम् ।

दर्शः सूर्येन्दुसङ्गमः ।

इत्यभिधानाद्द्वादशवधिकमासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकत्वात् तिथि-
चान्द्रदिनरूपेति ॥ १२ ॥ अथ चान्द्रव्यवहारमाह ।

तिथिः करणमुद्वाहः चौरं सर्वक्रियास्तथा ।

व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते ॥ १३ ॥

तिथिः प्रतिपदाद्या करणं बवादिकमुद्वाहो विवाहः चौरं
चौलकर्म । एतदाद्याः सर्वक्रिया व्रतबन्धाद्युत्सवरूपा व्रतोप-
वासयात्राणां नियमोपवासगमनानां क्रिया करणम् । तथा
समुच्चयार्थकः । चान्द्रमानेन गृह्यते । अङ्गीक्रियते ॥ १२ ॥
अथ चान्द्रमासं प्रसङ्गात् पितृमानं चाह ।

त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पितृमहः स्मृतम् ।

निशा च मासपञ्चान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः ॥ १४ ॥

त्रिंशता त्रिंशन्मितैस्त्रिंशतिभिस्त्रिंशन्मासः । पिच्यं पितृ-
सम्बन्धि । अहो दिनम् । निशा रात्रिः पितृसम्बद्धा । चकारो
व्यवस्थार्थकः । तेनोभयं नैकः प्रत्येकं किंतु मिलितं स्यतमिति ।
स्त्रिंशानुरोधेनोभयचान्वेति । तथाच चान्द्रो मासः । पिच्य-
होरात्रमित्यर्थः फलितः । मासपञ्चान्तौ मासान्तो दर्शान्तः
पञ्चान्तः पूर्णिमान्तः । एतावित्यर्थः । विभागतः क्रमेणेत्यर्थः ।
तयोः पिच्यहोरात्रयोर्मध्येऽर्धे भवतः । दर्शान्तः पितृणां
मध्याह्नं पूर्णिमान्तः पितृणां मध्यरात्रमित्यर्थः । अर्थात्
कृष्णाष्टम्यर्धे दिनप्रारम्भः । शुक्लाष्टम्यर्धे दिनान्त इति सिद्धम् ॥
॥ १४ ॥ अथ क्रमप्राप्तं नक्षत्रमानं प्रसङ्गान्माससञ्ज्ञां चाह ।

भक्षक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते ।

नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्वान्तयोगतः ॥ १५ ॥

नित्यं प्रत्यहं भक्षक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य प्रवहवायुहत-
परिभ्रमः । नाक्षत्रं नक्षत्रसम्बन्धि दिनं मानज्ञैः कथ्यते ।
नित्यमित्यनेन चन्द्रभोगनक्षत्रभोगो नाक्षत्रमित्यस्य निरासः ।
भक्षक्रभ्रमणानुपपत्तेः । माससञ्ज्ञा महानक्षत्रनाम्नेति । प-
र्वान्तयोगतः पर्वान्तः पूर्णिमान्तः । तस्य योगात् तत्सम्बन्धात् ।
नक्षत्रसञ्ज्ञया मासाः । तुकाराच्चान्द्रा अवगम्याः पूर्णि-
मान्तस्त्रितचन्द्रनक्षत्रसञ्ज्ञो मासो ज्ञेय इति तात्पर्यार्थः ।
यथा हि यद्दर्शान्तावधिकश्चान्द्रो मासस्तदभ्यन्तरास्त्रितपूर्णि-
मान्तस्त्रितचन्द्रनक्षत्रसञ्ज्ञः । चित्रासम्बन्धाच्चैव । विद्याखा-

सम्बन्धाद्देशाखः । ज्येष्ठासम्बन्धाज्ज्येष्ठः । आषाढासम्बन्धादा-
षाढः । अवणसम्बन्धाच्चावणः । भाद्रपदासम्बन्धाद्भाद्रप-
दः । अश्विनीसम्बन्धादाश्विनः । कृत्तिकासम्बन्धात् कार्तिकः ।
मृगशीर्षसम्बन्धान्मार्गशीर्षः । पुष्यसम्बन्धात् पौषः । मघासम्ब-
न्धान्माघः । फाल्गुनीसम्बन्धात् फाल्गुन इति ॥ १५ ॥ ननु
पूर्णमान्ते तत्तन्मन्त्राभावे कथं तत्सञ्ज्ञा मासानामुचि-
तेत्यत आह ।

कार्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् ।

अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम् ॥ १६ ॥

नक्षत्रसंयोगार्थमिति निमित्तसप्तमी । कार्तिक्यादिषु का-
र्तिकमासादीनां पौर्णमासीष्वित्यर्थः । कृत्तिकादि द्वयं द्वयं
नक्षत्रं कथितं कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्तिकः । मृगार्द्राभ्यां
मार्गशीर्षः । पुनर्वसुपुष्याभ्यां पौषः । आश्लेषामघाभ्यां माघः ।
षिचास्वातीभ्यां चैत्रः । विशाखानुराधाभ्यां वैशाखः । ज्येष्ठा-
मूलाभ्यां ज्येष्ठः । पूर्वोत्तराषाढाभ्यामाषाढः । अवणधनि-
ष्ठाभ्यां आवण इति फलितम् । अवश्रिष्टमासानामाह । अन्त्यो-
पान्त्याविति । अत्र कार्तिकस्यादित्वेन यहादन्य आश्विनः ।
उपान्त्ये भाद्रपदः । एतौ मासौ पञ्चमः फाल्गुनः । चकारः
समुच्चय इति मासत्रयं त्रिधा स्थानत्रय उक्तम् । रेव-
त्यश्विनीभरणीति नक्षत्रत्रयसम्बन्धादाश्विनः । श्रततारापूर्वी-
त्तराभाद्रपदेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धाद्भाद्रपदः । पूर्वोत्तरा-

उदयादुदयं भानोः सावनं तत् प्रकीर्तितम् ।
सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः ॥ १८ ॥

सूर्यस्योदयादुदयकालमारभ्याद्यवहितोदयकालपर्यन्तं यत्
कालात्मकं तत् सावनं मानशैरुक्तम् । एतेनोदयद्वयान्तरा-
त्मककालस्य गणनया सावनानि वसुध्वष्टाद्रीत्यादिना मध्या-
धिकारोक्तानि भवन्ति । तद्व्यवहारमाह । यज्ञकालविधि-
रिति । यज्ञस्य यः कालस्तस्य गणना तैः सावनैः । तुकारो-
ऽन्यमाननिरासार्थकैवकारपरः ॥ १८ ॥ अथ व्यवहारान्तर-
माह ।

सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमा ग्रहभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते ॥ १९ ॥

सूतकं जन्ममरणसम्बन्धि । आदिपदयाज्ञं चिकित्सित-
चान्द्रायणादि । तस्य परिच्छेदो निर्णयः । दिनाधिपमासे-
श्वरवर्षेश्वराः । तथा समुच्चये गहाणां गतिर्मध्यमा । तुका-
रात् स्पष्टगतेर्निरासः । तस्याः प्रतिषेधं वैश्वश्याद्दिनसम्ब-
न्धस्याभावात् । एतेन स्पष्टगत्या स्पष्टग्रहस्य चासनं निरखं
स्युक्तत्वादिति सूचितम् । सावनमानेन । एवकारादन्यमान-
निरासः । गृह्यते सुधीभिरङ्गीक्रियते । अत्र बहुवचनानुरो-
धेन गृह्यत इत्यत्र बहुवचनं ज्ञेयम् ॥ १९ ॥ अथ दिश्य-
मानमाह ।

सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात् ।

यत् प्रोक्तं तद्भवेद्विव्यं भानोर्भगणपूरणात् ॥ २० ॥

पूर्वार्धं पूर्वं व्याख्यातम् । यदहोरात्रं पूर्वार्धात्कं सूर्यस्य भगणभोगपूर्तः प्रोक्तं पूर्वमनेकधा निर्णीतं तदहोरात्रं दिव्यमानं स्यात् ॥ २० ॥ अथावशिष्टे प्राजापत्यब्राह्मणमाने आह ।

मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् ।

न तत्र द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मणं कल्पः प्रकीर्तितम् ॥ २१ ॥

मन्वन्तरव्यवस्था मन्वन्तरावस्थितिः ।

द्युगानां सप्ततिः सैका

इत्यादिना मथ्याधिकारोक्तेति चार्थः । प्राजापत्यं मानं मानशैवदाहृतमुक्तं मनूनां प्रजापतिपुत्रत्वात् । ननु देवपितृमानयोर्दिनरात्रिभेदो यथोक्तस्तथास्मिन् माने दिनरात्रिभेदप्रतिपादनं कथं नोक्तमित्यत आह । नेति । तत्र प्राजापत्यमाने द्युनिशोर्दिनरात्र्योर्भेदो विवेको गुरुशौरचन्द्रमानवन्नास्ति । ब्रह्ममाणमाह । ब्राह्मणमिति । कल्पो द्युगसहस्रात्मकः प्रागुक्तः । ब्रह्ममाणं मानशैवकम् । यद्यपि पूर्वं पित्र्यवार्हस्यत्यमानयोरनुक्तेरत्र तयोरेव निरूपणं द्युक्तमन्येषां निरूपणं तु पूर्वोक्त्वा पुनरुक्तं तथापि पूर्वं गणितद्युपजोव्यपरिभाषाकथनावश्यकतया गणितप्रवृत्त्यर्थं तेषाममानत्वेन निरूपणादत्र तु विशेषकथनार्थं मानत्वेन पुनस्तेषां निरूपणं

प्रश्नात्तरत्वेनाक्षतिकरमन्यथा प्रश्नानुपपत्तेरिति दिक् ॥ ११ ॥
अथ खोक्तमुपसंहरति ।

एतत् ते परमाख्यातं रहस्यं परमद्भुतम् ।

ब्रह्मैतत् परमं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १२ ॥

हे परम दैत्यश्रेष्ठ सूर्यभक्तत्वात् । ते तुभ्यमेतदधुनोक्तं परं
द्वितीयकथनमाख्यातं निराकाङ्क्षतया सम्पूर्णं कथितम् । पूर्वं
सावशेषमुक्तं स्थितमिति त्वया प्रश्नाः कृतास्तदुत्तररूपद्वितीय-
कथनमिदं निःसन्दिग्धमस्तीति तव संशया नोद्भवन्तीति
भावः । ननु मत्प्रश्नं विना पूर्वमेवेदं कथं नोक्तमित्यत आह ।
रहस्यमिति । कुत इत्यत आह । अद्भुतमिति । आकाशस्व-
यहनक्षत्रादिस्थितिज्ञानसम्पादकत्वादासूर्यकरमित्यर्थः । तथा-
च मत्पूर्वोक्तं येन सावधानतया श्रुतं तेनैव त्वदुक्ताः प्रश्नाः
कर्तुं ब्रह्मास्तदुत्तरत्वेन द्वितीयं मदुक्तमिति त्वां परीक्ष्य त्वां
प्रत्युक्तं रहस्यमिति भावः । नन्वन्यशास्त्राणां ज्ञानाद्ब्रह्मानन्दा-
वाप्तिरस्मान्नेत्यत आह । ब्रह्मेति । एतन्मदुक्तं ब्रह्म ब्रह्मसमं
तथाचान्यशास्त्राणां ब्रह्मसमत्वाभावेऽपि तज्ज्ञानाद्ब्रह्मान-
न्दावाप्तिरस्माद्ब्रह्मस्वरूपाद्ब्रह्मानन्दावाप्तौ किं चिच्चमिति
भावः । कुत इदं ब्रह्मसममित्यत आह । परमिति । उत्क-
ष्टम् । अत्र हेतुभूतं विशेषणद्वयमाह । पुण्यं सर्वपापप्रणाशन-
मिति । पुण्यजनकं सर्वपापनाशकम् ॥ १२ ॥ नन्वस्माद्ब्रह्मानन्द-

प्राप्तिरुक्ता पूर्वं ग्रहलोकप्राप्तिस्त्रोक्ता तत्रानयोः किं फलं भव-
तीत्यत आह ।

दिव्यं चार्क्षं ग्रहाणां च दर्शितं ज्ञानमुत्तमम् ।

विज्ञायार्कादिलोकेषु स्थानं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥ २३ ॥

आर्क्षं नक्षत्रसम्बन्धि ज्ञानं ग्रहाणां ज्ञानम् । चः समुच्चये ।
उत्तमं सर्वशास्त्रेषु उक्तवृत्तम् । अत्र हेतुभूतं विशेषणं दिव्यं
स्वर्गलोकोत्पन्नं दर्शितं मया तुभ्यमुपदिष्टं विज्ञाय ज्ञात्वा-
र्कादिलोकेषु सूर्यादिग्रहलोकेषु स्थानमधिष्ठानं प्राप्नोति
शाश्वतं नित्यं ब्रह्मसायुज्यरूपं स्थानम् । पूर्वार्धस्त्रिद्वितीयचकारः
समुच्चयार्थकोऽत्राश्वेति । तथाचोभयं फलं क्रमेण भवतीति
भावः । यत्नेतत् ते परमाख्यातमित्यादिश्लोकः कश्चित् पुस्त-
कोऽस्माच्छ्लोकात् पूर्वं नास्ति किन्तु माननिरूपणान्तस्त्रिद्वि-
व्यं चार्क्षमित्यादिश्लोकान्ते मानाध्यायसमाप्तिं कृत्वाये ।

यथा त्रिखा मथूराणां नागानां मणयो यथा ।

तद्वदेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्धनि स्थितम् ॥ १ ॥

न देयं तत् कृतप्राय वेदविज्ञावकाश च ।

अर्थलुब्धाय मूर्खाय साहङ्गाराय पापिने ॥ २ ॥

एवंविधाय पुत्रायाप्यदेयं सहजाय च ।

दत्तेन वेदमार्गस्त्र समुच्छेदः कृतो भवेत् ॥ ३ ॥

ब्रह्मेतामन्धतामिहं गृह्णित्वैव सुदारुणम् ।

ततः शान्ताय ऋषये ब्राह्मणायैव दापयेत् ॥ ४ ॥

चक्रानुपातजो मध्ये मध्यवृत्तांशजः स्फुटः ।
 कालेन वृक्षमो न स्यात् ततो बीजक्रियोच्यते ॥ ५ ॥
 राश्यादिरिन्दुरङ्गो भक्तो नक्षत्रकक्षया ।
 शेषं नक्षत्रकक्षयास्तजेष्वेकयोस्तयोः ॥ ६ ॥
 यदक्षं तद्गजेङ्गानां कक्षया तिथिनिघ्नया ।
 बीजं भागादिकं तत् स्यात् कारयेत् तद्भ्रमं रवौ ॥ ७ ॥
 चिगुणं शोधयेदिन्दौ जिनघ्नं भूमिजे क्षिपेत् ।
 दृग्यमघ्नमृषं शोषे खरामघ्नं गुरावृषम् ॥ ८ ॥
 क्षणं व्योमनवघ्नं स्याद्दानवेज्यचक्षोचके ।
 धनं सप्तदहतं मन्दे परिधीनामथोच्यते ॥ ९ ॥
 युग्मान्मोक्षाः परिधयो धे ते नित्यं परिस्फुटाः ।
 शोभान्मोक्षास्तु ते श्रेयाः परबीजेन संस्कृताः ॥ १० ॥
 वस्त्रि निर्वीजकानोजपदान्ते वृत्तभागकान् ।
 सूर्येन्दोर्मनवो दन्ता धृतितत्त्वकसोमिताः ॥ ११ ॥
 वास्तवर्का महीजस्य सौम्यस्याचक्षवाहवः ।
 वाक्पतेरवृत्तेषाणि व्योमश्रीतांशवो षड्गोः ॥ १२ ॥
 शून्यतेवाऽर्कपुत्रस्य बीजमेतेषु कारयेत् ।
 बीजं खान्युद्धृतं शोध्यं परिच्छंशेषु भास्यतः ॥ १३ ॥
 इनाघ्नं योजयेदिन्दोः कुजस्याश्वहतं क्षिपेत् ।
 विदस्यश्वहतं व्योम्यं सूरैरिन्द्रहतं धनम् ॥ १४ ॥
 धनं षड्गोर्भवा निघ्नं रविघ्नं शोधयेच्छनेः ।
 एवं मान्दाः परिच्छंशाः स्फुटाः सूर्यवस्त्रि शीघ्रकान् ॥ १५ ॥

भौमस्याभ्रगुणाशीणि बुधस्यान्धिगुणेन्दवः ।
 बाणाद्या देवपूज्यस्य भार्गवस्येन्दुषड्यमाः ॥ १६ ॥
 शनेस्रन्द्राब्धयः शीघ्रा श्रोजान्ते बीजवर्जिताः ।
 द्विघ्नं खं कुजभागेषु बीजं द्विघ्नमृणं विदः ॥ १७ ॥
 अत्यष्टिघ्नं धनं सूरैरिन्दुघ्नं ब्रौधयेत् कवेः ।
 चन्द्रघ्नमृणमार्कस्य सूरैर्भिर्दृक्क्षमा यथाः ॥ १८ ॥
 एतद्बीजं मया ख्यातं प्रीत्या परमया तव ।
 गोपनीयमिदं नित्यं नोपदेशं यतस्ततः ॥ १९ ॥
 परीक्षिताय शिष्याय गुरुभक्ताय साधवे ।
 देयं विप्राय नान्यस्मै प्रतिकञ्चुककारिणे ॥ २० ॥
 बीजं निःशेषसिद्धान्तरहस्यं परमं स्फुटम् ।

यात्रापाणिग्रहादीनां कार्याणां शूभसिद्धिदम् ॥ २१ ॥

इत्यस्य कश्चित् पुस्तके लिखितस्य बीजोपनयनाध्यायस्थान्ते
 लिखितो दृश्यते तत् तु न समञ्जसम् । उत्तरखण्डे ग्रह-
 गणितनिरूपणाभावात् तन्निरूपणप्रसङ्गनिरूपणीयस्याध्यायस्य
 लेखनानौचित्यात् स्पष्टाधिकारे तदन्ते वास्य लेखनस्य युक्त-
 ताश्च । किञ्च

मानानि कति किं च तैः ।

इति प्रश्नाये प्रश्नाणामभावात् प्रश्नोत्तरभूतोत्तरखण्डेऽस्य
 लेखनमसङ्गतम् । अपिच । उपदेशकाले बीजाभावादये-
 ऽन्तरदर्शनमनियतं कथमुपदिष्टमन्यथान्तर्भूतत्वेनैवोक्तः स्था-
 दित्यादिविचारेण केर्नाचङ्क्येन बीजस्यार्थमूलकत्वज्ञापनाया-

मोऽत्र बीजोपनयनाध्यायः प्रक्षिप्त इत्यवगम्य न व्याख्यात इति मन्तव्यम् ॥ २३ ॥ अथ मुनीन् प्रति कथितसंवादस्योपसंहारमाह ।

इत्युक्त्वा मयमामन्त्य सम्यक् तेनाभिपूजितः ।

दिवमाचक्रमेऽर्कांशः प्रविवेश स्वमण्डलम् ॥ २४ ॥

सूर्यांशपुरुषो मयासुरमामस्य सम्यक् तत्त्वतो यथादिचरितमुपदिश्य । इति । एतत् ते इत्यादिश्लोकद्वयमुक्त्वा कथयित्वा । समुच्चयार्थकस्योऽनुसन्धेयः । दिवं स्वर्गमाचक्रमे । आक्रमणविषयं चक्रे । ननु सूर्यांशपुरुषस्य तदुपदेशे को वा पुरुषार्थ इत्यत आह । तेनेति । मयासुरेणाभिपूजितः । गन्धधूपादिनैवेद्यवस्त्रालङ्कारणादिभिः पूजाविषयीकृतः । मयद्वारा मर्त्यलोके प्रसिद्धिं सूर्यतुल्यत्वेन प्राप्त इति भावः । ननु स्वर्गेऽपि किं स्नानं गत इत्यत आह । प्रविवेशेति । स्वमण्डलं सूर्यबिम्बं विशति आधिष्ठितवान् । अत्रापि समुच्चयार्थाऽनुसन्धेयश्चकारः ॥ २४ ॥ अथ मयासुरावस्थां तात्कालिकीमाह ।

मयोऽथ दिव्यं तज्ज्ञानं ज्ञात्वा साक्षाद्विषतः ।

कृतकृत्यमिवात्मानं मेने निर्धृतकल्पप्रभम् ॥ २५ ॥

अथ सूर्यांशपुरुषोऽन्तर्धानानन्तरं मयासुरस्तज्ज्ञानं यदर्थस्त्रित्यादिज्ञानं पूर्वोक्तं दिव्यं स्वर्गस्थं सूर्यात् साक्षादन-

म्यद्वारेत्यर्थः । सूर्यांश्चपुंसस्य सूर्याभिन्नत्वं तदुत्पन्नत्वादत
 एव भेदेऽपि साक्षाद्गुणं युक्तम् । ज्ञात्वात्मानं स्वं निर्धूतकल्पणं
 निवारितपापं छतच्छत्यं सन्पादितकार्यं मेने मन्यते स्म ॥ २५ ॥
 अथ त्वमिदं ज्ञानं कथं प्राप्तवानिति श्रोतृमुनिभिः पृष्टो मुनि-
 स्तान् प्रति तत्तया असत्प्रभृतय ऋषयो मयं प्रत्येतज्ज्ञानं
 पृष्टवन्त इत्याह ।

ज्ञात्वा तमृषयश्चाथ सूर्यलब्धवरं मयम् ।

परिवद्भुरुपेत्याथो ज्ञानं पप्रच्छुरादरात् ॥ २६ ॥

अथ मयासुरस्य ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमृषयः सूर्यांश्चपुंसम-
 यासुरसंवादाश्रितभूमिप्रदेशासक्तभूमिप्रदेशस्था असत्प्रभृतयो
 मुनयस्तं छतच्छत्यं मयासुरं सूर्यलब्धवरं सूर्यात् प्राप्नो वरो
 ज्ञानप्रसादो येनैतादृशं ज्ञात्वा । उप समीप एत्यागत्य । चः
 समुच्चये । परिवद्भुः वेष्टितवन्तः । अथो अनन्तरमादरादत्यक्तं
 साभिलाषितया तं ज्ञानं यथादिचरितं पप्रच्छुः पृष्टवन्तः
 ॥ २६ ॥ अथ मयासुरः स्वज्ञानं तत्प्रकारकानसत्प्रभृतीन्
 मुनीन् प्रति कथयामासेत्याह ।

स तेभ्यः प्रददौ प्रीतो यक्षाणां चरितं महत् ।

अत्यङ्गुतमं लोके रक्षस्यं ब्रह्मसन्मितम् ॥ २७ ॥

मयासुरः प्रीतः सन्तुष्टः सन् तेभ्योऽसत्प्रभृतिभ्य ऋषिभ्यो
 यक्षाणां खित्यादिज्ञानं महदपरिमेयमत एव ब्रह्मसन्मितं

ब्रह्मतुल्यं लोके भूलोकेऽत्यद्भुततममत्यन्तमाश्चर्यकारकं श्रेष्ठ-
मत एव प्रददौ प्रकर्षेण निर्वाणतया दत्तवान् कथयामासे-
त्यर्थः ॥ १७ ॥ अथ मानाध्यायसमाप्त्या सूर्यसिद्धान्तसमाप्तिं
कस्त्वचित् प्रसिन्नाध्यायस्य निवारिकां फलिकथयाह ।

इति सूर्यसिद्धान्ते मानाध्यायः ।

समाप्तश्च सूर्यसिद्धान्तः ॥

सप्तमम् ।

रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे ।
मानाध्यायोत्तरदले पूर्णे गूढप्रकाशके ॥
भागीरथीतीरसंखे ब्रह्मोर्वाराणसीपुरे ।
बल्लालगणको इन्द्रजपासक्तोऽभवद्बुधः ॥ १ ॥
तस्यात्मजाः पञ्च गुणाभिरामा
श्रेष्ठः स रामः सकलागमज्ञः ।
धेनोपपत्तिः स्त्रधिया नितान्तं
प्रकाशितानन्तसुधाकरस्य ॥ १ ॥
ततः स कृष्णो जहंगीरशर्व-
भौमस्य सर्वाधिगतप्रतिष्ठः ।
श्रीभास्करीयं विद्वतं तु धेन
वीजं तथा श्रीपतिपद्धतिः सा ॥ १ ॥
गोविन्दसञ्ज्ञस्य ततस्तृतीय-
सुखानुजोऽहं गुरुसम्भविद्यः ।

विश्वेश्वरपत्न्यग्निविष्टचेताः

काशीनिवासी सकलाभिमन्यः ॥ ४ ॥

श्रीरङ्गनाथोऽर्कमुखोत्पन्नास्ते

गूढप्रकाशाभिधटिष्णं सः ।

कृत्वा महादेवबुधापजोऽथ

विश्वेश्वरायार्पितवान् सुदृष्टौ ॥ ५ ॥

शके तत्त्वतिथ्युन्मिते चैवमासे

सिते शम्भुतिथ्यां बुधेऽर्कोदयान्ते ।

दलाब्धदिनाराचनाडीषु जातौ

मुनीश्वार्कसिद्धान्तगूढप्रकाशौ ॥ ६ ॥

गूढप्रकाशकं दृष्ट्वा रङ्गनाथभवं भुवि ।

मुनीश्वरस्य सहजं सभन्तां गणकाः सुखम् ॥ ७ ॥

इति श्रीसकलगणकसार्वभौमबल्लाखदैवज्ञात्मजरङ्गनाथ-
विरचितः सूर्यसिद्धान्तगूढार्थप्रकाशकः सम्पूर्णः ॥

शुद्धिपत्रम् ।

शुद्धम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१६	एतस्मादात्मन	एतस्मादात्मन
३	१४	सिद्धार्थ	सिद्धार्थ
५	१	अतएव	अतएव पुच्छं
७	१४	त्वां तथ्य मेव	त्वां प्रत्ययं तथ्यमेव
८	७	द्वारात्मनः	द्वारात्ममनः
१०	५	सूर्यः	सूर्यः पूर्वं
११	१७	काणक्षत्वविक्रिः	काणक्षत्वविक्रिः
१५	१५	सविशेषव	सविशेष
१८	८	शतवर्ष	शरीर
१८	२१	मनोयुगानां	मनोर्युगानां
१९	२	सप्तभिः	सप्तभिः सन्धिभिः
१९	१६	यद्गतिरूप	यद्गतिप्रारम्भरूप
२०	२१	प्रदेशाभ्यां	{ प्रदेशौ सासन्नविषुवदृत्त- प्रदेशाभ्यां
२६	१	युगे	युगे
२७	१४	सूर्येन्दु	सूर्येन्दु
३२	८	सम्प्रीद्य	सम्प्रीद्य
३२	१८	सम्प्रीद्यै	सम्प्रीद्यै
३२	१९	मनोर्वत्मान	मनोर्वत्मान

शब्दम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३२	२०	विंशतिर्गता	विंशतिं गतां
३३	८	सम्पीडित	सम्पिडित
३३	१३	दिनावधिक्त्राजे	दिनाधिकत्राजे
३४	६	गताब्दा	दृष्टिगताब्दा
३५	१	खचतु	खचतु
३५	२०	भवति	गतो भवति
३६	५	शान्नाधिमासाः	शान्नामासाः
३६	१	द्युत्क्रमेण	द्युत्क्रमेण
३६	१७	ग्रहानयन	ग्रहानयन
४०	२	भक्तपत्रं	भक्तः पत्रं
४१	१६	दृष्ट्यानीत	दृष्ट्याद्यानीत
४२	५	सम्पीड्ये	सम्पिडये
४३	१६	४।१७।२५।४	४।१७।२५।४८
४४	१८	गुहस्थान	गुहस्थैकस्थान
४४	२०	गुहरूप	मूणरूप
४५	१६	तेन	तेन
४५	२०	प्रक्षिपे	प्रक्षिपेद्योजये
४६	१८	तापचितं	तोपचितं
५२	१२	यतं	युतं
५६	१२	प्राक्	प्राक्
५७	४	तयो-	तयोः।
५७	५	रन्तरं	अनन्तरं
५७	१३	भमस्तान्	भमस्तान् ग्रहान्
५८	११	दुच्यन्त	दुच्यत
६०	१०	बार्धख्यो	बार्धख्यः पातो

शुद्धम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६०	१३	बध	बुध
६१	४	बडत्वा	बडत्वा
६१	१६	शीघ्रोच्चबुध	शीघ्रोच्चाद् बुध
६२	१७	कथ्यते	कथ्यते
६२	१६	कथ्यत	कथ्यत
६३	११	मर्हतीति	मर्हतीति चेन्न
६४	३	अथ	अतः
६४	४	चजनगतिवशात्	चजनवशात्
६५	६	तथा	यथा
६५	१२	सङ्गतत	सङ्गतत
६८	१२	सोकादयम्	सोकादयम्
६८	२१	नागादि	नगादि
६९	२०	पियडान	पियडान्
७०	३	दिङ्गामा	दिङ्गामा
७०	७	गयात्रि	गयात्रि
७०	१८	चतुर्विंश	चतुर्विंश
७१	३	{ मुखद्वारे दृत्ताकारक्रान्तिः	{ मुखं दृत्ताकारद्वारे क्रान्तिः
७१	११	केन्द्र	केन्द्रं
७१	१५	सम्बन्धेन	सम्बन्धेन
७२	८	२१	२६
७३	७	गत	तगम्
७४	६	सङ्घातत्वा	सङ्घातत्वा
७४	१२	परिध्वंशान्	परिध्वंशान्
८२	५	भिक्त	भिक्षु

शब्द	वर्णः	अशब्द	शब्द
८३	४	फलकला	मन्दफलकला
८४	८	श्रीकृताः	श्रीकृता
८५	१९	युतमिति	हीनमिति
८६	२	भुक्तिर्वक्त्र	शेषं वक्त्र
९२	२२	युक्तत्वात्	युक्तत्वात्
९४	६	येऽनांश	येऽयनांश
९७	१२	भक्त्या	भक्त्या
९९	१९	रक्षिष्ट	रक्षिष्ट
१००	१९	तिथ्यध	तिथ्यधं
१०६	२१	सूत्राङ्गुलै	सूत्राङ्गुलै
११०	२	रक्षभा	रक्षभा
१११	२१	यमे	युमे
११२	१६	ज्ञत्वा	ज्ञत्वा
११५	१९	मध्या	मध्याङ्गा
११८	१५	व्या ता	व्याप्ता
१२२	७	व्यासार्धं	व्यासार्धं
१२६	२२	तत्संभवात्	तत्संभवात्
१२८	१७	परिभ्रमन्ति	परिभ्रमन्ति
१३०	१४	याव ७२	याव ७२
१३४	८	बन्धव्याप्ता	बन्धव्याप्ता
१३२	१	व्यस्ताव्यस्तै	व्यस्ता व्यस्तै
१३२	३	नेवादि	एते नेवादि
१३४	१९	अभीष्ट	अभीष्ट
१४८	६	सम्प्रीक्षा	सम्प्रीक्षा
१४८	८	सम्प्रीक्षै	सम्प्रीक्ष्य

शुद्धम्	परिच्छिन्नः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४८	१६	धय	धयु
१५०	१४	कालात्मक	कालात्मक
१५२	२	तमोजिज्ञास्तु	तमो जिज्ञास्तु
१६०	२	याससम्भवः। यद्वयं	याससम्भवो यद्वयं
१६३	२१	वयम्	वयम्
१६४	२१	भक्त्यन्तरं	भुक्त्यन्तरं
१६५	२१	सूर्यप्रक्षोभोक्त	सूर्यप्रक्षोभोक्त
१६८	१	श्लेषागता	श्लेषा गता
१७१	६	एवोपचय	एव उपचय
१७२	६	साम्येनावनते	साम्ये नावनते
१७२	१६-१७	प्रदेशयोस्त्रिभोग	प्रदेशस्त्रिभोग
१७३	४	सम्भवः। नाभाव	सम्भवो न। अभाव
१७५	११	पर्वविनाडोनां	पर्वान्तनाडोनां
१७६	६	साम्येन्तर	साम्येऽन्तर
१७६	७	धीयत	धीयते
१७६	१६	सदृग्गतिः	स दृग्गतिः
१७७	६	प्रदेशः। प्राक्	प्रदेशः प्राक्
१७७	१२	तदायान्तरेषु	तदायान्तरेषु
१७८	६	सूर्यः च	सूर्यः। च
१८१	२	पक्षरिति	पक्षेरिति
१८२	१७	तिग्मांशो	तिग्मांशो
१८२	१६	तिग्मांशो	तिग्मांशो
१८३	३	षट्षष्ट्यांशा	षट्षष्ट्यांशा
१८३	२१	भक्ता	भक्तात्
१८४	१	७३। २७	७३१। २७

शब्दम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८६	१७	तयोः। स्यर्घं	तयोः स्यर्घं
१८६	२२	तदा-	तदाऽप्य-
१६२	६	मध्यकम्बनात्	मध्यकम्बनात्
१६३	१	विधायासङ्घात्	विधायासङ्घाज्
१६७	५	पश्चिमोत्तरा	पश्चिमत् उत्तरा
१६७	१८	यथायोग्यौ	यथायोग्यं
१६७	२१	ग्रहबिम्ब	ग्राहकबिम्ब
१६६	१२	। क्षयाः	क्षिप्वाः
२०१	२१	मध्यादिना	मध्यादिना
२०६	१	ग्रहाध्वानं	ग्राहकाध्वानं
२१३	४	समग्रग्रहयोः	समग्रहयोः
२१३	१५	सम्पीड्यान्तर	सम्पीड्यान्तर
२१४	५	युक्तत्वम्। अत	युक्तत्वमत
२१६	७	पक्षोनाः	पक्षोना
२१७	१५	यनग्रहमेवा	यनग्रहचिह्नमेवा
२१८	१	विषुवदृप्तस्यायन	विषुवदृप्तक्रान्तिदृप्तस्यायन
२१६	४	दिनात्रविभाजित	दिनार्द्धविभाजित
२१६	१६	दृक्कर्मादाविद्	दृक्कर्मादाविदं
२१०	१५	दिक्कल्पे	दिक्कल्पे
२२०	१६	ग्रहकक्षा	ग्रहकाषा
२२१	१६	दर्धाध्ववर्धि	दर्धाध्ववर्धि
२२४	७	खदर्पं	खदर्पं
२२५	१४	छायाकक्षा	छायाकर्षो
२२५	१६	मूर्धगो	मूर्धगो
२२५	१६	दिक्कल्प	दृक्कल्प

शुद्धम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२७	८	हस्तावशिष्टौ	हस्तावशिष्टौ
३२८	१८	भिहितः	भिहितः
२३०	१३	रश्मिवान्	{ रश्मिमखण्डो वा बद्धो वा { अथपगतरश्मिवान्
२३०	१५	समग्रहो	स ग्रहो
२३२	६	गुक्तात्	युक्तात्
२३२	६	ग्रहणो	ग्रहणो
२३५	१३	विंशतिभाग	विंशतिभागा
२३६	२२	४० ४०	४०४०
२३७	१२	रर्धेन	रर्धेन
२३७	१६	दृश्यस्ताः	दृश्यस्ताः
२३७	१७	अ रस	अ रस
२३८	८	घण्टासार्धैकत्रयं	घण्टा सार्धैकः । त्रयम्
२३८	१	विच्छिन्ना उत्तरेषु	विच्छिन्नावुत्तरेषु
२३९	६	ग्रहयोग	भयग्रहयोग
२४५	१७	उदयास्तसमययोः	उदयास्तसमययोः
२४७	३	यमात् । ग्रहस्य ज्ञान्तिज	यमाद्ग्रहविन्मस्य प्राक्क्षितिज
२४७	१७	ज्ञानिन्ना	ज्ञानिकौ
२४७	१८	दिवाकरग्रहौ	दिवा चार्कग्रहौ
२४८	४	वशिष्ट	विष्ट
२४८	६	वशिष्ट	विष्ट
२५१	८	दर्शनं	दर्शनं
२६१	१४	कोटि	कोटिः
२६१	२१	ज्ञान्ति	त्त्रान्ति
२६२	८	सूर्यास्तः । तत्प्राणिकचन्द्रस्य	सूर्यास्तस्तात्प्राणिकः । चन्द्रस्य

शब्दम्	पङ्क्तिः	अशब्दम्	शब्दम्
२६४	४	त्रि१	त्रि१
२६५	२२	ख्योक्ता।	ख्योक्ता युक्ता।
२६६	२	श्रज्या	श्रज्यां
२६६	६	ज्यायाः	ज्ययोः
२६६	१७	निर्वाहः	न निर्वाहः
२६७	८	गुणेन	गणेन
२६८	७	मुक्ताकर्षेण	मुक्तां कर्षेण
२७०	२०	सा ह्यतिः	साह्यतिः
२७१	१५	भजं	भुजं
२७२	१८	कारस्यैव	कारत्वस्यैव
२७५	११	पाते वङ्गिः	पातो वङ्गिः
२७६	५	दृक्तव्य	दृक्तव्य
२७६	१२	तदवधि	तदवधि
२७८	७	तुल्यत्वे	तत्तुल्यत्वे
२८१	७	काशो	पातकाशो
२८२	१८	अर्धरात्रिक	अर्धरात्रिक
२८४	१३	अर्धरात्रिक	अर्धरात्रिक
२८७	१७	सम्बन्धात् तत्स्थितिः	सम्बन्धात् पातस्थितिः
२८९	१०	निकट	निकटे
२९३	८	देशभेदं	देशभेदं
२९४	२	व्याख्यामुत्तर	व्याख्यामुत्तर
२९४	३	मनू	मनुवा
२९५	८	सूचनाद्यदा	सूचनादा
२९५	१८	दभिमतो	दभितो

श्लोक	पङ्क्तिः	अप्रसङ्गम्	प्रसङ्गम्
२८६	७	प्रन्नावाह	अथ दिव्यं तदह उच्यते इत्यत्र सुरासुराणामन्योन्य- महोरात्रं विपर्ययादित्यत्र चोत्क्रमेण प्रन्नावाह
२८६	१०	पूर्वाक्षं	पूर्वाक्षं पूर्वार्धं
२८६	१७	पश्यन्तीह	पश्यन्तीत्यहं
२८६	१८	प्रन्नान्तरं	प्रन्नान्तरे
२८६	१९	तात्पर्याय प्रत्रं	तात्पर्यप्रत्रं
२८७	५	पूर्वोक्तेऽप्य	पूर्वोक्तेऽपिच
२८७	६	रात्रत्वेन	रात्रचान्द्रमासयोस्तद्दहोरात्र- सूचनात्। दिव्यमित्यत्र पि- तृणामनुक्तेः सूर्यसावनाहो- रात्रस्य मानुषाहोरात्रत्वेन
२८७	१२	तेषां माने	तेषामपि
२८९	३	मानान्युक्तानीति	मानानि नाहोरात्रसावनचान्द्र- सौरादीनि पूर्वोक्तानि कति कियन्ति। उपक्रम एव सङ्के- पेण मानान्युक्तानीति
३००	६	अथ	अथ सूर्यांशपुष्यवचनानुवादे
३००	६	यदुक्तं	यदुक्तं
३००	१५	संयोगेन	संयोगेन प्रत्यक्षं
३००	१५	वक्ष्यामि	वक्ष्यामीति
३०१	१६	सुदृप	सुदृप
३०१	१६	सञ्चरन्ति	सञ्चरन्ति
३०२	१०	सौवर्षं	सौवर्षमब्दं

श्रुतम्	पङ्क्तिः	अश्रुतम्	श्रुतम्
३०३	१४	तमस्ये	दप्ये
३०५	१०	नुक्कलान्	नुक्कलान् वेदान् दत्त्वा
३०५	१६	स्तेजसां	स्तेजसां
३०७	१	तारा ग्रहा	ताराग्रहा
३०७	२१	त्मप्रकृतीः	त्मकप्रकृतीः
३०८	१	विद्युजन्	निर्मायन्
३१०	१	नक्षत्रेभ्यः	नक्षत्रेभ्योऽधोऽधः क्रमात्
३१२	१७	विभागयोः परिधि	विभागयोरवधि
३१३	६	गर्भका	गर्भात्मका
३१३	१८	वध	वधे
३१३	२१	महात्माने	महात्मानो
३१४	२	भूगोलमाख्य	भूगोलस्य ख्य
३१४	१०	{ चतुर्धाशान्तरदिक्स्थाः मेरुः स चोक्तः	{ चतुर्धाशान्तराजाः प्रतिष्ठि- ताः स्थिताः सन्तीत्यर्थः । चकारः पूर्वोक्तेन समुच्चया- र्थकः । ताभ्य उक्तपुरीभ्यः सकाशादुत्तरम उत्तरदिक्स्थो मेरुः पूर्वोक्तः
३१५	८	तत्र गतानां	तत्रगतराणां
३१५	१३	क्रमेण	च क्रमेण
३१६	२	मित्वाह	{ मिति वदन् मेरावच्छांश- परमत्वमित्वाह
३१६	८	वयोः क्षितिजस्य	वान्तरस्य
३१८	६	इत्यस्य	इत्यस्यासन्नवया भाग इत्यस्य
३१८	७	हेमर्तौ	हेमन्तौ

शुद्धम्	पङ्क्तिः	अक्षरान्	शुद्धम्	
३१८	६	मनुष्यता	मनुष्यता	
३१८	१६	वामसख्ये	ये वामसख्ये	
३१८	१६	तत्कमेख	ते कमेख	
३१६	१	सख्यं	सख्यमतो	
३१६	१६	राशीन्	चीन् राशीन्	
३२१	६	मात्मानमुपरिभागे	} मात्मानं खमुपरिभाग ऊर्ध्वभागे	
३२१	८	र्ध्वस्थं		र्ध्वस्थत्वं
३२१	१५	दैत्यैः	देवदैत्यैः	
३२१	१७	तुर्यं चरबल्लु	} तत्रोदाहरति । भद्रान्शकेतु- माणस्य इति । भद्रान्शकेतु- माणशब्दैः खान्तर्गतयम- कोटिरोमकनगरविशेषाभि- धायकौ स्पष्टभूषासान्तरस्थ- त्वाङ्गीकारे तु यथाश्रुतं पर- स्परमधोमन्यन्ते तुर्यं चरबल्लु	
३२२	२	भूगोले स' गोलो सर्वं		भूगोले सर्वं
३२२	६	ब्रह्माण्डस्य भूगोला		भूगोला
३२३	१७	मध्यभागे		मध्यभागे
३२४	१०	दिनरात्र्योर्वा योग्ये इति । दिने रात्रौ वा यथायोग्यमिति		
३२४	१६	क्षपाहानि	क्षपाहानि	
३२५	२	गमना परावर्तने	गमनात् परावर्तने	
३२५	३	क्षयो हानी	क्षपाहानी	
३२५	१०-११	पूर्वं विस्तारयति	पूर्वोक्तं स्मारयति	
३२६	७	राशिभोगैः	राशिभागेः	

श्लोकम्	पङ्क्तिः	अथर्ववेदम्	श्लोकम्
३२६	१४	दिनमानानयन	दिनमानानयन
३२६	१८	निष्ठा यस्मिन्	निष्ठाप्यस्मिन्
३२७	२१	पूर्ति	पूर्तिः
३२८	६	गोत्रे	गोत्रो
३२८	१०	सम्बन्धी गणित	सम्बन्धिगणित
३२८	१२-१३	स्थितं तं	स्थितिं
३२८	१४	ऊनभूदत्त	ऊने भूदत्त
३२८	१८	पूर्वागतै	पूर्वावगतै
३३१	१०	इति	इत्यत्र
३३१	१०	गुणो भगवांश्चमितश्चरो	गुणभगवांश्चमितश्चरौ
३३१	२०	मुत्तरमुन्नतांशाना	मुत्तरम् । नतांशाना
३३२	१	स्योत्तरत्वे	स्योत्तरस्थत्वे
३३२	३	मुखमेवाययोः	मुखं मेवययोः
३३२	१६	रोमसिद्ध	रोमकसिद्ध
३३३	४	खस्याभिमत	खसाभिमत
३३४	२१	मध्याख्य	मध्यख्य
३३५	८	नरा भूमौ	{ तथा पितरश्चन्द्रविम्बगोत्रो- र्धस्थिताः पक्षां पक्षदशति- थिपर्यन्तं पश्यन्ति । नरा भूमौ
३३५	८	पश्यन्ति	
३३६	७	कक्षान्तर्गमनं	कक्षान्तर्गतत्वेन
३३७	१७	ऊर्ध्वक्रमेण	शनेः सकाशादधः कक्षाक्रमेण
३३८	१२	ग्रहस्याधिपत्वा	ग्रहस्यावधित्वा
३३८	१२	तनु	न तु
३३९	१३	भावस्थानेऽप्यत्पूर्ध्वं	भावाच्छेतेरप्यत्पूर्ध्वं

शब्दम्	पङ्क्तिः	अशब्दम्	शब्दम्
३४१	८	खकक्षा	खकक्षा
३४१	११	खकक्षया	खकक्षया
३४१	१८	यक्षोच्चं	यक्षोच्चम्
३४२	७	तत्रा	यक्षस्य तत्रा
३४२	२०	मुक्ताम्	मुक्ता
३४३	४	मुक्ताः	मुक्ता
३४३	१८	दू	दो
३४४	८	नवतितन्वमिता	नवतित्त्वानि । अद्यपि
३५०	३	खकीयैः	खकीयैः खकीयैः
३५०	७	पवर्गतत्वात्	पसर्गतत्वात्
३५१	८	सप्तविंशति	सप्तविं
३५१	१४	शिल्पकः	शिल्पकः
३५१	२१	तयोय तेः	तयोर्युतेः
३५५	१२	खमर्धं	खमर्धं
३५५	१८	विषवत्	विषुवत्
३६०	१४	अयेष गोचर	अवयवगोचर
३७०	६	दिन्य	दिन्यदिन्य
३७३	८	तद्यव	तद्यव
३७४	११	फलकालः	खूनकालः

18 1892